Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 42: Godišnjak/Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2013

https://bastina.anubih.ba/items/80add915-7630-4f54-ad44-25db863e1449

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK
JAHRBUCH

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen
KNJIGA / BAND 42

Urednik / Herausgeber
Blagoje Govedarica

Redakcija / Redaktion
Dževad Juzbašić, Radoslav Katičić,
Esad Kurtović, Blagoje Govedarica

SARAJEVO 2013

ISSN 0350-0020 (Print) ISSN 2232-7770 (Online)

Štampano uz podršku:
Ministarstva kulture i sporta Kantona Sarajevo i
Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta /
Gedruckt mit Unterstutzung:
Des Ministeriums fur Kultur und Sport des Kanton Sarajevo
und der Romisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archaeologischen Instituts

MEĐUNARODNA NAUČNA KONFERENCIJA

„BALKANOLOGIJA DANAS“

u povodu 50. godišnjice Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH

INTERNATIONALE WISSENSCHAFTLICHE KONFERENZ

„BALKANOLOGIE HEUTE“

anlässlich des 50. Jahrestages des Zentrums für Balkanforschungen der AWK B-H

PREDGOVOR

Ovaj broj Godišnjaka posvećen je Međunarodnoj naučnoj konferenciji „Balkanologija danas“ koja je održana u Sarajevu 23-25. oktobra 2013. u okviru obilježavanja 50 godina postojanja i rada Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Na konferenciji su učestvovali balkanolozi iz Austrije, Francuske, Hrvatske, Njemačke, Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država i Bosne i Hercegovine, kao i veliki broj gostiju. Redakcija Godišnjaka se i na ovom mjestu zahvaljuje svim učesnicima skupa, a prije svega referentima čiji tekstovi se ovdje objavljuju.

Veliku zahvalnost dugujemo ličnostima i institucijama koji su finansijski i stručno potpomogli održavanje Konferencije: gospođi Judith Illerhues, rukovoditeljki sarajevskog biroa Fondacije Friedrich-Ebert, gospodinu Svetozaru Pudariću, potpredsjedniku Federacije BiH, gospodinu Ivi Komšiću, gradonačelniku Grada Sarajeva, gospodinu Ranku Čoviću, zamjeniku gradonačelnika Grada Sarajeva, Ministarstvu civilnih poslova Bosne i Hercegovine, Ministarstvu kulture i sporta Kantona Sarajevo, Ambasadi Savezne Republike Njemačke u BiH, Ambasadi Republike Francuske u BiH, Birou Fondacije Heinrich Böll u Sarajevu, Regionalnom austrijskom uredu za naučnu i kulturnu saradnju u Sarajevu, Savjetu za nauku Ministarstva obrazovanja, nauke i mladih Kantona Sarajevo, kao i Lutriji BiH. Bez njihove podrške ne bi bilo ni ovoga naučnog skupa.

Za cjelokupnu pripremu i uspješnu organizaciju Konferencije zaslužni su članovi Organizacionog odbora: gospođica Melisa Forić i gospoda Adnan Busuladžić, Mirsad Čolić, Blagoje Govedarica, Dževad Juzbašić i Esad Kurtović. Na kraju želimo posebno istaći svesrdnu pomoć naše matične ustanove, Akademije nauka i umjetnosti BiH, koja i pored brojnih teškoća s kojima se ovih posljednjih godina susreće i bori, ni u jednom trenutku nije posustala u podršci istraživačkom radu i razvoju svoje najstarije naučne jedinice, pa tako ni u obilježavanju ove njene značajne obljetnice.

Redakcija

VORWORT

Dieses Band des Jahrbuches ist der Internationalen wissenschaftlichen Konferenz „Balkanologie Heute“ gewidmet, die anlässlich des 50. Jahrestags des Zentrums für Balkanforschungen der Akademie der Wissenschaften Bosnien-Herzegowinas vom 23. bis 25. Oktober 2013 in Sarajevo statt gefunden hat. An der Konferenz haben Balkanologen aus Deutschland, Großbritannien, Frankreich, Kroatien, Österreich, USA und Bosnien- Herzegowina sowie zahlreiche Gäste teilgenommen. Allen Teilnehmern, insbesondere den Referenten, deren Beiträge in diesem Band veröffentlicht werden, möchten wir auch bei dieser Gelegenheit unseren herzlichen Dank aussprechen.

Unser ausdrücklicher Dank gilt auch den Persönlichkeiten und Institutionen, die die Konferenz finanziell und fachlich unterstützt haben: Frau Judith Illerhues, der Leiterin des Büros der Friedrich-Ebert-Stiftung in Sarajevo, Herrn Svetozar Pudarić, dem stellvertretenden Präsidenten der Föderation Bosnien-Herzegowinas, Herrn Ivo Komšić, dem Bürgermeister der Stadt Sarajevo, Herrn Ranko Čović, dem stellvertretenden Bürgermeister der Stadt Sarajevo, dem Ministerium für Zivilangelegenheiten Bosnien-Herzegowinas, dem Ministerium für Kultur und Sport des Kantons Sarajevo, der Botschaft der BR Deutschland in Bosnien-Herzegowina, der Botschaft der Republik Frankreich in Bosnien-Herzegowina, dem Büro der Heinrich-Böll-Stiftung in Sarajevo, dem Regionalen Österreichischen Kooperationsbüro für Wissenschaft und Kultur in Sarajevo, dem Wissenschaftsrat des Ministeriums für Bildung und Wissenschaft der Jugend des Kantons Sarajevo und der Lotterie Bosnien-Herzegowinas. Ohne ihren Beistand hätte diese wissenschaftliche Veranstaltung nicht zu Stande kommen können.

Um den gelungenen Ablauf der Konferenz haben sich die Mitglieder des Organisationkomitees verdient gemacht: Frau Melisa Forić und die Herren Adnan Busuladžić, Mirsad Čolić, Blagoje Govedarica, Dževad Juzbašić und Esad Kurtović. Schließlich darf die umfangreiche Unterstützung unserer Heiminstitution, der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien-Herzegowinas, nicht unerwähnt bleiben. Trotz der beträchtlichen Schwierigkeiten, mit denen die Akademie in den letzten Jahren konfrontiert ist, hat sie ihrem Zentrum für Balkanforschungen sowohl bei der Organisation dieser Internationalen Konferenz, als auch in allen anderen wissenschaftlichen Angelegenheiten stets beigestanden.

Die Redaktion

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Predgovor/Vorwort 5

Referati / Beiträge

Blagoje Govedarica
Pedeset godina Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
Fifty years of the Centre for Balkan Studies of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina 9

Robert Hofmann
Okolište – Spätneolithische Keramik und Siedlungsentwicklung in Zentralbosnien: Ergebnisse und Interpretationen
Okolište – razvoj keramike i naselja iz kasnog neolita na području srednje Bosne: rezultati i interpretacije 23

Adnan Kaljanac
Arheološka istraživanja etnogenetskih procesa u prahistoriji zapadnog Balkana: mogućnosti i ograničenja
Archaeological Researches on the Processes of Ethnogenesis in the Western Balkan's Prehistory: Possibilities and Limitations 45

Nenad Cambi
Romanization of the western Illyricum from religious point of view
Romanizacija zapadnog Ilirika. Religijski aspekt 71

Ante Milošević
O problematici stećaka iz dalmatinske perspektive
About the issue of Stećci from the Dalmatian perspective 89

Dubravko Lovrenović
Kroatizacija bosanskog srednjovjekovlja u svjetlu interkonfesionalnosti stećaka (O jednom modelu promjene historijskog pamćenja)
Croatization of the Bosnian Middle Ages in Light of the Religious Character of *Stećak* Tombstones (About a model of the changing the historical memory) 103

Oliver Jens Schmitt
Balkanmediävistik als Forschungskonzept
Balkanska medijevistika kao istraživački koncept 131

Behija Zlatar
Balkanski grad u osmanskom periodu (XV i XVI stoljeće)
Balkan city in the Ottoman period (15th–16thcentury) 135

Esad Duraković
Poetika istovjetnosti u „Osmanskoj divanskoj književnosti“
The poetics of sameness in “Ottoman divan literature” 141

Robin Okey
The Primary School Movement in the South Slav Lands of the Habsburg Monarchy in the Era of Dualism. Ideal and Reality
Osnovno obrazovanje u južnoslavenskim zemljama Habsburške monarhije u doba dualizma. Ideal i stvarnost 147

Dževad Juzbašić
Bosna i Hercegovina u austrougarskoj politici gradnje željeznica prema Istoku
Bosnia and Herzegovina in Austro-Hungarian policy of railways building towards the East 165

Robert J. Donia
Bosnia and Herzegovina: The Proximate Colony in the Twilight of Empire
Bosna i Hercegovina: bliska kolonija u sumraku carstva 197

Holm Sundhaussen
Geschichte des Balkanraums als Migrationsgeschichte: Theoretische Überlegungen und Herausforderungen
The History of the Balkans as a History of Migrations: Theoretical Deliberation and Challenges 203

Karl Kaser
Disciplinary Boundaries in Question: Balkan Studies in a Globalizing World
Ispitivanje disciplinarnih granica: Balkanološke studije u globalizirajućem svijetu 215

Bernard Lory
Kako uključiti Balkan u savremenu tendenciju *World history*?
Comment transformer les Balkans à la tendence moderne de la *World History*? 227

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u 2013. godini 233

Lista učesnika / Teilnehmerliste 237
Adrese autora / Autorenadressen 239

Uputstva / Richtlinien / Guidelines

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH..... 241

Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH.... 243

Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH 245

Godišnjak/Jahrbuch 2013,42:9-22.
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.19

Referati / Beiträge

Pedeset godina Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Blagoje Govedarica
Berlin

Balkanologija ima dugu tradiciju u Bosni i Hercegovini. Njeni počeci i razvoj usko su vezani za snažni talas evropeizacije i modernizacije sveukupnog života kojim je ovo područje bilo preplavljeno nakon austrougarske okupacije Bosanskog vilajeta 1878. godine. Ne ulazeći u pitanje legaliteta austrougarske politike u BiH koja je od početka bila jasno usmjerena ka priključenju ovog prostora Monarhiji, što je aktom aneksije 1908. godine i formalno pokazano, treba naglasiti činjenicu da je Bosna i Hercegovina u ovom periodu naučno i kulturno snažno napredovala u odnosu na druge krajeve otomanskog Balkana, kako na one koji su se već bili osamostalili, tako i na one koji su još uvijek bili pod osmanskom vlašću. Balkanološki institut koji je već 1904. godine vizionarski osnovao Karl Patsch bio je prva institucija te vrste na području jugoistočne Evrope. Mada nije bio dugoga vijeka, djelatnost tog instituta, a naročito kontinuirana aktivnost njegove matične organizacije, Zemaljskog muzeja, umnogome su doprinijeli da Sarajevo postane važno izvorište novih istraživačkih ideja i stremljenja. U tom kontekstu treba posmatrati i nastanak Centra za balkanološka ispitivanja u Akademiji nauka i umjetnosti BiH. Početak rada ove institucije, 1963. godine, bilo je velika inovacija u domenu balkanologije, ali do toga sasvim sigurno ne bi došlo da nije bilo dugog i vrijednog iskustva iz prethodnog perioda.

Cjelovit pregled razvoja balkanologije u Sarajevu dat je u dvije edicije koje su izdate 1983.[1] i 2013.[2] godine povodom obilježavanja 20. i 50. godišnjice Centra, te nema potrebe da se na to ovdje detaljnije osvrćemo. U narednom tekstu ćemo se prije svega koncentrisati na aktivnosti i razvoj samog Centra, a odmah treba naglasiti da u proteklih 50 godina ova institucija nije uvijek djelovala u optimalnim uslovima, već je u punoj mjeri dijelila sudbinu šire zajednice i okolnosti koje nisu uvijek bile naklonjene ni kulturi, ni nauci. Cjelokupna dosadašnja djelatnost Centra za balkanološka ispitivanja može se podijeliti u tri osnovne etape: period afirmacije (1963–1992), period stagnacije (1992–1998) i period obnove (1998–2013). Prije nego pređemo na konkretno razmatranje osnovnih karakteristika navedenih razvojnih faza potrebno je iznijeti neke bitne elemente koncepcije i radne strukture ove, po mnogo čemu jedinstvene naučne organizacije.

I. Koncepcija i struktura Centra

Centar za balkanološka ispitivanja je od samog početka osmišljen kao interdisciplinarna naučna institucija sa zadatkom da se bavi proučavanjem i prezentacijom kulturne istorije Balkana, počev od kamenog doba do novog vijeka, odnosno do početka 20. stoljeća. Obim i pravci djelovanja u tim veoma širokim vremenskim okvirima bili su uslovljeni mnoštvom limitirajućih faktora, prije svega kadrovskim i materijalnim mogućnostima te opštim stanjem razvoja društva i nauke. Zbog toga je i ova primarna koncepcija zamišljena kao jedan opšti, okvirni i dugoročni cilj, čije ostvarenje je u uskoj zavisnosti od razvojnih mogućnosti Centra, odnosno od razvoja balkanologije u cjelini. Sve to je naravno bilo podložno opštim socio-političkih stremljenjima iz druge polovine

[1] Benac / Alirejsović / Vekić-Čović 1983.
[2] Forić / Đelmo 2013.

20. vijeka, a oni su se, kako smo mogli iskusiti, veoma snažno – u početku pozitivno, a zatim i krajnje negativno – reflektovali upravo na ovom prostoru. U periodu afirmacije, koji u suštini predstavlja razdoblje najobimnije aktivnosti ove naučne institucije, najviše se postiglo na polju istraživanja praistorijskog i ranijeg istorijskog razdoblja. Istraživanja vezana za novi vijek otpočela su tek u posljednjoj fazi razvoja Centra, u vrijeme poslijeratne obnove aktivnosti, kada je došlo i do određenih kadrovskih promjena koje su taj iskorak omogućile. Opseg ostvarenja koncepciranog programa u stvari je neposredno uslovljen mjerom usaglašenosti potreba i mogućnosti, a o tome se u Centru vodilo računa već pri donošenju prvih programskih akata. Možda upravo u dobro osmišljenom harmoniziranju željenog i mogućeg leži i ključ uspjeha ove neobično fleksibilne i nadasve efektivne naučne organizacije.

Presudnu ulogu u koncipiranju Centra za balkanološka ispitivanja imala su dva elaborata koja je na zahtjev Odjeljenja istorijsko-filoloških nauka Naučnog društva BiH izradio Alojz Benac 1962. godine. Prvi elaborat se odnosio na okvirno formiranje nove institucije, dok su u drugom elaboratu pod nazivom „Prethodni program rada Centra" određene glavne smjernice djelovanja, formulisani prioritetni zadaci za prvu fazu aktivnosti te predloženi stalni saradnici. Prema ovom programu u Centru se u početnoj fazi njegovog rada provodilo sistematsko ispitivanje jezika, života i kulture starobalkanskih naroda, prvenstveno onih koji su u antičkim izvorima nazivani Ilirima i Tračanima. Time je i prostorni okvir istraživanja bio ograničen na područje sjeverozapadnog, srednjeg i istočnog Balkana, odnosno na centralni dio bivše Jugoslavije, na Albaniju i Bugarsku. Već u ovoj prvoj fazi djelovanja potencirane su naučne discipline koje će činiti okosnicu balkanologije: istorija, epigrafika, filologija, arheologija, antropologija i etnologija.

Određena je primarna struktura koju sačinjavaju rukovodilac i članovi Centra. Puno pravo odlučivanja imaju članovi, a ono se sprovodi na plenarnim sastancima članova koji se održavaju najmanje jedanput godišnje. Naučni saradnici čiji zadatak je koordinacija rada u određenim disciplinama ne spadaju u primarnu strukturu Centra, već bivaju angažovani prema potrebama istraživanja. Oni nemaju ni pravo odlučivanja. Prema ovoj koncepciji, inicijalno težište istraživanja odnosilo se na identifikaciju kulturno-istorijskih faktora koji su uslovljavali razvoj starobalkanske populacije i njeno uklapanje u kasnije etničke i nacionalne okvire na ovom prostoru. U tom smislu se krenulo od samih početaka, odno-

Sl. 1. *Članovi i saradnici Centra na otvaranju Simpozijuma "Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena" održanom u Mostaru* 24-26. 10. 1968.
U prvom planu: Edina Alirejsović, Alojz Benac, Ksenija Vinski Gasparini, Zdenko Vinski
(Iz foto-dokumentacije Centra za balkanološka ispitivanja)

sno od sistematizacije podataka koja će poslužiti prvo za pravilnu identifikaciju, a zatim i za dalje produbljenje zacrtane istraživačke problematike. Tako se prišlo izradi cjelovitog zbornika antičkih izvora o Ilirima i njihovim savremenicima; otpočet je rad na formiranju obuhvatnog korpusa epigrafskih spomenika koji se odnose na Ilire i Tračane, kao i izrada cjelovite bibliografije naučnih radova koji se odnose na izučavanje starobalkanskih naroda. Uz to je započeto sistematsko proučavanje arheološke građe u cilju jasnijeg definisanja kulturnih cjelina koje bi u konfrontaciji s istorijskim podacima mogle poslužiti kao osnova za identifikaciju etnogenetskih procesa i teritorijalnog razgraničenja starobalkanskih zajednica. U isto vrijeme Centar je ostvario saradnju s većinom srodnih institucija u zemlji te je putem širih sastanaka i savjetovanja nastojao doprinijeti unapređuju metodološkog razvoja i koordinacije naučno-istraživačkog rada.

Ovakva radna i kadrovska struktura bila je u potpunosti u skladu s tadašnjim mogućnostima matične Akademije, a pokazalo se da je to bila i najbolja formula za pravilan razvoj balkanologije u postojećim uslovima. Centar je okupio najznačajnije naučnike s područja Jugoslavije i time stvorio preduslove da postane naučno središte šireg značaja te da koordinirano radi sa svim institucijama koje imaju slične zadatke. Povoljna okolnost je bila i u lociranju Centra u Bosni i Hercegovini, odnosno u Sarajevu. Time je u punoj mjeri došao do izražaja geopolitički uslovljeni i kulturno-istorijski višestruko potvrđeni integrativni potencijal ove sredine.

II. Period afirmacije (1963–1992. godine)

Za prvog rukovodioca Centra imenovan je A. Benac koji će na tom mjestu ostati sve do 1990. godine. Članstvo Centra u prvom sazivu su činili D. Rendić-Miočević, M. Suić, M. Garašanin, S. Gabrovec, D. Sergejevski, E. Pašalić, B. Čović te F. Barišić i R. Katičić. Tokom ovog prvog perioda Centru su se još pridružili B. Đurđev, N. Filipović, M. Petruševski, F. Papazoglu i Š. Kulišić. Prvi saradnici-koordinatori bili su E. Alirejsović-Šebić za lingvistiku i Lj. Vekić-Čović za bibliografiju, a kasnije su se priključili Ž. Mikić, B. Govedarica i A. Škegro, kao stalni saradnici za antropologiju, arheologiju i istoriju. Uz to su kao saradnici u ovom periodu povremeno angažovani etnolog N. Hadžidedić i arheolog Z. Marić. Zahvaljujući dobro osmišljenoj koncepciji i fleksibilnoj radnoj strukturi koja je omogućavala puno ostvarenje brojnih programskih zadataka, Centar se za veoma kratko vrijeme afirmisao u prepoznatljivu instituciju iz oblasti balkanologije. U ovom periodu pune aktivnosti osnovna djelatnost Centra odvijala se u okviru planski utvrđenih naučno-istraživačkih projekata koji obuhvataju organizaciju naučnih skupova, formiranje dokumentacionih centara i terenska istraživanja te izdavanje naučnih publikacija kojima će rezultati te djelatnosti biti prezentirani našoj i široj javnosti.

II.1 Naučni skupovi

U razdoblju od 1963. do 1992. godine održano je 17 naučnih skupova i sedam savjetovanja. Među njima se posebno izdvaja serija od osam jugoslovenskih i međunarodnih skupova u kojima se razmatrao etnokulturni razvoj Ilira i Vlaha, kao i dodiri predslovenskog i slovenskog stanovništva na balkanskom području.

II.1.1 Ilirski simpoziji

Već 1964. održan je Simpozijum „O teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba“ uz učešće četrdeset naučnika s područja Jugoslavije. Zbornik radova s diskusijom i zaključcima tog skupa objavljen je krajem iste godine u okviru Posebnih izdanja ANUBiH.[3] S još većim odzivom učesnika i širim multidisciplinarnim pristupom, dvije godine kasnije, također u Sarajevu održan je Simpozijum „O Ilirima u antičko doba“.[4] Naučni kolokvij „Utvrđena ilirska naselja“ održan u Mostaru 24-26. oktobra 1974.[5] imao je međunarodni karakter i okupio je veliki broj naučnika iz Albanije, Bugarske, Francuske, Italije, Jugoslavije, Njemačke, Velike Britanije i Rumunije. Na Simpozijumu je obrađivana naseobinska kultura i odbrambeni sistemi ilirskih plemenskih zajednica, a sagledane su i paralele s odgovarajućim utvrđenim naseljima u susjednim zemljama, čime su otvorene mogućnosti za šira i dalekosežnija razmatranja ove problemati-

[3] Simpozijum 1964.
[4] Simpozijum 1964.
[5] Međunarodni kolokvij 1975.

Sl. 2. *Direktor Centra akademik Alojz Benac sa studentima Filozofskog fakulteta u Zagrebu u Radimlji kod Stoca tokom održavanja Simpozija „Utvrđena ilirska naselja" 1974. godine* (Iz foto-dokumentacije Centra za balkanološka ispitivanja)

ke. Jugoslovenski simpozijum „Duhovna kultura Ilira" održan u Herceg Novom 4-6. novembra 1982. godine organizovan je u saradnji s Odborom za arheologiju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti.[6] Na ovom skupu razmatrana su četiri aspekta ilirske duhovne kulture u praistoriji i antici – umjetnost, kult mrtvih, religija i jezik.

U okviru saradnje između Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Balkanološkog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti iz Beograda i Trakološkog instituta Bugarske akademije nauka iz Sofije, organizovan je Prvi Iliro-tračko simpozijum „Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba". Prvi dio Simpozijuma je održan 30-31. maja u Nišu, a drugi dio 2-3. juna 1989. godine u Blagoevgradu (Bugarska). Na Simpozijumu su prezentirane teme iz oblasti iliro-tračkih odnosa, a referati s naučnog skupa objavljeni su kao zajedničko izdanje Akademije nauka i umjetnosti BiH i Srpske akademije nauka i umetnosti u okviru Posebnih izdanja 1991. godine.[7]

Tim Simpozijumom zaokružen je predviđeni slijed naučnih skupova s ilirskom tematikom i ujedno otpočeta nova tematska serija koja je posvećena proučavanju odnosa Ilira i Tračana. Primarni cilj završene ilirske serije bio je razmatranje metodologije rada i drugih bitnih istraživačkih aspekata izučavanja materijalne i duhovne kulture ovih starobalkanskih zajednica. Rezultati tih skupova imali su vrlo zapažen odjek u naučnim krugovima Balkana i Evrope. To se posebno odnosi na prvi skup, jer se poslije objavljivanja njegovih rezultata povlače sve panilirske teze u evropskoj nauci, otpočinje nova faza izučavanja geneze, života i kulture Ilira, pri čemu arheologija postaje ravnopravan partner lingvistici i istoriji u proučavanju ovih problema.

II.1.2 Skupovi o Predslovenima i Vlasima

U direktnoj vezi s prethodnom serijom simpozija su i tri naučna skupa koja tretiraju kulturne i etnogenetske veze predslovenskih i slovenskih populacija na Balkanu. Na to neposredno upućuje simpozijum „Predslovenski etnički elemen-

[6] Simpozijum 1984.
[7] I iliro-tračko 1991.

ti na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena" koji je održan 1968. godine u Mostaru.[8] Druga dva skupa tiču se kulturnog razvoja Vlaha. Prvi od njih „Simpozijum o srednjevjekovnom katunu" organizovan je u Sarajevu 1961. godine, dakle još u vrijeme Balkanološkog instituta, a objavljen 1963.[9] Na tu tematiku direktno se nadovezuje međunarodni simpozij „Vlasi u XV i XVI vijeku" koji je održan u Sarajevu 1972. godine.[10] Oba simpozija razmatraju pitanja kulture i društvene organizacije srednjovjekovnih Vlaha, što je ujedno i jedan od centralnih problema Balkanologije. U referatima i diskusiji izneseno je mnogo novih podataka o kulturi Vlaha te date smjernice za nova istraživanja u ovom domenu.

II.1.3 Jugoslovensko-poljski skupovi o neolitizaciji

Veoma značajna i svrsishodna bila je saradnja Centra s Poljskom akademijom nauka iz Krakova i njoj pripadajućim istraživačkim institutima. Time su omogućene šire studije na međunarodnom planu te obuhvatnija komparacija kulturnog razvoja Balkana i drugih dijelova Evrope. U okviru ove saradnje je u periodu od 1977. do 1988. godine organizovano pet tematskih naučnih skupova (tzv. *Table ronde*), od kojih su dva održana u Krakovu, a tri u Sarajevu. Teme sarajevskih skupova su bile: „Mehanizam procesa neolitizacije u određenim dijelovima Evrope" (Sarajevo 1977);[11] „Prelaz iz neolita u bronzano doba" (Sarajevo 1981)[12] i „Socijalno-ekonomski odnosi od neolita do željeznog doba u određenim dijelovima Evrope" (Sarajevo 1988).[13]

II.2 Stručna i naučna savjetovanja

Paralelno s naučnim skupovima i simpozijima, Centar je organizovao i niz stručnih savjetovanja u cilju pospješivanja metodologije rada na određenim problemima. Prva dva skupa iz ove serije održana su 1969. godine u Sarajevu. Na savjetovanju o formiranju dokumentacionog centra „Duhovna kultura prastanovnika Balkana" definisana je metodologija izrade obuhvatne kartoteke grobnih nalaza starobalkanskih naroda, dok je na skupu „O metodologiji skupljanja starih balkanskih toponomastičkih relikata" razmatrano postojeće stanje, određeni prioriteti i izrađeni planovi za dalji aktivniji rad u ovoj oblasti. Godine 1970. održano je savjetovanje etnologa „O problematici paleoetnološkog i etnološkog rada u okviru Centra". Uz prisustvo velikog broja jugoslovenskih stručnjaka Centar je u Slavonskom Brodu 1972. godine organizovao savjetovanje „O izradi Praistorije jugoslavenskih zemalja" na kojem su razmatrane potrebe i mogućnosti za priređivanje ovog djela, koncepcija i način izrade, što je bio bitan korak za nastajanje jednog ovakvog kapitalnog djela. Tom prilikom Centar za balkanološka ispitivanja je preuzeo obavezu pripreme ove kompleksne i veoma zahtjevne publikacije.

Na inicijativu Izvršnog komiteta Međunarodnog udruženja za proučavanje Jugoistočne Evrope – AIESEE, u Sarajevu je 1976. godine održano savjetovanje „O izradi kartoteka materijalne i duhovne kulture paleobalkanskih naroda" na kojem su saradnici Centra predstavnicima odgovarajućih institucija iz Grčke, Rumunije, Bugarske, kao i iz drugih dijelova Jugoslavije izložili vlastita iskustva i već razrađenu metodologiju izrade ovakvih dokumentacionih korpusa. U skladu s istraživačkom orijentacijom Centra održana su i dva savjetovanja s temama iz antičkog perioda: „O stanju istraživanja antičkog doba u Jugoslaviji" (Sarajevo 1977) i „O proučavanju grčke antike u Jugoslaviji" (Sarajevo 1987).

II.3 Dokumentacioni Korpusi

Nakon svakog od prethodno navedenih naučnih savjetovanja pristupilo se pripremi i izradi odgovarajućih dokumentacionih korpusa. Po obimu i naučnim dometima ovdje se posebno ističe dokumentacioni centar „Materijalna i duhovna kultura Ilira" čija izrada je inicirana na nekoliko savjetovanja i koji obuhvata kartoteku grobova prastanovnika sjeverozapadnog Balkana, kao i sistematsko proučavanje kulta sahranjivanja i organizacije praistorijskih gradinskih naselja. Počev od 1970. godine, a uz učešće velikog broja arheologa iz svih krajeva Jugoslavije, kontinuirano je rađeno na tekstualnoj i ilustrativnoj obradi grobnih cjelina za navedenu kartoteku grobnih nalaza. Tu su ušli podaci za 2.200 grobova iz 74 nekropole s pre-

[8] Simpozijum 1969.
[9] Simpozijum 1963.
[10] Simpozium 1983, 73-177.
[11] Godišnjak XVI/14, 1978, 9-154.
[12] Godišnjak XXI/19, 1983, 9-228.
[13] Godišnjak XXVIII/26, 1990, 9-262.

ko 10.000 pojedinačnih crteža grobnih priloga, skeleta i grobnih konstrukcija. Polovinom osamdesetih godina otpočet je rad na kompjuterizaciji ove kartoteke, kao osnovi jedne šire digitalne baze arheoloških podataka.[14] Taj posao je, nažalost, od devedesetih na ovamo dugi niz godina stagnirao i još uvijek nije izveden do kraja.

Važan iskorak u proučavanju antičkog doba na prostoru bivše Jugoslavije bio je rad na dva fundamentalna korpusa: „Epigrafski izvori za proučavanje povijesti Ilira" (*Rerum Illyricarum fontes epigraphici*) i „Izvori za poznavanje istorije i geografije naše zemlje u antici" (*Fontes rerum Illyricarum*), koji je u velikoj mjeri završen, ali još uvijek nije objavljen. Uz pripremu ovih korpusa izvora, intenzivno se radilo i na prikupljanju bibliografije o antičkom dobu u Jugoslaviji, a u okviru projekta „Ispitivanje ilirskih i antičkih komunikacija" obrađeno je više pravaca u jadranskom području i unutrašnjosti s ciljem sagledavanja odnosa između domaćih ilirskih i kasnijih antičkih komunikacija. Bilo je planirano da se rezultati ovih istraživanja objave u obuhvatnoj monografskoj studiji posvećenoj antičkom razdoblju u Jugoslaviji koja je trebalo da uslijedi nakon edicije „Praistorija jugoslavenskih zemalja". Realizacija te obimne publikacije je međutim ostala dezideratom, a navedena istraživanja su djelimično objavljena u drugim izdanjima Centra.[15]

U okviru antropoloških istraživanja postignut je značajan uspjeh obrađivanjem osteološkog materijala s brojnih nalazišta kao što su Ohrid, Struga, Vinča, Kostolac-Viminacium, Đerdap, Split, Imotski, Ugljevik, Raška Gora i dr. Zahvaljujući dugogodišnjem projektu *Antropološka istraživanja paleobalkanskog stanovništva* u okviru Posebnih izdanja ANUBiH 1981. godine objavljena je studija Ž. Mikića „Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji – Praistorijski periodi", a nešto kasnije, 1991. godine, u saradnji s Radiološkim institutom Univerzitetskog medicinskog centra u Sarajevu i Izdavačkim preduzećem „Svjetlost", Sarajevo, objavljena je knjiga „Atlas patoloških promjena na kostima paleobalkanskih i srednjovjekovnih populacija u Jugoslaviji" autora A. Lovričevića i Ž. Mikića.

U Centru se sistematski radilo i na nekoliko lingvističkih tema od kojih se ističu: *Ilirske antroponimijske studije*, *Romanski jezički elementu na području sjeverozapadnog Balkana*, *Prikupljanje i proučavanje onomastičke građe*, *Illyricum mitologicum*, *Toponimija Prigorja*, *Nazivlje jadranske faune – etimologija i struktura* te *Skupljanje i proučavanje građe o jeziku i kulturi Roma u Jugoslaviji*. Rezultati spomenutih istraživanja nisu bili predmet posebne monografije, već su u okviru niza članaka i rasprava objavljivani u Godišnjaku.

Etnološka istraživanja Centra fokusirala su se na tri glavne teme: *Tradicionalni elementi u seoskoj porodici istočne i južne Srbije*, *Stara balkanska arhitektura* i *Tematska etnološka bibliografija Jugoslavije*. Uzrok nešto skromnijem broju programskih zadataka iz ove oblasti treba tražiti u malobrojnosti stručnog kadra iz ove oblasti koji je mogao biti okupljen u aktivnostima Centra. Najvećim dijelom zahvaljujući angažmanu članova Centra, B. Đurđeva i N. Filipovića, moglo se prići obradi pojedinih tema iz oblasti osmanistike, prije svega proučavanju problema *Islamizacije jugoslavenskih zemalja* i *Izučavanju društveno-ekonomskih prilika kod Vlaha u osmansko doba*, a bile su pokrenute i aktivnosti na izdavanjima deftera.

II.4 Terenska istraživanja

Prva terenska istraživanja Centar je izveo u periodu od 1969. do 1974. godine, sistematskim iskopavanjima slavenskog naselja Jazbine u Batkovićima kod Bijeljine, koja je vodila I. Čremošnik. Iskopavanja su dala dobre rezultate i danas se uzimaju kao referentna istraživanja za period ranog srednjeg vijeka. Tokom 1972. godine razrađena je metodologija istraživanja praistorijskih utvrđenih naselja – gradina. Ta metodologija je obuhvatala tri sukcesivne faze rada: I – identifikacija, opis i prikupljanje površinskog materijala; II – geodetsko snimanje i sondažno iskopavanje na odabranim lokalitetima; III – sistematsko iskopavanje na pojedinačnim, posebno pogodnim lokalitetima. Prva i druga faza istraživanja obavljena je na prostoru jugozapadne Bosne – Duvanjsko (1973–1975, 1978–1981), Livanjsko (1978, 1981) i Glamočko Polje (1977–1979), kao i na prostoru istočne Bosne – Glasinačko područje (1975, 1977, 1979–1981). Treća faza rada, odnosno sistematska iskopavanja, obavljena su

[14] Govedarica 1985, 36-41.

[15] Stipčević 1967; Isti 1974; Bojanovski 1974; Stipčević 1977; Isti 1978; Isti, Bibliographia Illyrica 1984; Rendić-Miočević 1978, 173-177.

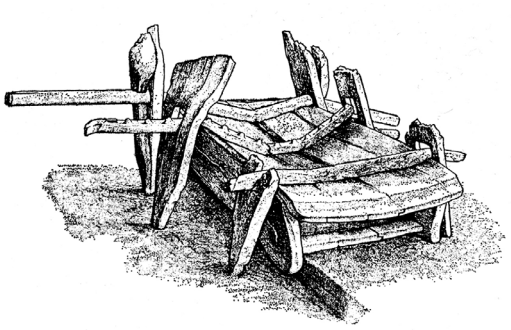

Sl. 3. *Pustopolje, Kupres, Bosna i Hercegovina: drveni sarkofag centralnog groba iz tumula 16* (crtež Sead Čerkez)

na gradinskom naselju Ilijak kod Sokoca 1981. i gradinskom naselju Klisura u Kadića brdu kod Sokoca u vremenu 1987–1990. godine. Ova metodologija je primijenjena i u drugim dijelovima tadašnje Jugoslavije. Prve dvije faze istraživanja obavljene su 1981, 1985–1988. na gradinama s područja Cetine u Dalmaciji (u saradnji Centra i Muzeja Cetinske krajine iz Sinja), kao i na području zapadne Hercegovine (istraživanja ilirskih gradinskih naselja i svetilišta od 1985. do 1991. godine). Ovu metodologiju rada su prihvatile i samostalno primjenjivale i druge institucije, kao što je Arheološki institut iz Beograda (istraživanje gradinskih naselja na području Vranja u Srbiji 1977–1978. godine) ili Arheološka zbirka Crne Gore iz tadašnjeg Titograda koja je na našu inicijativu 1989. godine preduzela sistematsko istraživanje gradinskih naselja u Crnoj Gori. Rezultati ovih istraživanja su samo djelimično objavljeni i to uglavnom kad su u pitanju radovi iz sedamdesetih godina,[16] dok su istraživanja koja su završena krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, kao i ona čiji završetak je ometen izbijanjem rata, ostala uglavnom neobjavljena.

Važno mjesto u terenskim istraživanjima Centra za balkanološka ispitivanja takođe ima projekat sistematskih istraživanja praistorijskih tumula na Kupreškom polju koji je realizovan u periodu od 1980. do 1984. godine. Istraživanjima su prethodila opsežna rekognosciranja tokom kojih je identifikovan i po veličini i drugim obilježjima grupisan 51 zemljani tumul. Sistematskim iskopavanjima obuhvaćena su ukupno četiri tumula, nekoliko manjih humki kod Dokanove glavice i u Gajevinama te monumentalni tumuli Dokanova glavica (tumul br. 18) i i tumul 16 u Pustopolju. Istraživanja su dala neočekivano dobre rezultate, između ostalog i prirodno mumificiranu drvenu grobnu konstrukciju s pokojnikom iz ranog bronzanog doba (tumul iz Pustopolja).[17]

II.5 Publikacije

Iz ovog sažetog pregleda programskih aktivnosti i zadataka Centra jasno se vidi da je sve realizovane programe pratila odgovarajuća izdavačka djelatnost. U ovih prvih 30 godina djelovanja Centra objavljeno je ukupno 50 publikacija, od čega 29 brojeva Godišnjaka, 7 monografija i 14 knjiga zbornika s naučnih skupova te bibliografija o Ilirima i o antičkom dobu u Jugoslaviji.[18]

Krunu publicistike Centra za balkanološka ispitivanja svakako predstavlja pet tomova monumentalnog djela „Praistorija jugoslovenskih zemalja“ koje je objavljeno u saradnji s izdavačkim preduzećem „Svjetlost“, Sarajevo i uz finansijsku podršku SIZ-a nauke Bosne i Hercegovine. Rad na ovom djelu trajao je punih petnaest godina (1973–1987).[19] To je prava slika Centra „u malom“ i najbolji odraz djelotvornosti osnovne koncepcije ove institucije. Na ovom projektu Centar je okupio 30 najeminentnijih naučnika, mahom svojih članova iz svih većih univerzitetskih i arheoloških centara Jugoslavije. U pružanju pomoći kod pregleda materijala i izrade priloga učestvovali su svi važniji muzeji, arheološke zbirke i institucije tadašnje državne zajednice. Rezultat toga je bila jedinstvena publikacija u kojoj su veoma kvalitetno, kako u naučnom tako i u ilustrativno-tehničkom pogledu, prezentirani svi praistorijski periodi od paleolita do željeznog doba.

Monumentalnost ovog djela najbolje oslikavaju riječi M. Garašanina, člana Centra za balkanološka ispitivanja i jednog od autora Praistorije: „Sa svojih ukupno 3432 strane teksta i 402 izdvojene table, kojima treba dodati i niz tipoloških i hronoloških tabela u tekstu, ‘Praistorija jugoslavenskih zemalja’ nesumnjivo je najveće

[16] Govedarica 1982, 111-188; Popović / Vukmanović 1982, 189-210; Govedarica 1985, 79-97; Benac1985.

[17] Benac 1991, 87-92.

[18] Uporedi cjelovitu bibliografiju datu u ediciji citiranoj u napomeni broj 2, str. 50 ff.

[19] PJZ, Knjiga I, Paleolitsko doba. 1979; Knjiga II. Neolitsko doba. 1979; Knjiga III. Eneolitsko doba. 1979; Knjiga IV. Bronzano doba. 1983; Knjiga V. Željezno doba. 1987.

Sl. 4. *Praistorija jugoslavenskih zemalja* I-V

delo te vrste koje je dosada ugledalo svetlo dana. 'Praistorija jugoslavenskih zemalja' sumira sliku istorijskog razvoja u praistorijsko doba na tlu Jugoslavije, zasnivajući se na dostignućima istraživanja čitavog niza arheologa (...), koristeći se, uvek kritički, bogatom arheološkom građom i prethodnim većim ili manjim regionalnim sintezama. Ona prema tome, vrednuje sve dosadašnje etape praistorijskih istraživanja u Jugoslaviji, od njihovih početaka. Ona je potpuna slika i veran odraz dostignuća naše nauke."[20]

Uviđajući da je mogućnost korištenja ovog vrijednog djela u međunarodnim okvirima umanjena činjenicom da je pisano na srpsko-hrvatskom jeziku, redakcioni odbor je pokrenuo inicijativu objavljivanja „Praistorije jugoslavenskih zemalja" na engleskom jeziku. Veći dio poslova oko selekcije tekstova bio je završen do 1992. godine, kada je započeo i njihov prevod. No, izbijanjem rata i taj poduhvat je ostao nedovršen.

U ovom tridesetogodišnjem periodu intenzivne djelatnosti i afirmacije, Centar za balkanološka ispitivanja uspostavio je veze i saradnju s brojnim institucijama u zemlji i inostranstvu. Naročito djelotvorna saradnja ostvarena je s Balkanološkim institutom SANU iz Beograda i s Jugoslovenskim nacionalnim komitetom za balkanologiju te Jugoslovensko-talijanskim komitetom za izučavanje praistorije obje strane Jadrana. Kada je riječ o saradnji s inostranim institucijama, u prvom planu je bila saradnja s odgovarajućim institucijama Poljske akademije nauka – Odjel u Krakovu (zajedničko organizovanje naučnih skupova, razmjena stručnjaka i literature) i s Akademijom nauka u Heidelbergu (rad

[20] Garašanin 1988, 161.

u okviru Međuakademijske komisije za istraživanje praistorije Balkana i razmjena stručnjaka). Dobre veze ostvarene su i s Balkanološkim institutom u Atini, odgovarajućim ustanovama Bugarske akademije nauka u Sofiji, Austrijskom akademijom nauka u Beču, Ruskom akademijom nauka te brojnim univerzitetskim i drugim institutima u Italiji, Njemačkoj, Francuskoj, Čehoslovačkoj, Rumuniji, Sjedinjenim Američkim Državama i drugim zemljama.

III. Period stagnacije (1992–1998)

Raspad Jugoslavije i time uzrokovana ratna zbivanja koja su u BiH trajala od 1992. do 1995. godine veoma negativno su se odrazili na rad Centra za balkanološka ispitivanja, kako u kadrovskom pogledu, tako i u svim drugim bitnim aspektima. Pred sam početak rata umro je osnivač i dugogodišnji rukovodilac Centra Alojz Benac, a novoizabrani direktor Borivoj Čović je sticajem okolnosti ostao u opsadiranom Bihaću, gdje je pred kraj rata i umro ne dobivši nikakvu mogućnost za komunikaciju sa spoljnim svijetom. U Centru je nastupio dugi period ratne stagnacije u kome nije moglo biti nikakve aktivnosti. Tokom rata su prostorije Centra bile znatno oštećene i dijelom uzurpirane, inventar je bio razbacan na više mjesta unutar zgrade ANUBiH, a preostale prostorije Centra bile su pretvorene u neuredno skladište za knjige iz više organizacija. Većina radne i terenske dokumentacije te arheološkog materijala, kao i dokumentacija iz kancelarija saradnika Centra, više puta su premještani, a jedan dio je i nepovratno uništen. Ipak, ratni period je prebrođen i Centar je uspio opstati i to isključivo zahvaljujući razumijevanju matične institucije, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Presudnu ulogu u tome imalo je Odjeljenje društvenih nauka ANUBiH koje je na svojim ratnim i poslijeratnim sjednicama uvijek naglašavalo neophodnost održavanja Centra i tražilo mogućnosti za oživljavanje i nastavak njegovog rada.

IV. Period obnove (1998–2013)

Nakon završetka rata i primarne normalizacije opšteg stanja pokrenut je i rad na obnovi Centra. Ovog teškog posla prihvatio se M. Šunjić, istoričar i dopisni član ANUBiH koji je 1996. godine imenovan za rukovodioca institucije. Trebalo je prije svega preduzeti sređivanje dokumentacije te je u tu svrhu angažovan iskusni arheolog Z. Marić. Prvih poslijeratnih godina prostorije Akademije su bile neuslovne, pa je u cilju očuvanja naučne građe Centra odlučeno da se sav arheološki i antropološki materijal i pripadajuća dokumentacija predaju na čuvanje Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine. Najznačajnija arhivska građa o radu Centra je u istom cilju upućena Arhivu BiH. Istovremeno je pokrenuto ponovno publikovanje časopisa Godišnjak te je izdat broj XXX/28 čiji urednik je bio Z. Marić. U ovom periodu obnovljena je korespondencija s većim brojem naučnih institucija i naučnika iz regiona i Evrope s kojima je Centar ranije sarađivao.

Nakon smrti M. Šunjića, za v. d. direktora Centra za balkanološka ispitivanja je 1998. godine imenovan Dž. Juzbašić, dopisni član ANUBiH (od 2003. redovni član Akademije, a od 2008. punopravni direktor Centra). U rad Centra uključio se i V. Paškvalin koji je zajedno sa Z. Marićem radio na pripremi novog broja Godišnjaka. Uprkos skromnoj kadrovskoj podršci i finansijskim teškoćama u kojima se Centar u to vrijeme nalazio, 2000. godine je objavljen Godišnjak br. XXXI/29 koji je distribuiran na 198 adresa u zemlji i inostranstvu. Izdavačka djelatnost, kao jedna od rijetkih u to vrijeme izvodljivih djelatnosti, postala je tako i glavni nosilac obnove Centra. Izdavanje Godišnjaka i njegova distribucija na najznačajnije balkanološke i arheološke adrese nosila je jasnu poruku da je ova institucija ponovo aktivna, pozivajući naučnike i stručnjake iz zemlje i inostranstva na nastavak saradnje.

Od 2001. godine u rad Centra se ponovo uključio B. Govedarica, profesor univerziteta u Heidelbergu i Berlinu i nekadašnji stalni saradnik ove institucije. Zahvaljujući njegovom angažmanu obnovljena je saradnja s Rimsko-Germanskom komisijom Njemačkog arheološkog instituta, Međunarodnom komisijom za istraživanje praistorije Balkana Heidelberške akademije nauka i Institutom za praistoriju Slobodnog univerziteta u Berlinu te uspostavljena saradnja s Evroazijskim odjelom Njemačkog arheološkog instituta u Berlinu. B. Govedarica je preuzeo uredništvo Godišnjaka počev od broja XXXII/30 za 2002. godinu, koji je ujedno bio i spomenica A. Bencu povodom obilježavanja desete godiš-

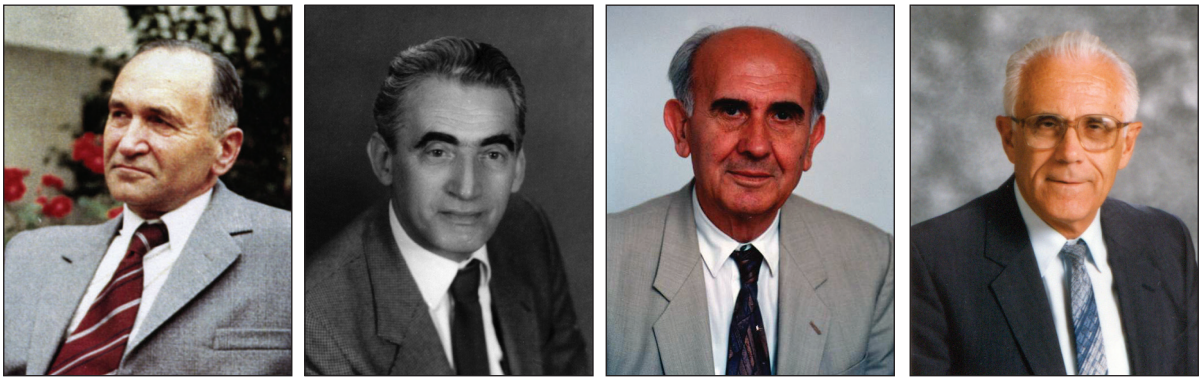

Sl. 5. *Direktori Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*
Alojz Benac (1963–1991), *Borivoj Čović* (1991–1995), *Marko Šunjić* (1995–1998), *Dževad Juzbašić* (1998–)

njice njegove smrti. U ovom broju publikovano je ukupno 40 radova autora iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Francuske, Njemačke, Slovenije i Srbije. U decembru 2002. godine uspješno je održana i njegova javna promocija uz učešće N. Tasića, akademika N. Cambija i B. Govedarice. Dodavanjem njemačkog prevoda „Jahrbuch" od ovog broja je modifikovan zvanični naziv časopisa, tako da on od sada glasi „Godišnjak/Jahrbuch". Iste godine angažovana je stručna saradnica T. Sarajlić-Slavnić, koja je do 2005. godine radila na redakcijskim poslovima Godišnjak/Jahrbuch-a, kao i na sređivanju fonda i ponovnom osposobljavanju Biblioteke Centra koja djeluje u sastavu Biblioteke ANUBiH. Od 2005. u Centru je kao stručna saradnica zaposlena M. Forić, saradnik za istoriju i arheologiju, koja je između ostalog preuzela i poslove sekretara redakcije časopisa, ostajući sve do danas jedini stalno zaposleni saradnik Centra. Zbog biološkog nestanka većeg broja starih članova ukazala se potreba za obnavljanjem članstva Centra. To je obavljeno 2008. i 2010. godine izborom deset novih članova. Tada su po prvi put u članstvo uključeni i naučnici izvan prostora bivše Jugoslavije.[21]

U 2004. godini Centar je publikovao monografiju B. Raunig „Umjetnost i religija praistorijskih Japoda" (Djela ANUBiH LXXXII, CBI 8, Sarajevo 2004, 301. str.), čija je javna promocija obavljena u okviru Festivala Sarajevska zima u februaru 2006. godine. Tom prilikom je u prostorijama Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine organizovan i arheološko-modni performans „Japodi među nama" u sklopu novog programa „Antica Viva" koji je Centar osmislio u cilju prezentacije i popularizacije arheologije.

U skladu s pokrenutom inicijativom zaštite arheoloških lokaliteta na trasi projektovanog autoputa kroz Bosnu i Hercegovinu, naš Centar je u okviru razrade metodologije zaštitnih iskopavanja realizovao projekat „Orijentaciono arheološko istraživanje na trasi Koridora V/c kroz BiH". Tim projektom je tokom 2008. i 2009. godine izvršena primarna identifikacija ugroženih arheoloških spomenika na trasi autoputa.[22] Izrađeni elaborat je u više navrata bio ponuđen nadležnim državnim institucijama. Naša inicijativa, nažalost, nije naišla na razumijevanje te dalja realizacija ovog metodološkog projekta nije ostvarena.

U okviru rada na dokumentacionom Centru „Materijalna i duhovna kultura Ilira" aktueliziran je rad na digitalizaciji kartoteke grobova prastanovnika sjeverozapadnog Balkana. U tom kontekstu oformljen je model informacione baze i napravljen unos svih podataka i crteža s kartona. U toku je i priprema web prezentacije koja će ovaj jedinstveni materijal učiniti dostupnim svim zainteresovanim istraživačima.

Kontinuiranim publikovanjem Godišnjaka/Jahrbuch-a te publikovanjem monografija V. Paškvalina „Antički sepulkralni spomenici s prostora Bosne i Hercegovine" (Sarajevo 2012) i akademika A. Benca „Religijske predstave prastanovnika južnoslavenskih zemalja" (Sarajevo 2012) uspješno je nastavljena izdavačka djelatnost Centra. Uz objavljivanje 40. broja našeg godišnjeg glasila, godine 2011. priređena je bibliografija i DVD izdanje sa svim dosadašnjim

[21] Detaljni podaci o aktuelnim članovima Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH izneseni su u ediciji citiranoj u napomeni 2, na strani 45-47.

[22] Govedarica / Forić 2011, 207-219.

brojevima u digitalnom obliku, a svi brojevi su publikovani i na web stranici Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Korištenje digitaliziranog časopisa je slobodno, što je bio značajan iskorak u distribuciji i otvorenosti časopisa njegovim korisnicima širom svijeta. Godišnjak/Jahrbuch je uključen u referentne indexne baze: C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library), Ebsco Publishing, Ulrich Periodicals, ZENON DAI (Journals Database of German Archaeological Institute) i Cross Ref, čime je dobio dodatnu potvrdu za status jednog od najznačajnijih časopisa iz oblasti balkanologije u Bosni i Hercegovini i šire. Objavljivanjem radova u časopisu, razmjenom publikacija i drugim vidovima komunikacije, obnovljeni su naučni kontakti s kolegama i institucijama, kako u zemlji, tako i inostranstvu. Biblioteka Centra, koja djeluje kao posebni odjel Biblioteke ANUBiH, redovno dobija monografska i periodična izdanja iz cijeloga svijeta, čime obogaćuje svoj fond i ponovno postaje okupljalište korisnika, naučnika i studenata u potrazi za aktuelnom literaturom.

* * *

Sumirajući pola vijeka Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH može se reći da su i pored brojnih objektivnih teškoća koje su ponekad prijetile potpunim nestankom institucije, stvaralačka snaga i naučni entuzijazam ona dominantna karakteristika koja daje osnovni pečat njegovom dosadašnjem postojanju i djelovanju. Duga je lista inovativnih istraživanja, skupova, savjetovanja i publikacija, pokrenutih i uspješno provedenih tokom svih ovih godina. Većina od tih naučnih poduhvata označila je pozitivnu prekretnicu i metodološki iskorak u izučavanju tretirane problematike. Spomenimo samo pet simpozija posvećenih različitim aspektima kulture Ilira koje je ovaj Centar sistematski organizovao i koji su u tolikoj mjeri postali miljokazi u razvoju ilirologije da se za svaku od obrađenih tema jasno izdvaja vrijeme prije i poslije održavanja tih skupova.

Uz sve nedaće i nepovoljnosti koje su ga pratile u proteklih 50 godina, Centar se ipak održao i to prije svega zahvaljujući entuzijazmu ljudi okupljenih oko brojnih projekata i zadataka, kao i podršci svih onih koji su bili i ostali svjesni njegove uloge i značaja. U prvom redu je to matična institucija – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, koja je svih pedeset godina svesrdno podržavala i čvrsto stajala iza ove svoje najstarije naučne jedinice. A sam Centar je u potpunosti opravdao svoje postojanje. Postignuti rezultati postali su temeljne odrednice saznanja o kulturnoj prošlosti Balkana i snažan podstrek za dalje djelovanje na ovom polju istraživanja. Nastavak rada na započetim i sticajem okolnosti nezavršenim, ali još uvijek aktuelnim i atraktivnim projektima, ostaje uz buduće nove poduhvate, dug i perspektiva naučno-istraživačkog djelovanja članova i saradnika ove vrijedne balkanološke institucije.

Summary

Fifty years of the Centre for Balkan Studies of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina

Balkanology has long tradition in Bosnia and Herzegovina. Beginnings and development of balkanology are closely linked to the strong wave of Europeanization and modernization of the entire life that flooded this area with the arrival of Austro-Hungarian rule in the late 19th century. Institute for Balkan research founded already in 1904 by the visionary Karl Patsch is the first institution of this kind in Southeast Europe. Although it was not long-lived, the activity of the Institute, in particular continuous activity of its parent organization, the National Museum, have greatly contributed that Sarajevo became an important centre of new research ideas and aspirations in the region. The emergence of the Centre for Balkan Studies of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina should be considered in this context. The establishment of this institution in 1963 was a major innovation in the field of balkanology, but this certainly would not have happened if there was not a long and valuable experience from the previous period.

The Centre for Balkan Studies from the beginning conceived as an interdisciplinary institution that deals with the study and presentation of the cultural history of the Balkans, from prehistory to the modern age. The Centre's full organizational structure consists of a working core in the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, specialists from the balkanology disciplines – director and regular members, leading scientists in the domain of archaeology, history, linguistics, ethnology and anthropology, from

different institutions of former Yugoslavia, Balkans and Europe. Thanks to this organization Centre was able to activate eminent associates not only in the local context, but also to a far wider area. Scientific programs are designed and carried out in cooperation of the working core and the members, which ensures systematic interdisciplinary communication and reaches a high level and broad scope of scientific work.

The main activity of the Centre is carried out within the scientific research projects that involve field research, creating the documentation's centres, organization of scientific meetings and publications that present results of those activities to scientific and wider public.

So far, six extensive field research in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Serbia were conducted, 17 thematic meetings and conferences were held, 41 volume of Godišnjak with 559 articles and contributions, 24 special editions and monographs, and 5-volume edition Prehistory of Yugoslav Countries were published, while Spiritual culture Illyrians cartulary was created and prepared for digitalization. About these activities will be further discussed in the entitled article.

Literatura

Benac, A. / Alirejsović, E. / Vekić-Čović, Lj. 1983, Dvadest godina rada Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH (1963.-1983.), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983.

Benac, A. 1985, Utvrđena ilirska naselja (I), Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju, Djela ANUBiH LX, CBI 4, Sarajevo 1985.

Benac, A. 1986, Praistorijski tumuli na Kupreškom polju, Djela ANUBiH LXIV, CBI 5, Sarajevo 1986.

Bojanovski, I. 1974, Dolabellin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela ANUBiH XLII, CBI 2, Sarajevo 1974.

Forić, M. / Đelmo, M. 2013, Pedeset godina Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 1963–2013. (Istorijat i bibliografija izdanja), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 2013.

Garašanin, M. 1988, Promocija publikacije „Prastorija jugoslavenskih zemalja", Godišnjak XXVI/24, Sarajevo 1988, 157-160.

Govedarica, B. 1985, Informacija o radu na sistemu za kompjutersku obradu kartoteke „Grobovi prastanovnika sjeverozapadnog Balkana", Glasnik SAD 2, Beograd 1985, 36-41.

Govedarica, B. 1982, Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u Jugozapadnoj Bosni, Godišnjak XX/18, Sarajevo 1982, 111-188.

Govedarica, B. 1985, Neue Aspekte zur Erforschung von Fundplätze des Typs „Gradina" im Nordwesten des Balkan, Acta Arch. Carpathica XXIII, Krakow 1985, 79-97.

Govedarica, B. 1991, Vorgeschichtliche Grabhügel vom Kupresfeld, Mitt. Berliner Ges. Anthr. 12, Berlin 1991, 87-92.

Govedarica, B. / Forić, M. 2011, Rezultati orijentacionog istraživanja u cilju identifikacije i zaštite arheoloških spomenika na trasi autoputa Koridor V/c kroz Bosnu i Hercegovinu, Godišnjak/Jahrbuch 40, Sarajevo 2011, 207-219.

Međunarodni kolokvij Utvrđena ilirska naselja (Mostar, 24-26. oktobra 1974.). Posebna izdanja ANUBiH knj. XXIV, CBI knj. 6. Urednik A. Benac. Sarajevo 1975.

Popović, P., Vukmanović, M. 1982, Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području Vranjsko-preševske kotline (Les recherches de sondage des agglomérations fortifiées du type „gradina" dans la région de la vallée de Vranje – Preševo (Serbie du Sud)), Godišnjak XX/18, Sarajevo 1982, 189-210.

Praistorija jugoslavenskih zemalja (PJZ). Urednik A. Benac. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja i Svjetlost: *Knjiga I. Paleolitsko i mezolitsko doba*. Redaktor Đ. Basler. Sarajevo 1979.

Praistorija jugoslavenskih zemalja (PJZ). Urednik A. Benac. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja i Svjetlost: *Knjiga II. Neolitsko doba*. Redaktor M. Garašanin. Sarajevo 1979.

Praistorija jugoslavenskih zemalja (PJZ). Urednik A. Benac. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja i Svjetlost: *Knjiga III. Eneolitsko doba*. Redaktor N. Tasić. Sarajevo 1979.

Praistorija jugoslavenskih zemalja (PJZ). Urednik A. Benac. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja i Svjetlost: *Knjiga IV. Bronzano doba*. Redaktor B. Čović. Sarajevo 1983.

Praistorija jugoslavenskih zemalja (PJZ). Urednik A. Benac. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja i Svjetlost: *Knjiga V. Željezno doba*. Redaktor S. Gabrovec. Sarajevo 1987.

Rendić-Miočević, D. 1978, O stanju istraživanja antičkog doba u Hrvatskoj, Godišnjak XVI/14, Sarajevo 1978, 173-177.

Simpozijum 1963: Simpozijum o srednjovjekovnom katunu (održan 24. i 25. novembra 1961. u Sara-

jevu). Posebna izdanja Naučnog Društva BiH, knj. II, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka knj. 1. Urednik M. S. Filipović. Sarajevo 1963.

Simpozijum 1964: Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba (održan 15. i 16. maja 1964.). Posebna izdanja ANUBiH knj. IV, CBI knj. 1.Urednik A. Benac. Sarajevo 1964.

Simpozijum 1967: Simpozijum o Ilirima u antičko doba (održan 10. do 12. maja 1966.). Posebna izdanja ANUBiH knj. V, CBI knj. 2. Urednik A. Benac. Sarajevo 1967.

Simpozijum 1969: Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena (održan 24-26. oktobra 1968. u Mostaru). Posebna izdanja ANUBiH knj. XII, CBI knj. 4. Urednik A. Benac. Sarajevo 1969.

Simpozijum 1983: Simpozijum – Vlasi u XV i XVI vijeku. Radovi ANUBiH knj. LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka knj. 22. Urednik D. Kovačević-Kojić. Sarajevo 1983, 73-177.

Simpozijum 1984: Simpozijum Duhovna kultura Ilira (Herceg-Novi, 4-6. novembra 1982). Posebna izdanja ANUBiH knj. LXVII, CBI knj. 11. Urednik A. Benac. Sarajevo 1984.

I iliro-tračko simpozijum Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba. Posebna izdanja ANUBiH knj. XCIV, CBI knj. 14 (SANU – Balkanološki institut, Posebna izdanja, knj. 44). Urednik A. Benac. Sarajevo-Beograd 1991.

Stipčević, A. 1967, Bibliographia Illyrica, Posebna izdanja ANUBiH VI, CBI 3, Sarajevo 1967.

Stipčević, A. 1974, Bibliographia Illyrica (Supplementum 1967–1972), Posebna izdanja ANUBiH XXII, CBI 5, Sarajevo 1974.

Stipčević, A. 1977, Bibliografija o antičkoj arheologiji u Jugoslaviji, Posebna izdanja ANUBiH XXVI, CBI 7, Sarajevo 1977.

Stipčević, A. 1978, Bibliographia Illyrica (Supplementum 1973–1977), Posebna izdanja ANUBiH XLII, CBI 8, Sarajevo 1978.

Stipčević, A. 1984 Bibliographia Illyrica (Supplementum 1978–1982), Posebna izdanja ANUBiH LXXVI, CBI 12, Sarajevo 1984.

Godišnjak/Jahrbuch 2013,42:23-44
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.20

Okolište – Spätneolithische Keramik und Siedlungsentwicklung in Zentralbosnien: Ergebnisse und Interpretationen

Robert Hofmann
Kiel

Einleitung

Ausgehend von Anatolien und Griechenland breitete sich um etwa 6000 v. u. Z. in Südosteuropa Ackerbau und Viehzucht aus. Das frühe Neolithikum (6100–5500 v. u. Z.) ist zunächst noch durch relativ kleine soziale Gruppen und zahlreiche kleine und eher kurzlebige Siedlungen gekennzeichnet. Ab etwa 5500 v. u. Z. begannen sich erstmals in der Geschichte Südosteuropas große langlebige Dörfer mit teils enormen Bevölkerungskonzentrationen zu etablieren, die menschliche Gesellschaften in sozialer und wirtschaftlicher Hinsicht vor völlig neue Herausforderungen stellten. Von den primären Neolithisierungsregionen im östlichen Karpatenbecken, im Donauraum, in Slawonien und in Dalmatien gingen im Verlauf des 6. Jahrtausends v. u. Z. neue Kolonisationsprozesse aus, die spätestens um 5700 v. u. Z. unter anderem auch die Flusstäler der Mittelgebirgszone Zentralbosniens erfassten.

Von Beginn des Neolithikums an nahm Zentralbosnien in kultureller Hinsicht eine Mittelstellung zwischen neolithischen Gesellschaften Dalmatiens und dem Donaugebiet ein, die sich in hybriden Bezügen materieller Kultur manifestiert und auf die Bedeutung der Region in der großräumigen Kommunikation hinweist.[1]

Anknüpfend an eine eindrucksvolle Forschungsgeschichte, die im späten 19. Jh. mit den Grabungen in Butmir begann und deren Intensität während der jugoslawischen Ära einen Höhepunkt erlebte, fanden in Kooperation zwischen dem Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseum Sarajewo (Zemaljski Muzej), dem Zentrum für Balkanforschung der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien-Herzegowinas, der Römisch-Germanischen Kommission Frankfurt a. M. und der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel umfangreiche archäologische Feldforschungen in der Region um die Städte Visoko und Kakanj statt. [2] Das Ziel des Projektes „Rekonstruktion spätneolithischer Siedlungsprozesse in Zentralbosnien“ bestand darin, exemplarisch für das südosteuropäische Spätneolithikum die ökonomische, soziale und demographische Entwicklungsdynamik in einer Siedlungskammer mit einem differenzierten Siedlungssystem mit Orten unterschiedlicher Größe zu rekonstruieren. Im Zentrum dieser Forschungen stand die Siedlung Okolište, die aufgrund ihrer Größe von fast 7 ha innerhalb Zentralbosniens singulär ist.

Ergänzend zu den Feldforschungen in Okolište fanden Prospektionen und Ausgrabungen an anderen, meist deutlich kleineren Siedlungsplätzen der Region Visoko und Kakanj statt, um die ökonomischen und sozialen Beziehungen zwischen Orten innerhalb der Mikroregion zu klären. Die archäologischen Untersuchungen erfolgten in Verbindung mit botanischen, zoologischen und geomorphologischen Untersuchungen, die sowohl Informationen zur Ökonomie neolithischer Gesellschaften als auch zur Landschaftsentwicklung in prähistorischer und historischer Zeit Zentralbosniens liefern.[3]

[1] Benac 1973a; Benac 1973b; Gimbutas 1974a; Müller 1994.

[2] Zusammenfassend Hofmann u. a. 2006; 2008/09; Müller u. a. 2013 b.

[3] Benecke 2006; Dörfler 2006; Kučan 2006; Wolters / Bittmann 2006; Bultmann 2012; Benecke 2013; Dörfler 2013;

Der vorliegende Beitrag stellt eine Zusammenfassung wichtiger Ergebnisse des Projektes dar, das unter Leitung von Zilka Kujundžić-Vejzagić (Sarajewo), Johannes Müller (Kiel), Knut Rassmann (Frankfurt) stand. Der Autor war in die Forschungen im Rahmen seiner Dissertation involviert, in der er sich mit Hausarchitektur, Siedlungsstrukturen sowie der Entwicklung keramischer Fundgattungen im Neolithikum und frühen Äneolithikum (Gefäßkeramik, Figurinen u. a.) auseinandersetzte.[4] Die Entwicklung dieser archäologischen Quellengattungen wird darin in zeitlicher Tiefe verfolgt, zur lokalen und regionalen Siedlungsdynamik in Beziehung gesetzt sowie sozialhistorische und sozioökonomische Implikationen diskutiert.

Feldarbeiten in der Region Visoko und Kakanj

Zwischen 2002 und 2008 erfolgten in der Region Visoko und Kakanj umfangreiche Feldforschungen. Mehrere Feldkampagnen konzentrierten sich auf den Fundplatz Okolište, der im Norden des Visokobeckens auf einer pleistozänen Schotterterrasse in unmittelbarer Nachbarschaft zur Niederung der Bosna liegt (Abb. 1–2). Die Siedlung wurde auf einer sanft nach Norden ansteigenden Geländezunge an der Schnittstelle zwischen für Ackerbau geeignetem Hinterland und der Flussaue der Bosna gegründet. Verglichen mit anderen Fundplätzen verfügte das Siedlungsumfeld über ein hohes agrarisches Potential, was die Wahl des Standortes beeinflusst und Entwicklung der Siedlung vermutlich begünstigte.[5]

Die Fundstelle bildet einen an der Peripherie verflachten, Nordost-Südwest ausgerichteten Siedlungshügel über einer ovalen, 270 x 265 m messenden Grundfläche. Ursprünglich besaß das Siedlungsareal eine Größe von 6,85 ha, von denen allerdings bis heute etwa 0,45 ha durch die Aktivität des Flusses Bosna verloren gegangen sind. Das Volumen der durch anthropogene Tätigkeit entstandenen Ablagerungen beträgt zwischen 110.000 m³ und 130.000 m³. Das Relief des Siedlungshügels lässt eine deutliche Terrassierung erkennen, die mit variierenden Mächtigkeiten anthropogener Ablagerungen zwischen 1–3 m korreliert.

In nördlichen Hälfte der Siedlung wurden großflächige geomagnetische Prospektionen durchgeführt; im heute durch das Dorf Radinovići überbauten südlichen Teil war dies nur auf sehr kleinen Flächen möglich (Abb. 3). Im Bild der Geomagnetik können unterschiedliche Arten von Anomalien unterschieden werden: in Zeilen angeordnete verbrannte und unverbrannte Hausstrukturen, ein ausgedehntes mehrphasiges Grabensystem, geomorphologische Strukturen sowie moderne Störungen.

In der Siedlung Okolište erfolgten archäologische Ausgrabungen in den räumlich getrennten Grabungsflächen 1–9, die eine Fläche von ca. 1200 m² und ein Aushubvolumen von etwa 1000 m³ umfassten (Abb. 3). Außerhalb des Siedlungsareals lag Grabungsfläche 10 (Schnitte 90 und 91) in einem verlandeten Arm der Bosna, die durch die geoarchäologische Arbeitsgruppe der Universität Kiel untersucht wurde und der Erforschung der holozänen Flussgeschichte der Bosna diente.[6]

Die Grabungen in den Flächen 1, 3 und 4 waren auf jeweils den obersten Meter der anthropogenen Ablagerungen fokussiert: Dieser Grabungsstrategie lag die Hypothese zugrunde, dass die im Plan der Geomagnetik sichtbaren Hausbefunde einer Siedlungsphase angehören, die bei einem großen Brandereignis zerstört wurden. Die Architektur und die Ausstattungsreste unterschiedlicher, räumlich klar getrennter Häuser bzw. Gruppen von Häusern sollten miteinander verglichen werden, um Aussagen zur ökonomischen und rituellen Bedeutung von Haushalten treffen zu können, die als wichtigste ökonomische und soziale Einheit in neolithischen Gesellschaften angesehen werden. Einen zweiten Schwerpunkt der Ausgrabungen bildete in den Flächen 2, 5, 6, 7 und 8 die Untersuchung peripherer Siedlungsbereiche und des Grabenwerkes, dessen komplexe Struktur eine längere Entwicklung erkennen ließ.

Im Umfeld der Siedlung Okolište wurden systematische Feldbegehungen durchgeführt.[7] Ferner erfolgten an acht bereits bekannten Sied-

Dreibrodt u. a. 2013a; Dreibrodt u. a. 2013b; Kroll 2013a; Kroll 2013b; Kroll in Vorbereitung.

[4] Hofmann 2013.

[5] Bultmann 2012.

[6] Dreibrodt u. a. 2013a; Dreibrodt u. a. 2013b.

[7] Hofmann / Müller-Scheeßel 2013c.

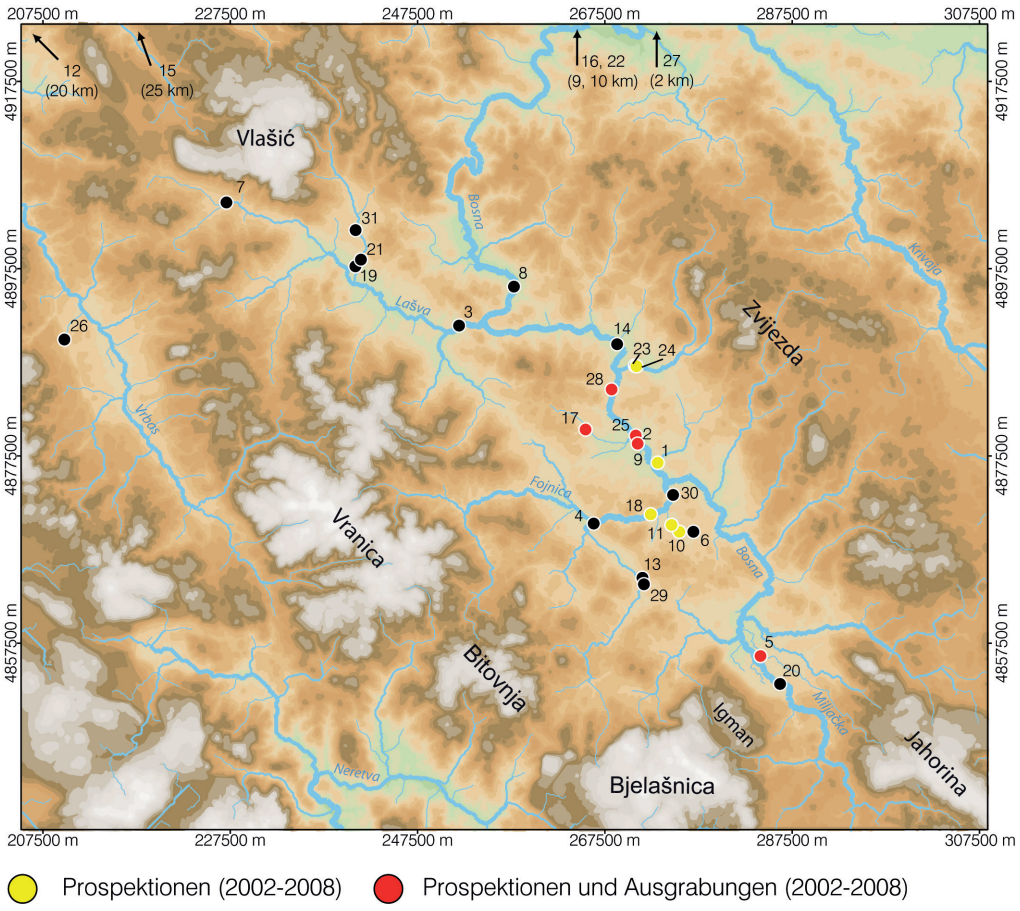

Abb. 1 *Karte von Zentralbosnien mit Lage von neolithischen und frühäneolithischen Fundplätzen. 1 Arnautovići; 2 Batare; 3 Borak; 4 Brdo; 5 Butmir; 6 Čifluk; 7 Crkvine; 8 Drivuša; 9 Donje Moštre; 10 Dvor; 11 Ginje; 12 Gradina (Bocac); 13 Han Ploča; 14 Kakanj (Plandište); 15 Kovačica; 16 Kraljevina; 17 Kundruci; 18 Lopata; 19 Mujevine; 20 Naklo; 21 Nebo; 22 Novi Šeher; 23 Obre I (Raskršće); 24 Obre II (Gornje Polje); 25 Okolište; 26 Prusac (Biograd); 27 Tuk; 28 Zagrebnice; 29 Zagrebnjaca; 30 Zbilje (Krstac); 31 Gradina (Alihodža)*

lungsplätzen geomagnetische Messungen, Geländeaufnahmen, Bohrungen und in zwei Fällen systematische Oberflächenabsammlungen.[8] Basierend auf den Ergebnissen dieser Prospektionen wurden die Siedlungsplätze Donje Moštre, Kundruci und Zagrebnice für systematische Ausgrabungen ausgewählt.[9]

Den 3,5 ha großen Fundplatz Donje Moštre zeichnet seine Lage nur 900 m südlich von Okolište am linken Ufer des Flusses Bosna aus. Durch die Grabungen sollte hier unter anderem geklärt werden, ob die beiden Siedlungen gleichzeitig sind oder unterschiedlichen Phasen der Urgeschichte angehören. Der nur 0,3 ha große Fundplatz Kundruci repräsentiert eine Gruppe von deutlich kleineren Siedlungen in höheren gelegenen Seitentälern westlich und südwestlich des Visokobeckens, die sich durch eine geschützte Lage auf Spornen auszeichnen. Neben chronologischen Fragen sollten mögliche Funktionsunterschiede zu Siedlungen im Haupttal der Bosna bzw. Spezialisierungen geklärt werden. Die 1 ha große Siedlung Zagrebnice zeichnet sich durch eine besonders verkehrsgünstige Lage in einem engen Durchbruchstal nördlich von Okolište aus, wo nur ein eingeschränktes agrarisches Potential zur Verfügung stand.

[8] Ebenda. Arnautovići, Donje Moštre, Zagrebnice, Kundruci, Obre Gornje Polje, Dvor, Lopate, Okolište. Die Existenz einer Siedlung im Stadtgebiet von Visoko im Umfeld der Fojnica-Mündung in die Bosna konnte nicht bestätigt werden, obwohl wir sie weiterhin für wahrscheinlich erscheint halten.

[9] Furholt 2012; Furholt 2013; Hofmann / Müller-Scheeßel 2013a; Müller-Scheeßel / Hofmann 2013a.

Abb. 2 *Neolithische und frühäneolithische Fundplätze im Visokobecken, dem südlichen Teil des Kakanj-Beckens und dem Flusstal der Fojnica*

Chronologie von Okolište

Ein Chronologiemodell von Okoliste, das basierend auf unterschiedlichen Beobachtungen und Methoden erarbeitet wurde, sieht drei Hauptphasen (1–3) und alternativ neun Phasen (1–9) vor (Abb. 4).[10] Die Basis für diese Differenzierung bilden die dokumentierten Stratigraphien in den räumlich getrennten Grabungsflächen. Hinzu kommen Beobachtungen zum Relief des Siedlungshügels und variierende Mächtigkeiten der anthropogenen Ablagerungen. Zur absolutchronologischen Datierung stehen 29 ^{14}C-Daten zur Verfügung. Unterstützend wurden außerdem Seriationen von Vergesellschaftungen morphologischer Merkmale und Verzierungen der Gefäßkeramik mittels Korrespondenzanalysen vorgenommen.

Von zentraler Bedeutung war die Feststellung, dass die in der Geomagnetik sichtbaren Anomalien nicht – wie anfangs angenommen

[10] Hofmann 2013, 54, Abb. 15 und 305, Abb. 185.

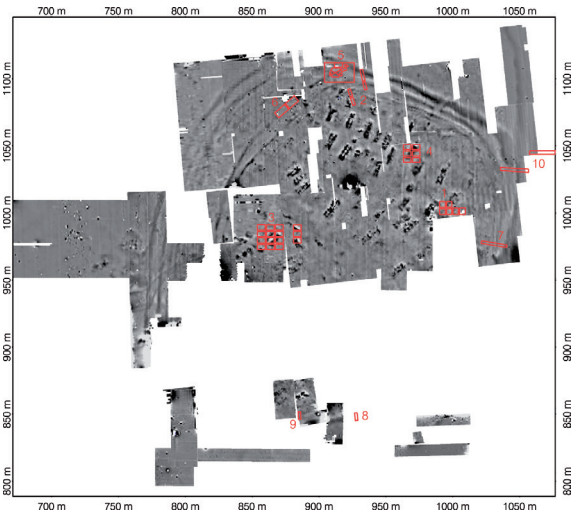

Abb. 3 *Okolište, Plan der geomagnetischen Prospektion und Lage der Grabungsflächen*

– in jedem Fall gleichzeitig sind, sondern teils unterschiedlichen Siedlungsphasen angehören. Die Unterscheidung der Hauptphasen 1 und 2 beruht auf der stratigraphischen Beobachtung, dass das Grabenwerk im Nordwesten der Siedlung verlegt und die Größe der Siedlung damit auf 5,6 ha verkleinert wurde. Alle Befunde aus der Zeit vor dieser Siedlungsverkleinerung gehören zu Hauptphase 1. Zu Hauptphase 3 werden die Ablagerungen einer deutlich erhöhten Terrasse im Nordosten bzw. Osten der Siedlung gerechnet. Erosion als Ursache für die Asymmetrie des Siedlungshügels wird ausgeschlossen. Vielmehr wird davon ausgegangen, dass die Terrassierung des Tells das Ergebnis einer erneuten Verkleinerung der Siedlung auf 1,2 ha darstellt.

Nach Bayesschen Modellierungen der ^{14}C-Daten wurde die Siedlung mit der höchsten Wahrscheinlichkeit zwischen 5200 und 5150 v. u. Z. gegründet und um 4700 v. u. Z. endgültig aufgegeben. Die erste Siedlungsverkleinerung erfolgte um 5000 v. u. Z. und die zweite um 4850 v. u. Z.

Die Untergliederung in neun Siedlungsphasen beruht im Wesentlichen auf der Verknüpfung der unterschiedlichen Teilstratigraphien und der darin enthaltenen Schichtenformationen als höchster Ebene der Befundgruppierung. Befunde innerhalb der gleichen Fläche wurden dann unterschiedlichen Phasen zugerechnet, wenn Änderungen der Bebauungsstruktur oder der Bauweise von Häusern nachweisbar waren. Die

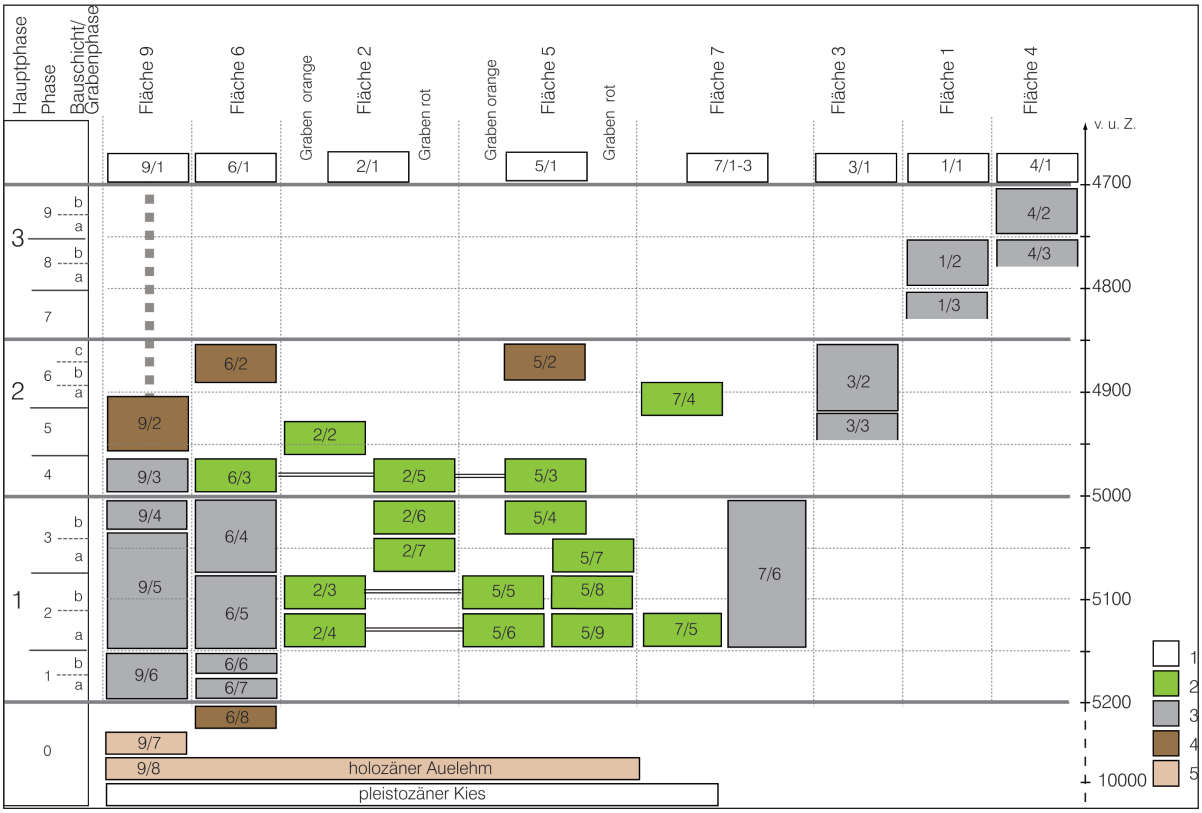

Abb. 4 *Okolište, relativ- und absolutchronologische Gliederung der Schichtenformationen und ihre Zuordnung zu Hauptphasen, Siedlungsphasen und Bauschichten bzw. Grabenphasen nach Hofmann 2013, Abb. 185. 1 rezenter Ah-Horizont bzw. nachneolithisches Kolluvium; 2 Grabenverfüllung; 3 Siedlungsschicht; 4 begrabener Humus; 5 frühholozäner Auelehm*

durchschnittliche Dauer dieser Siedlungsphasen beträgt 50 Jahre. In den zentralen Grabungsflächen ist in den Hausstellen eine noch feinere chronologische Untergliederung möglich, die sich auf die durchschnittliche Lebensdauer eines Hauses von 33 Jahren bezieht.

Hausarchitektur in Okolište

In den Grabungsflächen 1, 3, 4, 6 und 9 wurden die Reste von insgesamt 39 Häusern festgestellt, die teilweise oder vollständig innerhalb der ausgegrabenen Areale lagen.[11] An der Basis des Siedlungshügels wurden in den Flächen 6 und 9 Grubenobjekte mit geraden Außenkanten und einer differenzierten Verfüllung aus zahlreichen dünnen, an Holzkohle und verkohlten botanischen Makroresten reichen Straten dokumentiert, die als Reste eingetiefter Bauten interpretiert werden (Häuser 38, 41, 42). Vollständig wurde Haus 38 in Schnitt 6 untersucht, das eine Größe von 8 x 2 m besaß und bis zu 0,4 m in den anstehenden Boden eingetieft war. Neben der Dimension war vor allem die Ausrichtung des Objektes für die Interpretation als Haus ausschlaggebend. Zudem stammt aus der Siedlung Obre Gornje Polje ein ähnlicher Befund, an dem zusätzliche Details wie Türangelsteine und Reste der Dachdeckung erhalten waren.[12]

Bereits ab der zweiten Siedlungsphase wurden in Okolište ausschließlich rechteckige ebenerdige Häuser mit Grundflächen zwischen 30 m^2 und 50 m^2 errichtet. Detaillierte Rekonstruktionen dieser Häuser waren nur in Ausnahmefällen möglich (Abb. 5).[13] In konstruktiver Hinsicht handelte es sich um Pfostenbauten mit Mittelpfostenreihen, deren Dächer auf Pfetten ruhten. Die Konstruktion der Wände entsprach jener, wie sie in Obre Gornje Polje dokumentiert wurde[14].

[11] Hofmann 2013, 364 ff. Tab. 138.

[12] Benac 1973 b, 30 ff.

[13] Vgl. Hofmann 2013, 368 Abb. 233-234.

[14] Benac 1973b.

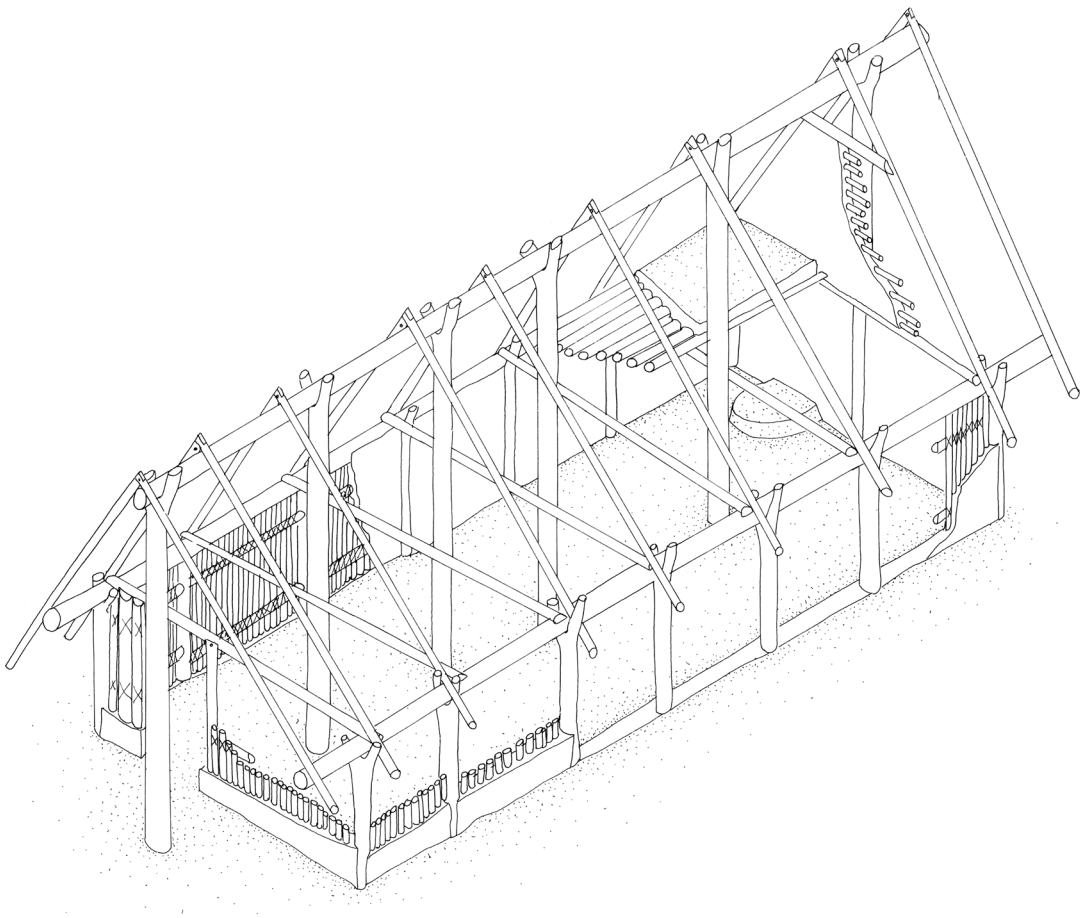

Abb. 5 *Okolište, Rekonstruktion von Haus 1 in Grabungsfläche 3*

In der letzten Siedlungsphase 9 ist eine deutliche Vergrößerung der Häuser auf ca. 80 m^2 festzustellen. Vorzugsweise sind es diese vergrößerten Bauten, die in der geomagnetischen Prospektion im Nordosten der Siedlung sichtbar sind.

Mit durchschnittlich 4 m waren die Häuser in Okolište im Mittel 1 m schmaler als jene aus Obre Gornje Polje.[15] Soweit Erkenntnisse zu konkreten Grundrissen vorliegen, handelt es sich um einräumige Bauten. Weder in Obre Gornje Polje noch in Okolište gibt es Belege für Häuser mit mehreren Feuerstellen, wie sie zum Beispiel für das zentrale Balkangebiet und Ostungarn charakteristisch sind.

Von den 39 in Okolište dokumentierten Häusern waren 13 teilweise oder vollständig verbrannt, während es sich bei 26 Gebäuden um Reste unverbrannter Bauten handelte. Die verbrannten Häuser kommen gehäuft in den jüngsten Siedlungsschichten vor. Allerdings muss vorläufig offen bleiben, ob dies auf der oben erläuterten Grabungsstrategie beruht, oder möglicherweise als Ausdruck verstärkter sozialer oder kriegerischer Konflikte gedeutet werden darf.

Bebauungsstruktur in Okolište und Bevölkerungsgrößen

Die Bebauungsstruktur in der Siedlung Okolište konnte am großflächigsten in Grabungsfläche 3 rekonstruiert werden.[16] Hier gehörten neun vollständig oder teilweise freigelegte Hausstellen zu drei parallelen Häuserzeilen (Abb. 6 a). Zwischen den Langseiten der giebelständigen Häuser lagen 1–1,5 m schmale *Gassen*, die aufgrund des notwendigen Dachüberstandes nicht begehbar

[15] Hofmann u. a. 2006, 91 f.

[16] Hofmann u. a. 2006, 74 ff.; Hofmann u. a. 2008/09, 41 ff.; Hofmann 2013, 91 ff.

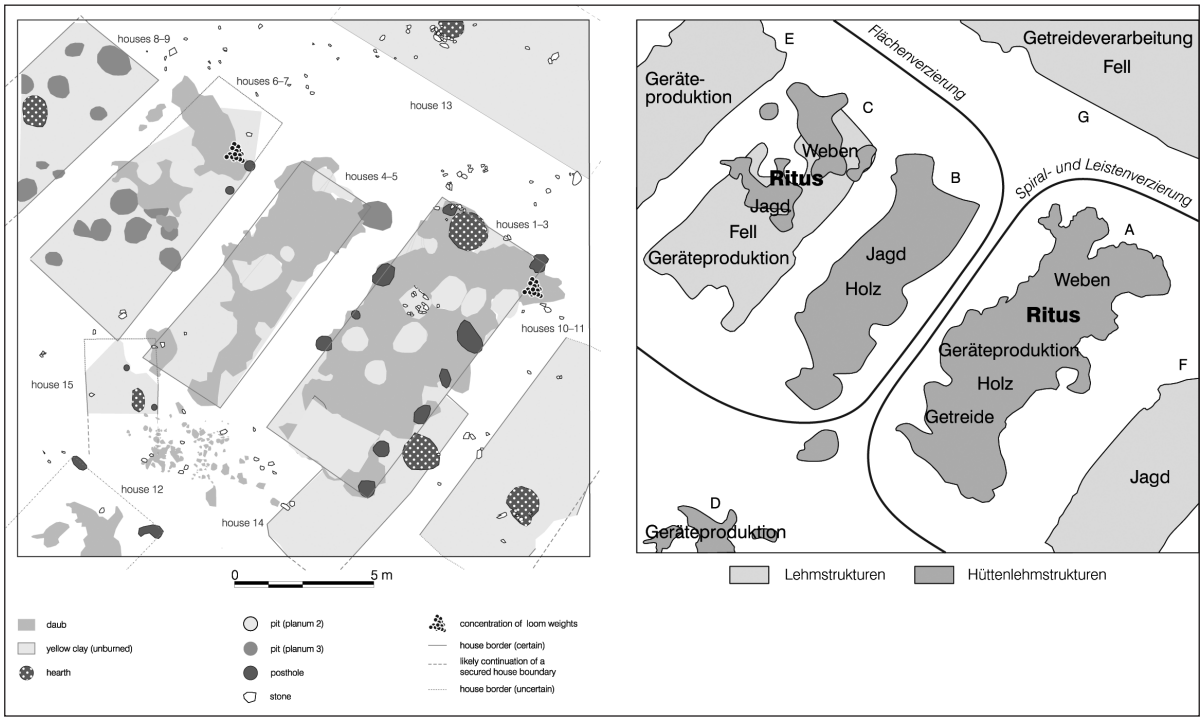

Abb. 6 *Okolište, Grabungsfläche 3 a) Vereinfachter Befundplan nach Hofmann u. a. 2006, Abb. 27; b) nach Müller u. a. 2013b, Abb. 45*

gewesen sein können. Zwischen den Zeilen bilden 5–6 m breite *Wege* die Erschließungsachsen.

Im Nordosten der Siedlung ist das Grabenwerk durch eine Toranlage unterbrochen (Abb. 3). Im Inneren der Siedlung ist diesem Tor eine Zone vorgelagert, die im Bild der geomagnetischen Prospektion fast keine Befunde zeigt und die deshalb als mögliche *Hauptstraße* interpretiert wurde, die die Siedlung in Nordost-Südwest-Richtung durchzog (Abb. 3). Indirekt wird dies durch Grabungen und ergänzende Bohrungen in Grabungsfläche 4 bestätigt, wo eine Bebauung nur in den jüngeren Siedlungsphasen nachgewiesen werden konnte.

An den einzelnen Hausstellen in Fläche 3 lagen jeweils die Reste von zwei oder drei Häusern übereinander. Die zugehörigen Häuser waren teils verbrannt und teils unverbrannt. Diese unterschiedlichen Erhaltungszustände werden als Ergebnis eines zeitlich gestaffelten Auflassungsprozesses des Siedlungsareals interpretiert, der sich über die Dauer von mindestens einer Hausgeneration hingezog. Diese Deutung wird auch durch ähnliche Befunde in anderen Siedlungsflächen untermauert (Flächen 1 und 4). In allen untersuchten Flächen erwies sich die Bebauungsdichte als erheblich dichter, als es zunächst durch die geomagnetische Prospektion angezeigt war.

De grundlegende Struktur der Bebauung mit Nordost-Südwest orientierten Häusern in Nordwest-Südost verlaufenden Häuserzeilen wurden während der gesamten Siedlungsdauer von Okolište beibehalten. Allerdings erfolgten nach spätestens drei Hausgenerationen gewisse Verschiebungen der Hausreihen. Dabei fand eine zunehmende Verdichtung der Bebauung von anfangs 16% auf bis zu 55% bebauter Fläche in Phase 6 statt. Die wiederholten Erneuerungen der Bebauung führten zu einer sukzessiven Änderung der Ausrichtung von Häusern um insgesamt 20 Grad, wobei allerdings die Kriterien für die Ausrichtung der Häuser unklar blieben.

Bei der Errichtung und der Nutzung eines Hauses akkumulierten durchschnittlich 15–20 m³ Erdmaterial. Legt man das Gesamtvolumen anthropogener Ablagerungen zugrunde, wurden in Okolište insgesamt 5000–6000 Häuser errichtet (Tab. 1).[17] Schlüsselt man diese Zahl auf

[17] Die Methode, ausgehend von Volumina einzelner Häuser die Gesamtzahl von Häusern auf die gesamte Siedlung hochzurechnen, wurde erstmals im Jahr 2006 im Rahmen

Hauptphase	Schichtmächtigkeit	Siedlungsfläche (m^2)	Anteil am Tellvolumen (%)	Volumen (m^3)	Volumen/Haus (m^3)	Anzahl Häuser (gerundet)	Anzahl Bauschichten	Anzahl gleichzeitige Häuser (nach Volumen)	Anzahl gleichzeitige Häuser (nach Bebauungsdichte)
1	0,8	68500	40	40000	15–20	2000–2600	4	ca. 500–650	ca. 550*1
2	1,2	56000	50	50000	15	3300	6	ca. 550	ca. 750*2
3	1,0	12000	10	10000	20	500	5	ca. 100	ca. 123*3

Tab. 1 *Okolište, Hochrechnung der Anzahl gleichzeitiger Häuser für die Hauptphasen 1–3 basierend auf dem Tellvolumen, der Siedlungsfläche, der Anzahl von Bauschichten, des ermittelten Volumens einzelner Häuser und der Bebauungsdichte nach Hofmann 2013, Tab. 146. *1 Gerechnet wurde mit mittlerem Bebauungsanteil von 30% und einer mittleren Hausgröße von 36,9 m², die allerdings nur auf zwei Belegen beruhen, die zudem sehr unterschiedlich sind. *2 Grabenbereiche müssten noch abgezogen werden. *3 Gerechnet wurde mit einem Bebauungsanteil von 55% entsprechend den Gegebenheiten in Schichtenformation Oko 3/2*

Siedlungsperiode	Siedlungsfläche (ha)	bebaute Fläche (%)	durchschnittliche Hausgröße (m^2)	Anzahl Häuser (gerundet)	Bewohner /Haus	Dauer	Einwohner	Bevölkerungswachstum/Jahr (%)
Starčeco-Impresso	1,8	30*	37*	146	5	200	730	0,25
Kakanj	3	30	37*	240	5	300	1200	0,48
Butmir 1a/b	12,5	30	37	1014	5	200	5070	0,13
Butmir 2a	9,5	55	40	1306	5	150	6530	0,05
Butmir 2b	9,5	55	40		5	100		
Butmir 3a	9,5	63	80	750	10	150	7481	-0,63
Butmir 3b	3,7	63*	80	290	10	100	2900	.
Butmir 4	3,6	-	>100			300		.

Tab. 2 *Hochrechnung der für Okolište rekonstruierten Bevölkerungszahlen auf neolithische Siedlungen in Zentralbosnien nach Hofmann 2013, Tab. 171. Zugrunde liegen die Gesamtfläche von Siedlungen, die bebaute Fläche innerhalb der Siedlungen, durchschnittliche Hausgrößen und geschätzte Bewohnerzahlen. Mit * bezeichnete Maße wurden von zeitlich „angrenzenden" Siedlungsperioden" übernommen. Das Bevölkerungswachstum wurde nach Herrmann u. a. 1990, 312 mit der Formel* $r = (\sqrt[t]{P_t / P_0} - 1) * 100$ *berechnet, wobei r die Wachstumsrate, t die Zeitdauer, P0 die Bevölkerungsgröße vor Zeitdauer t und Pt die Bevölkerungsgröße nach Zeitdauer t bezeichnen*

die dokumentierten Bauschichten und Schichtmächtigkeiten auf, dürften in Okolište in den Hauptphasen 1 und 2 ca. 500–600 Häuser gleichzeitig bestanden haben. Zu sehr ähnlichen Ergebnissen gelangt man ausgehend von den durchschnittlichen Hausgrößen und den ermittelten Bebauungsdichten. Bei einer durchschnittlichen Bewohnerzahl eines Hauses von fünf Personen würde dies im Fall von Okolište für eine Population von 2000–3 000 Einwohnern sprechen. Mit der Siedlungsverkleinerung um 4850 v. u. Z. ging die Bevölkerungsgröße dann deutlich auf etwa 500 Menschen zurück.

Andere neolithische Siedlungen Zentralbosniens wiesen grundsätzlich eine sehr ähnliche Bebauungsstruktur und Bebauungsdichte wie in Okolište auf, soweit Informationen aus Prospek-

eines Vortrages bei der Tagung "Leben auf dem Tell als soziale Praxis" von K. Rassmann und J. Müller vorgestellt und später vom Verfasser erweitert.

tionen und Grabungen vorliegen. Deshalb halten wir es für gerechtfertigt, die bei den Grabungen in Okolište festgestellte Häuseranzahl als Ausgangspunkt für Hochrechnungen regionaler Bevölkerungsgrößen und jährlicher Bevölkerungswachstumsraten zu nutzen (Tab. 2). Sind entsprechende Hochrechnungen auch mit zahlreichen Unsicherheiten und Fehlerquellen behaftet, können sie doch einen ungefähren Eindruck von der Größenordnung menschlicher Gesellschaften im Neolithikum und frühen Äneolithikum und Entwicklungstrends geben.

Grabenwerk in Okolište

Mit Ausnahme eines fraglichen Befundes in Arnautovići wurde in Zentralbosnien trotz umfangreicher Prospektionen und Ausgrabungen bisher in keiner anderen Siedlung als Okolište ein Grabenwerk nachgewiesen.[18] Wir dürfen deshalb vorläufig davon ausgehen, dass das Grabenwerk ein Alleinstellungsmerkmal der mit Abstand größten Siedlung in der Region darstellt.

In dem Grabenwerk gruppieren sich jeweils mehrere Gräben zu breiten Grabensträngen mit vier bis fünf parallelen Gräben, deren Lage im Osten und Nordosten lange Zeit konstant blieb, im Westen und Nordwesten hingegen mindestens einmal an eine veränderte Siedlungsgröße angepasst wurde (Abb. 3). Im Süden des Dorfes gab es wahrscheinlich keine Gräben, da sich hier an eine Schleife der Bosna anschloss.

Die Gräben der Siedlung sind durch wiederholte Verfüllungen und Erneuerungen gekennzeichnet. Unterschiedliche Zusammensetzung von Verfüllschichten und variierende Funddichten belegen, dass Verfüllungen der Gräben in mehreren Schritten erfolgten, wobei die Gräben wiederholt zur Abfallentsorgung genutzt wurden. Im Verlauf eines solchen mehrphasigen Verfüllungsprozesses gelangte im Norden der Siedlung eine größere Anzahl menschlicher Knochen in die Verfüllung eines der Gräben.[19] Die räumliche Verteilung, Anthropologie, Datierung und Erhaltungszustände der Knochen erscheinen am ehesten durch eine Seuche erklärbar.

Innerhalb der untersuchten Grabenstränge besaß der jeweils äußere Graben die tiefte Sohle. Bei der Diskussion, ob innerhalb eines Grabenstranges gleichzeitig mehrere Gräben existierten und in welchem Rhythmus die Gräben erneuert wurden, führte die Abwägung unterschiedlicher Argumente zu der Hypothese, dass in Hauptphase 1 zeitweise mehrere parallele Gräben bestanden, in Hauptphase 2 jedoch jeweils nur noch ein Graben existierte. In Hauptphase 3 war das Grabenwerk offenbar bereits aufgegeben worden. Entsprechend diesem Modell müssten in den Phasen 1–6 durchschnittlich alle 40 Jahre Grabenerneuerungen stattgefunden haben. Alternativ müsste man von einer deutlich häufigeren Erneuerung des Grabensystems ausgehen.

Taphonomie, Abfallverhalten und Aktivitätszonen in Okolište

Räumliche Verteilungen von Artefakten in Siedlungskontexten können nicht direkt funktional gedeutet werden, da sie in der Regel Ergebnis komplexer Depositionsprozesse sind. Die Identifizierung von Aktivitätszonen und auch die Verwendung der Inventare für chronologische Auswertungen erfordert deshalb eine quellenkritische Bewertung von Befunden und Fundinventaren. Zu diesem Zweck wurden in Okolište räumliche Verteilungen von Silex- und Keramikmengen (Anzahl, Gewicht, Typen) in Relation zu Aushubvolumina und die Fragmentierung (durchschnittliches Scherbengewicht) in unterschiedlichen Tiefen und Befundkategorien untersucht.[20]

In den Freiflächen im Umfeld der freigelegten Häuser stammt die mit Abstand größte Menge an Gefäßkeramik und Silex in Okolište.[21] Systematische Unterschiede hinsichtlich der Zusammensetzung von Keramikinventaren inner- und außerhalb der Häuser belegen, dass Hausabfall zumeist im unmittelbaren Umfeld der Häuser entsorgt wurde. Peripher gelegene Grabenbereiche wurden dagegen nur in geringerem Umfang zur Abfallentsorgung genutzt. Insgesamt deutet die Konzentration von Hausabfall im Umfeld der Häuser auf ein wenig nachhaltiges Abfallverhalten der Bewohner von Okolište hin. In einem dicht bebauten Dorf wie in Okolište dürfte dieses

[18] Hofmann / Müller-Scheeßel 2013c.
[19] Müller-Scheeßel u. a. 2007, 2009.
[20] Müller-Scheeßel u. a. 2010c; Hofmann 2013, 229 ff.; Müller-Scheeßel 2013, 273 ff.
[21] Hofmann u. a. 2006; Hofmann u. a. 2008/2009.

Verhalten zu erheblichen Belastungen der Menschen und der Einschränkung ihrer Lebensqualität geführt haben.

Die Fundinventare im Umfeld der Häuser stellen komplexe Gemenge unterschiedlicher taphonomischer Zustände dar: Nur ein relativ kleiner Teil der Keramik von ca. 15% wurde noch im Kontext ihrer Verwendung (Biozönose) innerhalb der Häuser vorgefunden, während 57% aus unterschiedlichen Abfallkontexten (Thanatozönose) und 28% aus noch stärker gestörten Kontexten (Taphozönose) stammen. Nur in einem Fall (Haus 1) wurde ein größeres Inventar eines abgebrannten Hauses *in situ* vorgefunden. In allen anderen Fällen waren die keramischen Hausinventare lediglich in Resten erhalten, da sie ausgeräumt oder erodiert waren. Eine gesonderte Kategorie stellen Hausstellen dar, die nach ihrer Auflassung als Abfallbereiche nachgenutzt wurden, wodurch es zu einer Vermischung unterschiedlicher Inventare kam.

Die räumlichen Verteilungen einiger Objektkategorien sind nachweislich nicht durch Abfallentsorgungsprozesse beeinflusst, sondern repräsentieren inner- und außerhäusliche Abfallsentsorgungsprozesse (Aktivitätszonen).[22] Das Innere der Häuser diente zum Weben, zur Aufbewahrung von Vorräten, für rituelle Zwecke und zur Konsumption von Nahrung. Im Umfeld der Häuser wurden Silexartefakte hergestellt und mit Silex- und Felsgesteinartefakten gearbeitet (z. B. Holzverabeitung, Fellbearbeitung).

Keramik als historische Quelle zum zentralbosnischen Neolithikum

In einer Datenbank, die mittlerweile als Internet-Ressource frei zur Verfügung steht, sind neben Daten zu Befunden und Datierungen qualitative und quantitative Informationen zu sämtlichen Funden erfasst, die während der Ausgrabungen geborgen wurden.[23] Die Funde werden im Heimatmuseum Visoko (bis einschließlich 2005) und im Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseum Sarajewo (ab 2006) aufbewahrt.

Eine der maßgeblichen Quellen für die Rekonstruktion der ökonomischen und sozialen Beziehungen in den neolithischen Gesellschaften Zentralbosniens stellen Reste von Gefäßkeramik dar, die mit abgestufter Detailliertheit in mehreren Stichproben erfasst wurde:[24] Einerseits wurden in einer sogenannten „Grobaufnahme“ sämtliche Artefakte nach Anzahl, Gewicht und Zugehörigkeit zu technologischen Gruppen (Waren) aufgenommen und im Hinblick auf Gefäßformen und Verzierungen grob klassifiziert. Andererseits wurden im Rahmen der sogenannten „Feinaufnahme“ von einer kleineren Stichprobe von 3200 Gefäßeinheiten detaillierte Informationen zu Technologie, Morphologie und Verzierungen erfasst. Abgesehen von der Gefäßkeramik wurden auch andere Objektkategorien aus Keramik – wie zum Beispiel anthropomorphe und zoomorphe Figurinen, Webgewichte und Spinnwirtel – beschrieben, systematisiert und als Quellen für soziale und ökonomische Fragen analysiert.[25]

Während der etwa 500 Jahre währenden Siedlungsdauer von Okolište unterlag die Gefäßkeramik einem starken technologischen und stilistischen Wandel. Die Keramik der frühesten Phase 1 von Okolište weist noch mehrheitlich Merkmale spätkakanj-zeitlicher Keramik auf. Charakteristisch sind unter anderem sehr dünnwandige, linear rot auf grau bemalte Gefäße, zahlreiche plastische Applikationen und selten auch Barbotine-Verzierungen an grobkeramischer Ware.

In den Phasen 2–3 ist die Herausbildung von Butmir-Keramik zu beobachten. Innerhalb von etwa 100 Jahren setzen sich nach und nach die Magerung mittels gebrochenen Kalkstein, dunkel (reduzierend) gebrannte, teils polierte Waren, neue Gefäßformen sowie eingeritzte und eingestochene Flächenverzierungen durch. Wichtig für die Interpretation dieser Veränderungen ist, dass die Neuerungen in unterschiedlichen Herkunftsregionen lokalisiert werden können: dem ostadriatischen Raum (z. B. Kalkmagerung) und dem zentralen Balkangebiet (z. B. dunkel gebrannte Waren). Insgesamt deuten der Verlauf und die räumlichen Bezüge darauf hin, dass der beschriebene Wandlungsprozess maßgeblich auf einer Intensivierung überregionaler Kommunikationsbeziehungen beruht. Mit einiger Wahr-

[22] Hofmann u. a. 2006, 2008/09.

[23] Müller-Scheeßel / Hofmann 2013b; Müller-Scheeßel u. a. 2013.

[24] Hofmann 2013, 57 ff.

[25] Hofmann 2013, 221 ff., 357 ff., 361 ff.; Hofmann / Hofmann 2013.

scheinlichkeit können hingegen größere Bevölkerungsbewegungen als Auslöser dieser Veränderungen ausgeschlossen werden (siehe unten).

Mittels zweier Quotienten kann die Geschwindigkeit des stilistischen Wandels der Gefäßkeramik quantifiziert werden.[26] Dabei erweist sich die Periode zwischen 5200 und 5000 v. u. Z. als eine Phase forcierten Wandels, wohingegen nach 5000 v. u. Z. die Innovationsgeschwindigkeit mehr und mehr zurückgeht.

Als weitere übergeordnete Parameter wurden unter anderem die Häufigkeit von Warengruppen, die Diversität des Verzierungs- und Gefäßformenspektrums sowie die Verzierungsrate der Keramik untersucht. Letztere Parameter können unter den vermuteten Bedingungen einer Haushaltsproduktion als Indikatoren für soziale Komplexität interpretiert werden. Repräsentative Funktionen der Keramik in Bewirtungsritualen von miteinander in Wettbewerb stehenden Haushalten dürften dieser Korrelation zugrunde zu liegen.

Während die Diversität des Keramikspektrums bis Phase 4 zunimmt und dann konstant bleibt, ist die höchste Verzierungsrate in Phase 5 erreicht und ab Phase 8 wieder rückläufig. Demnach wäre für die Hauptphase 2 (Phasen 4–6) von der höchsten sozialen Komplexität in Okolište auszugehen. Insbesondere Inventare der Phasen 4–8 sind durch hohe Anteile polierter Feinwaren gekennzeichnet, die insbesondere als Tischgeschirr identifiziert werden können.

Erneut ein markanter Wandel ereignete sich in den letzten Phasen 8–9 von Okolište in Form einer stärkeren stilistischen „Internationalisierung" bzw. einer deutlichen Zunahme überregionaler Kommunikation in das Ostadriagebiet einerseits (Hvar-Lisičići) und das zentrale Balkangebiet und das östliche Karpatenbecken andererseits (Vinča, Theiss). Dieser Wandel ist verbunden mit dem Auftauchen neuer Gefäßformen, einer geringeren Häufigkeit von Feinware, einer generell größeren Keramikmenge, einer geringeren Verzierungsrate und mit einer gewissen Flüchtigkeit bei der Ausführung von Verzierungen. Die Häufigkeit von Indikatoren sozialer Komplexität ist in dieser Phase eindeutig rückläufig.

Anhand stilistischer und technologischer Merkmale lassen sich in Okolište klare Gefäßkategorien unterscheiden und bestimmten Funktionen zuweisen. Zum Beispiel weisen aus grober Keramik hergestellte Töpfe regelmäßig sekundäre Verfärbungen auf, die wahrscheinlich bei ihrer Verwendung bei thermischen Prozessen entstanden sind. Dagegen kann die Verwendung der meisten Schüsseln und Fußschalen bei thermischen Prozessen ausgeschlossen werden, da sie reduzierend gebrannt sind und sehr sorgfältige Oberflächenbehandlungen aufweisen. Diese Gefäßklassen dienten wahrscheinlich als Ess- und Trinkgeschirr.

Untersuchungen von Gefäßvolumina zeigen, dass die Gefäße generell zu klein waren, um für eine Langzeitlagerung größerer Vorratsmengen infrage zu kommen. Während der Besiedlungsdauer von Okolište sind auch keine markanten Volumenänderungen von Gefäßen nachweisbar, die andernorts auf Änderungen der Vorratskapazitäten hinzudeuten scheinen. Tischgeschirr repräsentiert etwa drei Viertel des Keramikbestandes in Okolište, während Gefäße zur Langzeitlagerung und Zubereitung von Nahrung vergleichsweise selten sind. Kartierungen belegen teils markante räumliche Verteilungsmuster von Gefäßklassen, die allerdings in den meisten Fällen eher durch Abfallentsorgungsprozesse zustande kommen und nur in Ausnahmefällen als Ergebnis von funktionalen Aktivitätsmustern interpretiert werden können.

Chronologie regional – Siedlungsgeschichte der spätneolithischen Butmirgruppe

Die Einbeziehung der regionalen Siedlungsdynamik in Zentralbosnien trägt entscheidend zum Verständnis der beschriebenen lokalen Entwicklung in Okolište bei. Grundlage für die Synchronisierung sind naturwissenschaftliche Datierungen und Untersuchungen zu Stratigraphie, Typochronologie und Sedimentationsraten aus Okolište, Kundruci, Zagrebnice, Donje Moštre und Butmir. In einem regionalen Chronologiemodell wurde versucht, die lokalen Sequenzen von Okolište und anderen Siedlungen mit den Chronologien früherer Forscher in Ein-

[26] Hofmann 2013, 356 f.

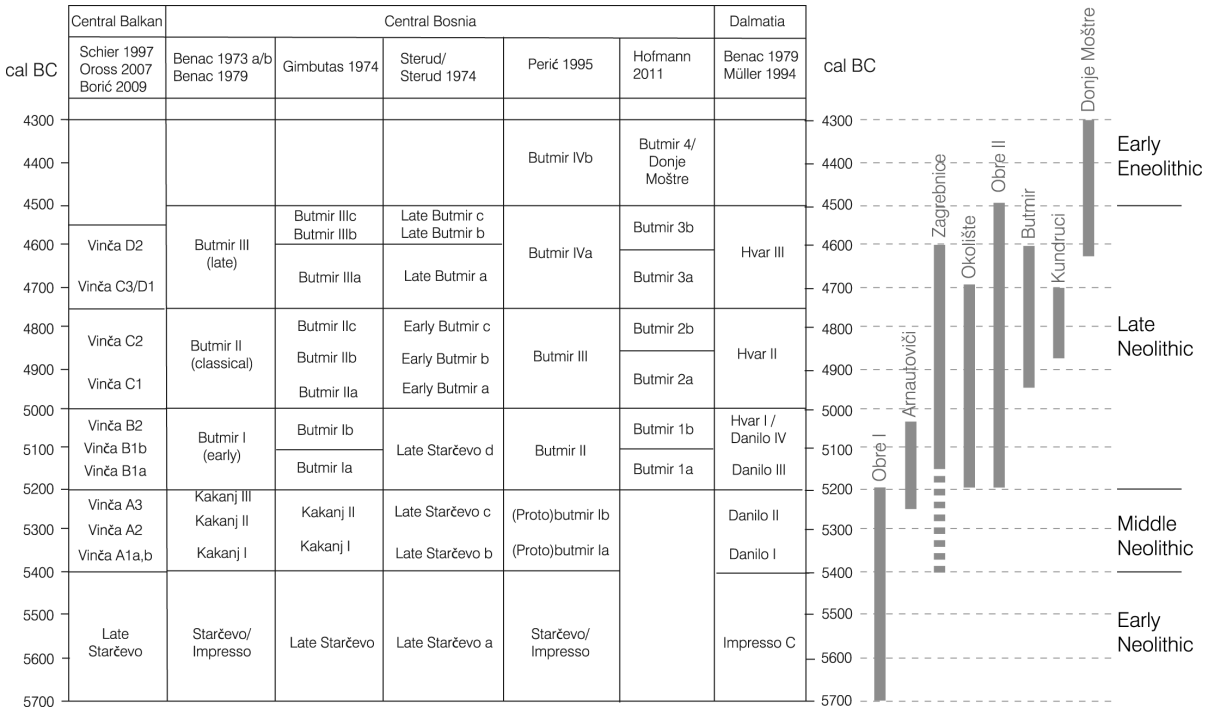

Abb. 7 *Vergleichende Darstellung regionaler Chronologie systeme des Neolithikums und frühen Äneolithikums für Zentralbosnien und die Laufzeiten einiger Siedlungen*

klang zu bringen. Dafür war insbesondere eine Synchronisierung mit den Sequenzen aus Obre Raskršće und Obre Gornje Polje herzustellen, die das „Rückgrat" der bisherigen Periodisierungen darstellen.

Obwohl hinsichtlich der Synchronisierung der Siedlungen Obre Gornje Polje und Okolište derzeit noch Widersprüche zwischen typochronologischer Bewertung einerseits und naturwissenschaftlicher Datierung andererseits bestehen, wird für die spätneolithische Butmir-Gruppe eine Periodisierung vorgeschlagen, die sich in Grundzügen an jener von Alois Benac[27] orientiert, jedoch auch die von Slaviša Perić[28] eingeführte Spätphase einschließt (Abb. 7). Dieser Periodisierungsvorschlag versucht, einschneidende Entwicklungen der Siedlungsgeschichte zu berücksichtigen.

Nach derzeitiger Kenntnis bildet die Siedlungskammer um Kakanj und vermutlich das nördlich angrenzende Tal der Bosna zwischen 5800 und 5500 v. u. Z. die Kernregion der neolithischen Besiedlung Zentralbosniens. Erst etwas später wird das südlich angrenzende Visokobecken erschlossen, wo um 5200 v. u. Z. die Großsiedlung Okolište gegründet wurde. Wichtig erscheint die Erkenntnis, dass die Siedlung zu ihrer Gründungszeit kaum als Zentrum eines ansonsten durch kleine „Satelliten"-Siedlungen geprägten Siedlungssystems angesehen werden kann, sondern abgesehen von Arnautovići und vielleicht Zagrebnice offenbar die einzige Siedlung darstellte.

Um 5000 v. u. Z. wird mit Beginn der Periode Butmir 2 anhand von Siedlungsgründungen bei Sarajewo (Butmir) und Travnik (Nebo) eine substanzielle Ausweitung des neolithischen Siedlungsgebietes sichtbar. Etwa in der gleichen Zeit oder etwas früher wurde die Siedlung Arnautovići endgültig aufgegeben. In Okolište erfolgte die erste substanzielle Siedlungsverkleinerung, die allerdings mit einer zunehmenden Verdichtung der Bebauung einherging und deshalb wohl nicht mit einem Bevölkerungsrückgang zusammenhing.

Für Okolište erheblich einschneidender war die Verkleinerung der Siedlungsfläche auf nur noch 1,2 ha um 4850 v. u. Z., im Rahmen derer die Anzahl der Häuser auf ca. 100 zurückging. Spätestens seit dieser Zeit wurden in der höher gelegenen Region westlich und südwestlich des

[27] Benac 1973a; Benac 1993; Benac 1979.
[28] Perić 1995.

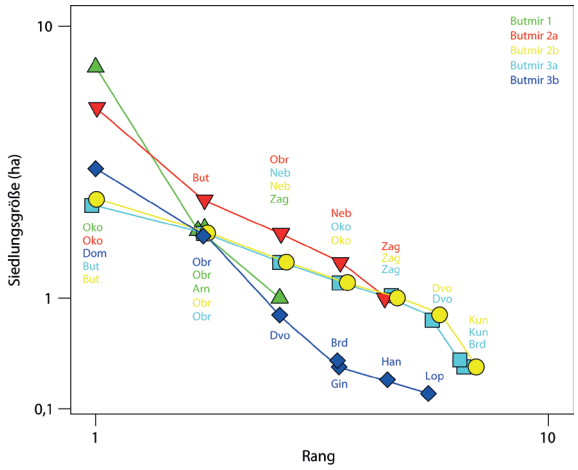

Abb. 8 *Rang-Größen-Verteilungen spätneolithischer Siedlungen Zentralbosniens zwischen 5200 und 4500 v. u. Z. (Perioden Butmir 1–Butmir 3b). Datengrundlage Hofmann 2013, Tabelle 170. Oko: Okolište, Dom: Donje Moštre, But: Butmir, Obr: Obre Gornje Polje, Arn: Arnautovići, Neb: Nebo, Zag: Zagrebnice, Dvo: Dvor, Brd: Brdo, Gin: Ginje, Han: Han Ploča, Lop: Lopate, Kun: Kundruci*

Visokobeckens zahlreiche, mehrheitlich sehr kleine Siedlungen neu gegründet, die häufig auf geschützten Spornen liegen. Insgesamt fand also eine deutliche Nivellierung der zeitweise extremen Größenunterschiede von Dörfern statt. In Termini von Rang-Größen-Verteilungen (*rank-size distribution*) gesprochen fand eine Entwicklung von einer stark ‚primaten' zu einer tendenziell ‚konvexen' Verteilung statt (Abb. 8). Später, am Übergang zum frühen Äneolithikum, bildeten sich wieder stärkere Unterschiede im regionalen Siedlungssystem hinsichtlich Größe und auch der Einwohnerzahl von Orten heraus, die als Dichothomie zwischen größeren Dörfern in den Haupttälern und deutlich kleineren Siedlungen in höher gelegenen Seitentälern interpretiert werden kann. Als größte Siedlung etablierte sich in dieser Zeit die die 3,5 ha großen Siedlung Donje Moštre, die um 4650 v. u. Z. im nördlichen Teil des Visokobeckens Okolište ablöste und bis etwa 4300 v. u. Z. bestand.

Ab 4500 v. u. Z. deutet sich ein Rückgang der Besiedlungsdichte in Zentralbosnien an, der allerdings teilweise dem noch unzureichenden Forschungsstand zu dieser Periode geschuldet sein kann. Dass man diesen Trend durchaus ernst nehmen darf, zeigt sich allerdings daran, dass trotz intensiver archäologischer Forschung für die Periode zwischen 4300 und 3600 v. u. Z. in Zentralbosnien kaum Fundplätze bekannt sind. Eine substanzielle Zunahme der Bevölkerungsdichte ist erst wieder mit dem Beginn der Badener Kultur feststellbar.

Sozialhistorische Interpretationen

Aus architektursoziologischer Perspektive sprechen die in Okolište und anderen Fundplätzen festgestellten regelmäßigen Siedlungsstrukturen für eine sehr geplante Vorgehensweise bei der Anlage der Siedlungen, die unter anderem im Rahmen von bewussten Ortsgründungen erfolgt sein könnte. Die Siedlungspläne zeichnen sich – gesprochen in Termini der von Bill Hillier und Julienne Hanson entwickelten *space syntax theory* – durch ein hohes Maß an ‚Axialität' und einen geringen Grad an ‚Konvexität' aus, was für eine soziale Verteilung räumlicher Kontrolle und ein hohes Maß an gegenseitiger sozialer Kontrolle spricht.[29] Demnach müsste in der spätneolithischen Gesellschaft Zentralbosniens eine Ideologie geherrscht haben, in der das Dorf als Ganzes Bezugspunkt aller Sozialbeziehungen war.

Da es empirischen ethnographischen Parallelen zufolge nicht wahrscheinlich ist, dass eine Siedlung in der Größenordnung wie Okolište ohne Führung ausgekommen ist, wurde die Frage nach den sozio-politischen Organisationsstrukturen der spätneolithischen Gesellschaft sowohl auf der Ebene einzelner Siedlungen als auch im Maßstab der Siedlungskammer diskutiert.[30] An Unterschieden von Siedlungsgrößen und der Existenz des Grabensystems kann auf regionaler Ebene zeitweise ein Primat der Siedlung Okolište über andere Orte abgeleitet werden, das sich im Laufe des Spätneolithikums zunehmend verliert und sich stärker zu einer Dichthomie zwischen größeren Dörfern in den Hauptflusstälern und kleinen Siedlungen in höheren peripheren Lagen wandelt. Im Rahmen dieses Prozesses verlor Okolište nach und nach seine Einwohner.

Anhand von Artefaktverteilungen in der größten zusammenhängenden Grabungsfläche 3 in Okolište ließen sich Unterschiede zwischen den Inventaren von Hausstellen nachweisen, die auf Unterschiede in der ökonomischen Aktivi-

[29] Müller-Scheeßel u. a. 2010a.
[30] Hofmann u. a. 2010b.

tät von Häusern hinweisen und als Hinweis auf die Existenz wirtschaftlich und rituell besonders aktiver Haushalte interpretiert werden (Abb. 6 b).[31] Diese Haushalte gehören zu Gruppen von Hausstellen, für die eine ähnliche Verzierungsornamentik postuliert wurde. Die Basis der Sozialökonomie der Siedlung Okolište könnte dem daraus entwickelten Modell zufolge ein kleinräumiges Interagieren von Personengruppen in Gruppen zusammengehöriger Haushalte dargestellt haben, zwischen denen ein reziproker Austausch von Gütern stattfand. In den Mitgliedern der wirtschaftlich besonders aktiven Häuser wird diejenige Personengruppe vermutet, welche die kommunalen Belange regelte.

Dass die potentiell aus einer Überproduktion resultierende politische Macht möglicherweise auch über den Maßstab einzelner Siedlungen hinaus auf regionale Ebene gereicht haben könnte, deutet sich an Unterschieden des agrarischen Potentials und der Inventare einiger Fundplätze an.[32] Alternativ kann man entsprechende Unterschiede zwischen den Fundinventaren von Siedlungen allerdings auch im Sinne einer sich entwickelnden wirtschaftlichen Diversifizierung bzw. kommunalen Spezialisierung verstehen, die auf Unterschieden im wirtschaftlichen Potential von Siedlungsumfeldern gründet.

Interkulturellen Vergleiche zufolge besteht generell ein Zusammenhang zwischen der Grundfläche und der Bewohnerzahl von Häusern.[33] Demnach gibt die Größe von Häusern tendenziell einen Hinweis auf den Umfang der Familien, die in den Häusern lebten. Die mehrheitlich relativ kleinen Grundflächen der Häuser von Okolište zwischen 30 und 50 m² und ihre durchschnittlich relativ kurze Lebensdauer von ca. 30 Jahren implizieren, dass sie von sog. Kern- oder Kleinfamilien bewohnt waren und mit der Gründung einer solchen Familie in der Regel der Bau eines neuen Hauses einherging. Fraglich ist allerdings, ob die Häuser mit Haushalten gleichgesetzt werden dürfen, oder mehrere Häuser verwandtschaftlich und ökonomisch verbunden waren.

Darauf, dass möglicherweise mehrere benachbarte Häuser zu einen Haushalt gehörten, verweisen unter anderem unterschiedliche Erhaltungszustände von Häusern: Vielfach lagen Gebäude, die am Ende ihrer Nutzungszeit vollständig verbrannt waren, neben solchen, die bereits etwas früher aufgelassen worden waren.[34] Deutlich wird dies abgesehen von Fläche 3 auch im Nordosten der Siedlung, wo im Plan der Geomagnetik verbrannte Häuser mit regelmäßigen Abständen sichtbar sind (Abb. 3). Die Ausgrabungen in Fläche 4 belegen, dass zwischen diesen verbrannten Gebäuden Reste unverbrannter Häuser lagen, die bereits vor dem Siedlungsbrand verfallen waren und deren Areale teilweise zur Abfallentsorgung der zuletzt bestehenden Häuser genutzt worden waren. In Verbindung mit der relativ kurzen, etwa eine Generation währenden Nutzungsdauer der Häuser könnte man dieses Muster im Sinne einer Generationenabfolge deuten. Demnach muss man in Betracht ziehen, dass mehrere Generationen (derselben Familie?) benachbarte Gebäude bewohnten und gemeinsame Haushalte bildeten.

Anhand der räumlichen Verteilung von Artefakten in Fläche 3, lässt sich diese Interpretation derzeit nicht schlüssig untermauern: Da jedes Haus im Laufe seiner Biographie eine aktive Periode „durchlebt" haben müsste, als dessen Bewohner jung waren, wäre über eine Dauer von zwei bis drei Hausgenerationen eher eine gleichmäßige Verteilung von Aktivitätsindikatoren zu erwarten. Dies scheint nicht der Fall zu sein. Als Indikatoren für Jagd interpretierten Häufungen von Pfeilspitzen in einigen potentiell unterversorgten Hausstellen sind zudem kaum mit „altersgerechten" Aktivitätsprofilen vereinbar.

Ab ca. 4800 v. u. Z. ist in Okolište und auch in anderen Siedlungen Zentralbosniens ein klarer Trend zu größeren Häusern erkennbar. Angesichts der möglichen Zusammengehörigkeit von

[31] Müller u. a. 2011, Müller u. a. 2013c. Als „Hausstellen" werden in diesen Beiträgen die Häuser zuzüglich der sie umgebenden Areale verstanden. Bei der Zuweisung der Funde zu konkreten Hausstellen wurde von der Annahme ausgegangen, dass der Abfall der Häuser mehrheitlich in ihrem unmittelbaren Umfeld entsorgt wurde und dort verblieb. Damit wird zumindest theoretisch die Schwierigkeit umgangen, dass die Inventare der Häuser selbst nachweislich in hohem Maße durch Depositionsprozesse (z. B. Ausräumung, Überlagerung) beeinträchtigt sind (s.o.; Hofmann 2013, 253 ff.). Die „Inventare" beziehen sich durch dieses Verfahren nicht auf einzelne Häuser, sondern auf „Hausstellen", die in der Regel zwei bis drei „Hausgenerationen" umfassen.

[32] Hofmann u. a. 2010b; Furholt 2012, 2013.

[33] Z. B. Naroll 1962; Wiessner 1974; Brown 1987; Porčić 2011.

[34] Entsprechende Muster wurden in den Grabungsflächen 1, 3 und 4 nachgewiesen (Hofmann 2013, 81 ff., 98 ff., 107 ff.).

Häusern bereits in früheren Siedlungsphasen impliziert dies allerdings nicht unbedingt eine Vergrößerung von Haushalten, sondern könnte auch eine Zusammenlegung bisher baulich separierter Haushalts-Segmente anzeigen. Es scheint also eine stärkere interne Integration von Haushalten stattgefunden zu haben. Neue bauliche Formen für Mehrgenerationen-Haushalte aus der Zeit zwischen 4400 und 4300 v. u. Z. wurden in Donje Moštre nachgewiesen. Analog zu Hausformen im östlichen Karpatenbecken und dem mittleren Donaugebiet bestanden hier große (30 m lange), in Kompartimente aufgeteilte Gebäude, in denen mehrere Kernfamilien zusammen lebten und die bei Bedarf erweitert wurden.[35]

Auf die technologische und stilistische Entwicklung von Gefäßkeramik ist weiter oben bereits verwiesen worden. Die Variabilität der Keramik ist ganz offensichtlich durch die lokale und regionale Entwicklungsdynamik einer Gesellschaft mit stark vergrößerten sozialen Gruppen (Orten) und den daraus resultierenden sozialen und ökonomischen Veränderungen determiniert: Für die Entstehung so großer Orte wie Okolište war offenbar ein ausgeprägtes demographisches Wachstum ausschlaggebend; die Entwicklung von Keramikstilen reflektiert variable Intensitäten sozialer Interaktion innerhalb der spätneolithischen Gesellschaft.

Dass in der Phase zwischen 5000 und 4500 v. u. Z. einerseits Keramikstile in Südosteuropa durch eine ausgeprägte Regionalisierung gekennzeichnet sind und andererseits ausgeprägte Bevölkerungskonzentrationen in teils ausgedehnten Dörfern bestanden, dürfte eng zusammen hängen. Als sich am Übergang zur frühen Kupferzeit die differenzierten Siedlungssysteme auflösten und möglicherweise ein genereller Bevölkerungsrückgang stattfand, bildeten sich wieder großräumiger verbreitete Keramikstile heraus. Verschiebungen kultureller Grenzen und unterschiedliche Grade der Regionalisierung von Keramikstilen erklären sich demnach maßgeblich durch die Konfiguration von Siedlungssystemen; größere Wanderungsbewegungen sind hingegen aus der Sicht des Autors als Erklärungsmodelle der beobachteten Variabilität materieller Kultur nicht unbedingt notwendig.

[35] Hofmann / Müller-Scheeßel 2013a.

Für den Niedergang der entwickelten spätneolithischen Siedlungssysteme mit langlebigen Tells und Großsiedlungen spielen sicherlich mehrere Faktoren eine bedeutende Rolle.[36] In Zentralbosnien erweist sich die Umstrukturierung des Siedlungssystems als ein langfristiger Prozess, der spätestens um 4850 v. u. Z. mit der zweiten Verkleinerung der Großsiedlung Okolište einsetzte und bis etwa 4300 v. u. Z. andauerte. Wir vermuten insbesondere sozioökonomische Gründe für den Niedergang: Überproduktion einiger Haushalte und Unterversorgung anderer scheint zur Entstehung sozialer Ungleichheit und zur zunehmenden Ungleichverteilung politischer Macht geführt haben. Dies dürfte die Suche benachteiligter Bevölkerungssegmente nach ökonomischen Nischen und damit die Aufspaltung der Gesellschaft in kleinere soziale Gruppen forciert haben. Weitere Faktoren dürften die Minderung der Lebensqualität durch die zunehmende Verschmutzung der eng bebauten Orte und die Separation vieler junger Männer von der Dorfgemeinschaft im Zusammenhang mit transhumanten Weideaktivitäten dargestellt haben.[37]

Wirtschafts- und Landschaftsarchäologische Untersuchungen

Die Analyse verkohlter botanischer Makroreste durch Dušanka Kučan (Wilhelmshaven) und Helmut Kroll (Kiel) belegen die Kultivierung und die Nutzung eines breiten Spektrums an Kultur- und Sammelpflanzen.[38] Einkorn und Emmer waren die wichtigsten Getreidesorten, neben denen unterschiedliche Hülsenfrüchte (z. B. Linse, Erbse) angebaut wurden. Lein diente als Lieferant für Öl und Flachs für die Herstellung von Kleidung. Funde von Hasel und Kornelkirsche waren derart häufig, dass Helmut Kroll von einer gezielten Schonung und Pflege in Hainen als Vorform der Kultivierung ausgeht. Als psychoaktive Pflanzen sind Bilsenkraut und Schwarzer Nachtschatten belegt.

[36] Zusammenfassend z. B. Link 2006.
[37] Müller-Scheeßel u. a. 2010c; Müller-Scheeßel u. a. 2010b.
[38] Kučan 2006; Kroll 2013a, Kroll 2013b, Kroll in Vorbereitung.

Eine nahezu das gesamte Neolithikum umfassende Siedlungssequenz mit umfangreichen Funden an Tierknochen liegt von den beiden Fundstellen Obre Gornje Polje und Obre Raskršće vor, die in den 1960er Jahren durch ein bosnisch-amerikanisches Team ausgegraben wurden.[39] Die früh- und mittelneolithischen Schichten (5700–5200/5000 v. u. Z.) dieser Siedlungen sind durch relativ ausgeglichene Anteile von Schafen/Ziegen einerseits und Rindern andererseits gekennzeichnet.[40] Im Spätneolithikum (5200/5000–4300 v. u. Z.) ist dann eine deutliche Zunahme der Bedeutung von Rinderhaltung und ein Rückgang der Anteile von Wildtieren zu beobachten.

Leider erweist sich die Erhaltung von Tierknochen in den Siedlungen, die im Rahmen des aktuellen Projektes untersucht wurden, größtenteils als schlecht. Für die Periode nach 5200/5000 v. u. Z. bestätigte sich die Dominanz von Rinderhaltung die im Verlauf des Spätneolithikums und frühen Äneolithikums noch zunimmt.[41] Jagt spielte in den untersuchten Siedlungen eine noch geringere Rolle als in Obre Gornje Polje. Die zunehmende Spezialisierung auf Rinderhaltung im Verlauf des Neolithikums ist in Südosteuropa ein großräumiges Phänomen, das als mögliches Resultat vergrößerter Herden (vielleicht als soziales Kapital) gesehen wird und eine zunehmende Separierung der Weide von anderen Aktivitäten erforderte.[42]

Vergleiche des Kalorienbedarfs der rekonstruierten Bevölkerungsgrößen mit der *carrying capacity* der Siedlungsumfelder führten zu der Hypothese, dass sich der Wirtschaftsraum der neolithischen Siedlungen kaum auf die Flusstäler Zentralbosniens beschränkt haben dürfte, sondern auch bereits höhere Gebirgslagen für die Viehweide genutzt wurden.[43] In einem Pollenprofil aus dem in 1670 m über dem Meeresspiegel im Vranica-Gebirge gelegenen Prokoško Jezero, das von der Arbeitsgruppe Walter Dörflers (Kiel) zu Test dieser Hypothese analysiert wurde, ist ab ca. 5500 menschlicher Einfluss sichtbar, der auf eine Nutzung des Gebirges als Viehweide bestätigt.[44] Mit der jahreszeitlichen Nutzung höherer Gebirgslagen ging vermutlich eine Separierung eines Bevölkerungssegmentes (junge Männer) einher, die desintegrative Auswirkungen auf das soziale Gefüge spätneolithischer Gesellschaften besessen haben dürfte und damit einen Faktor für den Niedergang des spätneolithischen Siedlungssystem dargestellt haben könnte.[45]

Innerhalb des Visokobeckens weisen einige Siedlungsumfelder möglichweise zu geringe Ackerflächen auf, um den Kalorienbedarf der Bevölkerungsgrößen zu decken, die basierend auf Anzahl und Größe von Häusern sowie Bebauungsdichten geschätzt wurden. Zudem bestehen zwischen einigen Siedlungen Unterschiede in der Häufigkeit bestimmter Fundkategorien, die auf gegenseitige Abhängigkeiten zwischen Orten bzw. Spezialisierungen auf bestimmte Wirtschaftszweige hinweisen könnten. Beispielsweise war in Kundruci eine außerordentlich geringe Dichte an Mahlsteinen und Getreideunkräutern festzustellen.[46] Zugleich weisen die Siedlungsschichten eine wesentlich höhere Konzentration von Phosphor als jene in Donje Moštre auf.[47] Möglichweise war die Bevölkerung in Kundruci demnach stärker auf Viehzucht spezialisiert als die Dörfer im Haupttal der Bosna.

Südöstlich von Kakanj, etwa 3 km östlich der Siedlungen Obre Raskršće und Obre Gornje Polje, wurde durch Steffen Wolters und Felix Bittmann (Wilhelmshaven) ein Pollenprofil aus dem Niedermoor Seoce Jezero untersucht, dessen Sedimentation in der frühen Bronzezeit einsetzte.[48] Auch Pollenproben aus der Sohle unmittelbar an den Fundplatz Okolište angrenzenden Altarm der Bosna erwiesen sich als bronzezeitlich.[49] Geomorphologische Untersuchungen an unterschiedlichen Standorten im Tal der Bosna erlauben die Synchronisierung verstärkter Rodungen im Gebirge mit massiven Änderungen der Flussaktivität der Bosna in Form verstärkter Erosion, erhöhten Wasserabflussmengen und Hochwasserereignissen seit der Bronzezeit.[50] Seit dem frühen 2. Jahrtausend v. u. Z. sind also

[39] Benac 1973a; Benac 1973b; Gimbutas 1974a; Gimbutas 1974b; Sterud / Sterud 1974.
[40] Bökönyi 1974.
[41] Benecke 2006; Benecke 2013; Bultmann 2010.
[42] Orton 2012.
[43] Müller 2006.
[44] Dörfler 2013.
[45] Müller Scheeßel u. a. 2010b.
[46] Furholt 2013.
[47] Dreibrodt u. a. 2013a; Dreibrodt u. a. 2013b.
[48] Wolters / Bittmann 2006.
[49] Dörfler 2006.
[50] Dreibrodt u. a. 2013a; Dreibrodt u. a. 2013b.

erhebliche Landschaftsveränderungen und eine generelle Intensivierung der Siedlungstätigkeit im Einzugsgebiet der Bosna belegt. Indirekt implizieren diese Ergebnisse für das Neolithikum und die Kupferzeit eine deutlich geringere Flussaktivität der Bosna und eine geringere Öffnung der Landschaft. Als Reste dieser frühholozänen Landschaft sind bis heute im Gelände südlich von Okolište weitläufige, stark verflachte Mäander sichtbar.[51] Knochen von Bibern, karpfenartigen Fischen, Hechten und Graureihern belegen ein fischreiches, langsam fließendes Gewässer.[52]

Anthrakologische Untersuchungen an Holzkohlen aus den Grabungen durch Tim Schroedter (Kiel) zeigen die Nutzung unterschiedlicher ökologische Zonen im Umfeld der Siedlungen.[53] Während des Spätneolithikums fand im Visokobecken eine zunehmende Öffnung der Landschaft statt, die jedoch offenbar zunächst nicht zu einschneidenden Änderungen der Flussaktivität führte. Nach 4300 v. u. Z. zeichnet sich an spätneolithischen Siedlungsstandorten eine Wiederbewaldung ab.[54]

Zusammenfassung

Das Ziel eines mittlerweile abgeschlossenen bosnisch-deutschen Forschungsprojektes bestand darin, die Aussiedlung des bosnischen Mittelgebirges durch Gesellschaften mit neolithischer Wirtschaftsweise, die damit verbundene Siedlungsdynamik und die sozialen, demographischen und ökonomischen Rahmenbedingungen dieses Prozesses für einen Zeitraum zwischen ca. 5800–4300 v. u. Z. möglichst umfassend zu rekonstruieren. Im Fokus dieser Forschungen stand die spätneolithische Großsiedlung Okolište aus der Zeit zwischen 5200/5100 und 4700 v. u. Z.

Die zentralbosnische Mittelgebirgszone bildete im Neolithikum den westlichsten Ausläufer der balkanischen Tellkulturen, die durch differenzierte Siedlungssysteme mit teils großen zentralen Dörfern gekennzeichnet sind. In Zentralbosnien waren die Dynamik und die kulturelle Ausprägung der hier lebenden Gesellschaften in starkem Maße durch die kulturgeographische Lage der Region zwischen dem Ostadriagebiet einerseits und dem zentralen Balkangebiet andererseits determiniert. Mit variierenden Intensitäten bestanden während des gesamten Neolithikums Kommuni-kationsbeziehungen in beide Regionen.

Wichtig erscheint, dass zwischen regionaler und lokaler Siedlungsentwicklung einerseits und stilistischer und technologischer Entwicklung der Gefäßkeramik andererseits Zusammenhänge zu bestehen scheinen: Die Entstehung von „Butmir"-Keramik im Verständnis von Alois Benac basiert demnach auf einer zeitweise erhöhten Intensität überregionaler Kontakte und damit verbundener stark erhöhter Innovativität. Zugrunde liegt ein schnelles Bevölkerungswachstum, dessen Höhepunkt wohl in der Periode zwischen 5500 und 5200 v. u. Z. lag. Dieses demographische Wachstum führte um 5200 v. u. Z. zur Gründung der Großsiedlung Okolište und später nach und nach zur weiteren Aufsiedlung des zentralbosnischen Raumes.

Dieser Prozess ging mit Änderungen der Wirtschaftsweise einher: Rinderhaltung wurde intensiviert und man begann, höhere Gebirgslagen für saisonale Viehhaltung zu nutzen. Bestände von Sammelpflanzen wie Hasel und Kornelkirsche wurden in Hainen gepflegt. Es kam zu einer Auflichtung der Flusstäler.

Wir gehen davon aus, dass die Konzentration von bis zu mehreren Tausend Menschen in dem Dorf Okolište völlig neuartige soziale Probleme aufwarf und zur Entstehung neuer politischer Institutionen führte, die als zusätzliche Mechanismen zur Bewältigung höherer sozialer Komplexität fungierten. Dem Ideal der Reziprozität ökonomischer Beziehungen zwischen unabhängigen Haushalten stand potenziell eine Realität gegenüber, in der einzelne Individuen bzw. Haushalte durch eine Überproduktion von Subsistenzgütern politische und rituelle Macht erlangten. Diese könnte die Basis für die Entstehung sozialer Ungleichheit und ein maßgeblicher Faktor für die Aufspaltung der zeitweise bis mehrere tausend Menschen umfassenden Dorfgemeinschaften in deutlich kleinere soziale Gruppen dargestellt haben.

In den archäologischen Quellen äußern sich die skizzierten Beziehungen zwischen Haus-

[51] Hofmann 2013
[52] Bultmann 2010.
[53] Schroedter 2009; Schroedter u. a. 2012; Schroedter / Nelle 2013.
[54] Dreibrodt u. a. 2013a; Dreibrodt u. a. 2013b.

halten einerseits in Inventarunterschieden von Hausstellen und andererseits in einer zeitweise deutlich erhöhten Diversität und Repräsentativität der Gefäßkeramik. Insgesamt implizieren die genannten Schlussfolgerungen, dass die rekonstruierte Siedlungsdynamik und die Ausprägung der materiellen Kultur maßgeblich durch regionale, gesellschaftsinterne soziale und ökonomische Prozesse erklärbar sind. Welche Rolle äußere, überregionale Faktoren spielten, ist dagegen derzeit schwerer einschätzbar.

Die genannte Deutung erhält durch die Entwicklung in der Zeit ab ca. 4850 v. u. Z. zusätzliche Plausibilität: Einhergehend mit der sukzessiven Transformation des regionalen Siedlungssystems, das nun in geringerem Maße durch große Bevölkerungskonzentrationen geprägt ist, sind die Komplexitätsmarker der Keramik rückläufig. Im Gegenzug wird eine stärker überregionale Orientierung der Keramikstile sichtbar, die wiederum auf eine intensivere Kommunikation mit unterschiedlichen Nachbarregionen hindeutet. Vor dem Hintergrund erheblich kleinerer Siedlungen könnte die Notwendigkeit zu exogamen Heiraten ein möglicher Faktor für diese Entwicklung sein.

In der Endphase des Spätneolithikums und im frühen Äneolithikum werden die Beziehungen in das zentrale Balkangebiet dominant. Neben Keramikstilen mit Kanneluren äußert sich dies unter anderem an deutlich größeren Häusern in Donje Moštre, die ähnlich wie im Donauraum und in Ostungarn aus mehreren Räumen zusammengesetzt sind, die jeweils über eine Feuerstelle verfügen. Kurz danach, um 4300 v. u. Z., endet schließlich die Siedlungsweise, die zur Akkumulation von Siedlungshügeln führte.

Rezime

Okolište – razvoj keramike i naselja iz kasnog neolita na području srednje Bosne: rezultati i interpretacije

Nedavno završeni bosansko-njemački istraživački projekat imao je za cilj što obuhvatniju rekonstrukciju neolitskog naseobinskog sistema u bosanskom srednjogorju, tj. razmatranje dinamike naseljavanja te sagledavanje socijalnih, demografskih i ekonomskih okvira tog procesa u razdoblju od 5800. do 4300. godine pr. n. e. Polazna tačka istraživanja bilo je veliko neolitsko naselje Okolište iz vremena 5200/5100–4700. pr. n. e.

Zona centralnobosanskog srednjogorja u neolitu je predstavljala zapadni ogranak balkanskih tell-kultura koje karakteriše izdiferencirani sistem naseljavanja, najčešće s velikim centralnim naseljima. Dinamika i kulturni izraz neolitskih zajednica s prostora centralne Bosne u znatnoj mjeri su determinisani geo-kulturnim položajem regiona između jadranskog područja s jedne strane i srednjeg Balkana s druge strane. Na ovim relacijama su tokom čitavog neolita postojale komunikacije različitog intenziteta.

Značajno je da su na regionalnom i na lokalnom nivou izraženi zajednički elementi u razvoju naselja s jedne strane i stilističkog i tehnološkog razvoja keramičkog posuđa s druge strane. Kako navodi Alojz Benac, nastanak „butmirske“ keramike je bio uslovljen pojačanim intenzitetom međuregionalnih kontakata i naglašenom inovativnošću koja je tome slijedila. Osnova svega je bio relativno brzi porast stanovništva koji dostiže svoj vrhunac u dobu između 5500. i 5200. godine pr. n. e. Demografski uspon doveo je i do osnivanja velikog naselja u Okolištu oko 5200. pr. n. e., čemu je slijedilo dalje naseljavanje područja srednje Bosne.

Taj proces su pratile promjene u načinu privređivanja: intenziviranje govedarstva i početak korištenja visinskih pašnjaka za sezonsko stočarstvo. Uz to se pospješuje uzrast lješnika i koštunica u okolnim šumarcima, a riječne doline se krče i raščišćavaju.

Smatramo da je koncentracija od nekoliko hiljada ljudi, koliko je živjelo u naselju Okolište, indukovala sasvim nove društvene probleme, a time i uzrokovala nastanak novih političkih institucija i mehanizama, koji su bili regulatori pojačane kompleksnosti društva. Idealnom reciprocitetu ekonomskih odnosa između nezavisnih domaćinstava suprostavlja se nova realnost, u kojoj pojedine individue, odnosno domaćinstva, otpočinju sa stvaranjem viška supsistencijalne proizvodnje, čime se stiče pozicija za osvajanje političke i ritualne moći. To je moglo biti uzrok za nastanak socijalne nejednakosti i postati odlučujuću faktor u razbijanju velike naseobinske zajednice i u njenom dijeljenju na više znatno manjih grupa.

U arheološkim izvorima ti se odnosi iskazuju u razlikama inventara među domaćinstvima, kao i u djelimično snažno povećanoj diversifikaciji i reprezentativnosti keramičkog posuđa. Navedeni zaključci u cjelini upućuju na to da se rekonstruisana dinamika naseljavanja, kao i specifične karakteristike materijalne kulture, u znatnoj mjeri mogu objasniti na osnovu karakteristika regionalnih, odnosno internih socijal-

nih i ekonomskih procesa. Nasuprot tome, mnogo je teže razlučiti kakvu ulogu su tu imali spoljni, nadregionalni faktori. Razvoj od ca. 4850. godine pr. n. e još više potvrđuje vjerodostojnost navedenih postavki. Paralelno sa sukcesivnom transformacijom regionalnog sistema naseljavanja koji je sve manje okarakterisan velikim koncentracijama stanovništva, smanjuje se i kompleksnost keramike. Sada je primijetna veća nadregionalna usmjerenost keramičkog stila, što opet upućuje na intenziviranje komunikacija s raznim susjednim oblastima. Polazeći od znatno smanjenih naselja, može se pretpostaviti da je i potreba za egzogamnim brakom bila jedan od mogućih faktora takvog razvoja. U zadnjoj fazi kasnog neolita i u ranom eneolitu dominantne su veze s centralnim Balkanom. Pored kanelovane keramike, to je vidljivo i u pojavi znatno većih kuća u Donjim Moštrama koje, poput onih iz Podunavlja i iz istočne Mađarske, sadrže više prostorija od kojih svaka ima ognjište. Kratko nakon toga, oko 4300. pr. n. e. socio-ekonomski sistem o kome smo govorili i koji je doveo do akumulacije tell-naselja, u potpunosti nestaje.

Literaturverzeichnis

Benac, A. 1973 a, Obre I – A Neolithic Settlement of the Starčevo-Impresso and Kakanj Cultures at Raskršće, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums 3 A, 1973, 327-429.

Benac, A. 1973 b, Obre II – A Neolithic settlement of the Butmir Group at Gornje Polje, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums 3 A, 1973, 5-325.

Benac, A. 1979, Prelazna Zona, In: Basler u. a. 1979, 363-470.

Benecke, N. 2006, Archäozoologische Untersuchungen, In: Hofmann u. a. 2006, 159-161.

Benecke, N. 2013, Archäozoologische Untersuchungen – Arbeitsbericht 2008, In: Müller u. a. 2013a, 239-240.

Bökönyi, S. 1974, The vertebratefauna, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums A 4, 1974, 55-154.

Brown, B. M. 1987, Population Estimationfrom Floor Area: A Restudy of "Naroll's Constant", Behavior Science Research 21, 1987, 1-49.

Bultmann, U. 2010, Landschaft, Tiere, Analysen. Tierknochenanalysen und Landschaftsnutzung butmirzeitlicher Fundplätze im Visokobecken (BiH) (Diplomarbeit Universität Kiel 2010).

Bultmann, U. 2012, Putting sites in their catchment areas. In: Hofmann u. a. 2012, 221-230.

Dörfler, W. 2006, Hinweise zur Umwelt aus einem Altarm der Bosna bei Okolište, In: Hofmann u. a. 2006, 175-176.

Dörfler, W. 2013, Prokoško Jezero: an environmental record from a subalpine lake in Bosnia-Herzegovina, In: Müller u. a. 2013a, 311-340.

Dreibrodt u. a. 2013a: *Dreibrodt, St. / Hofmann, R. / Lubos, C. / Dazert, S. / Zahrer, J. / Fuchs, M. / Bork, H.-R.* 2013, Ergebnisse geomorphologisch-geoarchaologischer Begleituntersuchungen an den Siedlungen im Visokobecken (Bosnien-Herzegowina), In: Müller u. a. 2013a, 287-310.

Dreibrodt u. a. 2013b: */ Müller-Scheeßel, N. /Richling, I. / Nelle, O. / Fuchs, M. / Rassmann, K. / Kujundžić-Vejzagić, Z. / Bork, H.-R. / Müller, J.* 2013, Holoceneri verandslopeactivity in the Visoko Basin, Bosnia-Herzegovina – Climate and landuse effects, Journal of Quaternary Science 28, 6, 2013, 559-570.

Furholt, M. 2012, Kundruci: Development of socialspace in a Late Neolithic Tell settlement in Central Bosnia, In: Hofmann u. a. 2012, 203-219.

Furholt, M. 2013, Abseits des Weges – Prospektionen und Ausgrabungen in Kundruci, In: Müller u. a. 2013a, 173-206.

Gimbutas, M. 1974a, Introduction. Obre and its place in Old Europe, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums A 4, 1974, 5-13.

Gimbutas, M. 1974b, Chronology of Obre I and II, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums A 4, 1974, 15-35.

Herrmann, u. a. 1990: *Herrmann, B. / Gruppe, G. / Hummel, S. / Piepenbrink, H. / Schutkowski, H.* 1990, Prahistorische Anthropologie. Leitfaden der Feld und Labormethoden, Berlin, Heidelberg, New York 1990.

Hofmann R. 2013, Okolište 2 – Spätneolithische Keramik und Siedlungsentwicklung in Zentralbosnien, Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien 2, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 243, Bonn 2013.

Hofmann, R. / Hofmann, A. 2013, Anthropomorphe und zoomorphe Figurinen des Spätneolithikums aus Okolište und der Butmirgruppe in Zentralbosnien, Darstellungsmodi, Herstellungstechniken, Datierungen, Häufigkeiten und Fundkontexte. Offa 69/70, 2012/13, 439-459.

Hofmann, R. / Müller-Scheeßel, N. 2013a, Der kupferzeitliche Fundplatz Donje Moštre bei Visoko in Zentralbosnien – Ein Vorbericht, In: Müller u. a. 2013a, 207-229.

Hofmann, R. / Müller-Scheeßel, N. 2013b, Der spätneolithische Tell von Okolište im Visokobecken in

Zentralbosnien: Ergebnisse der Grabungskampagnen 2006 und 2007, In: Müller u. a. 2013a, 69-102.

Hofmann, R. / Müller-Scheeßel, N. 2013c, Bericht über die Prospektionskampagne im Frühjahr 2008, In: Müller u. a. 2013a, 127-141.

Hofmann u. a. 2006: *Hofmann, R. / Kujundžić-Vejzagić, Z. / Müller, J. / Müller-Scheeßel, N. / Rassmann, K.* 2006, Prospektionen und Ausgrabungenin kolište (Bosnien-Herzegowina): Siedlungsarchaologische Studien zum zentralbosnischen Spatneolithikum (5300–4500 v. Chr.), Bericht der Romisch-Germanischen Kommission 87, 2006, 41-212.

Hofmann u. a. 2008: *Hofmann, R. / Kujundžić-Vejzagić, Z. / Müller, J. / Müller-Scheeßel, N. / Rassmann, K.* 2008, Excavations in Okolište and the reconstruction of Late Neolithic settlement processes 41 in the Visoko Basin in Central Bosnia (5200–4500 B.C.), www.aegeobalkanprehistory.net, Beitrag vom 11. April 2008 [09.03.2012].

Hofmann u. a. 2008/09: *Hofmann, R. / Kujundžić-Vejzagić, Z. / Müller, J. / Rassmann, K. / Müller-Scheeßel, N.* 2008/09, Rekonstrukcija procesa naseljavana u kasnom neolitu na prostoru centralne Bosne, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, Nova serija 50/51, 2008/09, 11-178.

Hofmann u. a. 2010a: *Hofmann, R. / Müller-Scheeßel, N. / Müller, J. / Rassmann, K.* 2010, Mittler zwischen den Welten – fruhe Tellkultur in Zentralbosnien, Archaologie in Deutschland 2010/4, 56-59.

Hofmann u. a. 2010b: *Hofmann, R. / Müller-Scheeßel, N. / Müller, J. / Rassmann, K.* 2010, Sozio-politische Organisationsstrukturen und zentrale Institutionen des spatneolithischen Visokobeckens in Zentralbosnien (5500–4500 v. Chr.), In: Hansen, S. (Hrsg.), Leben auf dem Tell als soziale Praxis, Beitrage des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26.–27. Februar 2007, Kolloquien zur Vorund Fruhgeschichte 14, Bonn 2010, 189-213.

Hofmann u. a. 2012: *Hofmann, R. / Moetz, F.-K. / Müller, J.* (Hrsg.) 2012, Tells: Socialand Environmental Space, Proceedings of the International Workshop "Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II (14th–18th March 2011)" in Kiel, Volume 3, Universitatsforschungen zur prahistorischen Archaologie 207, Bonn 2012.

Kroll, H. 2013a, Bericht über die Pflanzenfunde aus Okolište Haus 38, In: Müller u. a. 2013a, 113-122.

Kroll, H. 2013b, Die Wirtschaft des Umfelds von Okolište: Zagrebnice, Kundruci und Donje Moštre, In: Müller u. a. 2013a, 231-237.

Kroll in Vorbereitung: Kroll, H., Die Pflanzenfunde von Okolište, In: Müller, J. / Rassmann, K. (Hrsg.), Okolište – Umwelt, materielle Kulturund Gesellschaft in einer spätneolithischen und chalkolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien. Müller, J. / Rassmann, K. / Kujundžić-Vejzagić, Z. (Hrsg.), Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien 3. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bonn (in Vorbereitung).

Kučan, D. 2006, Vorläufiger Bericht über die Untersuchungverkohlter Pflanzenreste der spätneolithischen Siedlung Okolištein Bosnien, In: Hofmann u. a. 2006, 162-166.

Link Th. 2006, Das Ende der neolithischen Tellsiedlungen. Ein kulturgeschichtliches Phänomen des 5. Jahrtausends v. Chr. im Karpatenbecken, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 134, Bonn 2006.

Müller, J. 1994, Das ostadriatische Frühneolithikum. Die Impresso-Kultur und die Neolithisierung des Adriaraumes, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 9, Berlin 1994.

Müller, J. 2006: J. Müller, Demographische Variablen des Bosnischen Spätneolithikums – Zur Frage der Bevölkerungsrekonstruktion im südosteuropäischen Neolithikum, In: N. Tasić / C. Grazdanov (Hrsg.), Homage to Milutin Garašanin, Belgrade 2006, 367-378.

Müller u. a. 2011: *Müller, J. / Hofmann, R. / Müller-Scheeßel, N. / Rassmann, K.* 2011, Zur sozialen Organisation einer spätneolithischen Gesellschaft in Südosteuropa (5200–4500 v. Chr.), In: Hansen, S. / Müller, J. (Hrsg.), Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000–1500 v. Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus, Internationale Tagung 15.–18. Oktober 2007 in Kiel, Archäologie in Eurasien 24, Darmstadt 2011, 81-106.

Müller u. a. 2013a: *Müller, J. / Rassmann, K. / Hofmann, R.* (Hrsg.), Okolište 1 – Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien. Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien 1, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 228, Bonn 2013.

Müller u. a. 2013b: *Müller, J. / Rassmann, K. / Kujundžić-Vejzagić, Z.* 2013, Okolište – Rekonstruktion spätneolithischer und frühchalkolithischer Siedlungsprozesse des zentralbosnischen Visokobeckens: Fragestellungen, Forschungsstrategien, Ergebnisse, In: Müller u. a. 2013a, 11-68.

Müller u. a. 2013c: *Müller, J. / Hofmann, R. / Müller-Scheeßel, N. / Rassmann, K.* 2013, Neolithische Arbeitsteilung: Spezialisierung in einem Tell um 4900 v. Chr., In: Anders, A. / Kulcsár, G. (Hrsg.), Moments in Time, Papers presented to Pál Raczky on his 60th birthday, Prehistoric Studies, Budapest 2013, 407-420.

Müller-Scheeßel, N. 2013, Die geschlagenen Steinartefakteaus dem Visoko-Becken I – Die geschlagenen Steinartefakteaus Okolište, In: Müller u. a. 2013a, 241-286.

Müller-Scheeßel, N. / Hofmann, R. 2013a, Der Fundplatz Zagrebnice bei Papratnica, In: Müller u. a. 2013a, 143-172.

Müller-Scheeßel, N. / Hofmann, R. 2013b, Dokumentation der Datenbank des Projektes „Rekonstruktion spätneolithischer Siedlungsprozesse in Zentralbosnien", In: Müller u. a. 2013a, 353-428.

Müller-Scheeßel u. a. 2007: *Müller-Scheeßel, N. / Schmitz, J. / Hofmann, R. / Kujundžić-Vejzagić, Z. / Müller, J. / Rassmann, K.* 2007, Die Totender spätneolithischen Tellsiedlung von Okolište / Bosnien-Herzegowina: Massaker, Seuche oder Bestattungsbrauch? www.jungsteinsite.de, Beitrag vom 15. Dezember 2007 [09.03.2012].

Müller-Scheeßel u. a. 2009: *Müller-Scheeßel, N. / Schmitz, J. / Hofmann, R. / Kujundžić-Vejzagić, Z. / Müller, J. / Rassmann, K.* 2009, Die Totender spätneolithischen Tellsiedlung Okolište / Bosnien-Herzegowina: Massaker, Seuche oder Bestattungsbrauch?, In: Zeeb-Lanz, A. (Hrsg.), Krisen – Kulturwandel – Kontinuitäten. Zum Ende der Bandkeramik in Mitteleuropa, Beiträge der internationalen Tagungin Herxheim bei Landau (Pfalz) vom 14.–17. 06. 2007. Internationale Archäologie. Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 10, Rahden / Westf. 2009, 327-340.

Müller-Scheeßel u. a. 2010a: *Müller-Scheeßel, N. / Hofmann, R. / Müller, J. / Rassmann, K.* 2010, Entwicklung und Struktur des spätneolithischen Tells von Okolište (Bosnien-Herzegowina) unter architektursoziologischen Gesichtspunkten, In: Trebsche, P. / Müller-Schee.el, N. / Reinhold, S. (Hrsg.), Der gebaute Raum. Bausteine einer Architektursoziologievormoderner Gesellschaften, Tübinger Archäologische Taschenbücher 17, Münster u. a. 2010, 171-192.

Müller-Scheeßel u. a. 2010b: *Müller-Scheeßel, N. / Hofmann, R. / Müller, J. / Rassmann, K.* 2010, The Socio-Political Development of the Late Neolithic Settlement of Okolište / Bosnia-Hercegovina: Devolution by Transhumance?, In: Kiel Graduate School „Human Development in Landscapes" (Hrsg.), Landscapes and Human Development: The Contribution of European Archaeology, Proceedings ofthe International Workshop "Socio-Environmental Dynamics over the last 12,000 Years: The Creation of Landscapes" (1st–4th April 2009), Universitäts forschungen zur prähistorischen Archäologie 191, Bonn 2010, 181-191.

Müller-Scheeßel u. a. 2010c: *Müller-Scheeßel, N. / Hofmann, R. / Müller, J. / Rassmann, K.* 2010, Müllmanagement in einem spätneolithischen Tell Zentralbosniens. Jahresschrift des Tübinger Vereinszur Förderung der ur- und frühgeschichtlichen Archäologie 11, 2010, 67-79.

Müller-Scheeßel u. a. 2013: *Müller-Scheeßel, N. / Hofmann, R. / Rassmann, K./ Müller, J.* 2013, OKO-LISTE. Datenbank des Projektes „Rekonstruktion spätneolithischer Siedlungsprozesse in Zentralbosnien", www.johanna-mestorf-academy.uni-kiel.de.

Naroll, R. 1962, Floor area and settlement population, American Antiquity 27, 1962, 587-588.

Orton, D. 2012, Herding, Settlement, and Chronology in the Balkan Neolithic, European Journal of Archaeology 15, 2012, 5-40.

Perić, S. 1995, Butmirska kultura. Geneza i razvoj. – Butmir culture. Origin and development, Posebna izdanja Arheološki institut 29, Belgrad 1995.

Porčić, M. 2011, An exercise in archaeological demography: estimating the populations ize of Late Neolithics ettlements in the Central Balkans, Documenta Praehistorica 38, 2011, 323-332.

Schroedter, T. M. 2009, Holz und Holzbearbeitung in derneolithischen Siedlung Okolište, Bosnien-Herzegowina, Diplomarbeit, Universität Kiel 2009.

Schroedter, T. / Nelle, O. 2013, Untersuchungen von Holzkohlen aus Okolište – Ein Zwischenbericht, In: Müller u. a. 2013a, 123-126.

Schroedter u. a. 2012: *Schroedter, T. M. / Hofmann, R. / Müller-Scheeßel, N. / Müller, J. / Nelle, O.* 2012, Late Neolithic vegetation around three sites in the Visoko basin, Bosnia, based on archaeoanthracology – spatial variation versus selective wood use, In: Bedal, E. / Carrion, Y. / Macias, M. / Ntinou, M. (Hrsg.), Wood and Charcoal. Evidence for human and natural history, Sagvntvm. Papeles del Laboratorio de Arqueologia de Valencia, Extra 13, 2012, 53-64.

Sterud, E. L. / Sterud, A. K. 1974, A quantitative analysis of the material remains, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums A 4, 1974, 155-355.

Wiessner, P. 1974, A Functional Estimation of Population from Floor Area, American Antiquity 39, 1974, 342-349.

Wolters, S. / Bittmann, F. 2006, Pollenanalytische Untersuchungen zur Landschaftsentwicklung im Visokobecken/Bosnien-Herzegowina, In: Hofmann u. a. 2006, 167-174.

Godišnjak/Jahrbuch 2013,42:45-70.
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.21

Arheološka istraživanja etnogenetskih procesa u prahistoriji zapadnog Balkana: mogućnosti i ograničenja

Adnan Kaljanac
Sarajevo

Otkako sam se kao student susreo s nazivom „etnogeneza", nisu prestajale moje muke s njim. Što sam se više trudio da mu na osnovu različitih konteksta u kojima je korišćen dokučim opseg i sadržaj, to su mi se više nametale sumnje u njegovu opravdanost. Najprirodnijim mi se činio u arheološkom kontekstu, gdje je bio najneodređeniji i najotvoreniji, gdje se vezivao, kako mi se činilo, za utvrđivanje onih komponenata i okolnosti koje su bile bitne za nastanak nosilaca određene „kulture" u arheološkom smislu. Tek mnogo kasnije naučio sam da su i tu stvari kompliciranije, da nema osnova za poistovećivanje jedne arheološke kulture sa jednom etničkom skupinom. (Ćirković 1995, 28)

Promatrano prema generalnoj definiciji, arheologija je *znanstveno proučavanje civilizacija i života ljudi u prošlosti na temelju ostataka, spomenika i predmeta koji su sačuvani ili pronađeni sustavnim istraživanjem, ponekad slučajnim nalazima*. Nešto preciznije definirano, arheologija bi se prema tradiciji svoga djelovanja mogla prepoznavati i kao *nauka koja izučava materijalne ostatke, odnosno sve uočljive tragove ljudskih delatnosti radi upoznavanja njihove sadržine u određenom vremenu i prostoru, kao i njihovog značenja u određenom socijalnom, ekonomskom i istorijskom okruženju*.[1] S druge strane, u nizu događaja iz historije arheologije, spomenute definicije adekvatno ilustrira period sredine XIX stoljeća kada je od 1859. godine C. Lyell započeo svoja geološka istraživanja koja su rezultirala djelom *Geological Evidences of the Antiquity of Man*. Rezultati do kojih je Lyell došao su već u trenutku nastanka njegovog djela na najbolji način prikazani u riječima C. R. Darwina koji je u ličnom pismu upućenom Lyellu konstatirao: *What a fine long pedigree you have given the human race*.[2] Ovo djelo je prema mišljenju P. Bahna postavilo temelje prahistorijske arheologije i paleoantropologije.[3] Potpuno u skladu sa spomenutim definicijama u centru fokusa se nalazio prahistorijski čovjek, njegovo porijeklo, prošlost, život i djelo. Kao što je to već naglašeno od strane brojnih arheologa, tako je i L. R. Binford istakao da arheologija djeluje u vremenskom rasponu od daleke prošlosti u vremenu samog biološkog osvita čovjeka sve do modernog vremena,[4] pri čemu se unutar nje nalazi bezbroj pitanja, misterija i fascinacija. Izdvajajući neke od najvećih među njima, Binford ukazuje na pitanja kao što su: *When did a terrestrial way of life involving hunting and food-sharing begin?... What caused these changes and how should we explain them? ...great general fascination: the origins of civilization… So what brought about this kind of lifestyle?*[5] Iz ovih pitanja, kao i beskonačnog niza drugih, prepoznat-

[1] Srejović 1997, 66.

[2] Darwin 1994, 91.
[3] Bahn 2005, 7.
[4] Binford 2002, 30.
[5] Isto, 27-30.

ljivo je da arheologija nije znanost koja se bavi isključivo prošlošću kao centralnim fokusom, već onim što je modernim ljudskim zajednicama najvažniji dio te prošlosti, čovjekom. Za razliku od historije, iako se distinkcija između ove dvije znanosti nerijetko gubi, arheologija, usprkos činjenici da proučava čovjeka pa samim tim i prošlost jer je on egzistirao kroz nju, nije historija. Historiju je stvorio, pisao čovjek i historičari pisanu historiju čitaju, u njoj traže razloge za neke događaje, izdvajaju pisane istine i neistine, interpretiraju i objašnjavaju. Arheolozi, s druge strane, nisu opterećeni onim što je manipulacija historijom u prošlosti, krivotvorenim dokumentima i traganjem za istinitošću u njima. Velika sloboda, veliki teret, s obzirom na to da su iz istog razloga arheolozi opterećeni činjenicom da njihovi *dokumenti*, materijalni ostaci kulture, ostaju nijemi i kada ih se pronađe.

Ova činjenica je svakako i jedan od uzroka da je *znanstvena* arheologija od svojih početaka vodila borbu sa svojim alter-egom, antikvarizmom. Tako je već početkom XX stoljeća dualizam u arheologiji pronašao mjesto u pitanju šta je to predmet arheološke istrage, pri čemu je M. Hoernes ismijavao radove G. Kossinne i njegovo povezivanje prahistorijskog materijala s ljudima iz prošlosti. Odgovor G. Kossinne na izjavu da je takvo povezivanje zajednica i materijalnih ostataka *šala* još slikovitije prikazuje unutarnju borbu arheologije. Prema G. Kossinni, M. Hoernes je bio samo obični sakupljač i opisivač materijalnih nalaza.[6] Jasno je da je Kossinna na ovom mjestu aludirao na činjenicu da je on jedan od arheologa koji pokušava da odgovori na pitanja o čovjeku i njegovoj prošlosti, dok je Hoernes po njemu samo još jedan od bezbroj dotadašnjih antikvara. Antikvari, zaljubljenici u stare artefakte, svjedoke prošlosti i njihov osjećaj i povezanost s njima su i u moderno vrijeme okarakterizirani kao što je to M. Shanks istakao *pre-intimnim i fetišom*.[7] Promatra li se na ovaj način i moderna arheologija, kao zaključak se nameće činjenica da i u modernom vremenu postoji veliki broj *arheologa-antikvara*.

Međutim, iako je veliki broj modernih arheologa svoju pažnju posvetio *muzejskom kolekcionarstvu*, značajna pitanja, koja ne samo da su krajnji cilj arheološke potrage u prošlosti, nisu netragom nestala. Jedno od takvih pitanja koje je oduvijek intrigiralo arheologe zbog svoje povezanosti sa svim drugim pitanjima je i problem etnogeneze, njenih procesa, metodoloških koncepata i načina njenog utvrđivanja, čak i odgovora na pitanje da li ju je uopće moguće definirati. Etnogeneza kao takva je prisutna u arheologiji od vremena prvih antikvara, čak i ranije, prije pojave i same arheologije. Bilo da se radi o grčkim mitovima, Liviju i njegovoj *Historiji Rima*, biblijskom postanku svijeta ili arheološkim potragama iz XX stoljeća za utvrđivanjem prahistorijskih zajednica, pitanje/objašnjenje prošlosti je uvijek u sebi sadržavalo i bezbroj verzija o porijeklu pojedinca ili cjelokupnih zajednica.

Prema svojoj najužoj definiciji etnogeneza, kao predmet stoljetne potrage bezbroj antičkih pisaca, entuzijasta, antikvara, arheologa i historičara, može se definirati kao proučavanje porijekla, postanka i razvoja određenih zajednica na daljoj i bližoj vremenskoj distanci u prošlost. Istina, prema svojoj definiciji je tako jednostavna, ali istovremeno je oduvijek ostala neuhvatljiva za istraživače ljudskog društva daleke prošlosti. S druge strane, njen značaj i implikacije etnogenetskih istraživanja u modernim zajednicama i vremenu su dovoljno prepoznatljivi i kroz najmanji osvrt na historiju arheologije. U tom smislu, ne uzimajući u obzir ranija istraživanja, tačnije rečeno ideje o etnogenezi srednjovjekovnih naroda i modernih nacija, pitanje etnogenetskih istraživanja se može povezati kako s njihovim formiranjem, tako i s rođenjem moderne arheologije. Bitka kod Sedana, 1870. godine, zapečatila je sudbinu Napoleona III, jednog od najvećih arheoloških entuzijasta među vladarima tadašnje Evrope. Pobjeda pruske vojske je osigurala i stvaranje njemačke nacije, kao i nestanak Francuske s kulturne scene. Bismarckova Njemačka i car Wilhelm I su pretvarali novu naciju u novi intelektualni centar, dok je pobjeda na bojnom polju Njemačkoj osigurala i teritorij Alsace i Lorraine, teritorij koji je na bilo koji način trebao postati dio nove nacije i u te svrhe je poslužila upravo arheologija.

Jednu od glavnih uloga u pretvaranju novih teritorija u njemačke centre *Teutonske škole* je imao A. Michaelis (1835–1910) koji je bio postavljen za profesora klasične arheologije na

[6] Rebay-Salisbury 2011, 52.
[7] Shanks 1992, 79.

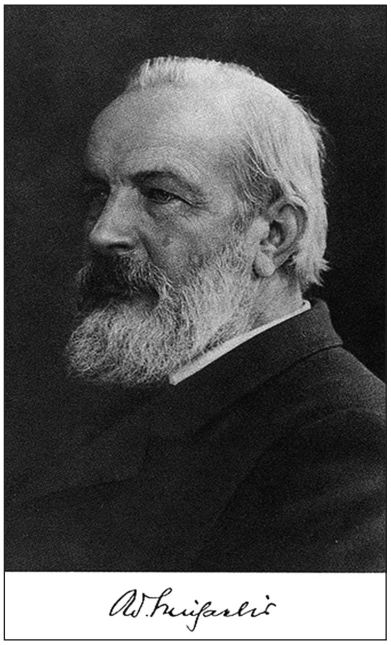

Sl. 1. *Adolf Michaelis (1835–1910): Slika preuzeta iz javnog domena s: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Adolf_Michaelis.jpg*

Sl. 2. *Johann Joachim Winckelmann (1717–1768): Slika preuzeta iz javnog domena s: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Johann_Joachim_Winckelmann_(Raphael_Mengs_after_1755).jpg*

novoosnovanom Univerzitetu u Strasbourgu.[8] Jedan od osnovnih zadataka koji se nalazio pred Michaelisom je bila uspostava konekcije između prošlosti i nove njemačke nacije koja se pojavljivala na horizontu. Za novu naciju je bilo neophodno utvrditi historijsku pripadnost prostora Alsace i Lorraine *germanskoj rasi*. S druge strane, po završetku Prvog svjetskog rata, i Francuzi su, kao i brojne druge nacije, arheologiju upotrijebili na isti način.

Na mjesto profesora klasične arheologije Univerziteta u Strasbourgu su imenovali A. Greniera (1878–1961) čiji je zadatak bio osporavanje Michaelisa i utvrđivanje novih historijskih veza prostora Alsace i Lorraine, ovaj put s pobjedničkom Francuskom.[9] Na ovaj način, *nova arheologija* ili *njen novi profesionalizam* u novom svijetu je pronašla svoje mjesto i nova *velika* pitanja koja su istovremeno odražavala ciljeve novih nacija: *pravo na posjedovanje današnjice kroz posjedovanje prošlosti*. Iz ovog razloga se potpuno opravdanim čine i misli B. G. Triggera da je *većina arheoloških tradicija vjerovatno bila nacionalističke orijentacije*[10] i Margarite Diaz-Andreu da su *sve arheološke tradicije bile nacionalističke ili nacionalističke u kombinaciji sa imperijalizmom i kolonijalizmom*.[11] Ovakvu upotrebu arheologije i etnogenetskih istraživanja je istovremeno s previranjima u Evropi nakon Francuske revolucije i pojave modernih nacija kao njene posljedice omogućila i sama arheologija tog vremena, jednako kao i cijeli niz sudbonosnih događaja u kojima se ona razvijala.

Možda čudnim spletom okolnosti, nezaobilazno ime u ovom problemu predstavlja ličnost začetnika znanstvene arheologije, istraživača koji je slijedio metode antikvara, ali ih istovremeno snažno kritizirao,[12] tvorca historijskog pristupa interpretaciji materijalnih nalaza u kombinaciji s pisanim izvorima,[13] J. J. Winckelmanna (1717–1768).

Njegova ličnost i ime su zauvijek ostali neraskidivo povezani s pojavom filhelenizma, prvenstveno nakon objave njegovog historijskog djela *Geschicte der Kunst des Altertums* 1764. godine. Za njega je stara Grčka predstavljala *ideal*[14] koji se materijalizirao u neopisivo snažnoj i uvijek

[8] Dyson 2006, 87.
[9] Dyson 2006, 94.
[10] Trigger 1996, 618.
[11] Diaz-Andreu 2007, 11.
[12] Murray 2001, 573.
[13] Isto, 105.
[14] Isto, 106.

prisutnoj ideologiji helenizma[15] gdje se jasno prepoznaju njegove ideje kroz često mistificiranje i idealiziranje grčke umjetnosti.[16] U svojim radovima je često naglašavao ideju nove Grčke kroz uzvišenost i osjećaj slobode[17] i među prvima je isticao pravo Grčke na nezavisnost: *The independence of Greece is to be regarded as the most prominent of the causes, originating in its constitution and government, of its superiority in art. Liberty had always held her seat in this country... The freedom which gave birth to great events, political changes, and jealousy among Greeks, planted, as it were, in the very production of these effects, the germ of noble and elevated sentiments... they therefore made accuracy of proportion subordinate, and adjusted, as it were, proportion to beauty, with a freedom which is justifiable, when warranted by good reasons*.[18] Njegovo povezivanje grčke političke *freiheit* s ljepotom grčke umjetnosti je vodilo razlikama u prihvaćanju ove ideje u Francuskoj i Njemačkoj.[19]

Winckelmannova *freiheit* je predstavljala nešto drugačije percipiranje od onog koje je zamišljao Rousseau za kojeg je *sloboda bila povratak prirodi*.[20] Za njega je freiheit bila *povratak Grcima*.[21] Pod utjecajem Winckelmannovog žara i riječi širom tadašnje Evrope probudio se plamen stare Helade, kolijevke evropske civilizacije, kako ju je pojmio Winckelmann, a i brojni nakon njega,[22] i njene nezavisnosti. Winckelmann je izgradio ideal o antičkom vremenu do granica smatranja da je moderni čovjek trebao biti imitacija antičkog ukoliko je želio postati veliki i jedinstven.[23] Jedna od manifestacija utjecaja ideje helenizma je svakako bila izražena u evropskom suosjećanju i željama za postizanjem Grčke nezavisnosti što najbolje oslikava ličnost Lorda Byrona, koji je, kao mnogi Evropljani tog vremena, oponašao Grke,[24] dok je istovremeno modernu Grčku smatrao, spram svoje i Winckelmannove idealizacije, *tužnom relikvijom ode vrijednog*.[25]

[15] Shanks 1997, 6.
[16] Murrey 2001, 573.
[17] Diaz-Andreu 2007, 49.
[18] Winckelmann 1850, 10, 16, 181-182.
[19] Most 2008, 159.
[20] Marchand 2003, 9.
[21] Isto, 9.
[22] Shanks 1997, 84.
[23] Mackridge, 2009, 8.
[24] Mellor 2008, 91.
[25] Isto, 208.

Sl. 3. *Adamantios Korais (1748–1833): Slika preuzeta iz javnog domena s: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Adamantios_Korais.jpg*

Pod utjecajima filhelenizma se nalazila još jedna ključna ličnost, Adamantios Korais (1748–1833), Grk s Kiosa i Smirne, jedan od najvećih grčkih intelektualaca tog vremena[26] koji je prezirao Filipa II, Aleksandra Velikog i bizantske careve.

Od 1800. godine je živio u Francuskoj gdje je postao prvi Grk koji je stekao internacionalnu slavu kao klasični filolog. Pod snažnim utjecajima francuske revolucije i filhelenizma je zagovarao helensko pročišćenje, kako u jeziku tako i u kulturi, čime bi se Grci još jednom snažno povezali sa slavnom prošlošću. Korais se danas smatra za *duhovnog osnivača nove nacije*.[27] Uz snažnu pojavu grčkog nacionalizma i evropskog filhelenizma, Winckelmann je promoviranjem neoklasicizma stvorio model ne samo za umjetnost već i za procjenu ljudskih tipova: što se više sličilo grčkim statuama, time se nalazilo na višoj ljestvici u hijerarhiji ljudskih tipova.[28] Na temeljima postavljenim u Evropi Winckelmannovog vremena i tadašnjeg romantizma određen je dalji put razvoja arheološke ideje koja se rađala i transformirala u skladu s okruženjem i događajima

[26] Mackridge 2009, 301.
[27] Mackridge 2009, 103.
[28] Arvidsson 2006, 50.

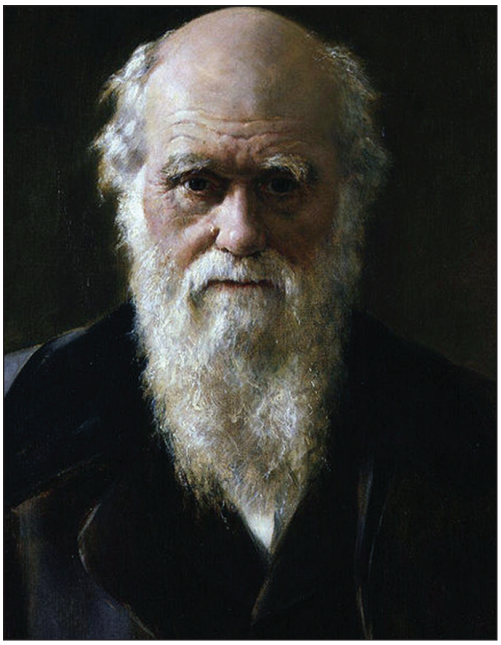

Sl. 4. *Charles Robert Darwin (1809–1882): Slika preuzeta iz javnog domena s: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Charles_Robert_Darwin_by_John_Collier_cropped.jpg*

koji su istovremeno utjecali na nastanak snažnog europocentrizma.

Jedan od tih događaja, tačnije njegove konsekvence koje su utjecale i na razvoj same arheologije, bila je Francuska revolucija. Drugi, također jedan od presudnih faktora koji je utjecao na razvoj arheologije, kao i etnogenetskih istraživanja, bila je pojava ideje evolucije koju je propagirao C. R. Darwin (1809–1882).

Prije pojave Darwina i teorije evolucije, kao i prije pojave moderne nacije, pitanja rase i ljudskih zajednica su promatrana na različite načine, među kojima je značajnu ulogu igrala teorija poligeneze. Nju je, iako je postojala i ranije, učvrstio Isaac La Peyrère (1596–1676). Poligeneza je podrazumijevala različito porijeklo rasa i La Peyrère je 1655. godine smatrao da je Adam bio predak samo Jevreja,[29] dok su ostale rase ljudi imale svoje pretke koji su stvoreni ranije. Iako je Crkva osuđivala njegovo učenje, njegova teorija je bila široko prihvaćena sve do pojave darvinizma.[30] Tragovi rasizma i europocentrizma su primijetni u poznatim radovima Montesquieua, *Pariškim pismima* iz 1721. i *Duhu zakona* iz 1748. godine, gdje je snažno veličao Evropu kao *znanstveni* i *progresivni*[31] kontinent. Međutim, teorija evolucije je istovremeno otvorila jedno od ključnih pitanja, *zašto su se jedne zajednice razvijale sporije od drugih*, dok je *vis*-à-*vis* ovom pitanju nudila i simultani odgovor: *biološke razlike uslovljene evolucijom.*

Ova ideja je pronašla svoj odraz u djelu Josepha Arthura comta de Gobineaua (1816–1882), *Essai sur l'inégalité des races humaines* (O nejednakosti ljudskih rasa) iz 1853. godine. Prema njemu, Adam je prethodnik samo bijele rase[32] i evropska društva su mogla nastaviti svoj razvoj samo ukoliko se ne budu miješala s neevropskim narodima, dok bi bilo koje miješanje vodilo dekadenciji i nestanku te civilizacije.[33] Za razliku od romantičarskog uvjerenja u psihičko jedinstvo, evolucija je stvorila biološku protutežu[34] koja je na kraju prevagnula i vodila daljem razvoju rasizma.

Ideje o nejednakosti ljudskih rasa nisu bile prihvaćene samo u Njemačkoj. Pod utjecajima Darwinove teorije John Lubbock (1834–1913), kasnije Lord Avebury, postao je poznat po svojim knjigama *Prehistoric Times as Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages* (1865) i *The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man* (1870). Lubbock je u svojim radovima podržavao nelinearnu evoluciju i smatrao je da moderna *primitivna* društva mogu značajno osvijetliti pitanje razvoja u prahistoriji. Nova ideja koju je implementirao u Darwinovu teoriju je pretpostavka da su na osnovu prirodne selekcije ljudska društva razvila ne samo kulturne razlike već i biološke na osnovu kojih mogu koristiti kulturu.[35] Njegov odnos prema autohtonom stanovništvu Amerike je jasno pokazivao doktrinu evropske nadmoćnosti i, prema njemu, ovo stanovništvo je izumiralo zbog vjekovne selekcije koja ih nije pripremila za susret s civilizacijom. Pozivajući se na Darwina, Lubbock je smatrao da svako ukrštanje rasa vodi divljaštvu i degradiranju.[36]

Ovi utjecaji nisu zaobišli ni neke od najznačajnijih ličnosti tadašnje, a i današnje, arheolo-

[29] Popkin 1987, 45.
[30] Isto, 173.
[31] Bernal 1987, 204.
[32] De Gobineau 1853, 198.
[33] Bernasconi 2000, X.
[34] Trigger 1989, 114.
[35] Isto, 116.
[36] Lubbock 1870, 401.

Sl. 5. *Gustav Oscar Augustin Montelius (1843–1921): Slika preuzeta iz javnog domena s: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/bb/Oscar_Montelius_by_Emerik_Stenberg%2C_Ord%26Bild1913.jpg*

gije. Tako je poznati francuski paleolitičar L. L. Gabriel de Mortillet (1821–1898) koji je razvio hronologiju paleolitika, 1867. godine sumirao progres arheologije u tri tačke: *zakon ljudske evolucije*; *zakon paralelnog razvoja* i *realizacija nenadmašnog doba čovjeka*.[37] De Mortillet je 1870. godine nalaze iz sjeverne Italije koji su pripadali periodu La Tène identificirao kao keltske povezujući ih s historijski zabilježenim prodorom Kelta u Italiju.[38]

Na sličan način je evolucija pronašla svoje mjesto i u radu drugog znamenitog arheologa tadašnjeg vremena, G. O. Monteliusa (1843–1921). Za razliku od De Mortilleta, Montelius se fokusirao na periode brončanog i željeznog doba gdje je kroz svoj rad nastavljao ideje C. J. Thomsena (1788–1865). Tako je u svome radu *Tidsbestämning inom Bronsåldern med Särskildt Afseende på Skandinavien* (1885) (*Dating in the Bronze Age with Special Reference to Scandinavia*) objavio periodizaciju za četiri perioda neolita i šest perioda brončanog doba Skandinavije.

Zajedno s kolegom Hansom Hildebrandom (1842–1913) osmislio je metodološki pristup na osnovu tipologije materijalnih nalaza, pri čemu su identificirali i prihvatili evolucijski ili razvojni proces materijalne kulture. Osnova ovog tipološkog pristupa se bazirala na tipu i formi materijalnih nalaza čime su se mogle definirati tipološke serije.[39] Montelius je u ovu tehniku integrirao darvinizam[40] pri čemu je za njega evolucija materijalne kulture bila ekvivalent evoluciji bioloških organizama. Potpunu slavu je stekao tek 1903. godine nakon publikacije svog djela *Die typologische Methode*. Na osnovu ovih metoda, Montelius je razvijao etno-historijski pristup i pokušavao utvrditi pojedine prahistorijske zajednice sinhroniziranim pristupom arheološkim i historijskim dokumentima.[41] Radeći na pitanju prahistorijskih zajednica, prema sopstvenoj tipološkoj metodi je zaključio da su tokom brončanog doba Skandinavija i sjeverna Njemačka tvorile jednu kulturu, što se moglo koristiti za utvrđivanje rasprostranjenosti *teutonske* rase sve do Austrije i Mađarske.[42] Istovremeno, prihvaćao je ideje J. J. A. Worsaaea (1821–1885) o Indiji kao kolijevci brončanog doba.[43] Također, svoju slavu je stekao i kao tvorac teorije *ex oriente lux* prema kojoj se civilizacija putem difuzije postepeno kretala s Bliskog istoka preko Anatolije i Grčke u Evropu, iz čega je pojam difuzionizma ostao zauvijek povezan s njegovim imenom.[44] Dakle, *nejednakosti* koje su vodile iz biološkog u kulturološki nejednak nivo su istovremeno pronalazile i svoje mje-

[37] Sklenář 1983, 104.
[38] Daniel 1950, 303-305.
[39] Ziegert 2002, 62-63.
[40] Trigger 1989, 157; Riede 2011, 246.
[41] Jones 1997, 15.
[42] Rydberg 1887, 14.
[43] Diaz-Andreu 2007, 395.
[44] Potrebno je naglasiti činjenicu da O. Montelius nije direktni kreator razvoja difuzionizma kao metodološkog pristupa krajem XIX stoljeća. On se može promatrati kao prekretnica u razvoju arheološkog diskursa koja je rezultirala kasnijom pojavom *Kultukreisea*. Kao začetnik ove ideje se izdvaja Carl Ritter (1779–1859) čije su ideje snažno utjecale na Friedricha Ratzela koji je na Ritterovim temeljima izgradio teoriju o kulturnim kompleksima nastalim uslijed difuzije. Geograf, kasnije smatran i antropologom, Friedrih Ratzel (1844–1904) je snažno utjecao na pitanje sličnosti u materijalnim ostacima kod različitih kulturnih grupa i na različitim područjima. U svojim djelima, *Völkerkunde* (1885–1888) i *Antrophogeographie* (1882–1901) Ratzel je konstruirao metodološki okvir *Kulturvölker* i *Naturvölker* na osnovu kojeg se svaka promjena u krugu *prirodnih ljudi*, koji su bili stagnirajući, morala desiti migracijom razvijenijih *ljudi kulture*.

sto u arheologiji gdje su se konačno manifestirale u vidu ekvivalencije između biološke i materijalne evolucije. Naravno, potrebno je naglasiti, činjenica je da ni Thomsen, ni Montelius, kao ni drugi koji su utjecali na tok historije, nisu bili usamljeni pojedinci, već da se u tom vremenu radilo o idejama koje su bile široko zastupljene u tadašnjoj Evropi, kao i izvan nje.

Krajnja kulminacija, nesretnim spletom okolnosti, ovakvog toka arheološkog razvoja se desila upravo na polju etnogenetskih istraživanja, tačnije, tadašnjih pokušaja identificiranja prahistorijskih zajednica i njihovih etničkih identiteta. Historijska uloga tog trenutka je pripala jednom od najpoznatijih arheologa tog, ali i kasnijeg, vremena, Gustafu Kossinni (1858–1931), arheologu čija je uloga u historiji arheologije i u moderno vrijeme potpuno nedefinirana niti bi o njoj postojao jedinstven sud u arheološkim krugovima. Čini se teškim, ako ne i nemogućim pothvatom definirati neko jasno stajalište i ocjenu života i djela G. Kossinne. Za R. Blench i M. Spriggsa Kossinna je kreator ideološkog načela njemačkih teritorijalnih ekspanzija,[45] za U. Veita sigurno nije bio prvi koji je pokušao pripisati određeni materijal posebnim grupama ljudi,[46] dok P. L. Kohl smatra da je Kossinna prvi predstavio koncept arheološke kulture.[47] Florin Curta, kao i U. Veit, smatra da je identificiranje materijalne kulture s pojedinim zajednicama postojalo i ranije, a da je Kossinna samo izjednačio kulturne provincije s etničkim grupama,[48] B. Mees ga naziva Arminiusom arheologije slobodne Njemačke,[49] dok je za G. Daniela Kossinna najbolji ili najgori eksponent nacističke ideologije.[50] Sian Jones konstatira da su i Kossinna i Childe bili pod utjecajima njemačke etnološke tradicije.[51] Margarita Diaz-Andreu naglašava da su mnoge ideje pogrešno pripisane njemu i da su postojale znatno ranije,[52] ali je istovremeno Kossinna najjasniji primjer upotrebe koncepta kulture u političke ciljeve,[53] a za B. Arnold[54]

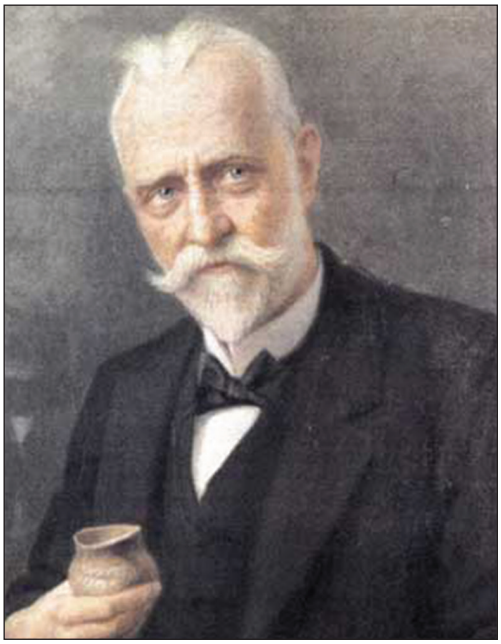

Sl. 6. *Gustaf Kossinna (1858–1931): Slika preuzeta iz javnog domena s: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d4/Gustaf_Kossinna_by_Bruno-Dietrich_Sassnick.jpg*

i U. Puschnera[55] koncept Kossinnae je omogućio nacistima utvrđivanje milenijske borbe između *long skulls* (arijevskih Germana) i *round heads* (istočnih rasa). Bill Yenne smatra da je Kossinna oblikovao shvaćanje arijevske rase sa sjevera,[56] a prema mišljenju L. Bartosiewicz, D. Mérai i P. Csippána, kao i za I. Hoddera,[57] Kossinna predstavlja samo ekstremni i prenaglašeni primjer generalnog evropskog trenda tog vremena.[58]

Ne ulazeći dodatno pored već spomenutih u pitanja koja su prethodila razvoju arheologije, dovoljno se osvrnuti samo na nekoliko značajnih faza istraživanja prošlosti i porijekla modernih ljudskih zajednica. Najveći dio ideja G. Kossinne potječe iz radova C. J. Thomsena i O. Monteliusa. Tipološka metoda O. Monteliusa je otvorila za Kossinnu mogućnost stvaranja hronoloških okvira za materijalne nalaze. Znatno prije Kossinne, već 1854. godine, Gustav Klemm je upotrebljavao termine *Kulturvölker* i *Naturvölker*,[59] dok je E. B. Tylor 1873. godine poistovjećivao

[45] Blench / Spriggs 2005, 7.
[46] Veit 2003, 37.
[47] Kohl 2002, 187.
[48] Curta 2001, 24.
[49] Mees 2008, 74.
[50] Daniel 1963, 144.
[51] Jones 1997, 47.
[52] Diaz-Andreu 2007, 397.
[53] Diaz-Andreu 1996, 56.
[54] Arnold 2006, 11.
[55] Puschner 2002, 55.
[56] Yenne 2010, 125.
[57] Hodder 1991, 21.
[58] Bartosiewicz / Mérai / Csippán 2011, 300.
[59] Klemm 1852.

civilizaciju s kulturom.[60] Pojam *kulturkreis* je već dugo bio u upotrebi kod brojnih arheologa tog vremena. Upotreba difuzije za utvrđivanje kulturnih regija također nije bila nova, dovoljno je spomenuti imena Rittera i Ratzela, dok su geografske karte za utvrđivanje pojedinih kulturnih grupa korištene prije G. Kossinnae od strane ruskog arheologa A. A. Spicyna, koji je uz njihovu pomoć identificirao srednjovjekovne humke koje su mu poslužile za definiranje zajednica spomenutih u *Russian Primary Chronicle*.[61] Put razvoja rasističkih ideja otvoren je krajem srednjeg vijeka i tokom velikih otkrića, a u arheološkom pristupu se javlja već od Winckelmanna i njegove glorifikacije Grčke i njenih skulptura. Pojava nacionalizma od vremena Francuske revolucije, Darwina i njegove teorije o evoluciji te ideja nelinearnog razvoja rasa, otkriće Indogermana, a zatim i istraživača Ratzela, Froebeniusa, Mortilleta i drugih sve do Monteliusa, ukazuje na prepoznatljiv kontinuirani tok razvoja i rast ideje različitosti. Različitost, ideja da se dvije zajednice međusobno razlikuju u toj mjeri da je jedna *bolja* ili *naprednija* od druge, na kraju je samo kulminirala kroz djelo G. Kossinne, ali se nikako ne može sa sigurnošću zaključiti da je njegovo djelo ono koje je samostalno generiralo sve koncepte koji su predstavljali zloupotrebu arheologije.

S metodološke strane, Kossinna je idejni koncept predstavio javnosti već 1895. godine na predavanju u Casselu prilikom izlaganja svoga rada *Über die vorgeschichtliche Ausbreitung der Germanen in Deutschland*.[62] Međutim, iako je već tada stekao određeni ugled, od svih njegovih radova je daleko najpoznatiji u historiji ostao njegov rad *Die Herkunft der Germanen* iz 1911. godine po kojem je ostao zapamćen u arheološkoj znanosti kao arhetip nacionalnih interpretacija. Ono što je predstavljalo suštinu ovog rada je bilo stvaranje kombinacije svih ranijih pristupa, uključujući i lingvistički. Prekretnica na temelju koje se Kossinna može razlikovati, u manjoj ili većoj mjeri, od svojih prethodnika je izjednačavanje arheoloških s lingvističkim grupama.[63] Druga značajka njegovih ideja se nalazi u jednoj od njegovih najpoznatijih rečenica: *Scharf umgrenzte Kulturprovinzen decken sich zu allen Zeiten mit ganz bestimmten Völkern oder Völkerstämmen*[64] unutar koje je sažeta ideja jasno definiranih kultura koje predstavljaju ekvivalent nekadašnjim zajednicama. Ova ideja je ostala zauvijek trajno obilježje G. Kossinne sve do modernog vremena. Za kasniji, nacistički režim, iz vrela Kossinninih ideja je metodološki koncept upotrebe kulturne difuzije predstavljao jednu od krucijalnih okosnica, s obzirom na to da je Kossinna smatrao da se cjelokupni historijski proces odvijao kroz kulturnu difuziju i migracije, pri čemu su razvijenije rase prenosile svoje ideje inferiornijim čim bi došle u kontakt s njima. Difuzija superiorne, germanske rase je odražavala istinske čežnje nacističkog režima: *Distribution maps of archaeological types became a convincing argument for expansionist aims: wherever a single find of type designated as Germanic was found, the land was declared ancient German territory*.[65] Prema ovome, tokom vjekovnih kretanja u smjeru juga, Germani su pokrenuli odlučujuće događaje koji su odredili dalji tok historije.[66]

Općeprihvaćenom metodom utvrđivanja rasprostranjenosti ostataka materijalne kulture i interpretacijom pisanih izvora, Kossinna i njegovi suvremenici su utvrdili da je područje Jutlanda bilo vandalska pradomovina.[67] Iz ovog područja, u kojem su se nalazili toponimi kao *Vendyssel* (ranije nazivan *Vendila*), Vandali su migrirali prema jugu i konačno zauzeli područje Poljske. Prvobitno, Kossinna ih je identificirao s kulturom istočne Pomeranije koja je nastala miješanjem Vandala s lokalnim stanovništvom.[68] Vandali iz ove prošlosti, ili bar njenog rekonstruiranog oblika, u tom su periodu odigrali važnu ulogu za opravdanje njemačkih aspiracija na poljski teritorij, što je u skladu s Kossinninom idejom da svaki teritorij koji je nekada naseljavalo neko germansko pleme pripada Njemačkoj.

Čak i po pitanju Indogermana, što je predstavljalo njegov životni interes, Kossinna nije bio prvi koji je kao njihovu matičnu domovinu odredio sjevernu Evropu. Prije njega, Ludwig Wilser (1850–1923) je već 1899. godine objavio rad *Herkunft und Urgeschichte der Arier* u kojem je tvrdio da je on znatno ranije utvrdio sjevernu Evro-

[60] Tylor 1873, 1.
[61] Curta 2001, 24.
[62] Kossinna 1895.
[63] Wailes / Zoll 2000, 34.
[64] Kossinna 1911, 3.
[65] Sklenář 1983, 151.
[66] Veit 2003, 38.
[67] Merrills / Miles 2010, 18.
[68] Kossinna 1912, 155.

pu kao postojbinu Indogermana.[69] Karl Penka (1847–1912) je sličnu ideju objavio 1883. godine u djelu *Origines Ariacae*, gdje je tvrdio da je arijevska rasa skandinavskog porijekla, a cijela ljudska vrsta je po njemu bila evropskog porijekla.[70]

U čemu se, dakle, može definirati konstrukcija G. Kossinne što bi njega činilo toliko izuzetnim? Uvriježeno mišljenje je da se njegova ideja izdvaja prema tome što je za njega arheološka kultura i njena kulturna provincija ekvivalent prvim poznatim narodima i on je to jasno definirao.[71] S druge strane, neizbrisiva ostavština G. Kossinne, kao i demoniziranog vremena u kojem je djelovao, konačno je utemeljenje koncepta arheološke kulture. Arheološka kultura koja je u beskonačnom nizu radova kritizirana i žigosana kao nacionalističko djelo Kossinne, njegovih prethodnika, suvremenika i nasljednika, istovremeno je ostala u upotrebi i dalje, gotovo puno stoljeće nakon nestanka G. Kossinne s historijske pozornice i rođenja pojave koju je G. Smolla definirao kao *Sindrom Kossinne*.[72] Sindrom Kossinne se nakon propasti nacizma u Njemačkoj posebno snažno manifestirao u pojavi da su tadašnji arheolozi odstupali s polja *velikih* i *etničkih pitanja* povlačeći se u detaljna i beskonačna pitanja tipologije i hronologije.[73] Arheologija, koja je započela svoje „putovanje" s krajnjim ciljem dosezanja konačnog odgovora o prošlosti čovjeka, možda nikada i nije bila *nevina*, kako je dio njenog života okarakterizirao D. Clarke,[74] ali su njena sudbina i tok razvoja nakon Drugog svjetskog rata bili definitivno zapečaćeni sjećanjima na G. Kossinnu i zloupotrebu njegove arheologije od strane nacističkog režima.

Važan segment ostavštine minulog vremena G. Kossinne i njegovih suvremenika je bio već formirani i općeprihvaćeni koncept arheološke kulture, kulture čiji je identitet, svijest i percipiranje sebe kao različite od *drugih* sa sobom u arheološkim interpretacijama implicirao i mogućnost identificiranja, time i poistovjećivanja, etničke pripadnosti i tadašnje zajednice s definiranom arheološkom kulturom. U skladu s ovim je definiranje jedne arheološke kulture na temelju različitosti ostataka materijalne kulture u odnosu na drugu ili druge definirane kulture u okruženju za sobom povlačilo i njeno prepoznavanje kao *etnosa* različitog od susjednih.

Međutim, bez obzira koliko često jednostavni odgovori ponekada bili i najtačniji, kada se govori o problemima etničke pripadnosti, etnogeneze i njenih procesa, kao i njihovom postojanju unutar definiranih arheoloških kultura, jednostavnost ponekada rezultira kompliciranošću, a kompliciranost jednostavnošću. Kompliciranost jednostavnog povezivanja etničkog identiteta s arheološkim kulturama iz vremena prve polovine XX stoljeća, generalno zastupljenog u *kulturkreislehre* diskursu, za sobom je otvorila niz pitanja, posebice metodoloških, o načinima i mogućnostima poistovjećivanja ovih pojmova. Otvoren je niz pitanja, od toga šta je to uopće *etnos* do pitanja koji dijelovi ili na koje načine je identitet prepoznatljiv u ostacima materijalne kulture. U tom smislu, etnos kao jedan od predmeta arheološke potrage od 60-tih je godina unutar *„western" so-*

[69] Wilser 1899, 54.

[70] Penka 1883, 76.

[71] Život i djelo, u krajnjoj instanci i uspon koji je doživio Kossinna se pored klasičnog nacionalizma, kao generalne pojave u tadašnjoj Evropi, treba promatrati i kroz prizmu dešavanja tokom prvih decenija XX stoljeća. Nakon veličanstvenih uspjeha, uspona njemačke nacije i pobjeda kao što je bila bitka kod Sedana, od vremena Rima nepobjediva Njemačka je poražena u Prvom svjetskom ratu. Ranije nacionalističke i rasističke ideje su svakako rasle s pripremama za predstojeći rat, ali se njihova kulminacija desila tek nakon poraza. Moguće je, iako postoje brojni razlozi, takav enorman rast nacionalizma promatrati ne kroz izgubljeni rat već kroz stečeni mir koji je Njemačkoj predstavljao nepodnošljivo poniženje. Rat je okončan 1919. godine, potpisivanjem poznatog ugovora u Versaillesu nakon konferencije koja je trajala od 18. januara do 28. juna. Prema ovom ugovoru, Njemačka je ustupila teritorije Belgiji, Poljskoj, Čehoslovačkoj i Danskoj, a nekada pripojene Alsace i Lorraine je bila dužna vratiti Francuskoj. Da bi poniženje bilo veće, Sarska oblast je internacionalizirana, Rajnska oblast demilitarizirana, Dancig (Gdansk) je potpao pod protektorat Društva naroda i, uza sve to, demilitarizacija, plaćanje ratne odštete, a povrh svega, oduzimanje njemačkih kolonija i ostalo je bilo usmjereno ka potpunom uništenju njemačkog duha. S druge strane, reakcija koja je dovela do uspona Nacionalsocijalističke partije 1933. godine je ostala zauvijek zabilježena u historijskim udžbenicima. Koliko istine ima u ovoj pretpostavci potvrđuje sam Kossinna koji re-izdanje svog rada iz 1914. *Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft (German prehistory, a pre-eminently national discipline)* (1921) posvećuje: *To the German people, as a building block in the reconstruction of the externally as well as internally disintegrated fatherland.* Poniženje je svakako bilo devastirajuće i za samog Kossinnu, kao i za ostale Nijemce, posebice ako se u obzir uzme slomljena ideja superiornosti germanske rase.

[72] Smolla 1980, 1-9.

[73] Rebay-Salisbury 2011, 50.

[74] Clarke 1973, 6-18.

cial scientific traditions promatran kao *self-defining system* i pojedine zajednice su definirane u etničkom smislu kao samoidentificirane ili identificirane od strane drugih.[75]

Jedno od osnovnih pitanja u vezi s ova dva principa je problem korištenih kriterija za samoidentificiranje ili identificiranje nekog roda, zajednice, etničke grupe. Uvriježeno mišljenje je da je prvi i osnovni faktor, kao što je dobro poznato, kultura. Kultura u sebi sadrži brojne elemente, od spiritualnog do materijalnog, i njen odraz u socijalnim i psihološkim fenomenima kolektivnog identiteta se smatra, kao što je slučaj u definiciji S. Jones, nosiocem etničke pripadnosti.[76] Međutim, kada se govori u okvirima arheološke analize, ovakva hipoteza sa sobom povlači brojna pitanja, kao što su: *šta je to kultura*, *šta je to arheološka kultura i kakav je odnos, ukoliko on postoji, između ove dvije* te na kraju *i na koji način se davno nestala kultura manifestira u materijalnim nalazima*?

S druge strane, predmet arheološke potrage unutar kulturnih manifestacija, na temelju materijalnih nalaza, esencijalno je povezan s teorijama i vjerovanjima samih arheologa o tome kakav svijet jeste.[77] Međutim, kultura, davno minulih ili modernih zajednica, nije dio prirode već njena transformacija[78] i kao takva je ovisna o svim transformacijskim procesima, temporalnim, idejnim, situacijskim, materijalnim i sličnim. U svojoj biti, promatra li se kao takva, transformirana priroda, kultura je mreža prepletenih ideja koje nisu nužno *svjesne* misli njenih nosilaca, misli koje bi se pri povratku kroz vrijeme saznale u razgovoru s ljudima.[79] Potrebno je naglasiti, u okvirima arheoloških interpretacija, kulturu je moguće identificirati kroz dva različita poimanja ili pojma nje same: prvi, gdje je kultura razumijevana u smislu žive kulture jedne zajednice i drugi, arheološka kultura u užem smislu riječi. Prvi, živa kultura, podrazumijeva činjenicu da je zajednica koja je svoje okruženje, prirodu u svom okruženju, kao i prirodu svog egzistiranja, transformirala u svoje kulturne mehanizme i samu kulturu, još uvijek i sama živa, i da se njene životne oscilacije manifestiraju u živoj kulturi. Nju je L. S. Klejn definirao kao: *kot sistem sredstev za družbeno programiranje človeškega delovanja in vedenja, ki ga vsakemu posamezniku posreduje njegova družba*.[80] Suprotno ovoj, živoj kulturi, arheološka kultura se prema Klejnu, pored činjenice da predstavlja konceptnu i analitičku kategoriju, može definirati kao: *Sama v sebi je statična in ne organska... pogojno dinamični sistem*.[81] Prema ovome, arheološka kultura predstavlja konceptnu kategoriju unutar koje na temelju prepoznatljivih tragova nekadašnje, žive kulture operiraju moderni arheolozi i njihove interpretacije životne dinamike tadašnje kulture. Ona je, dakle, samo fragmentirani odraz nekada žive kulture čija je stvarna dinamika *prišla u pogojno dinamiko arheološke kulture*.[82] U stvarnosti, realnim pokazateljem etničke ili neke druge pripadnosti se može smatrati isključivo *živa kultura*, dok je neusporedivo teže iste pokazatelje, odnosno refleksiju etniciteta ili neke druge identifikacijske norme prepoznati u fragmentima materijalnih ostataka arheološke kulture. Različite zajednice se mogu različito percipirati, dok istodobno egzistiraju na istom geografskom prostoru i posjeduju identičnu materijalnu kulturu. Njihova etničnost može biti izražena u religiji, jeziku ili čak osobnim imenima. Međutim, u arheološkom smislu, nijedan od ovih kriterija nije u potpunosti dostupan arheolozima. Religija će npr. biti djelomično prepoznatljiva ukoliko je moguće detaljno utvrditi što veći broj najsitnijih detalja načina ukopa pokojnika, ali istovremeno detaljno razumijevanje značenja ritualne semiotike za arheologa u potpunosti izostaje. Dostizanje istinskog znanja, zašto je i na koji način jedna nekadašnja zajednica obavljala i kako je promatrala svoje religijske koncepte, iz kojeg razloga je postojao određeni ritual, šta je on signifikirao i sl., za arheologa predstavlja nedostižnu tačku kognitivnosti. Na sličan način se može promatrati i jezik koji prolazi kontinuirane procese transformacije i tokom vremena može u potpunosti izgubiti sve zajedničke elemente sa svojom starijom formom, dok su osobna imena predmet snažne fluidnosti i transformacija ovisno o okolnostima u kojima je jedna zajednica egzistirala te se čak ni ona ne mogu smatrati pouzdanim kriterijem.

[75] Jones 1997, 84.
[76] Isto, XIII.
[77] Shanks / Tilley 1992, 37.
[78] Isto, 35.
[79] Hodder 2005, 15.
[80] Klejn 1988, 326-327.
[81] Isto, 327-328.
[82] Isto, 328.

Ovo je aplikativno i na sve druge elemente žive kulture. U tom smislu postaje jasno da je materijalna kultura jedan odraz svih unutarnjih fluktuacija žive kulture. Istovremeno, ona ne sadrži refleksiju nijednog elementa žive kulture u potpunosti, već fragmente više različitih kulturnih elemenata: ornamentiku koja je hipotetičkoj zajednici prenosila jasnu i razumljivu poruku stila, norme, statusa itd., oblike koji su iz određenog razloga u istoj zajednici bili poželjniji od drugih i odražavali na taj način neke od njihovih kriterija, fragmente jezika s kratkim tekstovima ili skraćenicama potpuno razumljivim tadašnjim zajednicama, a koji su odražavali važne ideje zbog čega su ti predmeti i bili „na cijeni" i sl.

Svi ovi i drugi procesi izdvajanja elemenata žive kulture, s druge strane, predstavljaju istovremeno proces njene fragmentacije kroz selektivnost materijalizacije specifičnih, za tadašnju zajednicu bitnih, dijelova jedne žive kulture. Prema ovome, čak i tokom perioda kada je određena zajednica, koja predstavlja predmet arheološkog istraživanja, egzistirala, moguće je identificirati dvije različite manifestacije u koegzistenciji: Prva, živa kultura sa svim živim elementima kao što su jezik, nošnja, religija i druga, koja se zbog svoje sveobuhvatnosti može definirati i kategorijskim terminom *generalna* ili *opća kultura*. Istovremeno s *generalnom kulturom*, kao jedinicom koja je podložna konstantnim fluktuacijama iz unutrašnjosti žive zajednice, može se definirati druga, *materijalizirana* kultura koja svoje oblike zadržava u trajnijoj formi. R. W. Preucel je u svojoj *Archaeological Semiotics* naglasio činjenicu da materijalna kultura ne participira u prenošenju društvenih identiteta na isti način kao jezik, ali i da, za razliku od jezika, *material culture has form and substance, it has power to fix meanings in ways that are not possible with language*.[83] Prema ovome, materijalna kultura je štoviše *trajna* fiksacija selektiranih segmenata jedne generalne kulture. Iz tog razloga je već u periodu dok je kultura čije dijelovi su materijalizirani još uvijek bila živa i dinamična moguće definirati prvi stupanj kulturne fragmentacije na njenom putu ka modernim arheolozima.

Nažalost, prvi istovremeno ne znači i posljednji stupanj fragmentacije materijalne kulture na njenom putovanju kroz vrijeme. Često zaboravljeno od strane arheologa, često i nesvjesno ignorirano, jest to da arheološki nalazi u svojoj suštini nisu toliko stvarni *predmeti prošlosti*, kako ih uz najveće želje arheolozi pokušavaju doživjeti. Ovu činjenicu je jasno podvukao L. R. Binford kada je konstatirao: *The archaeological record is here with us in the present… Thay are not direct observations that remain from the past… So archaeology is not a field that can study the past directly… On the contrary, it is a field wholly dependent upon inference to the past from things found in the contemporary world. Archaeological data, unfotunately, do not carry self-evident meanings*.[84] Činjenica da se arheološki nalazi u stvarnosti iskopavaju, obrađuju i interpretiraju u modernom vremenu istovremeni je pokazatelj druge, značajnije fragmentacije. Vrijeme i put koji su materijalni nalazi prošli od trenutka svoga nastanka do vremena kada su dospjeli u ruke modernih arheologa su ih istovremeno transformirali iz *živih fiksacija nekadašnje kulture* u uništene krhotine nerijetko u potpunosti izolirane od ostalih dijelova tijela kojem su nekada pripadale. U tom smislu, nekadašnji fragmentirani dijelovi *žive kulture* postali su degradacijom materijala *fragmenti fragmentirane generalne kulture*.

Međutim, ukoliko se prihvati hipoteza o fragmentiranosti kulture i njenoj dihotomiji između *žive* i *arheološke* kulture, pitanje arheoloških dometa pri definiranju etnogenetskih procesa postaje akutnije, posebice u problemu formiranja kategorijskog aparata na temelju kojeg bi se isti procesi mogli identificirati u fragmentiranoj materijalizaciji *žive kulture*. Pitanje prepoznavanja etničkog u arheološkim nalazima znatno je starije prirode i sumnja u uspješnost arheologije u dešifriranju prošlih identiteta je bila prisutna već od vremena kada ju je G. V. Childe izrazio 1930. godine.[85] Sukladno periodu u kojem je djelovao, Childe je jezik smatrao osnovnim pokazateljem kultura: *Language is certainly a cultural, rather than racial, trait and one of those unifying factors that give to a single people that unity which might find outward expresion in a „culture"*.[86] Za njega najstariji historijski podaci impliciraju da su osnovne evropske *nacije* postojale prije prvih pisanih podataka o njima[87] te bi tako za formiranje

[83] Preucel 2010, 84.

[84] Binford 2002, 19-23.

[85] Childe 1930, 240-247; Trigger 1989, 244.

[86] Isto, 42; 240.

[87] Isto, 240.

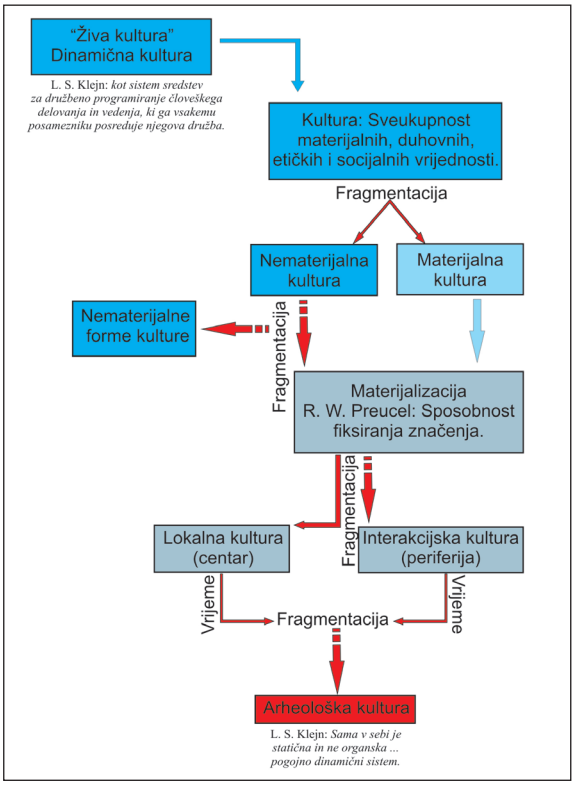

Sl. 7. *Proces fragmentacije iz* žive *do* arheološke *kulture* (Prikaz izradio: A. Kaljanac)

etničkih zajednica Evrope pisana djela antičkih autora bila terminus ante quem za određivanje etničkog identiteta tih zajednica. Ove zajednice, kako zapaža Childe, *neizbježno* su isprepletene s jezičkim grupama definiranim od strane komparativne filologije.[88] Skretanje s kursa kulturnohistorijskog pristupa je postepeno pronašlo svoje uporište i u širem krugu, posebice zapadnoevropskih i američkih arheologa, koji su *usvojili novi pristup u proučavanju prahistorije baziran na sistemskom razumijevanju ljudskog ponašanja*.[89]

S druge strane, priroda arheološke znanosti koja je bazirana na proučavanju ostataka materijalne kulture nerijetko je dovodila do toga da su arheolozi nekako zaboravljali osnovni cilj svoga istraživanja, ljudsko društvo. Tako je sada već davne 1937. godine A. M. Tallgren konstatirao: *Forms and types, that is, products, have been regarded as more real and alive than the society which created them and whose needs determined these manifestations of life*.[90] Tretiranje materijalnih ostataka kao *stvarnijih* i *življih* od kultura koje su ih stvorile je ostalo do najnovijeg vremena simptomatično oboljenje kognitivnosti arheologovog uma. Istovremeno, ukoliko se materijalni ostaci promatraju samo kao ono što zaista jesu, *ostaci*, promjenom ugla iz kojeg se oni promatraju otvara se mogućnost i njihovog razumijevanja kao predmeta na kojem je *živa kultura* kao njihov tvorac neminovno ostavila tragove svoga djelovanja i životnih oscilacija. Prema ovome, utvrđivanje etnogenetskih procesa ili identiteta prahistorijskih zajednica čija *živa kultura* je aktivno djelovala na materijale koji su fiksacija njene dinamike nije u potpunosti nemoguće.

Usporedo s ovim, kao glavni objekt arheološke potrage se nameće utvrđivanje elemenata na kojima se dio dinamične kulture, identitet, mogao odražavati ili čak *materijalizirati* unutar nje. Polazeći od ove premise, a s pretpostavkom da je jedan od važnijih kriterija u kojem se razvijaju identiteti *ljudsko ponašanje*, neophodno je definirati nekoliko kriterija potrage u okviru čijih parametara se mogu promatrati etnogenetski procesi.

Iako je nemoguće utvrditi jednu univerzalnu formulu na temelju koje bi se formirao metodološki aparat pomoću čije primjene bi istraživači mogli jednostavno otkriti sve identifikacijske mehanizme i *etničke* pripadnosti u dalekoj prošlosti, ipak je moguće kreirati primarnu opću definiciju pomoću koje bi se uspostavili parametri pojmova povezanih s identitetom etničkih zajednica. Jedna od takvih definicija je predložena od strane S. Jones koja izdvaja tri osnovne kategorije: *Ethnic Identity*; *Ethnic group*; *Ethnicity*. Prema ovoj definiciji, Jones ove kategorije definira na slijedeći način:[91]

- *Ethnic identity (Etnički identitet)*: that aspect of a person's self-conceptualization which results from identification with a broader group in opposition to others on the basis of perceived cultural differentiation and/or common descent.
- *Ethnic group (Etnička grupa/zajednica)*: any group of people who set themselves apart and/or are set apart by others with whom they interact or co-exist on the basis of their perceptions of cultural differentiation and/or common descent.

[88] Isto, 240.
[89] Trigger 1989, 244.
[90] Tallgren 1937, 155.
[91] Jones 2003, XIII.

- *Ethnicity (Etnicitet/etnička pripadnost)*: all those social and psychological phenomena associated with a culturally constructed group identity as defined above. The concept of ethnicity focuses on the ways in which social and cultural processes intersect with one another in the identification of, and interaction between, ethnic groups.

Prema predloženim definicijama etničku zajednicu moguće je prepoznavati kao slojevitu, piramidalnu strukturu od pojedinca koji se identificira sa širom grupom ljudi, a koja se samoidentificira kao drugačija u interakciji s drugom grupom koja se prepoznaje na sličan način. Za razliku od S. Jones, govoreći o općeprihvaćenoj definiciji, F. Barth etničku grupu opisuje nešto drugačije, iako sa sličnim elementima:[92]

1. Is largely biologically self-perpetuating
2. Shares fundamental cultural values, realized in overt unity in cultural forms
3. Makes up a field of communication and interaction
4. Has a membership which identifies itself, and is identifined by others, as constituting a category distinguishable from other categories of the same order.

Prva i najvažnija zajednička komponenta *etničnosti* između kategorizacije S. Jones i onoga što bi se moglo nazvati *strukturom etničnosti* F. Bartha je kultura čijoj funkciji se uopćeno dodjeljuje centralna uloga pri definiranju etničke zajednice. Međutim, za razliku od široko prihvaćenog mišljenja o ulozi kulture, Barth njenu ulogu kao tvorca etničkog identiteta odbacuje i smatra je rezultatom, a ne primarnom ili definicijskom kategorijom.[93] Dodatno, prema njemu, kada se govori o kulturi, klasifikacija osoba i grupa ovisi o naglašavanju pojedinih aspekata kulture: *Given the emphasis on the culture-bearing aspect, the classification of persons and local groups as members of an ethnic group must depend on their exhibiting the particular traits of the culture*.[94] Pored ovoga, identificiranje drugih kao *stranaca* je prema Barthu impliciralo razumijevanje zajedničkih shvaćanja, razlika i kriterija[95] te je stoga za njega, u suštini, bila nebitna i etničke granice su uspostavljene na temelju međusobnog percipiranja između dvije grupe.[96] Prema definiciji predloženoj od strane S. Jones je iz ovoga vidljivo da ona u svoju podjelu integrira u velikoj mjeri Barthov koncept te su i za nju etnički identitet i etnička grupa usko povezani s međusobnim identificiranjem dvije zajednice koje posjeduju komunikacijske dodirne tačke. Međutim, usprkos činjenici da predložene definicije uspostavljaju fundamentalne parametre o kulturnom dijapazonu *etničnosti*, nijedna od njih ne definira pojam *etnos* u smislu primjenjivosti te definicije na arheološke nalaze, nekadašnje *fiksacije* života jedne kulture.

Promatrano na ovaj način, arheološka potraga koja pred sobom ima jasno definiran predmet istraživanja mogla bi biti preciznije fokusirana na istraživanje potencijala mogućih specifičnih pokazatelja etniciteta za koje se može pretpostaviti da su sadržani u arheološkom materijalu. Shodno tome je potrebno ukazati na postojanje nekoliko različitih pristupa definiranju etnosa: *1) etnička pripadnost je promatrana kao primordijalni fenomen*; *2) ona se zamišlja kao epifenomen*; ili *3) kao situacijski fenomen*; te kao *4) čisto subjektivan fenomen*.[97] Etnička zajednica kao primordijalni fenomen je promatrana kao nešto stečeno rođenjem,[98] dok je epifenomenalna najčešće promatrana kao posljedica ekonomskih nejednakosti.[99] U okvirima ovog pristupa je ponekada i sama kultura tretirana kao epifenomen.[100]

Situacijski, kao i subjektivni pristup se u arheološkom kontekstu, uslijed fleksibilnosti koju podrazumijevaju različite situacije u različitim zajednicama, periodima i na različitim prostorima, mogu smatrati najperspektivnijim za proučavanje prahistorijskih etničkih zajednica. Prema situacijskom modelu samoidentificiranja i identificiranja ljudskih zajednica, etnička pripadnost se manifestira na različite načine u različitim situacijama, kao i da jedna individua ili zajednica može *odlučiti* o svojoj pripadnosti,[101] dok subjektivni pristup podrazumijeva distinkciju između *mi* i *oni*.[102] Potonji, kojem odgovara spomenuto Barthovo viđenje etničke zajednice, u novije je

[92] Barth 1969, 10-11.
[93] Barth 1969, 11.
[94] Isto, 12.
[95] Isto, 15.
[96] Isajiw 1992, 410.
[97] Isto, 408.
[98] Geertz 1963; Stack 1986.
[99] Hechter 1978; Nagel / Olzak 1982.
[100] Isajiw 1992, 408.
[101] Isajiw 1992, 409.
[102] Isto, 409.

vrijeme istaknut kao najintrigantniji s obzirom na to da se u njemu radi o društveno-psihološkoj percepciji divergentnoj u odnosu na primordijalno. Prepoznavanje *nas* i *njih* se djelomično prožima prvenstveno sa situacijskim modelom, a zatim, u zavisnosti od perioda u kojem se promatra pretpostavljena zajednica, i s primordijalnim. Na svojstven način, u svojoj primordijalnosti, prepoznavanje svoje okoline od trenutka rođenja je subjektivno, pri čemu se svaka individua identificira s pripadnicima svoga roda, dok se isti identifikacijski krug širi učestalošću interakcije s ostatkom grupe, bližeg/daljeg roda ili zajednice. Iako se čak i u slučaju rodovskog identificiranja razlikuju određene faze – primordijalna, kada se pripadnik zajednice ili roda identificira s njima bez mogućnosti samostalnog izbora, često ovisno o uzrastu, i subjektivna, kada hipotetički pripadnik ima mogućnost identificiranja i promjene svoje pripadnosti u odnosu na drugi rod/zajednicu – subjektivnost identificiranja sebe i okruženja se može smatrati djelomično primordijalnom na osnovu samoidentificiranja individue pa bi se time i subjektivnost prožimala s primordijalnim. Primordijalnost identificiranja je prema ovome trajno prisutna kako kod individualnog, tako i kod kolektivnog, s obzirom na to da je diferenciranje *sebe* od *drugih* utkano kroz sve faze razvoja individue ili čak zajednice. Trenutak u kojem se prožimaju primordijalnost i subjektivnost, kada primordijalno dobiva mogućnost subjektivnosti, za individuu i grupu je *situacijski* s obzirom na to da se od momenta prvog susreta obje strane interakcije nalaze u položaju koji nije produkt čistog izbora, već i primordijalnog shvaćanja sebe, percipiranja sopstvene zajednice kao različite od druge, dok se stjecanjem mogućnosti izbora situacija može i promijeniti, a s njom i pripadnost jednoj zajednici.

Princip identificiranja prisutan od rođenja svakog pojedinca, iako često nije predmet razmišljanja, upravo je ta *primordijalna subjektivnost* koja se odražava na to da svaka individua *percipira i prepoznaje strane osobe i okolinu*. Kao takva, subjektivnost u identificiranju se može podijeliti na *ja* i *oni* te *mi* i *oni*, što je u svome korijenu primordijalna subjektivnost neovisna o situaciji jer se mogućnost identificiranja u različitim situacijama, ali i uzrastima, može mijenjati voljom individue. Iz ovoga se može konstatirati da je i *Ethnic identity* kojeg prepoznaje S. Jones primordijalno subjektivan te voljno/nevoljno situacijski u zavisnosti od uzrasta individue/zajednice. Dakle, navedeno u definiciji S. Jones, *samopercipiranje sa određenom grupom u odnosu na drugu, na osnovu kulture i zajedničke prošlosti/porijekla* nužno ne mora izgledati kao situacijski model, kako se kod S. Jones čini na osnovu kriterija samopercipiranja.

Pored *voljno situacijskog* iz ove definicije, etnički identitet može biti i *nevoljan* ili zasnovan striktno na situaciji kao što je biološko porijeklo. Dugotrajnije zajednice / starije individue će na osnovu svoje prošlosti teže inkorporirati nove identifikacijske norme na štetu sopstvenih, na temelju čega je kroz sjećanje na kolektivnu prošlost pojam *kolektivne slobode* bio sinonim sopstvenog identiteta izraženog kroz *zajedničko porijeklo* pripadnika jedne zajednice. U tom smislu, promatra li se identificiranje kao primordijalno subjektivno, a koje je vezivni materijal koji tvori etničku grupu u skup primordijalno subjektivnih individua, *Ethnic groups* S. Jones se kao takva može i prepoznati: *Primordijalno je subjektivna, u trajnoj sprezi sa svojom tradicijom, dužinom postojanja, slavnom/herojskom prošlošću i sl., pri čemu se nalazi u voljnom ili nevoljnom situacijskom položaju kojim je prinuđena da se samoidentificira ili identificira sa nekom drugom, većom, snažnijom, ekspanzivnijom itd. zajednicom*. Prema ovome, kriterij kao *cultural differentiation and/or common descent* koji S. Jones postavlja nije u potpunosti zadovoljavajući jer ne integrira u sebe situacijske ni epifenomenalne faktore koji bi identificiranju jedne u odnosu na druge etničke grupe mogli pružiti veći nivo interpretacijske fleksibilnosti.

Ukoliko se pretpostavi da je *Ethnicity*, kako je definira S. Jones, kao *etnička zajednica* formirana iz etničkog identiteta i etničke grupe, ona bi se formirala iz identiteta individue, pri čemu bi se formiranje kolektivnog iz individualnog identiteta odvijalo kroz filtre i determinante kulture iz čega se, konačno, zaključuje da se materijalna kultura pojavljuje kao jedno od sredstava diferencijacije jedne grupe u odnosu na drugu. Formiran kao individualan, identitet se putem tzv. *Agency* manifestirao u šire okruženje. U krajnjoj instanci, bilo da identitet pokušava naglasiti individua ili veća skupina, za kretanje u takvu komunikacijsku avanturu simbolima je potrebno posjedovati *objekt* naglašavanja, što implicira

da je percipiranje samoga sebe nastalo prije kulturne ideje koja bi istu percepciju transmitirala ka okruženju. S druge strane, etnička grupa nije samo zbir individua i *its culture is not the sum total of the strategies adopted by independent individuals*.[103] Prema svemu istaknutom, identitet jedne grupe je baziran na strukturi utemeljenoj na *identitetu stečenom rođenjem*, koji iz individualne *primordijalnosti* spletom različitih *situacija* postaje *epifenomenalan*, a koji se kao takav *subjektivno* manifestira ka okruženju ili postaje *kandidat za nacionalnost*,[104] kako ga opisuje Isaacs.

U pretpostavljenom mehanizmu identificiranja kao *primordijalno subjektivnom*, izdvaja se značajno pitanje dometa arheoloških interpretacija *ideja* unutar jedne zajednice. Prema poznatoj teoriji *ladder of inference*, predloženoj od strane Hawkesa, arheolozi su oni koji zaključuju o aspektima prošlih kultura na temelju zaključivanja putem analogija.[105] Na njegovoj ljestvici ili *Hawkes' hierarchy* je interpretativno najdostupniji tehnološki i ekonomski aspekt, dok je u tom smislu najteži, čak i za shvaćanje, idejni aspekt koji je transcendentalan spram fizičkog svijeta. Prema ovome, što je kultura autonomnija od fizičkog: *the more specifically human are man's activities*,[106] što su ljudske aktivnosti „ljudskije", time su i kompliciranije pa je stoga i interpretacija teža: *the more human, the less intelligible*.[107] Polazeći od ove premise, konačno se dolazi i do krucijalnog pitanja: *ukoliko je idejni aspekt moguće utvrditi i slijediti, posebice u arheološkom materijalu, na koji način i na temelju čega bi nešto takvo bilo izvodivo*?

Iako je spektar arheoloških nalaza, kao što je već istaknuto, samo jedan zbir fragmentiranih fragmenata žive kulture koja je kreirala ideje unutar sebe, njihova materijalizacija u fizičkom svijetu, čak i fragmentirana, može pružiti dovoljno podataka o postojanju ideje, što bi u krajnjoj instanci impliciralo i svrhu ideje koja je živjela unutar jedne zajednice. Ako je materijalna kultura u svojoj cjelovitosti zbir različitih fragmenata, ideja koja je predmet arheološke potrage se recipročno tome nikada ne može prepoznati u jednom segmentu materijalne kulture, već je uočljiva samo kao zbir svih dostupnih fragmenata.

U najgrubljem smislu, arheološki nalazi se mogu podijeliti u nekoliko kategorija koje zajedno tvore cijelu strukturu materijaliziranih ideja:

1. Ostaci arhitekture (arhitektura, naselja, grobovi itd., može odražavati ne samo tehnološke karakteristike već i odnos zajednice prema prostoru naseljavanja, teritoriju koji zajednica posjeduje i sl.)

2. Naselja (slično arhitekturi, naselja mogu biti promatrana kroz svoju strukturu i raspored, kao mikro ili centralni dio jedne regije i u koheziji s prostorom u okruženju)

3. Nalazi iz grobova (najčešće korišteni pri etnogenetskim istraživanjima kroz segment duhovne kulture u smislu načina sahranjivanja kao parametra „razgraničenja" dvije i više zajednica te kroz identificiranje grobova elite kao pokazatelja socijalne strukture koja bi ukazivala na različitosti dva i više područja)

4. Metalni nalazi (u nalazima iz grobova najčešći pokazatelji statusa pokojnika te glavni akteri povezivanja statusa, elite, kneževa s načinom sahranjivanja i identitetom)

5. Keramički nalazi (najzastupljeniji nalazi u većini arheoloških istraživanja, iako gotovo u potpunosti izostavljeni iz etnogenetskih interpretacija)

6. Nalazi industrijske djelatnosti i infrastrukture (nalazi koje je moguće povezati s interakcijskim procesima izvan centra jedne zajednice, kao i s njenim statusom u odnosu na okruženje)

7. Nalazi organskog materijala (samo u izuzetnim slučajevima očuvani u dovoljnoj mjeri da bi govorili o idejnim fluktuacijama unutar jedne zajednice, kao što je npr. slučaj s Ötziem ili skupinom mumija iz Cherchena)

Iako svaki od spomenutih tipova nalaza može biti inkorporiran u etnogenetske studije, među njima se izdvajaju tri tipa nalaza koji privlače posebnu pažnju. To su: 1) naselja, 2) metalni nalazi i 3) keramički nalazi. Prvi, naselja, sa svojim odnosom prema okruženju su već duže vrijeme promatrana kao jedan od značajnih pokazatelja socijalnog raslojavanja kroz prizmu organiziranja složenih građevinskih radova pri njihovoj izgradnji, tačnije, kroz upravljanje svim komunalnim radovima na izgradnji i održavanju naseobinske arhitekture. Drugi, metalni nalazi, predstavljaju najčešće upotrebljavani materijal

[103] Cohen 2004, XIII.
[104] Isaacs 1974, 15.
[105] Hawkes 1954; Wylie 2002, 141.
[106] Hawkes 1954, 162.
[107] Isto, 162.

za identificiranje iste socijalne organizacije i hijerarhije koja je organizirala i upravljala komunalnim radovima, tačnije, *kneževske* elite. Međutim, postojanje određenih visokih hijerarhijskih slojeva i socijalne stratifikacije se istovremeno, prema Barthu, ne može smatrati pouzdanim pokazateljem etničkog identificiranja s obzirom na to da *etnička zajednica nije sklona varijacijama na svojoj skali identificiranja kao što je to slučaj sa socijalnim slojevima unutar kojih se dešavaju prelasci iz jednog u drugi sloj*.[108] S obzirom na to da postojanje određene elite ukazuje na postojanje dvije zajednice kojima upravljaju dvije različite elite istog ili sličnog statusa, povezivanje njih kao nosioca kolektivnog identiteta s identitetom šire zajednice čini se logičnim. S druge strane, ovakva hipoteza, jer to jeste samo hipotetička pretpostavka, bila bi znatno bolje utemeljena ukoliko bi se kao njeno uporište utvrdilo postojanje kolektivne kohezije s višim statusnim pojedincima.

Na ovom mjestu se izdvaja jedan zajednički element, prostor unutar kojeg se dodiruju ideje elite, kolektiva kojeg ona predstavlja, kulturnog, duhovnog, fizičkog i metafizičkog svijeta, vrijeme u svojoj beskonačnosti, prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Prema definiciji S. Jones, ovo se vrijeme, tačnije prošlost, prepoznaje kao *zajedničko porijeklo*[109] dok G. de Vos etničku zajednicu i pripadnost istoj definira kao: *in its narrowest sense a feeling of continuity with the past, a feeling that is maintained as an essential part of one's self-definition*.[110] Bilo da se radi o zajedničkom porijeklu ili kontinuitetu iz prošlosti, svi slojevi jedne zajednice se mogu povezati s pitanjem vremena i prošlosti koja istovremeno reprezentira zajedničko porijeklo zajednice.

Potrebno je također naglasiti činjenicu da su najranije ljudske zajednice svoju prošlost definirale upravo na primordijalnom principu pripadnosti, tačnije na rodovskim vezama i porijeklu u čemu se može prepoznati i drugi vid značenja pojma *common descent*, pri čemu je zajednička prošlost prirodna, biološka ili primordijalna. U tom smislu je uočljiva unutarnja povezanost individualnog i kolektivnog, pri čemu individua predstavlja kolektiv na temelju svoga porijekla i prošlosti, čiji je integralni dio sadašnjost, tačnije, kolektiv koji posjeduje dvostruko porijeklo, individualno ili rodovsko i kolektivno. Prema ovome, na vrhu hijerarhijske ljestvice se nalaze predstavnici elite, za period prahistorije često povezivani s određenim statusnim simbolima i ratničkim slojevima društva. Govoreći o elitama, K. Kristiansen je konstatirao da se u njihovoj strukturi mogu razlikovati dva tipa s potpuno različitim ulogama i pravilima ponašanja: *svećenička i ratnička elita*.[111] Ove elite su predstavljale internacionalne osobe i njihov status se odražavao u ritualima pijenja i gošćenja.[112] Gošćenje, međutim, nije reprezentiralo samo život elite već je tokom javnih ceremonija predstavljalo i važan segment života zajednice.[113] Čak i kada bi ceremonije obavljala ličnost iz slojeva elite, cijela zajednica je predstavljala kult i održavala veze s božanstvom lokalnog *patrona*,[114] bilo u kolektivnom ili individualnom osjećanju. Na sličan način je T. D. Price ovu hijerarhiju vidio u okvirima keltskog društva kao tri sloja: 1) kralj ili poglavar; 2) plemićki stalež ratnika; 3) ljudi umjetnosti – zanatlije, bardovi i druidi.[115]

Prvi, kralj ili poglavar je istovremeno nosilac trenutnog identiteta kao i identiteta koji proizlazi iz njegovog porijekla i prošlosti. Prošlost vladara je nerijetko, gotovo šablonski, inkorporirana u mitološke predaje o porijeklu cijele zajednice koja je nastala iz jednog zajedničkog, pradavnog rodonačelnika elite i cijelog kolektiva. Materijalizacija ovog kontinuiteta iz zajedničkog porijekla i prošlosti je prema Kristiansenu dio procesa *materijalizacije sjećanja* kroz socijalnu i religijsku tradiciju.

Na ovaj način su formirana kolektivna sjećanja zajedničke prošlosti koja je kroz tradiciju *postojanja od najranijih vremena* omogućavala ljudima da se povežu s okruženjem i zajednicom u kojoj su egzistirali. Stvaranjem kontinuiteta naseljenosti, kao što je pokazao Bradley, na jednom geografskom prostoru unutar jedne zajednice su osim mentalnih nastajali i pejzaži sjećanja, *landscapes of memory*.[116] Jedan od značajnih dijelova ovih sjećanja su predstavljali grobovi, grobovi predaka, čak i grobovi kuća ili možda i samih

[108] Barth 1969, 27.
[109] Jones 2003, XIII.
[110] De Vos 1982, 17.
[111] Kristiansen 2008, 45-46.
[112] Isto, 48; Potrebica 2010, 172;
[113] Crielaard 2009, 63.
[114] Isto, 63-64.
[115] Price 2013, 292.
[116] Bradley 2009, 33.

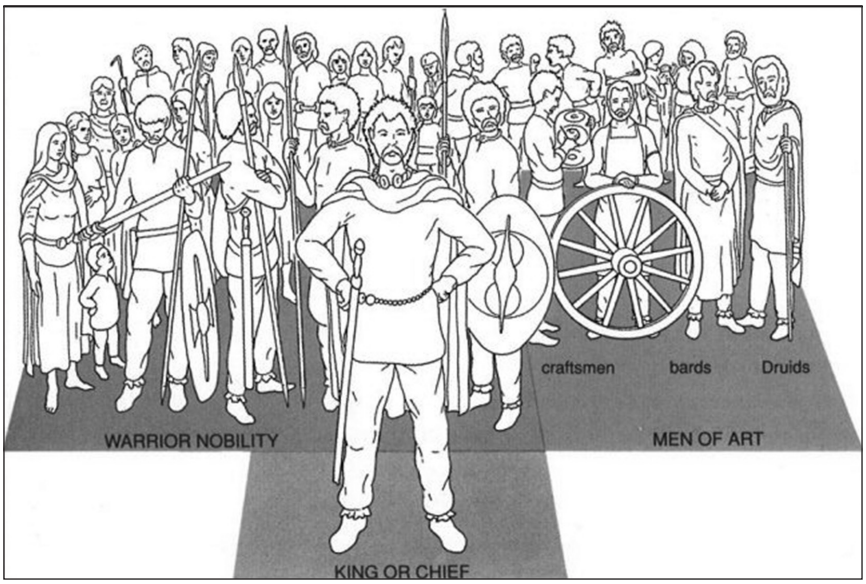

Sl. 8. *Struktura keltskog društva* (Po: T. D. Price 2013, 292.)

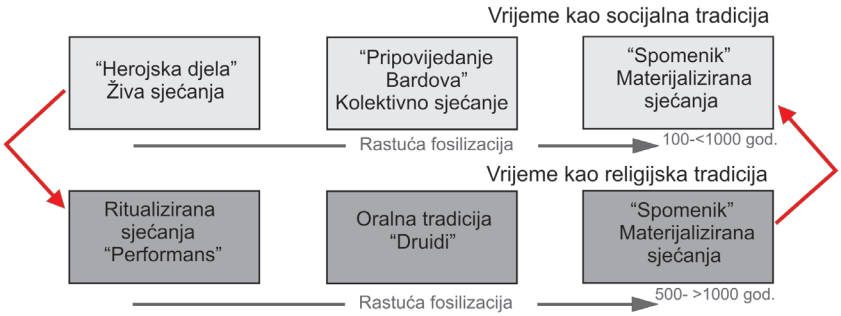

Sl. 9. *Materijalizacija sjećanja* (Po: Kristiansen 2008, 48; Izradio: A. Kaljanac)

naselja. Predstavnici elite, kao ratnici, svećenici, nosioci identiteta i slavnog porijekla jedne zajednice su, kao i pripadnici šireg kolektiva, na kraju svog života umirali i postajali dio zajedničke prošlosti jednog kolektiva. Međutim, ovi predstavnici u trenutku smrti nisu u potpunosti završavali identitetsku ulogu koju su igrali tokom života. Nekada živi vladari, junaci herojske i mitološke prošlosti su istovremeno transformirani u novu formu sadašnjosti, materijaliziranu kroz monumentalne grobnice putem kojih se prošlost, kao i nekadašnje elite iz nje, i sadašnjost formiraju kao dio krajolika, prostora koji pripada jednoj zajednici u političkom, kulturološkom i tradicionalnom smislu. Na taj način se životni ciklus *ratnika* kao elite nastavljao u *sadašnjosti* istovremeno gradeći dublju i snažniju prošlost materijalizirajući se kao svjedok iste prošlosti u sadašnjosti na prostoru s kojim se jedna zajednica identificirala.

S druge strane, dok su elite promatrane kroz prizmu bogatih, *kneževskih grobova*, pitanje kolektivnog identiteta i mogućnosti njegovog utvrđivanja u arheološkim nalazima je znatno zapostavljano, dominantno kao posljedica odsustva reprezentativnih nalaza izvan kruga definiranih *kneževskih* grobova. Pripadnici šireg kolektiva istovremeno nisu bili i pripadnici viših statusnih slojeva, time ni u mogućnosti posjedovanja bogatog materijala na temelju kojeg bi za moderne arheologe bili prepoznatljivi, te je stoga i samo utvrđivanje njihove *žive kulture* i identifikacijskih kretanja znatno teže u odnosu na jasno prepoznatljive grobove elite. Međutim,

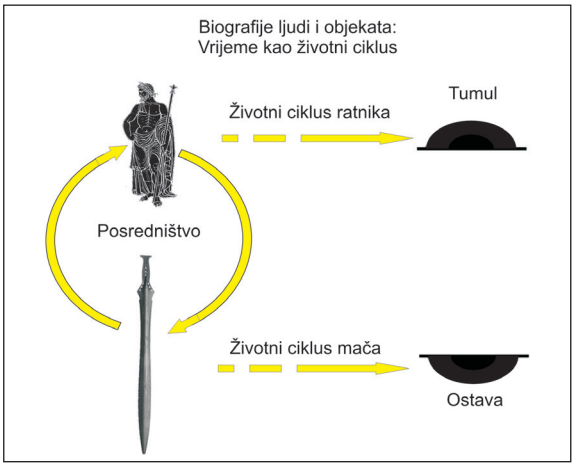

Sl. 10. *Materijalizacija životnog ciklusa elite*
(Po: Kristiansen 2008, 42; Izradio: A. Kaljanac)

činjenica da je kolektivni identitet teže ili slabije uočljiv u odnosu na jasnije prepoznatljive elemente socijalne stratifikacije ne znači nužno i da on nije postojao, kao ni da ga je u potpunosti nemoguće identificirati u arheološkim nalazima. Konkretizirano, ukoliko se promatra u odnosu prema prošlosti, jedna etnička zajednica bi bila produkt svoje prošlosti i porijekla. Govoreći o *Animacy, Agency, and Personhood* C. Knappett je konstatirao: *There is no reason why we should a priori limit the term cyborg to humans; it could conceivably refer to any sort of organism that goes beneath or extends beyond its own skin and coopts inanimate elements of the environment for adaptive purposes.*[117] U ovom smislu se i jedna etnička zajednica može smatrati, u okviru terminologije Knappetta, *kiborgom*. Svojim prilagođavanjem različitim situacijama, kao primordijalno subjektivna i kao bilo koji organizam o kojem Knappett govori, etnička zajednica se razvija i raste ili smanjuje, asimilira ili biva asimilirana. Ukratko, njena historija se može promatrati kao dugotrajni proces hibridizacije, spajanja i razdvajanja, pri čemu se i sam etnos pojavljuje kao hibridni produkt. Istovremeno, C. Knappett je na ovaj odnos u okvirima materijalne kulture ukazao primjerom individue koja koristi šolju za kafu: *Whatever the case, one can see how the development of personal and communal identity is not something that is worked out first among humans and then transferred to the nonhuman domain – thetwo domains coimplicate each other and intermingle. The individual using the cup is changed by it, becoming a hybrid entity of individual – with – cup. By the same token, the cup is changed by the individual, embroiled within a network of connections that may spread far beyond that single consumption moment.*[118] Promatrano na ovaj način, posuda se kao dio materijalne kulture prenosi iz sfere prirodnog (materijala od kojeg je posuda napravljena) i transformacije prirode (transformiranje materijala u posudu) u sferu kulture, pri čemu nastaje hibridni odnos *individua s posudom*. Korisnici, individue ili zajednice, s određenim materijalom, u ovom slučaju šoljom, mogu se povezati[119] i percipirati je na različite načine. Ona može postati i biti predstavljena kao statusni ili identitetski simbol pojedinaca ili šireg kruga ljudi u istoj mjeri kao što može reprezentirati pobjedu čovjeka i zajednice nad silama prirode. Transformiranje prirode u kulturu,[120] njeno svladavanje i kontroliranje je od presudnog značaja čak i za modernog čovjeka i, jednako kao njemu, pobjeda nad silama prirode je bila od istog značaja za kolektivni osjećaj povezanosti i snage jedne zajednice u prahistoriji. Uspostavljanje ovakve kontrole nad prirodom se svakako odražavalo i na oruđe kontroliranja, u ovom slučaju zemlju transformiranu u posudu, te je stoga ona mogla biti promatrana dvojako od strane njenih korisnika. Na prvom mjestu ona je bila funkcionalna, iz tog razloga je proces stvaranja posude i obavljen. Na drugom mjestu, stvoreni materijal je predstavljao simbol ljudske snage i pobjede nad prirodnim silama te je, kao takav, materijal koji čini strukturu posude mogao biti percipiran i kao kultni objekt od posebnog značaja za čovjeka. Zbog ovoga su majstori mogli uživati poseban položaj u društvu, ali su istovremeno tehnički lako izvodivi ornamenti mogli dobiti određenu simboliku koja je bila rezervirana samo za određenu količinu producirano materijala. Prema ovome se keramički produkt može promatrati kao funkcionalan, dok se keramika kao materijal može promatrati u vidu simbola koji reprezentira snagu zajednice koja upravlja silama prirode i svijeta, zajednice koja otkida dio prirode, oblikuje ga i iz jedne materije, zemlje, snagom ruku i vatre pretvara u potpuno

[117] Knappett 2005, 20.

[118] Isto, 165.

[119] Knappett 2005, 115.

[120] Shanks / Tilley 1992, 35.

drugu. Ako se proizvedena posuda promatra u skladu s Knappettovom hipotezom o transformiranju prirode u posudu,[121] onda se ona može promatrati ne samo kao pobjeda zajednice nad prirodom već i kao *funkcionalna keramička posuda* i *posuda od transformirane prirode*. Iako se naizgled čine sličnim, ova dva ugla promatranja keramičkog materijala se suštinski razlikuju izuzev u detalju da se kroz njihovu široku upotrebu istovremeno oba pojavljuju kao jeftino, dostupno širokom populacijskom krugu, *demokratsko*, a istovremeno simboličko sredstvo *transformirane prirode*, na kojem je jedna zajednica mogla izražavati svoje unutarnje fluktuacije, među kojima i identitetske. Prema svemu iznesenom, identitet jedne zajednice se može definirati kao složena struktura zasnovana na nekoliko faktora:

1. Identitet jedne zajednice je u *vertikalnom* smislu strukturiran iz individualnog ka kolektivnom. Primordijalno je subjektivan i ovisan o situacijskim modelima.

2. Hijerarhijsko identificiranje unutar zajednice je formirano u skladu s primordijalnim mehanizmima individualnog u smislu da je hijerarhija kolektiva utvrđena brojnim elementima povezanim s porijeklom individue (npr. plemićko, zanatsko i sl. porijeklo) koje je zasnovano na rodbinskim vezama i njihovoj prošlosti.

3. Na temelju rodovskog i staleškog porijekla, u *horizontalnom* smislu, individua (kralj, plemić, knez) reprezentira status, ugled ili značaj kolektivnog u okruženju.

4. Kolektiv kao cjelokupna zajednica elementima kao što je snaga, brojnost, uspješnost i sl. formira i odražava identitet individualnog predstavnika kolektiva.

Iz predloženih tačaka proizlazi da identitet jedne zajednice funkcionira kao dvije poluge jednog mehanizma, kolektivna i individualna, pri čemu hijerarhijski niže individualno, primordijalno, tvori hijerarhijski više kolektivno, situacijsko, iz kojeg se formira individualno kao subjektivno utemeljeno u ličnosti individualnog predstavnika zajednice. Elita kroz ovu strukturu svojim identitetom, formiranim kroz socijalnu i religijsku tradiciju,[122] seže dublje u prošlost, do mitološkog porijekla, ali koje istovremeno porijeklo i identitet dijeli s pripadnicima zajednice koji više svojih primordijalnih identiteta roda ujedinjuju kroz prošlost i porijeklo elite u kolektivnu pripadnost jednoj zajednici.

U skladu s ovim se osjećaj kolektiva prema individualnom predstavniku može promatrati i kroz konstataciju J. G. Kellasa koji navodi da se očekuje i da je gotovo potpuno prirodno da građani daju svoje živote za domovinu, dok je teško očekivati isto od njih za nečiji posao, društveni položaj, nečiju državu izuzev sopstvene domovine.[123] Istovremeno, cjelokupni identitet zajednice se materijalizira i manifestira prema okruženju dvojako, kao što je i formiran: prvi, individualni se prikazivao statusom i ugledom elite, što je prepoznatljivo npr. na primjeru kneževskih ukopa; drugi, kolektivni identitet se manifestirao u okvirima svakodnevnog života (u siromašnijoj formi se reproduciraju ideje elite o načinu ukopa, na dostupnom materijalu kao što je keramika se mogu izražavati identitetske ideje i sl.). Prema predloženoj unutarnjoj strukturi identificiranja u okvirima jedne zajednice, njihovo manifestiranje prema okruženju ovisi o nizu voljnih/nevoljnih, predvidivih/nepredvidivih situacija u kojima se nalaze zajednica, njen unutarnji identitet i okruženje. Preciznije rečeno, da bi se određeni unutarnji identitet uopće naglašavao izvan kruga zajednice, bilo je neophodno generirati dva kriterija: 1) postojanje unutarnje samopercepcije kolektiva; 2) interakciju koja je produkt niza situacija između dvije zajednice; čime bi bilo kakvo naglašavanje etničkog identiteta dobilo svoj smisao jer su prisutni istovremeno *objekt* naglašavanja, identitet, i *subjekt* kojem se identitet naglašava. Ovakvo izražavanje identiteta je podrazumijevalo interakciju među različitim identitetima ili zajednicama koja sama po sebi teži stvaranju stanja, odnosno uvjeta putem kojih bi se osigurala jezička, kulturološka, materijalna i slična sredstva na osnovu kojih bi se interakcija odvijala te bi generirala sličnost ili zajednicu kultura.[124] Ovo stanje je Barth definirao pojmom *homeostaza*,[125] prema čemu bi dvije zajednice, dva identiteta u interakciji težili međusobnom poništavanju s ciljem generiranja novog, *zajedničkog*, identiteta ili homeostazi.[126]

[121] Knappett 2005, 165.
[122] Kristiansen 2008, 48.
[123] Kellas 1991, 9.
[124] Barth 1969, 16.
[125] Isto, 16.
[126] Iako se Barthov termin homeostaza može interpretirati kao težnja prirodnoj ravnoteži organizma, u ovom slučaju

Ukoliko se pretpostavi u hipotetičkom smislu da je identitetska svijest jedne zajednice bila utemeljena na primordijalno subjektivnim principima, upravo je interakcija sa svojom težnjom ka *interakcijskoj ravnoteži* uzrokovala primordijalnu sociološko-psihološku[127] reakciju zajednice koja je težila samoodržanju. S obzirom na to da je sila interakcijske težnje vodila ka stvaranju ravnoteže, moguće je pretpostaviti unutarnju reakciju primordijalno subjektivnog identiteta ka transformiranju iz jedne *opće*[128] kulture u kulturu s izraženijim identitetom (npr. etničkim), iz čega se kao konsekvenca u materijalizaciji nameće mogućnost *ne stvaranja novih već intenziviranja postojećih* elemenata opće kulture. Kao takva, *opća* kultura se može promatrati ugroženom nastankom nove, *interakcijske* ili kulture više *primarnih zajednica*,[129] iz čega se, kao protuteža novim, intenziviraju ornamentalni elementi starije i unutarnje opće kulture. U tom smislu, novonastala *interakcijska kultura* je produkt *interakcijske težnje ka homeostazi/ravnoteži* koja vrši pritisak ka hibridiziranju dvije različite zajednice koje tvore jednu novonastalu, dok svaka posebno čini hibridnost *ljudske* i *neljudske*[130] forme, tačnije, ljudske i *materijalne* forme.

Promatrano kroz prizmu centra i periferije,[131] prvog kao izvorišta jednog identiteta i drugog kao mjesta manifestiranja identiteta prema susjednoj zajednici, prema Barthu, dihotomija između unutarnjih pripadnika i između jedne zajednice prema drugoj dozvoljava utvrđivanje kontinuiteta i istraživanje promjena kulturnih formi i sadržaja.[132] Simplificirano rečeno, obje zajednice involvirane u interakcijski proces unutar centra izdvajaju i naglašavaju brojne elemente svog identiteta, koji se nakon toga manifestiraju ka interakcijskoj zoni ili periferiji. Tokom trajanja ovog procesa takvi su pokazatelji naglašeniji i što je proces duže trajao, i njihovi ostaci u materijalnoj kulturi su uočljiviji. Formiranjem nove, hibridne kulture, nastale iz dvije zajednice, umanjuje se i otpor jedne *opće* kulture ka *interakcijskoj* i elementi naglašavanja lokalnog identiteta se za arheološke interpretacije postepeno gube i postaju nevidljivi.

Prema svemu istaknutom, u kontekstu arheoloških interpretacija etnogenetskih kretanja, može se zaključiti da se ovisno o trajanju i snazi interakcijskih procesa između dvije i više prahistorijskih zajednica mogu definirati dva vida materijalizacije etničkih ili identitetskih ideja. Prvi vid identitetske materijalizacije, time i prepoznatljivosti u okviru arheološkog materijala, zasnovan je na pretpostavci o otporu jednog, lokalnog, identiteta prema formiranju *interakcijske kulture*, tačnije, hibridizaciji sa susjednom ili zajednicom s kojom se stupa u interakciju. Na temelju te pretpostavke su tokom XX stoljeća zasnivani brojni arheološki koncepti, pri čemu su definirane arheološke kulture poistovjećivane s nekadašnjim etničkim zajednicama. Polazeći od različitosti manifestiranih u materijalnim nalazima, tipologijama keramičkih i metalnih nalaza, različitim načinima ukopavanja pokojnika i sl., formirani koncept arheološke kulture je preslikan i na identitet nekadašnjih zajednica namećući tipološke razlike kao nužne kulturne razlike između dva identiteta. Ovakve interpretacije su tokom dugog niza godina predstavljale odraz logičke konstatacije da se cjelokupna potraga za identitetima u prošlosti ili sadašnjosti bazira na činjenici da *identiteta ima više* ili na tome *da se dva identiteta neophodno nalaze u beskonačnoj koliziji*. Na žalost, arheologije ili samih arheologa, nelogično je ponekada najlogičnije te etnogeneza u svojoj jednostavnosti nerijetko može odražavati i naglašavati apsolutnu *sličnost* iz različitosti. Iz tog razloga se prvi, već spomenuti vid identitetske materijalizacije može definirati kao *etnogeneza različitosti* u odnosu na dosada izostavljanu perspektivu *sličnosti*.

U tom smislu je indikativno prisustvo niza materijaliziranih ideja, od ornamentalnih tehnika i stilova, preko gradinskih naselja, do sahra-

---

žive kulture promatrane kao organizam s nizom sistema i podsistema, definiranje samog pojma se čini djelomično neprihvatljivim uslijed širine termina te se kao prikladnija definicija nadaje: *težnja ka interakcijskoj ravnoteži*.

[127] Barth 1969, 11.

[128] Općom kulturom se, kao metodološkom kategorijom, mogu s ciljem cjelokupnog obuhvaćanja definirati svi elementi žive kulture kroz koje se manifestiraju individualni i kolektivni pokazatelji pripadnosti jednoj zajednici.

[129] Pojmom *interakcijska kultura* je moguće definirati ravnotežu koja nastaje dugotrajnim interakcijskim procesom između dvije i više kultura, pri čemu se formiraju zajedničke kulturne norme i tijela (jezik, elementi duhovne kulture, dijelovi materijalne kulture koji su predstavljali značajan predmet trgovine itd.).

[130] Knappett 2005, 148.

[131] Definicija koju je utvrdio Wallerstein u obliku centar, polu-periferija i periferija.

[132] Barth 1969, 14.

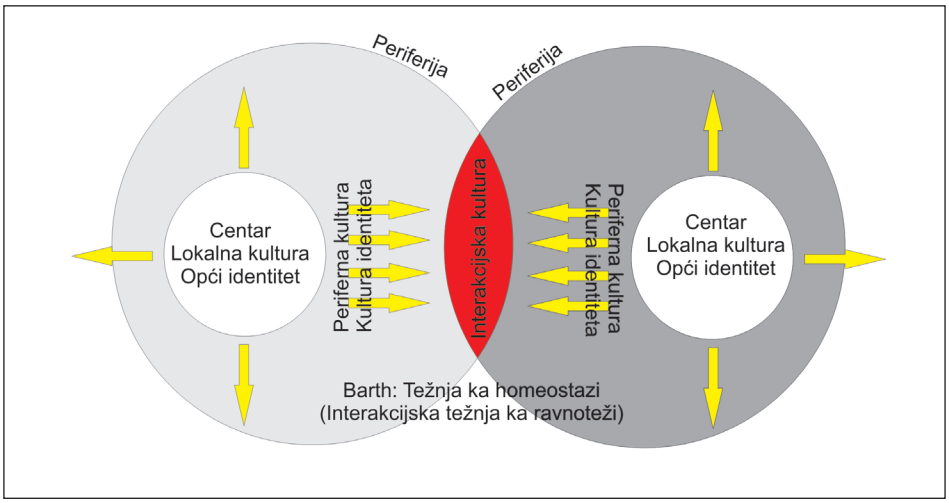

Sl. 11. *Odnos centra i periferije prema interakcijskoj kulturi* (Prikaz izradio: A. Kaljanac)

njivanja koji su zastupljeni na širokom prostoru kako jugoistočne, tako i srednje Evrope. Iako upotreba široko zastupljenih elemenata materijalne kulture često navodi arheologe na konstatacije o nemogućnosti identificiranja individualnih identiteta manjih zajednica ili na zaključke o identificiranju velikih etničkih skupina koje su naseljavale široka prostranstva, takve konstatacije ne moraju neophodno biti tačne. Pretpostavi li se postojanje dvije ili više zajednica s formiranim identifikacijskim mehanizmima i percipiranjima kolektivne pripadnosti, tradicionalno promatrano u arheološkim interpretacijama, kroz *etnogenezu različitosti* bi se očekivali određeni pokazatelji na temelju kojih bi hipotetičke zajednice iskazivale svoje posebnosti u odnosu prema susjedstvu ili drugim zajednicama u interakciji. S druge strane, pretpostavljena različitost za sobom implicira i brojne druge elemente kao što je *konkurentnost* ili status kolektiva, njihove elite i sl. Statusno pitanje otvara mogućnost promatranja *sličnosti* kao elementa naglašavanja sopstvenog identiteta ili čak *različitosti* u odnosu prema drugima. Tako se upotreba tumula na različitim područjima ili u odnosu na tolos grobnice može promatrati kroz naglašavanje sopstvenog statusa elite koja teži *bliskosti u statusnoj konkurentnosti* sa susjednim elitama, pri čemu bi sve elite u interakciji težile upotrebi sličnih statusnih simbola. Time bi u pitanju njihovog sahranjivanja kao elita užih lokalnih identiteta za arheologe postale gotovo neprepoznatljive, dok bi njihovo prisustvo kroz sličnost s drugim elitama, promatranu u periodu trajanja *žive kulture* i *interakcije*, bilo potvrđeno na znatno širem prostoru od onog koji se mogao identificirati s njihovim *domenom*. Slična situacija se može prepoznati i u upotrebi gradinskih naselja ili mikenskih citadela te se tako citadela stare Kadmeje, kasnije Tebe, može s lakoćom povezati s citadelom Mikene i interpretirati kao dio mikenske kulture. Međutim, sama činjenica o njihovom postojanju i sličnosti može biti i pokazatelj *različitosti* gdje ni jedna od dvije konkurentne zajednice nije željela biti *različita* od druge, već upravo suprotno, čime bi njen status bio jednak konkurentnom.

Na kraju, i promjene u keramičkoj produkciji, stilovima i tehnikama ornamentiranja i formama keramičkog materijala mogu biti pokazatelj *sličnosti*, pri čemu je jedna zajednica ili regija mogla težiti usvajanju širih stilova i tehnika u krajnjoj instanci manifestirajući svoj identitet kroz status elite, ali i kroz ornamentalne stilove u kolektivnom smislu. Možda su, hipotetički, različiti stilovi u određenom periodu bili izraz jedne široke mode čija su upotreba i usvajanje mogli odražavati status zajednice u regionalnim odnosima u smislu da je kroz upotrebu široko zastupljenog stila zajednica naglašavala svoj status, stepen *razvijenosti* pa čak i svoje prisustvo kao ravnopravnih ili konkurentnih u okruženju. Na ovaj način, prihvati li se mogućnost promatranja *sličnosti* kao jednog od pokazatelja *različitosti*, iako je u materijalnoj kulturi ova kategorija skoro neprepoznatljiva, mogućnosti za interpretiranje identifikacijskih mehanizama i manjih lokalnih identiteta bi mogle u znatnoj mjeri biti unaprijeđene, posebice kroz prizmu definiranja elemenata koji

reprezentiraju trenutnu *konkurentnost* ili *prisustvo u regiji* u svijetu svakodnevnice, dakle svijetu živih, i elemenata koji definiraju različitost.

Postojanje svijeta *živih* implicira i postojanje svijeta *mrtvih*, što nije nepoznanica, ali je značajna činjenica da ova dva svijeta predstavljaju istovremeno i dva vremena. Svijet *živih* predstavlja trenutno stanje, sadašnjost i položaj zajednice u njoj, dok svijet *mrtvih* reprezentira prošlost i sve spomenute identifikacijske kriterije povezane s njom. Prošlost kao takva zauzima poseban status i moguće je pretpostaviti da se manifestacija identiteta jedne zajednice integrirane u ideje trenutnog vremena može prepoznati u arheološkom materijalu upravo uspostavljanjem distinkcije između identiteta u svijetu *živih*, a koji je predmet arheološke potrage, i prošlosti, manifestirane u svijetu *mrtvih*, iz koje je trenutni identitet formiran. Za razliku od klasično pretpostavljene, *etnogeneze različitosti*, ovim principom bi bilo moguće definirati dodatni koncept *etnogeneze sličnosti* koja bi u znatnoj mjeri mogla ponuditi odgovore na pitanja manjih lokalnih identiteta prahistorijskih zajednica, a koji su ponekada poznati antičkim izvorima, ali potpuno neprepoznatljivi u arheološkom materijalu.

Summary

Archaeological Researches on the Processes of Ethnogenesis in the Western Balkan's Prehistory: Possibilities and Limitations

Ethno-genetic studies of prehistoric communities are present from the period of the renaissance antiquarians to the first moments of the modern science formation in the late nineteenth century. During this period in the archaeological research a full range of scientific tools for studying the chronological and typological aspects of material culture developed, and the most important step towards ethno-genetic discourse by forming the concept of archaeological cultures as methodological categories remained present in terms of archaeology is accomplished at the beginning of the XXI century. Archaeological culture is equated with ethnic communities, precisely historical categories.

During the second half of the twentieth century in the former Yugoslavia under the influence of German methodological approach, question of the ethno-genetic research has begun its peak from the First Congress of archaeologists Yugoslavia in Niška Banja, and reached the peak of its development within the work of the Centre for Balkan Studies (CBI) of the Academy of Science and Arts of Bosnia and Herzegovina.

European archaeology has experienced a similar development and a loss of interest at the end of the twentieth century. By the S. Jones' work *The Archaeology of Ethnicity Constructing identities in the past and present* studying ethno-genetic processes in Europe revived again. Within the re-actualization of this issue in the archaeological discourse the question of whether and under what methodological framework or integration with other sciences, opportunities for further development ethno-genetic research in the Western Balkans exists. In that sense, in terms of modern archaeology lays one of the most important issues of the relation between traditional archaeology and its interpretations towards problem of the integration with population's genetics, as well as the traditional unanswered question of whether one archaeological culture at the same time represents a particular ethnic group.

Bibliografija

Arnold, B. 2006, Dealing with the Devil: The Faustian Bargain of Archaeology Under Dictatorship, In: Galaty, M. L. / Watkinson, C. (Eds.), Archaeology Under Dictatorship, Springer, New York 2006, 191-213.

Arvidsson, S. 2006, Arian Idols, Indo-European Mythology as Ideology and Science, The University of Chicago Press, Chicago 2006.

Bahn, P. 2005, The Antiquity of Man, In: Renfrew, C. / Bahn, P. (Eds.), Archaeology, The Key Concepts, Routledge, London and New York 2005, 5-8.

Barth, F. 1969, Introduction, In: Barth, F. (Ed.), Ethnic Groups and Boundaries, The Social Organization of Culture Difference, Little, Brown and Company, Boston 1969, 9-39.

Bartosiewicz, L. / Mérai, D. / Csippán, P. 2011, Dig Up-Dig in: Practice and Theory in Hungarian Archaeology, In: Lozny, L. R. (Ed.), Comparative Archaeologies, A Sociological View of the Science of the Past, Springer, New York Dordecht Heidelberg London 2011, 273-339.

Bernal, M. 1987, Black Athena: The Afro-Asiatic Roots of Classical Civilization, Vol. II, The Archaeological and Documentary Evidence, Rutgers University Press 1987.

Bernasconi, R. / Lott, T. L. 2000, Introduction, In: Bernasconi, R. / Lott, T. L. (Eds.), The Idea of Race, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge 2000.

Binford, L. R. 2002, In Pursuit of the Past, Decoding the Archaeological Record, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 2002.

Blench, R. / Spriggs, M. 2005, Archaeology and Language IV, Language Change and Cultural Transformation, Taylor & Francis e-Library, 2005.

Bradley, R. 2009, The Past in Prehistoric Societies, Routledge, New York 2009.

Childe, V. G. 1930, The Bronze Age, Cambridge University Press, Cambridge 1930.

Clarke, D. L. 1973, Archaeology: the loss of innocence, Antiquity 47/185, 1973, 6-18.

Cohen, A. 2004, The Lesson of Ethnicity, In: Cohen A. (Ed.), Urban Ethnicity, Routledge, London 2004, IX-XXIV.

Crielaard, J. P. 2009, The Ionians in the Archaic period. Shifting identities in a changing world, In: Derks, T. / Roymans, N. (Eds.), Ethnic Constructs in Antiquity, The Role of Power and Tradition, Amsterdam University Press, Amsterdam 2009, 37-85.

Curta, F. 2001, The Making of the Slavs, History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500-700, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

Ćirković S. 1995, Srednjovjekovno razdoblje u tzv. etnogenzi balkanskih naroda, In: Budak N. (Hrsg) Etnogeneza Hrvata, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1995, 28-40.

Daniel, G. E. 1950, One Hundred Years of Archaeology, London, Duckworth 1950.

Daniel, G. 1963, The Idea of Prehistory, The World Publishing Company, Cleveland and New York 1963.

Darvin, C. R. 1994, The Correspondence of Charles Darwin, Volume 9, Volume 1861, Cambridge University Press, Cambridge 1994.

De Vos, G. 1982, Ethnic pluralism: conflict and accommodation, In: De Vos, G. / Romanucci-Ross, L. (Eds.), Ethnic Identity: cultural continuities and change, University of Chicago Press, Chicago 1982 [1975], 5-41.

Diaz-Andreu, M. 2007, A World History of Nineteenth-Century Archaeology, Nationalism, Colonialism, and the Past, Oxford 2007.

Diaz-Andreu, M. 1996, Constructing identities through culture: the past in the forging of Europe, In: Graves-Brown, P. / Jones, S. / Gamble, C. (Eds.), Cultural Identity and Archaeology: The Construction of European Communities, Routledge, London 1996, 48-62.

Dyson, L. S. 2006, In Pursuit of Ancient Past, A History of Classical Archaeology in the Nineteenth and Twentieth Centuries, New Haven and London 2006.

Geertz, C. 1963, The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States, In: Geertz, C. (Ed.), Old Societies and New States, Free Press, New York 1963, 105-157.

Gobineau, A. 1853, Essai sur l'inégalité des races humaines, Volume 1, F. Didot, Paris 1853.

Hawkes, C. 1954, Archaeological Theory and Method: Some Suggestions from the Old World, American Anthropology 56, 1954, 153-68.

Hechter, M. 1978, Group Formation and the Cultural Division of Labour, American Journal of Sociology, Vol. 84, 1978, 293-318.

Hodder, I. 1991, Archeological theory in contemporary European Societies: the emergence of competing traditions, In: Hodder, I. (Ed.), Archaeological Theory in Europe (The last three decades), Routledge, London 1991, 1-24.

Hodder, I. 2005, Theory and Practice in Archaeology, Taylor & Francis e-Library, 2005.

Isaacs, H. 1974, Basic group identity: idols of the tribe, Ethnicity 1, 1974, 15-41.

Isajiw, W. W. 1992(1993), Definition and Dimensions of ethnicity: A Teoretical Framework, In: Statistics Canada and U. S. Bureau of the Census (Eds.), Challenges of Measuring an Ethnic World: Science, politics and reality: Proceedings of the Joint Canada-United States Conference on the Measurement of Ethnicity April 1-3, U. S. Government Printing Office, Washington D. C. 1992 (1993), 407-427.

Jones, S. 1997, The Archaeology of Ethnicity, Constructing identities in the past and present, London and New York 1997.

Kellas, J. G. 1991, The Politics of Nationalism and Ethnicity, Macmillan, London 1991.

Klejn, L. S. 1988, Arheološka tipologija, ŠKUC Filozofska fakulteta, Ljubljana 1988.

Klemm G. 1854, Allgemeine Culturwissenschaft: Die materiellen Grundlagen menschlicher Cultur, Leipzig 1854.

Knappett, C. 2005, Thinking Through Material Culture, An Interdisciplinary Perspective, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2005.

Kohl, P. L. 2002, Nation-Building and the Archaeological Record, Nation and National Ideology, Past Present and Prospects, Proceedings of the International Symposium held at the New Europe Col-

lege, Bucharest April 6-7, 2001, New Europe College 2002.

Kossinna, G. 1912, Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale wissenschaft, kurzer auszug, Mannus 4, Leipzig 1912, 17-19.

Kossinna, G. 1911, Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie, Mannus-Bibliothek 6, Kabitzsch, Leipzig, Würzburg 1911.

Kossinna, G. 1895, Über die vorgeschichtliche ausbreitung der Germanen in Deutschland, Correspondenz-Blatt 26, 1895, 109-112.

Kristiansen, K. 2008, From memory to monument: the construction of time in the Bronze Age, In: Lehoërff, A. (Ed.), Construire le temps. Histoire et méthodes des chronologies et calendriers des derniers millénaires avant notre ère en Europe occidentale, Actes du XXX e colloque international de Halma-Ipel, UMR 8164 (CNRS, Lille 3, MCC), 7-9 décembre 2006, Lille; Glux-en-Glenne: Bibracte, Bibracte 16, 2008, 41-50.

Lubbock, J. 1870, The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man, Mental and Social Condition of Savages, Longmans, Green, and Co., London 1870.

Mackridge, P. 2009, Language and National Identity in Greece 1766-1976, Oxford University Press, New York 2009.

Marchand, S. L. 2003, Down from Olympus: Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970, Princeton University Press, New Jersey 2003.

Mees, B. 2008, The Science of the Swastika, Akaprint Nyomda, Budapest 2008.

Mellor, R. 2008, Graecia Capta: The Confrontation between Greek and Roman Identity, In: Zacharia, K. (Ed.), Hellenisms, Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity, Hampshire 2008, 79-127.

Merrills, A. / Miles, R. 2010, The Vandals, Wiley-Blackwell, West Sussex 2010.

Most, G. 2008, Philhellenism, Cosmopolitanism, Nationalism, In: Zacharia, K. (Ed.), Hellenisms, Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity, Hampshire 2008, 151-169.

Murray, T. 2001, Encyclopedia of archaeology: History and discoveries, ABC-CLIO 2001.

Murray, T. 2007, Milestones in Archaeology, A Chronological Encyclopedia, Santa Barbara, California Denver, Colorado Oxford, England 2007.

Nagel, J. / Olzak, S. 1982, Ethic Mobilization in New and Old States: An Extension of the Competitive Model, Social Problems, Vol. 30, 1982, 127-143.

Penka, K. 1883, Origines Ariacae, Wien und Teschen 1883.

Popkin, R. H. 1987, Isaac La Peyrère (1596–1676), His Life, Work and Influence, E. J. Brill, Leiden 1987.

Potrebica, H. 2010, Grci u kontinentalnoj Hrvatskoj, u: Stošić, J. P. (ur.), Antički Grci na tlu Hrvatske, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb 2010, 171-175.

Price, T. D. 2013, Europe before Rome, A site-by-site tour of the stone, bronze, and iron ages, Oxford University Press, New York 2013.

Puschner, U. 2002, Grundzüge völkischer Rassenhygiene, In: Leube, A. (Ed.), Prähistorie und Nationalsozialismus: Die mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933–1945, Synchron, Heidelberg 2002, 50-72.

Rebay-Salisbury, K. C. 2011, Thoughts in Circles: Kulturkreislehre as a Hidden Paradigm in Past and Present Archaeological Interpretations, In: Roberts, B. W. / Linden, M. V. (Eds.), Investigating Archaeological Cultures, Material Culture, Variability, and Transmission, Springer, New York Dordrecht Heidelberg London 2011, 41-61.

Riede, F. 2011, Steps Towards Operationalising an Evolutionary Archaeological Definition of Culture, In: Roberts, B. W. / Linden, M. V. (Eds.), Investigating Archaeological Cultures, Material Culture, Variability, and Transmission, Springer, New York Dordrecht Heidelberg London 2011, 245-271.

Rydberg, V. 1887, Teutonic Mythology, Stockholm 1887.

Shanks, M. / Tilley, C. 1992, Re-Constructing Archaeology, Theory and Practice, London and New York 1992.

Shanks, M. 1992, Experiencing the Past, On the character of archaeology, London and New York 1992.

Shanks, M. 1997, Classical Archaeology of Greece, Experiences of the discipline, London and New York 1997.

Sklenář, K. 1983, Archaeology in Central Europe: the First 500 Years, New York 1983.

Smolla, G. 1979/80, Das Kossinna-Syndrome. Fundberichte aus Hessen, 1979/80, 19/20, 1980, 1-9.

Srejović, D. 1997, Arheološki leksikon, preistorija Evrope, Afrike i Bliskog istoka, grčka, etrurska i rimska civilizacija, Savremena administracija, Beograd 1997.

Tallgren, A. M. 1978, The method of prehistoric archaeology, Antiquity XI, 152-161; Racial Studies 1, 1978, 401-11.

Trigger, B. G. 1989, A History of Archaeological Thought, Cambridge 1989.

Trigger, B. G. 1996, Alternative Archaeologies: Nationalist, Colonialist, Imperialist, In: Preucel, R. / Hodder, I. (Ed.), Contemporary Archaeology in Theory, Blackwell Publishers LTD, Oxford 1996, 615-632.

Tylor, E. B. 1873, Primitive Culture: Researches Into the Development of Mytology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom, Vol. I and II, Murray J., London 1873.

Veit, U. 2003, The case of Kossinna and its consequences 'Settlement archaeology'. Kossinna's method and contemporary criticisms, In: Shennan, S. (Ed.), Archaeological Approaches to Cultural Identity, Taylor and Francis e-Library 2003.

Wailes, B. / Zoll, A. L. 2000, Civilization, barbarism, and nationalism in European archaeology, In: Kohl, P. L. / Fawcett, C. (Eds.), Nationalism, politics, and the practice of archaeology, Cambridge University Press, Cambridge 2000, 21-39.

Wilser, L. 1899, Herkunft und Urgeschichte der Arier, Hornung, Heidelberg 1899, 54.

Winckelmann, J. J. 1850, In: Lodge G. H. The history of ancient art among the Greeks, London 1850.

Wylie, A. 2002, Thinking from Things, Essays in the Philophy of Archaeology, University of California Press, Berkeley and Los Angeles and London 2002.

Yenne, B. 2010, Hitler's Master of the Dark Arts: Himmler's Black Knights and the Occult Origins of the SS, Zenith Imprint, Berlin 2010.

Ziegert, H. 2002, Archaeology as History. A track into the past, From former environment and behavior to discovery, excavation and documentation of traces and analyses to the final reconstruction of history, Books on Demand, Hamburg 2002.

Godišnjak/Jahrbuch 2013,42:71-88
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.22

Romanization of the western Illyricum from religious point of view

Nenad Cambi
Split

The Romans likely regarded all of the peoples of *Illyricum* as belonging to a culturally coherent ethnic group, which they obviously did not.[1] Since their anthroponomy and toponymy show only small differences between them, it is only possible to differentiate several personal onomastic *formulae* belonging to northern, middle or southern Illyrian ethnic groups.[2] However, much bigger differences reveal religious systems and cults among the Illyrian peoples which leads to the conclusion that considerable differences existed on the Balkans area that later belonged to the Roman province of Dalmatia.

The religious aspect is much more important than anything else among cultural phenomena. This is why the Romans tried to absorb the local cults into their religion. Unfortunately, we can only draw conclusions about the indigenous religions on the basis of Latin inscriptions which reveal the phenomenon of Roman interpretation (*interpretatio romana*[3]), since pre-Roman strata are almost nontransparent. Only archaeological findings can hint at such conclusions. It is possible to trace the continuity of the god-mother religion in the northern Adriatic area from prehistoric to historical times.[4]

As far as I understand the term, Romanization was a process which covers conveying the local peoples of a province to the Roman way of life. This process is not covered by the term acculturation since the latter does not encompass the political aspect of the process, which is extremely important. The huge Roman Empire was inhab-

[1] As far as I am concerned, this is the reason why this name was given to such a huge region for administrative and practical purposes in the period when the Romans did not precisely know the ethnic and cultural structure of these people. The general name Illyrians could not be attributed to all of them that inhabited this large area.

[2] Rendić-Miočević 1948; Rendić-Miočević 1989, 711-728; Katičić 1962, 95-120; Katičić 1963, 255-293; Katičić 1963, 255-293; Katičić 1964, 23-33; Katičić 1976; Kurilić 2002, 123-148.

[3] Tacitus, *De origine et situ Germanorum*, 43. Tacitus' passage was many times the subject of scholarly studies. This passage reads as follows: *Apud Nahanarvalos antiquae religionis lucus ostenditur. Praesidet sacerdos muliebri ornatu: sed deos, interpretatione Romana, Castorem Pollucemque memorant: ea vis numini; nomen Alcis. Nulla simulacra, nullum peregrinae superstitionis vestigium: ut fratres tamen, ut juvenes, venerantur.* English translation (N. Cambi): „Nahanarvali had a sacred place in their old religion where a priest dressed in woman's robes presides, but in the Roman way (*interpretatio romana*) they performed the cult of Castor and Pollux there known as Alcis who show the same god's nature (*numen*). There are no traces of foreign superstitions, they were honored as youths and as brothers". Cfr. Wissowa 1918, 1-49. Wissowa commented this passage so that these German divinities were of the same character. The only difference between German and Roman *numina* is the difference in names, but the divine nature is in essence the same. Thus Romans everywhere applied a kind of *interpretatio Romana*. That means that Tacitus, more or less rightly so, recognized some similarities between the religion and essence (*numina*) of the foreign gods. Tacitus gave them Roman names which the provincial peoples adopted and thus joined them to Roman culture. Sometimes they preserved the local name as a suffix, and sometimes this suffix disappeared over the course of time. This does not matter if for example a certain god was revered in Britain as *deus Cocidius,* as *deus Mars Cocidius,* or finally only as *Mars*, as it is the same god and the difference only serves to reveal three different stages of romanisation. About *interpretatio romana* cfr. Ferri 1976, 125-133. Ferri's approch to the problem is slightly different since the cults had the same Indo-European roots what was remarked by Romans. Ando 2002, 41-51. The paper of Heinzmann 2012, 117-142.

[4] About this cults in generally Gimbutas 1982 (rep. 2007), 152-196.

ited by a large number of peoples with different scales of indigenous cultures which were not easy to amalgamate on a sustainable level. This process was encouraged by the Roman central power. The *interpretatio* was not easy in the beginning, but resistance to the process, particularly in imperial times, diminished and gradually grew into a desire to accept the Roman way of life. The provincial elite were the bearers of these processes and their bilateral progress in local society.

A unique religious system did not exist on the territory of *Illyricum* before the Romans. Many ethnic entities developed different simple or even complex religious systems demonstrating the different character of their essence. Religion was one of the most important components of their cultures. Typical example of such phenomenon can be noticed among the Histrians, Liburni, Delmatae and indigenous people that lived south of the river Neretva.

Local goddesses bearing different names were revered among the Liburni. Every community had its own, unique goddess (for example *Ica*, *Avitica, Jutossica*, *Sentona*, *Latra*, *Ansotica*, etc).[5] Masculine gods seem to be almost unknown. The same characteristics can be observed among Histrian communities. There were other female goddesses such as *Boria*, *Eia*, *Iria, Histria, Nebres, Seixomnia, Trita,* with analogous religious characteristics to the Liburni.[6] A common feature is that all of them were female divinities differing in their cult properties and competences (*numina*). Unfortunately, only a small number of monuments show depictions of these goddesses. They reveal some differences in their iconographic manifestations. *Avitica* from *Albona* (Labin) is represented as a seated goddess in a long garment with what is likely a *cornu copiae* (City Museum in Labin[7]). The goddess is to the right of the altar, which is decorated by a garland, as in Roman liturgy (Fig. 1). Symmetry would demand another figure to the left of the altar, but this side is not preserved. The inscription does not mention which figure could be there. Under the relief

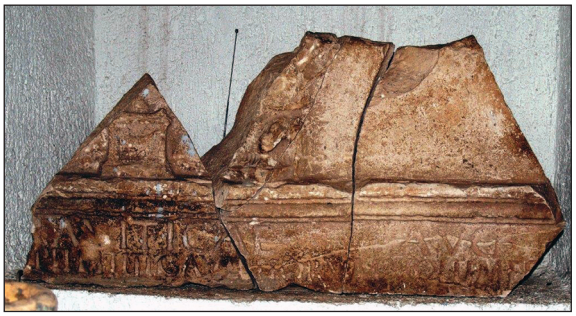

Fig. 1. *The relief of Avitica from Labin*

panel there is partially preserved inscription: *Aviticae Avg(ustae)/. . . . T(iti) Gavili(orum) (servus) Voltimes.* Significantly, the monument was dedicated by the *servus* of the city elite Gavilii who still had the Liburnian name *Voltimes*(*is*), which points to his Liburnian origin.[8] The Gavilii were an autochthonous Liburnian family that was romanized early.[9]

Latra from Nedinum was represented as a standing figure in long robes with a scarf on her head, covering her hair (Fig. 2). In front of her is an altar bearing the letters: L(ibens)Lat(rae) M(erito).[10] The relief is very primitive, as is the epigraph, but the iconographic idea is clear enough.

So there are two iconographic variants of Liburnian goddesses. The first is depicted as a seated goddess on her throne, dressed in long garments (*Auitica*), and the second standing (*Latra*) in the same type of dress. Their difference in posture does not matter in terms of religion. Both of them are mother goddesses that grant agricultural fertility.

However, Auitica's and Latra's iconographic features are completely different compared to *Anzotica*, the *Aenona* goddess represented as the very well known Roman *Venus*, revealing nude breasts and small, bearded effigy of *Priapus* (Fig 3), now in the Archaeological Museum of Split.[11] It is clear that Anzotica is more important than her son *Priapus* whose Liburnian name is unknown. It is quite uncommon that *Priapus* did

[5] About that compare Medini 1972, 34-36; Medini 1984a, 7-32; Šašel Kos 1999, 75-80.

[6] Jurkić 2005, 39-47; Šašel Kos 1999, 63-67.

[7] Jurkić 2005, 121, 1. 1. The depiction is too small so the object is hard to accurately describe, but it is wider on the top and it comes to the hip of the seated figure. So the horn of plenty is almost certain.

[8] Mayer 1957, 362-363; Šašel Kos 1999, 75-76.

[9] Cfr. Wilkes 1969, 312 Gavilii probably were colonists from Aquileia. Those bearing local names were obviously slaves or freedmen.

[10] CIL III 15042, Medini 1984b, 223-243, Pl. II, 1.

[11] Cambi 1980, 273-278.

Fig. 2. *Latra's relief from Nadin*

not develop cult in Liburnia later.[12] One of two epigraphs reveals that the iconographic characteristics of the goddess were adopted for the local *Anzotica*.[13] The first epigraph records the name, the pronunciation of which was obviously different (*Andzotica*). Over several decades, Anzotica became *Ansotica.*[14] The first inscription shows that *T. Apulleius Antigonus*, a *libertus* of a certain *Titus,* was also a freedman. All the mentioned names bore *cognomina* and belonged to the modest social stratum. One of the liberti had the oriental *cognomen Anticonus*. However, it was not unusual that foreign people would adopt local cults, particularly belonging to the creed of their patrons. This first epigraph should be earlier than the second (the first decades of the 1st century AD or the second quarter of the same century). On the other hand, the second in-

Fig. 3. *Venera Anzotika Archaeological Museum Split (AMS)*

[12] As far as I know, there is no epigraph dedicated to Priapus or his image in Liburnia. But there is evidence of Priapus in Dalmatia, in the form of a fragmented statue in the Archaeological Museum of Split (Fig. 4).

[13] Année épigraphique 1938, 31; Suić 1969, 26, Pl. XXI, 1. The inscription is as follows: T(itus) Appvleivs T(iti) l(iberti) l(ibertus) Antigonvs
Anzoticae
V(otvm) S(olvit)

[14] This inscription (Année épigraphique 1940, 6) runs as follows:
Veneri Ansotic(ae)
Sacrvm
Baebia C(ai) F(ilia) Maximil
la ex testament(o)
L(uci) Corneli Bassi fecit

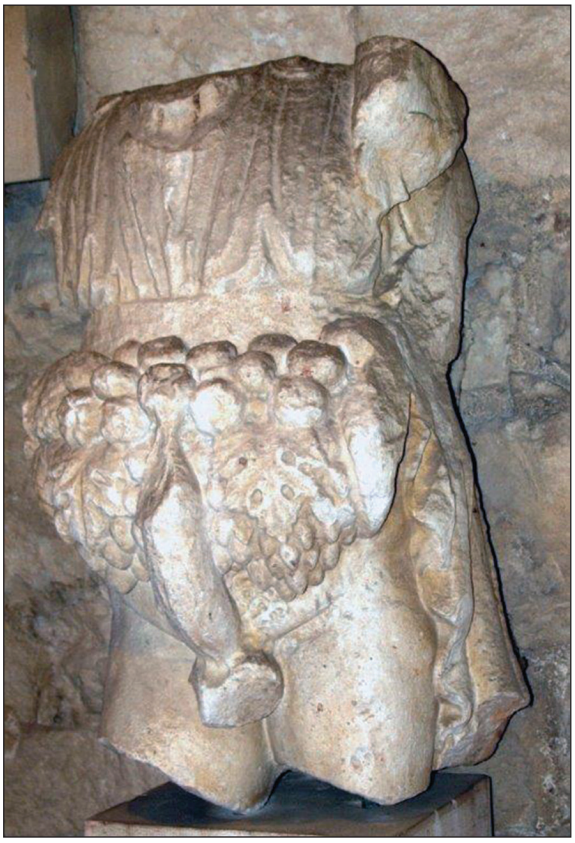

Fig. 4. *Priapus statue from AMS*

scription is dedicated by local highly Romanized people who were already Roman citizens, having their *tria nomina* onomastic form. The statue belonged the second inscription, although both were found on the same site where there should have been a small temple (outside the town).[15] The identification of *Ansotica* and the Roman *Venus* is linked with the Histrian *Iria* from Jasenovik (near Pula), since both divinities syncretized with the same Roman goddess.[16] Obviously, this goddess was similar in character and iconography with the Liburnian Ansotica, despite their different names. Priapus, the god of fertility, together with Venus, shows their common agricultural character which is symbolized by the fruits in his robes.

Although the Liburnian pantheon was composed primarily of female characters, it's very likely that these goddesses, except Anzotica, were more or less of the same religious character and had not developed into a religious system, according to preserved archaeological evidence. They were supreme goddesses, acting like mothers of the *civitas* and the surrounding terrain which were recorded in several inscriptions among the Histrians (*Histria Terra*).[17] Given the close relations between the Histrian and Liburnian religions, it is strange that there were no dedications to the goddess *Terra* (for example *Liburnia terra*). Obviously, the Histrians had a higher sense of national consciousness and identity than the Liburnians, who were developing along more communal lines (Aenona, Asseria, Nedinum etc). Unlike the Liburnians, the Histrians had a kind of local Histrian federation of communities, the center of which was in *Nesactium*, which was crushed by the Romans.[18] Their last king, *Epulo*, committed suicide in 171 BC. Such a federation never existed on the Liburnian territory. This is the consequence of their higher range of ethnic development.[19] An altar from Bigeste, in what is Herzegovina today, is dedicated as an altar of Terra Hillyrica (not Delmatica), which is more precise in terms of Roman administration.[20] It is very significant to note that the inscription on this altar also mentions Jupiter, so it is very likely that Terra Hillyrica is rather divinized administrative, and not ethnic, term.

The Japodes in the western Illyrian hinterland (on the northern side of the mountain Velebit and the border of Pannonia) were not transparent enough in their original religious essence.[21] The only Japodian known to us is *Bindus*, the god of water and fountains, who was assimilated with Roman *Neptunus*. The cult centre of this divinity was discovered in the valley of the river Una, near Bihać (Privilica).[22] *Bindus*, according to current evidence, was not known in other parts of *Japudia*. This altar was dedicated by *Proculus Parmanicus* (Fig. 5).[23] Another altar is of *Titus*

[15] Abramić 1940, 174. The building was not excavated although the remains of architecture were found.
[16] Jurkić 2005, 128, 1. 6.

[17] Cfr. Jurkić 2005, 125, 1. 5; 126, 1. 5. 2 (Histria Terra) 126, 1. 5. 3 (Histria); 127, 1. 5. 4 (Istria); This godess about cfr. Šašel Kos 1999, 68-69.
[18] Matijašić 2009, 99-113.
[19] About this process Matijašić 2009, 41-47.
[20] Iscriptiones Latinae 1963, 1915; Šašel Kos 1999, 67.
[21] About Japodes their religion and arts cfr. Raunig 2004; Olujić 2007.
[22] There are several inscriptions. About these altars cfr. Raunig 1972; Cambi LIMC VIII, 1, s. v. Neptunus-Bindus 500; Katičić, 1995, 157-160; Kukoč 2009, 235-248 figs 359-362.
[23] The inscription (CIL III 14325) runs as follows: Bindo Neptuno

Fig. 5. *Altar dedicated to Bindus Neptunus by Proculus Parmanicus*

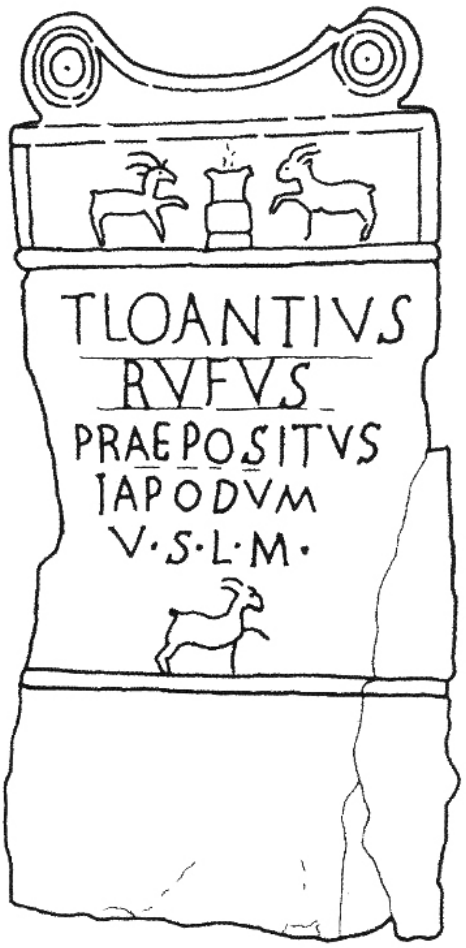

Fig. 6. *Altar probably dedicated to Bindus Neptunus by Loantius Rufus*

Loantius Rufus praepositus Japodum (Fig. 6). *Votum* is surely dedicated to *Bindus*, although the epigraph does not mention that, since it was discovered on the same site.[24] All of the mentioned inscriptions fortunately complete each other, and the three people were *praepositi* of the Japodes (a kind of local chieftain). The first *praepositus* had an anomalous name: *Proculus Parmanicus*. Both of them are *cognomina*, and while *Proculus* is Latin, *Parmanicus* is obviously an epichoric name.

The other altar was also dedicated by a *praepositus* who had Latin *tria nomina T*(*itus*) *Loantius Rufus*. Although it was not specified whose *praepositus* the person was, he was undoubtedly Japodian. This might mean that *Bindus* had already become *Neptunus*, but we cannot say for certain. The third altar clearly depicts the iconography of Neptune on one and Triton on other side. Obviously, Neptune's iconography (attributes: fish and a scepter) was also well suited to *Bindus* (Fig. 7).[25] On the other hand, the iconography of Triton (mixed creature of fish and man) belongs to Neptune's religious world. The male goats represented on both sides of the altar in the gable, and another below the inscription, are a hint to the very popular practice of sacrificing this animal in the long centuries of the ancient periods.[26] This

Sacrum
Proculus Parma
nicvs praeps(itus)
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito

[24] This epigraph (CIL III 14328) is as follows: T(itus) Loantius
Rufus
Praepositus
Japodum
V(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

[25] Cfr. the inscription CIL III 14324.

[26] Iliad, 21, 132, 23, 146, Oudyssea, 11, 727.

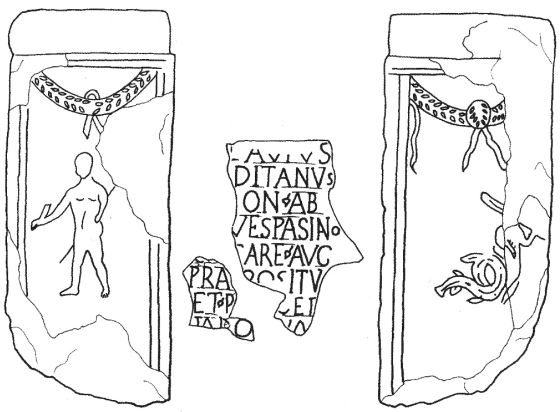

Fig. 7. *Altar of Bindus Neptunus*

indicates that a more or less complete water pantheon existed with the Japodians. A Roman iconographic influence is evident, but it corresponds to the Japodian notions of the god. The process of the Romanization of the Bindus religion lasted through the 1st century AD.[27] A very important question arises: was the main sanctuary of the Japodes located at Privilica? The three dedications of the *praepositi Japodum* or *praepositi* and *principes*, would hint to such a supposition, but it is far cry from proof since the proper role of these two functions is not quite clear. Were they chieftains of a larger Japodian territory or only of the community at Privilica in the vicinity of Bihać? According to parallels among other Illyrian peoples, similar titles belonged to the high functionaries of smaller communities.[28] *Bindus* was likely not the only Japodian god, but this water god, like the Roman Neptune, had his own thiasos. The existence of other water sanctuaries is very probable, but unsupported. The sanctuary at Privilica was certainly very important since it was built into a temple.[29]

On the contrary, the *Delmatae*, the southeastern neighbors of the Liburni and Japodes had quite a different religious system, in which *Silvanus* and *Diana* were the main divinities. The names Silvanus and Diana prevailed after the end of the process of Romanization (*interpretatio Romana*).[30] Unfortunately, their indigenous names are unknown, but many sources speak in favor of their original Dalmatian provenience.

The main god was *Silvanus*,[31] and his female pair (not wife) was *Diana*.[32] The constituent part of this system were the *Nymphae* (*Silvanae*, *Fontanae*, *Salutares*, etc.), which were the bearers of natural forces, abundance, and health. Together they formed part of a more developed religious system of nature (woods, fountains, fauna, growth, agriculture etc). The main problem is whether *Silvanus* is an indigenous Delmatian god or the Italic *Silvanus*.[33] On the other hand, all Croatian scholars are of the opinion that Silvanus was an autochthonous god that was syncretized with the Italic Silvanus.[34] This discussion remains unfinished, but in my opinion, the Roman *Silvanus* had no influence in the religious content or iconographic features of the *Silvanus* known in central Dalmatia. The Romans offered only the name to the god (not the iconography). In my opinion, the case of Silvanus is an instructive example of Tacitus' *interpretatio Romana*, and also of its reversible process, *interpretatio indigena*.[35]

The iconography of *Silvanus*, *Diana* and the *Nymphae* developed in Dalmatia under Greek, not Roman, influence. When the *Delmatae* came to the littoral (the area between *Tragurium* and *Epetium*), Salona soon became the main port of this area for commerce and communication to the inland. The Delmatae were the closest neigh-

[27] The inscription CIL III 14324 mentions a donation to Titus Flavius . . . . . ditanus of the emperor Vespasian (69–79 AD).

[28] For example *princeps municipii Riditarum* Cfr. Rendić-Miočević 1989, 872-890.

[29] Cfr. CIL III 14327.

[30] Cfr. note 3. In Croatian archaeological literature this term was used very often. Cfr. Rendić Miočević 1989, 432; Rendić-Miočević 1989, 461-465; Rendić-Miočević / Šegvić 1998, 7-11; Rendić-Miočević 2003, 408-419. These problems also were studied by other authors.

[31] About the iconographic repertory of Silvanus, Diana and Nymphs cfr. von Schneider 1885, 37-46; Schneider's system was elaborated by Rendić-Miočević 1989, 469-479 (Silvanus alone), 479-488 (Silvanus and Nymphs), 488-496 (Silvanus with other gods), 496-501 (Silvanus and Nymphs and other gods).

[32] Diana was depicted alone, together with Silvanus and the Nymphs, and with official Roman gods. Diana alone never appeared with Nymphs. Nymphs are always followers of Silvanus.

[33] Some scholars do not share the opinion of the indigenous origin of Silvanus in Dalmatia. Cfr. Dorcey 1992, 68-70; Nagy 1994, 763-773.

[34] Cfr. note 33.

[35] Ferguson 1974, 214-220. The author calls such a process *interpretatio Celtica*. The indigenous peoples gladly accepted the Roman interpretation after a certain period.

bors of the Greek settlements on the islands (Issa and Faros), and on the coast (Tragourion and Epetion). The Greek merchants had trade relations with the hinterland. In such contacts, the iconography of the *Delmatae* main god with mixed features (of a man and male goat) borrowed the image of the Greek Pan, although the latter was not a direct religious pair.[36] This identification with Silvanus occurred after the *interpretatio graeca* of the Delmatean god, who logically had his Dalmatian (unknown) name.[37] The Greek name Pan was not clear enough for Italic settlers, soldiers and merchants who inhabited these parts of Illyricum a century or so later. Salona, as the main port of the Delmatae, was in the close vicinity of the Greek settlements, unlike the other parts of *Illyricum*.[38] The syncretistic process developed there over several centuries. From there the iconography expanded into other parts of the *Delmatae* territory, even more deeply inland, where the indigenous religion was also very popular. That is the reason why the Greek *Pan* became the artistic model for the Dalmatian *Silvanus*, even before Roman penetration. The Italic *Slivanus* was completely different, and his image was unknown in Dalmatia in the early period of Roman penetration.[39] So, *Silvanus*, together with *Diana* and the *Nymphae Fontanae, Silvestres* or *Silvanae,* is depicted on many reliefs from the 1st century AD. The mixing of the peoples caused an acculturation process which was not limited to the local population, since it also became popular among newcomers of various kinds. All of the above mentioned confirms the role of Salona, which is evident from the presence of the largest number of Silvanus, Diana and Nymphae epigraphic and other (sculptural) monuments.

Sometimes *Silvanus* was depicted alone. Such an example is a fine relief from Libovac near Salona (in Archaeological Museum Split).[40] The image is almost a copy of Pan's image (the human torso and arms, bearded head, male goat-legs and an erect penis). Behind him there is a large figure of a male goat (Fig. 8). This figure, as well as a *Silvanus* relief from Salona that was built in (the destroyed) house Mikelić, are artistically fine reliefs (Fig. 9).[41] A high-quality limestone relief of Diana hunting (in the movement of taking an arrow from the quiver), known for its classical iconography but unfortunately fragmented, is also from Salona (Fig. 10).[42] These reliefs are on the same level as, or are even much better than, other Roman cult images. They were probably executed in the same Salonitan workshop. The reliefs of Silvanus and Diana are evidence of their own cult, though they might be images dedicated in the same sanctuary.

However, Silvanus and Diana were rather often shown together indicating that they belonged to the same religious complex. A fine example of the cult unity is a relief executed in the rock near the Roman colony Aequum, now taken out from the rock, which is kept in the Archaeological Museum of the Franciscan monastery in Sinj (Fig. 11).[43] Many reliefs depict Silvanus and the Nymphs. The iconography of the Nymphs shows their character, function and service in the same religious system: one group shows an oak leaf or a small tree (*Nymphae Silvanae* or *Silvestrae*) in their hands (Fig. 12), while the other group holds reeds (Fig. 13) or some other water objects such as shells (*Nymphae Fontanae*, Fig. 14).[44]

Silvanus and the Nymphs constituted a religious unity together. Silvanus was on the top of this system. The Nymphs dance to *Silvanus*' music (syrinx) as is depicted on a very instructive relief from Klis (Fig. 15). The Nymphs obviously had their own divine essence (*numen*), but they acted on Silvanus' music. Diana was also added to this entity, as is shown on some reliefs.[45] The influence of Silvanus expanded as far as the Pannonian territory. Silvanus is depicted seated on a rock while playing his syrinx. The Nymphs are

[36] About Pan Herbig 1949; Borgeau 1979; N. Marquardt 1995. The Pan iconography stems from Greek influence, while the *interpretatio Romana* renamed Pan into Silvanus without changing the religious essence and the iconography.
[37] Cfr. Rendić-Miočević, Silvan 1989, 466-468.
[38] Cfr. Strabo VIII, 5, 5.
[39] About Italic Silvanus Simon 1990, 200-205 (s. v. Silvanus).
[40] Bull. Dalm. XXXIX, 1916, 25; Rendić-Miočević Silvan 1989, 471, Pl. LXXIX.
[41] Cambi 2013, 26, Fig. 14.
[42] To my knowledge, it is not published. It is displayed in the southern part of the portico of the Archaeological Museum of Split.
[43] Abramić 1952, 323, Pl. VI; Cambi 2005, 186, Fig. 186.
[44] *Nymphae* with shells cfr. Religions and Cults in Pannonia, 64, br. 33; Maršić 1997, 103-124, Fig. 1-7. *Nymphae* appeared without Silvanus at Varaždinske Toplice , unlike on the arae from Topusko (Vidasus –Thana-Silvanus). It is curious since Topusko was renowned for its hot and healing spring, even in ancient period.
[45] Cambi 2013, 19-20, Fig. 5.

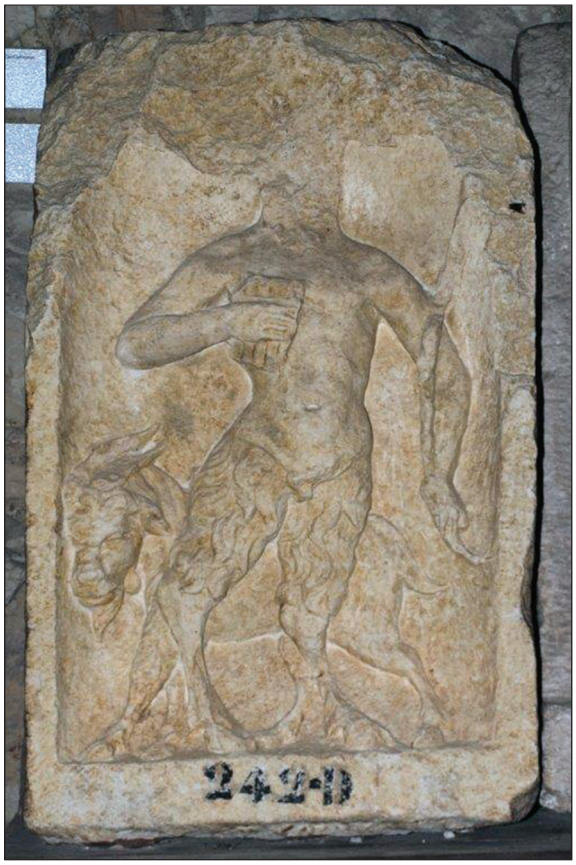

Fig. 8. *The relief of Silvanus from Salona*

Fig. 9. *Silvanus relief from Salona (ex Mikelić's house)*

Fig. 10. *Diana's relief from Salona*

Fig. 11. *Diana and Silvanus from Aequum*

Fig. 12. *Nimfe Silvanae. Knin vicinity*

Fig. 13. *Nymphae Fontanae, Salona*

Fig. 14. *Silvanus and Nymphae with shells. The vicinity of Knin*

dancing (the first and third hold handkerchiefs) and holding each other's hands.[46] The relief demonstrates that Silvanus belonged to a circle of his divine creatures to whom he gave the rhythm of their movement. The Nymphs were subordinate to Silvanus. They were in charge of the natural cycle of the forests, waters and vegetation. The syrinx in Silvanus' hand indicates that his music, simple and pastoral, moves natural forces.[47] Two groups of three Nymphs are always depicted separated: three of them as *Fontanae*, and three of them *Silvanae* or *Silvestres*. One very significant characteristic is that the Nymphs are usually depicted together with Silvanus, never alone, unless a group of three women from Opačići near Glamoč (one on the statuary pedestal) are

[46] Rendić-Miočević 1989, 481-482, LXXXV, 1.

[47] A very interesting hypothesis was put forward by Selem 2005, 425-431. Selem assumed that the relationship between the indigenous and oriental religions was cosmic music.

Fig. 15. *Silvanus piping und Nymphae dancing, Klis*

not Diana and Nymphs (Fig. 16). They are represented without attributes as adherents of Diana, but the goddess, on the other side, has trees and a two-handled water jug. The other relief shows Silvanus and Diana (Fig. 17). The two reliefs from Opačići (one certainly of Silvanus and Diana) were the products of the same hand, and very probably belonged to the same sanctuary.[48]

There is a very significant inscription that sheds more light on the *Delmatae* religion and its relation to the Roman one. This epigraph mentions the reconstruction (from the foundations) of Jupiter's temple with his *consentio* (harmony) *deorum dearumque*, Silvanus with *Nymphae Fontanae,* and *Silvanus* with *Nymphae Silvestres*.[49] The inscription was found in the vicinity of Klis, and is now in the Archaeological Museum of Split (Fig. 18).[50] This inscription is very important since it demonstrates how a local system was included in the Roman's Jupiter religion, namely in the same *consentio deorum dearumque*. This means that Silvanus, along with the Nymphs,

[48] Rendić-Miočević 1989, 549-550, Pl. LXXXVII, 1, 2; Imamović 1977, 324, no 26, Fig. 26, 336, no 47, Fig. 47.

[49] The inscription was discovered during excavations of the early Christian church at Klapavica near Klis. Cfr. Bulić 1907, 118; Alföldi 1969, 118, 159; Rendić-Miočević 1989, 480; Šašel Kos 1993, 204, no 2 and 207; Zaninović 2007, 205-206.

[50] The inscription is as follows:
Im]perio Domini Iovis
Op]timi Maximi ivssit sibi aedem cvm svo Consentio Deor(um) Dearv[mque?
S]ilvestri(u)m Nymphis Fontanis cvm Sil[vano Nymphis Silvestrium cvm Silvano Fe[. . . . .
]nia Astice cvm svo pare conivgi et
Favsto VI et Avg(ustalis) a solo restituit

Fig. 16. *Diana and Nymphae or Adorants, Opačići, Bosnia and Herzegovina*

Fig. 17. *Silvanus and Diana, Opačići, Bosnia and Herzegovina*

Fig. 18. *Klis the epigraph mentioning Jupiter' consentio deorum dearumque silvestrium*

was adopted into the official Roman religion. Silvanus and the Nymphs, as a local system, were adopted and became part of Jupiter's religion. Jupiter's temple near Klis is dedicated to Jupiter, along with other Roman gods and goddesses. Each group of Nymphs had their own Silvanus. In this case, one Silvanus was the leader of the *Nymphae Fontanae,* and the other was the leader of the *Nymphae Silvestres*, with both groups as part of the *consentio deorum dearumque silvestrium*. That means that Silvanus had his indigenous pantheon which was included in Jupiter's system by means of (*adoptio*), thus this local thiasos became a part of Roman religion.[51] This was normal procedure for the *interpretatio romana*. An epigraph from Salona mentions only the *Consentio deorum* without any other specification.[52] It not very probable that there is any other *consentio* except, as mentioned, Jupiter's. In this context, it is necessary to emphasize that the temple was erected by Jupiter's decree.

This form of adoption (*consentio*) into Roman religion is confirmed by a relief depicting *Silvanus*, three Nymphs and *Jupiter* from Karakašica near *Aequum* (now in the Arhaeological Museum of the Franciscan monastery in Sinj).[53] The group of Nymphs is between Jupiter on the right and Silvanus on the left side (Fig. 19), who were iconographically represented as leaders of Nymphs. However, on the Klis inscription, two Silvani who had their own group of Nymphs

[51] About *adoptio* cfr. Heinzmann 2012, 126-128.

[52] CIL III 1935. This *consentio* very likely consisted of Jupiter and the two corresponding Silvani groups.

[53] Rendić-Miočević 1989, tab. LXXX; Cambi 2005, 46, Sl. 53.

Fig. 19. *Silvanuns, Nymphs and Jupiter, Karakašica*

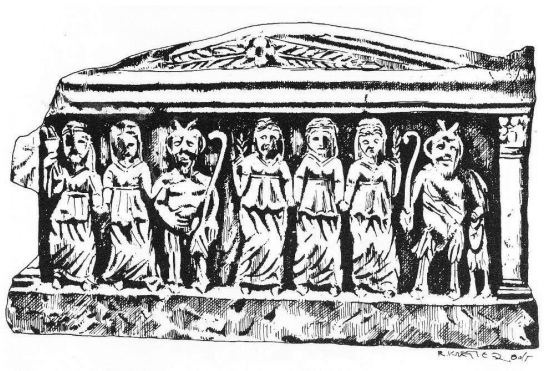

Fig. 20. *Two Silvani and two groups of Nymphae, Carevo polje near Jajce*

Fig. 21. *Diana, Silvanus and Mercury, Danilo Gornje*

were mentioned. One Silvanus is the leader of the *Nymphae Silvestres* while the other is the head of the *Nymphae Fontanae*. The two Silvani with their groups of Nymphs (the first group consisting of two and the second of three Nymphs) with different attributes (reeds in the hands of the first, and a tree in hands of the second group) appear only on the relief from Carevo Polje near Jajce in Bosnia (Fig. 20).[54] Both of them are usually portrayed with a syrinx and pastor's staff (*pedum*). Both of them are iconographically identical. The idea of two divine groups probably existed in the imagination of the indigenous people (the two Silvani as brothers who lead their own Nymphs). This rare relief clarifies and verifies the inscription from Klis. So the Klis inscription and the Carevo Polje relief prove that the two Silvani and the two groups of Nymphs formed the essence of the natural cyclic religion of the Delmatae. Together with the Roman gods Mercurius, Hercules and Diana, Silvanus was depicted on the relief from Danilo in the Dalmatian hinterland thus confirming their adoption into the Roman religious system (Fig. 21).[55]

Silvanus had several epithets: *Silvester, Domesticus, Messor, Cohortalis* etc. All of them reveal a different cult character of Silvanus which belonged to his original properties. However, the most numerous reliefs and epigraphs bear the epithet *Augustus*. Obviously, this last one was the link between the indigenous religion and the emperor, as well as the Roman official religion, and serve as further evidence of the Romanization of the *Silvanus* religion.

A epigraph specimen in honor of an emperor (Trajan) comes from Salona (Fig. 22).[56] The inscription was a lintel of a temple constructed in honor of Silvanus for the emperor's rescue. It is very significant that the location for the temple was given by the town council. Two private persons built the temple from its foundations and connected it to the water conduit. Obviously the water was necessary for their rituals. Silvanus

[54] Paškvalin 1964, 151; Rendić-Miočević 1989, 515-516, tab. LXXXVIII.

[55] Abramić 1928-29, 49-54, tab. IV, 1; Rendić-Miočević 1989, 494, tab. LXXXV, 2; Gunjača 1968–69, (Split 1977), 177-183, Sl. 1, 2; Medini 1983, 20-25, Sl. 1; Lipovac Vrkljan / Miletić 1999–2000, 155-164, Sl. 3. This relief is evidence for the acceptance of Silvanus in the religious society of official Roman gods.

[56] The inscription (CIL III 8684); Šašel Kos 1994, 205, no 4 runs as follows:
Silvano Avg(usto) Sac(rum) voto suscepto pro salvte
Imp(eratoris) Caesaris Nervae Traiani optimi Aug(usti) Ger(amici) Dacici N(umero) II
Trophimus Ser(vus) (et) Amandianus dispens(ator)
a solo fecit et aquam induxit l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)

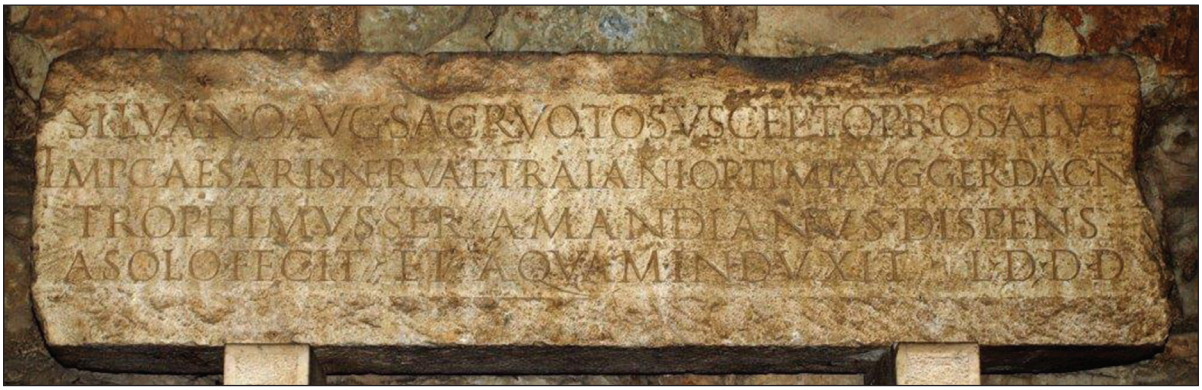

Fig. 22. *The lintel of Silvanus' sanctuary Salona*

Fig. 23. *Silvanus and Nymphae relief from Geremia palace. Now in Avignon*

Fig. 24. *The Silvanus mask in the coffered ceiling of Diocletian's palace*

has the attribute *Augustus* indicating a link to the emperors.[57]

A relief of Silvanus and Nymphs was published by R. Adam.[58] It was built up in the house Geremia in the vicinity of Diocletian's palace. This relief is kept now in the Calvet Museum in Avignon (Fig. 23).[59] Silvanus displays the standard iconographic characteristics and *Nymphae Fontanae* are characterized by reeds. The iconography is standard, but the epigraph is extremely important. In the Adam publication the inscription was not visible, but the picture clearly shows the inscription: . . . PRO SALVTE D(omini) N(ostri) GAI POS(uit). Who was *dominus noster Gaius*? The only possibility is that this modest relief was a pious, almost familiar dedication for the salvation of the emperor: *Gaius Valerius Aurelius Diocletianus* since he was the only emperor to bear the *praenomen* Gaius after the appearance of the formula *dominus noster,* in the 3rd century AD.[60] This relief is also evidence of the presence of the late cult of Silvanus in Dalmatia. The head of a young Silvanus with ram's horns in the coffered ceiling from Diocletian's palace is also evidence for the significance of Silvanus cult in the epoch of the tetrarchy (Fig. 24).[61] The formula *pro salute* was a form very often used for emperors and high-ranking officers. In this case, it was likely used to express danger or the illness

[57] This about cfr. Tassaux 1997, 77-84.

[58] Adam 1764, Pl. LIV. This relief was published later in CIL III 1974. It was given to Museo Nani in Venice. Later the whole collection was sold to Avignon.

[59] For the photo of the relief many thanks goes to Rendić-Miočević, ex director of the Archaeological Museum in Zagreb. The photo was shot by the curator of the same Museum I. Radman Livaja in Avignon.

[60] Demandt 2007 (Neue Auflage), 260. For the first time the title "d. n. " appeared in Hadrian's period, but normally after Alexander Severus.

[61] Cambi 2013, 26, Fig. 15.

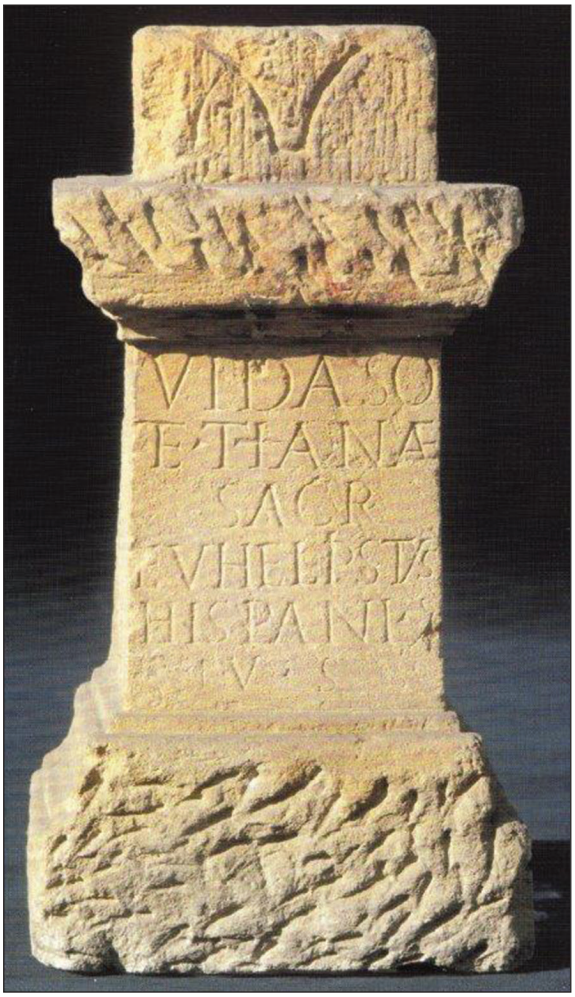

Fig. 25. *Altar dedicated to Vidasus and Thana, Topusko*

Fig. 26. *Altar dedicated to Silvanus, Topusko*

of the emperor.[62] According to existing evidence, the cult of Silvanus disappeared after the early 4th century.

So these reliefs and epithets reflect the process of how the Dalmatean pantheon was incorporated into the Roman religious system. This developed religious system of the Delmatae was not easily conveyed into official religion, so it was adopted (*adoptio*) and included within *consentio* of *dei deaeque silvestres*. This is the method of unification for the whole system, and not only a single god. Thus we can say that the Dalmatean and Roman religions became unified. The Romanization process was finished during the middle principate period.

There is series of reliefs of Silvanus and Nymphs, of which the latter aren't attributed. Thus it is impossible to decipher which kind of Nymphs they belonged to, but they could represent both natural cycles. The iconographic characteristics and epigraphic evidence of Silvanus and the Nymphs, points to a developed indigenous system of religion, which, according to statistics, must have its origin in central Dalmatia. There are more than a hundred epigraphs and reliefs in the Delmatae area.[63] This statistic serves as substantial evidence that the Silvanus,

[62] Cfr. Fischwick 1991, 393, 423, 424, 425, 428, 431. Compare also Turcan 1978, 1056-1059 and Jinyu Lin 2009, 258, 259. It is true that the salvation of all citizens might be guaranteed only by the safe government of a safe emperor.

[63] Matijašić / Tassaux 2000, 81-117, Fig. on p. 78. The survey on pages 105-112 (altogether 89 examples). But there are at least 15 more epigraphs or reliefs which were not registered, or are new finds.

Fig. 27. *Silver coin of Ballaios*

Nymphae and Diana religions might have begun in this region.

Is it possible to discover the Delmatean name of Silvanus? A. Mayer tried to make a linguistic link between several altars dedicated to Silvanus and Diana found at Topusko (*Ad Fines* or *Quadratum*) on the border of Roman Dalmatia and Pannonia.[64] The altars were dedicated to the gods *Vidassus* and *Thana* (Fig. 25), as well as to *Silvanus* (Fig. 26). Since salutary hot springs were already known at Topusko in the Roman period, these gods were very likely linked to hot water springs. There are, however, differing opinions as far as the religious character of *Vidassus* and *Thana* is concerned.[65] Whether these are indigenous names for Silvanus or Diana is not quite certain, but it is very enticing to connect them to Silvanus, since a similar altar was dedicated to this god.[66] The latter inscription belongs to the final stage of Romanization. *Vidasus* and *Thana* might be connected with Silvanus and Diana, but only on the restricted area of Topusko. An inscription from Lika shows that Silvanus' religion was known on the territory of the *Japodes*.[67] The influence of Silvanus' religion has also been observed in other parts of Illyricum. All of them, in my opinion, were a result of religious influence

Fig. 28. *Diana Lucifera with torches. Archaeological Museum of Franciscan Monastery at Sinj*

from the central part of the Roman province of Dalmatia.[68]

Were there other local gods or divine creatures in central Dalmatia except Silvanus, Diana and the Nymphs? There is only slight evidence for such divinities, but there are more local gods

[64] The name is preserved on 4 altars together with Thana (CIL III 3941, 10819=14354, 23), cfr also Hoffiler / Sarja 1938, no 516, 517, 518; Mayer 1943, 187-191; Mayer 1957, 359-360, s. v. Vidasus.

[65] Vidasus and Thana as the healer-god pair of the hot springs, which are abundant in Topusko cfr. Kuntić 2005, 329-351. Silvanus is not known as healer but he appears as savior, especially when endangered emperors are in question. *Nymphae Fontanae* with shells are the *numina* of such sulphur and hot springs.

[66] Sanader 2001, 113-118, Fig. on p. 115.

[67] Medini 1975, 87-88.

[68] About Silvanus in Dardania, Upper Moesia cfr. Mirdita 2007, 45-46, 170.

such as: *Tadenus* (syncretised with *Apollo*),[69] *Talanso*,[70] *Tato*[71] (Illyrian *deus patrius*), and *Armatus*[72] (probably the *translatio* of the Delmatean war god of an unknown name, a kind of Roman Mars[73]). An altar, dedicated to *Talanso*, an unknown local god, was discovered in a village on Livanjsko polje near Livno, which belonged to the original heart of the Delmatean territory. Curiously, the altar was dedicated by Delmatean sailors (*classiciani*), probably after their discharge from military service. So such a divinity might be linked with water or even the sea.

Diana, together with *Silvanus* and the Nymphs, was rarely recorded in inscriptions and reliefs to the south of *Narona*, even though this very important ancient town was close to Delmatean territory. As far as I know, only one such inscription was found around Narona,[74] so we can safely conclude that this area did not have a close religious relationship with the Delmatean territory.

A female goddess, very similar to the Greek *Arthemis* or Roman *Diana*, without Nymphs, evidently prevailed in southern Dalmatia, either on the littoral or in the hinterland. This goddess also didn't reveal a consistent and complex religious system. The *Arthemis* cult in southern Dalmatia is confirmed by her image on the obverse of the coins of Illyrian king Ballaios circa 167 BC–135 BC, i. e. before stronger Roman penetration (Fig. 26). The silver and bronze coins were found in large quantities in southern and central Dalmatia.[75] The silver specimens were rare, but mostly very fine, especially the portrait of the king.[76] The king wanted to depict the main goddess of his territory on the reverses on all coin emissions. This goddess, dressed in a short tunic like on Ballaios' coins, is shown walking with torches. Diana's iconography with torches is also attested to in the central Dalmatia (*Aequum*), only several centuries later, since such a statue is preserved in the Archaeological Museum of the Franciscan Monastery Museum at Sinj (Fig. 27).[77] This statue was probably imported from Asia Minor to Dalmatia in the 3rd century AD. But such iconography was familiar to the local people, and is likely the reason for the commission of such kind of a statue.

Significantly, a very important temple, although in the Roman period, was dedicated to *Diana* in *Doclea* (the centre of Illyrian Docleatae), which previously belonged to the kingdom of Ballaios.[78] The Illyrian god *Medaurus* or *Madaurus* was revered in the town of *Rhisinium* (Risan in the Kotor Bay).[79] This cult is mentioned in several locations where Illyrian soldiers or sailors were stationed. *Medaurus* iconography is quite different from that of other gods known in Dalmatia. He was depicted as a horseman and warrior. According to epigraphs or historical sources, the god was a healer. His iconography seems to be far removed from such characterization. However, *Medaurus* might be the rescue god who saves lives from diseases, and not only those of soldiers but other people as well. In this sense Medaurus is linked with Silvanus, but their depictions were quite different.

There are different points of opinions concerning the Illyrian pantheon. Many scholars proposed that the Illyirians did not a developed enough cosmology that could offer a base for their religious practices, unlike the Celts, Thracians or Schytians.[80] In my opinion, this is not quite correct. This assertion is certainly wrong when the Delmatae are in question. These central Dalmatian people had an obviously developed system of religion, which was soon melded with the official Roman religion, as I tried to show here. Jupiter's *consentio deorum dearumque silvestrium* was a substantive liturgical part of Jupiter's religion, and was worshipped not only by local peoples

[69] CIL III 13868; Marić 1933, 21-22.

[70] Mayer 1957, 328. This name is preserved on an altar from Livno. It was found before the World War II. It was lost long ago in the Archaeological Museum of Split, but it appeared during a new revision of stone material (thanks to the curator Mario Radaljac). Mayer thought that *Talanso* is the name of a genius.

[71] Suić 1996, 129-137.

[72] Marić 1933, 28. Two altars with this god's name were found in the vicinity of Deleminium (Županjac).

[73] About *translatio* cfr. Heinzmann 2012, 120-126.

[74] CIL III 1773.

[75] Brunšmid 1898, 88-98, Pl. VI-VII, Marović 1988, 81-145, Pl. 81-145, Pl. XIV-XXII.

[76] Cambi 2000, 24-26, Pl. 5, figs 12-15.

[77] Cambi 2005, 156-157, Fig. 231.

[78] Sticotti / Jelić / Iveković 1913, 80-98. Pl. 47 (the bust of Diana in the gable).

[79] Marić 1913, 23-26; Rendić-Miočević 1989, 523-530; Cambi 1997, 819.

[80] Cfr. Wilkes 1996, (2nd ed.), 244-247; Cfr. also Ferri 2012, 135-137. Seems that Zequo 1995 (the citation according to N. Ferri) speaks on the Illyrian pantheon.

but also by colonists and other newcomers from other parts of the Roman Empire.

Rezime

Romanizacija zapadnog Ilirika. Religijski aspekt

Nema jedinstvenog sustava religija na ilirskim područjima. Većina narodnosno i povijesno afirmiranih etnija imaju svoja vlastita međusobno znatno različita božanstva, a neki i razvijenije sustave. Tipičan primjer su Liburni i Delmati. Liburni su imali različita lokalna božanstva u najvažnijim naseljima (Nedinum, Corinum Asseria, Aenona itd.). Zajednička im je karakteristika da su to samo ženska božanstva koja se po vjerskom i ikonografskom sadržaju međusobno razlikuju. Po tome su Liburni srodni Histrima. Naprotiv, južni susjedni narod – Delmati imaju drugačiji, ali najrazvijeniji religijski sustav u kojemu su Silvan i Dijana glavna božanstva i koji je nastao na središnjem dalmatinskom prostoru u predrimskom razdoblju. Sastavni dijelovi te religije su Nimfe (Fontanae odnosno Silvestrae, tj. vodene, odnosno šumske), koje su pomoćnice i donositeljice različitih prirodnih pogodnosti i bogatstava. Ikonografija se Silvana razvila u Saloni i otud proširila na druge dijelove Dalmacije. U formiranju ikonografije ulogu je odigrao lik grčkog Pana koji je Silvanu samo sličan, ali ne i identičan. Italski Silvan, kako u religijskom sustavu, tako i ikonografskom obliku, nema nikakve veze s religijom u Dalmaciji. Posebno je važan natpis iz Klapavice blizu Klisa koji u rimski religijski sustav (Jupiter) uvodi dva Silvana s dvije različite skupine Nimfa. Dva Silvana s dvije skupine Nimfa javljaju se na reljefu iz Careva polja kod Jajca u Bosni i Hercegovini, što je potvrda klapavičkog natpisa. Nimfe nisu Dijanine nego Silvanove pomoćnice koje djeluju plešući na Silvanovu glazbu (siringa). One također imaju svoju božansku bit (numen). Pojavu Silvanove religije izvan središnjeg dalmatinskog dijela Ilirika treba tumačiti kao utjecaj toga područja. U unutrašnjosti rimske Dalmacije neki su narodi bili pod delmatskim utjecajem, a neki su razvili svoja lokalna božanstva, ali ne i sustave. U južnoj Dalmaciji, kako primorskoj, tako i unutrašnjoj, nema religijskog sustava, a predominira žensko božanstvo (Diana), bez pratnje Nimfa.

Bibliography

Abramić, M. 1928–29, Nekoliko skulptura antiknih božanstava, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku L, 1928–29, 49 -54.

Abramić, M. 1940, Archäologische Forschung in Jugoslawien, Bericht über den VI Internationalen Kongress für Archäologie, Berlin 21-26. August 1939, Berlin 1940, 166-180.

Abramić, M. 1952, Antike Kopien griechischer Skulpturen in Dalmatien, In: Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte, Festschrift für Rudolf Egger I, Klagenfurt 1952, 303-326.

Adam, R. 1764, Ruins of the palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia, London 1764.

Alföldi, G. 1969, Die Personennamen der römischen Provinz Dalmatien, Heidelberg 1969.

Ando, C. 2005, Interpretatio Romana, Classical Philology, 100, no 1, 2005, 41-51.

Borgeau, R. 1979, Recherches sur le dieu Pan, Bibliotheca Helvetica Romana XVII, Rome 1979.

Brunšmid, J. 1898, Inschriften und Münzen griechisher Städte Dalmatiens, Wien 1898.

Bulić, F. 1907, Sterro di una Chiesa antica cristiana del VI sec. nella località detta Crikvine a Klapavica nel commune censuario di Klis (Clissa), Bulletino di archeologia e storia dalmata XXX 1907, 101-122.

Cambi, N. 1980, Enonska Venera Anzotika, Diadora 9, 1980, 273-278.

Cambi, N. 1997, "Medaurus". Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae VIII, 1, Zürich-Düsseldorf 1997, 819.

Cambi, N. 1994, Lexicon iconographicum Mythologiae Classicae VII, 1, 1994, 500, s. v. Neptunus Bindus.

Cambi, N. 2000, Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj, Split 2000.

Cambi, N. 2005, Kiparstvo rimske Dalmacije, Split 2005.

Cambi, N. 2013, Religija Silvana u rimskoj Dalmaciji, u: Kultovi i mitovi i vjerovanja u Zagori, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca 2012. u Unešiću, Split 2013, 15-41.

Demandt, A. 2007, Die Spätantike. Römische Geschichte von Diokletian bis Justinian 284-565 n. Chr, München 2007 (Neue Auflage).

Dorcey, P. 1992, The Cult of Silvanus, Leiden 1992.

Ferguson, J. 1974, The Religions of the Roman Empire, London 1974.

Ferri, N. 2012, Vjerovanja i štovanja bogova u predkršćanskoj Dardaniji, Godišnjak 41, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 2012, 135-158.

Ferri, S. 1975, Luci e l' ombre sulla „interpretatio romana", Convegno internazionale Renania Roma-

na, Atti dei convegni Lincei 23, Roma, 14-16 aprile 1975, Roma 1976, 125-133.
Fischwick, D. 1991, The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Rule Cult of the Western Provinces of the Roman Empire, II, 1, Leiden 1991.
Gimbutas, M. 2007, The Goddesses and Gods of Old Europe. Myths and Cult Images 6500-3500 BC, London 1982 (rep. 2007), 152-196.
Gunjača, Z. 1968-69, Reljef Silvana Messora iz Ridera, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXX-LXXI, 1968–69, (Split 1977), 177-183.
Heinzmann, M. 2012, Interpretatio Romana v. s. Translatio Latina. Zu einzelnen Aspekten des Interpretationsverfahrens bei Caesar und Tacitus, Mediterraneo antico. Economie società culturale, XV, 1-2, Roma 2012, 117-142.
Herbig, R. 1949, Pan der griechische Bocksgott, Frankfurt am Main 1949.
Hoffiller, V. / Sarja, B. 1938, Antike Inschriften aus Jugoslawien 1, Agram 1938.
Imamović, E. 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.
Jinyu Lin, R. 2009, Collegia Centenariorum. The Guilds of Textile Dealers in the Roman West, Leiden 2009.
Jurkić, V. 2005, Duhovna kultura antičke Istre, knj. I. Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre, Zagreb 2005.
Katičić, R. 1962, Die illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet, Živa Antika 12, 1962, 95-120.
Katičić, R. 1963, Das mitteldalmatische Namengebiet. Živa Antika 12, 1963, 255-293.
Katičić, R. 1964, Namengebiete im römischen Dalmatien, Die Sprache 10, 1964, 23-33.
Katičić, R. 1976, Ancient Languages of the Balkans. I-II, Paris 1976.
Katičić R. 2009, Tri starobalkanska „nomina sacra", u: Illyricum mythologicum, Zagreb 1995, 125-160.
Kukoč, S. 2009, Japodi – fragmenta symbolica, Split 2009.
Kuntić Makvić, B. 2003, Borvo et Damona – Vidasus et Thana: les possibilites de l' analyse comparative, u: Illyrica antiqua ob honorem Duje Rendić-Miočević. Radovi s međunarodnog skupa o problemima antičke arheologije, Zagreb 6. – 8. XI. 2003, Zagreb 2005, 329-351.
Kurilić, A. 2002, Liburnski antroponimi, Folia onomastica Croatica, 11, Zagreb 2002, 123-148.
Lipovac Vrkljan, G. / Miletić, Ž. 1999–2000, Reljef Dijane iz Ridera, Opuscula Arcaeologica 23-24, 1999–2000, 155-164.
Marić, R. 1933, Antički kultovi u našoj zemlji, Beograd 1933.
Marović, I. 1988, Novac ilirskog dinasta Baleja (Ballaios) u Arheološkom muzeju u Splitu, VAHD, 81, 1988, 81-145.
Marquardt, N. 1995, Pan in der hellenistischen Kunst und kaiserzeitlichen Plastik, Bonn 1995.
Maršić, D. 1997, Ikonografski tip Nimfa sa školjkama, Vjesnik Arheološkog muzeja Zagreb 3, ser. XXX-XXXI 1997.
Matijašić, R. / Tassaux, F. 2000, Liber et Silvanus, u: Les cultes polythéistes dans l' Adriatique romaine, Paris-Bordeaux 2000, 65-117.
Matijašić, R. 2009, Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana, Zagreb 2009.
Mayer, A. 1943, Vidasus, der illyrische Silvanus, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, 22-23, 1943, 187-191.
Mayer, A. 1957, Die Sprache der alten Illyrer, I, Wien 1957.
Medini, J. 1972, Kultovi u antici na našoj obali, Obavijesti HAD-a 4, br. 2, Zagreb 1972, 34-36.
Medini, J. 1975, Neki aspekti razvoja antičkih religija na području Japoda, u: Arheološka problematika Like. Znanstveni skup Otočac 22-24. IX 1974, Split 1975, 85-94.
Medini, J. 1983, Prilog poznavanju i tumačenju ikonografije božice Dijane u Iliriku, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 23 (10), 1983, 17-26.
Medini, J. 1984, Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji, Dometi 17, br. 5, Rijeka 1984, 7-32.
Medini, J. 1984, Latra – Dea Neditarum, u: Simpozijum „Duhovna kultura Ilira", Herceg Novi, 4-6. novembra 1982, Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine LVII, Centar za balkanološka ispitivanja 11, Sarajevo 1984, 223-243.
Mirdita, Z. 2007, Religija i kultovi Dardanaca i Dardanije u antici, Zagreb 2007.
Nagy, A. 1994, „Silvanus". Lexicon Mythologicum Iconographiae Classicae VII, 1, Zürich-München 1994, 763-773.
Olujić, B. 2007, Povijest Japoda. Pristup, Zagreb 2007.
Paškvalin, V. 1964, Reljef Silvana i nimfi, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, n. s. XIX, 1964, 151-156.
Raunig, B. 2004, Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda, Sarajevo 2004.
Rendić-Miočević, A. / Šegvić, M. 1998, Religions and Cults in South Pannonian Regions, In: Religions and Cults in Pannonia, Exhibition at Székesfehérvàr, Csók István Gallery 15 May – 30 September 1996, Székesfehérvàr 1998, 7-11.
Rendić-Miočević, A. 2003, Les traditions autochtones dans les représentations figurées sur le territoire des Dalmates illyriens, Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der

Provinzen des Imperium Romanum, Neue Funde und Forschungen, Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens Köln 2. bis 6. Mai 2001, Mainz 2003, 408-419.

Rendić-Miočević, D. 1948, Ilirska onomastika, Split 1948.

Rendić-Miočević, D. 1989, Onomastičke studije s teritorija Liburna. Prilozi ilirskoj onomastici, Iliri i antički svijet, Split, 1989, 711-728.

Rendić-Miočević, D. 1989, „Princeps municipi Riditarum" (Uz novi epigrafski nalaz u Danilu Gornjem – (Rider)), u: Iliri i antički svijet, Ilirološke studije. Povijest – arheologija – umjetnost – numizmatika – onomastika, Split 1989, 872-890.

Rendić-Miočević, D. 1989, Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku, u: Iliri i antički svijet, Ilirološke studije. Povijest – arheologija – umjetnost – numizmatika – onomastika, Split 1989, 425-439.

Rendić-Miočević D. 1989, Silvan i njegova kultna zajednica u mitologiji Ilira, Ikonografska studija o spomenicima s teritorija Delmata, Iliri i antički svijet, Split 1989, 461-506.

Rendić-Miočević, D. 1989, Uz jedan novi izvor o kultu ilirskog boga Medaura, u: Iliri i antički svijet, Ilirološka studije, Split 1989, 523-530.

Sanader, M. 2001, Antički gradovi u Hrvatskoj, Zagreb 2001.

Von Schneider, R. 1885, Bericht über eine Reise in Dalmatien, Über bildlichen Denkmäler Dalmatiens, Archäologisch-epigraphisches Mittheilungen aus Österreich-Ungarn IX, 1885, 31-84.

Selem, P. 2005, Quelques indices sur les relations entre les divinités autochtones et orientales en Dalmatie romaine, in: Illyrica antiqua ob honorem Duje Rendić-Miočević. Radovi s međunarodnog skupa o problemima antičke arheologije, Zagreb 6. – 8. XI. 2003, Zagreb 2005, 425-431.

Simon, E. 1990, Die Götter der Römer, München 1990.

Sticotti, A. / Jelić, L. / Iveković, Ć. M. 1913, Die Römische Stadt Doclea in Montenegro, Wien 1913.

Suić, M. 1969, Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici. Povijest grada Nina, Zadar 1969, 61-104.

Suić, M. 1996, Tato ilirski Deus patrius, Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske. Opera selecta, Zadar 1996, 129-137.

Šašel, A. / Šašel, J. (Eds.) 1963, Inscriptiones Latinae: quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Ljubljana 1963.

Šašel Kos, M. 1999, Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic, Ljubljana 1999.

Tassaux, F. 1997, Les dieux augustes en Istrie, u: Arheološka istraživanja u Istri, Znanstveni skup Poreč, 22.-26. rujna 1994, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 18, Zagreb 1997, 77-84.

Turcan, R. 1978, Le culte impérial au IIIe siècle, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt 16, 2, Berlin-New-York 1978, 996-1084.

Wilkes, J. J. 1969, Dalmatia, London 1969.

Wilkes, J. J. 1996, The Illyirians, Oxford and Cambridge (USA) 1996 (sec. ed.).

Wissowa, G. 2007, Interpretatio Romana, Archiv für Religionswissenschaft XIX, Leipzig-Berlin 1918, 1-49.

Zaninović, M. 2007, Ilirsko pleme Delmati, Šibenik 2007.

Zequo, M. 1995, Panteoni ilir, Tirana 1995 (the quotation according to N. Ferri).

Godišnjak/Jahrbuch 2013,42:89-102.
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.23

O problematici stećaka iz dalmatinske perspektive

Ante Milošević
Split

Nasuprot izučavanjima porijekla i datiranja stećaka, tumačenje njihove kulturne pripadnosti znatno je složeniji problem, a u cjelini uzevši, njegovo tumačenje danas je dvojako. Različita mišljenja stećcima danas utvrđuju primarno vjersku[1] ili rjeđe etničku pripadnost.

Ovaj prilog kao novo rješenje ne nudi u tome smislu neku novu teoriju, nego razmišljanja vraća u okvire jedne od ranije izloženih. Pokušat ću, naime, osnažiti mišljenja onih autora koji nastajanje i razvoj ovih nadgrobnih spomenika vežu uz jednu etničku skupinu tadašnjih balkanskih stanovnika, konkretno uz Vlahe.[2] Pri tome podržavam rezultate koji objašnjavaju da su tadašnji Vlasi nomadsko stanovništvo koje se primarno bavilo stočarstvom, a nerijetko trgovinom i plaćeničkim vojničkim pozivom. Pri tome pojmovi Vlah i vlaški ne označavaju samo njihov socijalni status nego i zasebnu etničku pripadnost, a ta je, kako su pokazala dosadašnja istraživanja, proizišla iz preživjeloga starosjedilačkog, prvenstveno romanskog ili romaniziranog ilirskog korpusa.[3]

[1] Velik je broj rasprava koje stećke nastoje protumačiti kao bogumilske nadgrobne spomenike i njihov razvoj povezati s razvojem srednjovjekovne bosanske crkve (usp: Solovjev 1955, 644-645; Benac 1982, 195-205; Miletić 1982, 231-239; Bešlagić 1982, 485-519). Prema riječima M. Wenzel, Benac je kasnije odustao od ovakvoga mišljenja, vidi u: Wenzel 1999, 18. Pretpostavke da su stećci kao nadgrobnici nastali na nekim drugim vjerskim temeljima pokušali su iznijeti Wilke 1924, 27-38 i Gabričević 1983, 89-96 (iznosi mišljenje da većina simboličkih ornamenata koji se pojavljuju na njima svoje korijene imaju u davnoj općoj naslijeđenoj mediteranskoj duhovnoj i religioznoj koncepciji) te Basler 1972, 123-133, koji izvorište likovnog sadržaja reljefa na stećcima vidi u kasnoromaničkoj umjetnosti, dok u simboličkim motivima koji se na njima klešu prepoznaje tri osnovne komponente: pretkršćansku, kršćansku i manihejsku (pretpostavljajući da su upravo pod utjecajem te pogansko-kršćanske sekte bili i bogumili srednjovjekovne bosanske crkve). Više autora stećcima pretpostavlja interkonfesionalnost te ih dovodi u vezu s nastankom i razvojem srednjovjekovne bosanske države. O tome pregledno u: Lovrenović 2009, 235-251 te u člancima Bešlagić 1973, 279-286 i Anđelić 1984, 487-491.

[2] Pretpostavke o etničkoj pripadnosti ovih nadgrobnih spomenika novijeg su datuma, a s jednakom argumentacijom tumači se da pripadaju jednoj od triju tadašnjih glavnih narodnosnih skupina zapadnog Balkana: Hrvatima, Slavenima općenito ili Vlasima. Pretpostavku da su stećci nadgrobni spomenici nastali kao rezultat poganskog obreda sahranjivanja Hrvata Južne ili Crvene Hrvatske te da su nastali u prvim desetljećima 7. stoljeća, odnosno odmah po njihovu doseljenju prvi je iznio Mandić 1967, 85-96; Mandić 1968, 237-246, a potom ju je prihvatio i nastojao dopuniti Škobalj 1970, 235-244. Skarić 1928, 141-144 i Hadžijahić, 1973, 287-296 pretpostavljaju da stećci izvorno porijeklo vuku iz pradomovine Slavena, oponašajući svojim izgledom (posebno oni u obliku sarkofaga) grob kao „vječnu kuću". Iznose i mišljenje da su prvobitno bili izrađeni od drveta te da se vremenom, pod utjecajem nove sredine i novih kulturnih prilika, počinju izrađivati od kamena. Prvu pretpostavku o vlaškoj pripadnosti stećaka iznio je Hrabak 1956, 325-328 podupirući svoja razmišljanja vezom između podataka iz pisanih povijesnih izvora i njihova odnosa prema osobama spomenutim na rijetkim sačuvanim natpisima na stećcima. Ovu Hrabakovu pretpostavku znatno je osnažila Wenzel 1962, 102-143 koja je u ovoj svojoj raspravi obradila dvadesetak takvih nadgrobnih spomenika s približno datiranim natpisima budući da oni spominju povijesno poznate osobe. Istom metodologijom utvrdila je kronološki razvoj stećaka s najranijim takvim spomenikom (ploča) iz 1220. godine. Pojavu visokih monumentalnih spomenika pretpostavlja oko 1360. godine, a stećke s likovnim prikazima oko 1435, odnosno 1477. godine. Također pretpostavlja da cjelokupna produkcija ovih nadgrobnih spomenika prestaje oko 1505. godine kada Vlasi prelaskom na islam gube svoju plemensku organizaciju, a s njome i osnovne značajke etničke zasebnosti. Ova odlična studija M. Wenzel glavna je vodilja i u našim razmišljanjima (usp. Milošević 1991; Milošević 2004; Milošević 2005).

[3] Literatura koja potvrđuje ovakva mišljenja je brojna, a ovdje posebno upozoravamo na: Hrabak 1956a, 29-39; Ji-

U povijesnim ispravama srednjeg vijeka etnička zasebnost Vlaha dobro je potvrđena u mnogim područjima Balkana,[4] a posebno je jasna u cetinskoj regiji.[5] U tome smislu, pored nekoliko drugih povijesnih podataka, posebno upozoravamo na tzv. Zakon za Cetinske vlahe iz 1436. godine koji u pisanom obliku kodificira dotadašnje njihovo običajno pravo. Pored niza drugih odredbi, prvenstveno sudbene i pravne naravi, spomenuti zakon jasno određuje njihova prava i odnose prema drugim etničkim skupinama tadašnje Cetinske kneževine, s Hrvatima i Srbima.[6] Pored toga, povijesnim i arheološkim istraživanjima utvrđeno je da su glavna vlaška područja u srednjovjekovnoj Dalmaciji prostori u trokutu između Šibenika, Trogira i Knina sa značajnijim naseobinskim uporištima u Vrlici i u triljskoj okolici.[7] Bjelodano je da upravo ova područja u Dalmaciji danas imaju najveći broj sačuvanih stećaka.

Po provedenim rekognosciranjima položaja sa stećcima u Dalmaciji, danas smo u mogućnosti izreći nekoliko općenitih zapažanja koja su važna i za pojašnjenje regionalne problematike stećaka, a te konstatacije uglavnom su prepoznatljive i drugdje gdje ima takvih spomenika.

Na području srednje Dalmacije do sada je registrirano gotovo 200 položaja koji sadržavaju ovakve spomenike.[8] Mahom su sve to manja groblja i skupine s manjim brojem stećaka, što opet upućuje na pretpostavku da su ova groblja pripadala manjim zajednicama, ili pak da su u upotrebi bila kraće vrijeme. To međutim ne treba uopćavati jer su istraživanja pokazala da svi grobovi na ovim položajima ne moraju imati nadzemne oznake kako to pokazuje većina do sada istraženih nalazišta. Utvrđujući nadalje prostorne odnose ove vrste grobalja i onovremenih naselja, uočljivo je da takvih ukopišta gotovo da i nema u neposrednoj blizini utvrđenih kasnosrednjovjekovnih gradova. Ova je činjenica posebno zanimljiva stoga jer je život u tim utvrđenjima najintenzivniji upravo u vrijeme kada običavamo datirati i groblja sa stećcima.

Raspored nadgrobnih spomenika i grobova unutar pojedinog lokaliteta pripada uobičajenom tipu srednjovjekovnih groblja na redove, što upućuje na zaključak da ona u pravilu nisu smještena uokolo crkava gdje se ovakav njihov raspored rijetko poštuje. Zanimljivo je još da groblja sa stećcima u Dalmaciji nemaju starijih ukopa, ali ni potvrda kasnijeg kontinuiteta. Izučavajući prostorni odnos među ovim grobljima važno je upozoriti da na području Dalmacije u to doba ima i grobalja koja uopće nemaju stećaka, premda bi ih, s obzirom na karakter grobova i grobnih nalaza u njima, trebalo očekivati. Pri tome je dodatno važno da upravo ova groblja bez stećaka imaju i određeni vremenski kontinuitet, a često su i locirana uz starije crkve.[9]

Temeljem iznijetih činjenica pretpostavili smo da bi u ovoj vremenskoj i prostornoj izoliranosti grobalja sa stećcima u Dalmaciji trebalo vi-

reček 1959, 193-204; Mandić 1963, 515-567; Kulišić 1967, 191-212; Kulišić 1967, 233-241; Skok 1971, 514; Vukčević 1981, 315-342; Mirdita 1995, 25-116; Mirdita 2004, osobito str. 183-348; Ančić 2007, 149-158.

[4] Mirdita 2004, 59-182.

[5] O socijalnom statusu i društvenoj organizaciji Cetinskih vlaha te o njihovom odnosu prema drugim onodobnim stanovnicima Cetine usp: Klaić 1984, 265-271, te posebno Ančić 1987, 69-98.

[6] Zanimljiva je u tom smislu potvrda posjeda hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika (1344.–1382.) kninskome knezu Ivanu Nelipčiću (1344.–1379.) iz 1345. godine kojom se tom hrvatskom ugledniku pored ostalih posjeda u zagorskoj Dalmaciji daruje i *...castrum nostrum regale Zyn vocatum cum districtu eius Cetina appellato... simulbus et eorum incolis seu populis Croatis et Olachis...* (usp. Codex diplomaticus 11, Zagreb 1913, br. 192, str. 250). U Cetini 14. stoljeća, dakle, ta isprava jasno razlikuje dvije etničke skupine njenih stanovnika: Hrvate i Vlahe. Nadalje, tim je Vlasima 1436. godine na Klisu potvrđeno njihovo običajno pravo. To im je uredio tadašnji hrvatski ban Ivan Frankopan (1432.–1436.) kao baštinik Nelipčićevih posjeda u Cetini (usp. Klaić 1972, 279-281). Taj Zakon jasno razlikuje dvije socijalne skupine cetinskih Vlaha, jer navodi: *...Ki Vlah ima selo, da služi s unčom, a ki nima sela taj na konji s šćitom i mačem...* Svojim odredbama, dakle, razlikuje Cetinske vlahe koji imaju stalna naselja i plaćaju porez i one koji su nomadi i obvezni su služiti u vojsci (konjaništvu). Isti zakon potvrđuje i etničku zasebnost Cetinskih vlaha naspram ostalog stanovništva kasnosrednjovjekovne cetinske regije. U njemu se, naime, navodi: *...I da ni nadnjimi ni jadan Hrvatin vojvoda, ner jedan izmeju njih da je vojvoda nad njimi, ki njima zapovida, s našim se knezom dogovaraje. I da im je pitanje poda Vsinjem, a na njih pitanje da ne sida ni jedan Hrvatin, ner knjih knezi i suci njih...* I dalje *...I da nemore otdati najamnik ni lovas na gospodara, i Srblin da nemore otdati na Vlaha ni Vlah na Srblina... i da ne drže Hrvati Vlahov mimo jednog bravara...* Ove odredbe Zakona za Cetinske vlahe jasno, dakle, uređuju društvene odnose među Vlasima, ali i nedvosmisleno razlikuju tri etničke skupine tadašnje Cetinske krajine: Vlahe, Hrvate i Srbe.

[7] Dragomir 1924, 13-21; Ančić 2007a, 161-167.

[8] Bešlagić 1971; Stećci 2008.

[9] Milošević 1991, 39-40; Milošević 1998, na više mjesta.

djeti imigraciju njenih novih stanovnika. Tražeći ovome potporu u povijesnim ispravama toga doba moguće ju je naći u nastojanjima Nelipčića da obnove izgubljenu gospodarsku i vojnu moć nakon što im je hrvatsko-ugarski kralj Ludovik polovinom 14. stoljeća oduzeo posjede u Kninu i kninskoj okolici. Nakon brzoga izmirenja s kraljem i ustoličenja u Sinju i Cetinskoj kneževini, Nelipčići nastoje osnažiti svoj utjecaj i vratiti si ugled i utjecaj jedne od najmoćnijih i hrvatskih velikaških porodica. Prema povijesnim ispravama toga vremena znamo da to dobrim dijelom i uspijevaju, i to uz pomoć i svesrdnu podršku Vlaha kojima za uzvrat obilno nadoknađuju usluge darivanjem posjeda i davanjem različitih povlastica.[10] Ovakva politika Nelipčića prema Vlasima svakako je mogla biti dobrim razlogom njihove intenzivne imigracije u Dalmaciju.

Osnovna karakteristika dalmatinskih stećaka je vrlo slaba urešenost. Ukrašeno ih je tek oko 10%, no, po motivima i ikonografskim rješenjima ne razlikuju se od cjelokupnoga toga kulturnog kruga. Reljefni ukrasi, češće simboličkog, a rjeđe dekorativnog karaktera, klešu se na svim oblicima nadgrobnih spomenika kasnoga srednjeg vijeka, dok se scene narativnog karaktera izvode isključivo na sanducima i sljemenjacima. Među raznovrsnim takvim motivima ovdje bih izdvojio tek jedan primjer kojim se može potvrditi pretpostavka prema kojoj bi pojavu stećaka u Dalmaciji trebalo objašnjavati imigracijom njenih novih stanovnika.

U tom smislu zanimljivi su pločasti nadgrobni spomenici iz sela Bitelića u dolini Cetine (Sl. 1.1).[11] Svi su ukrašeni sličnim geometrijskim ornamentom i nesumnjivo su proizvod iste radionice. Drugdje u Dalmaciji stećaka s ovakvim ukrasom nije pronađeno, a nema ih niti u susjednoj Hercegovini i u Bosni. Međutim, po karakteru ornamenta i tretiranju površine, ovi unikatni bitelički nadgrobnici vrlo su srodni nekolicini primjeraka s vrlo udaljenog južnodalmatinskoga područja[12] i s teritorija današnje Crne Gore (Sl.

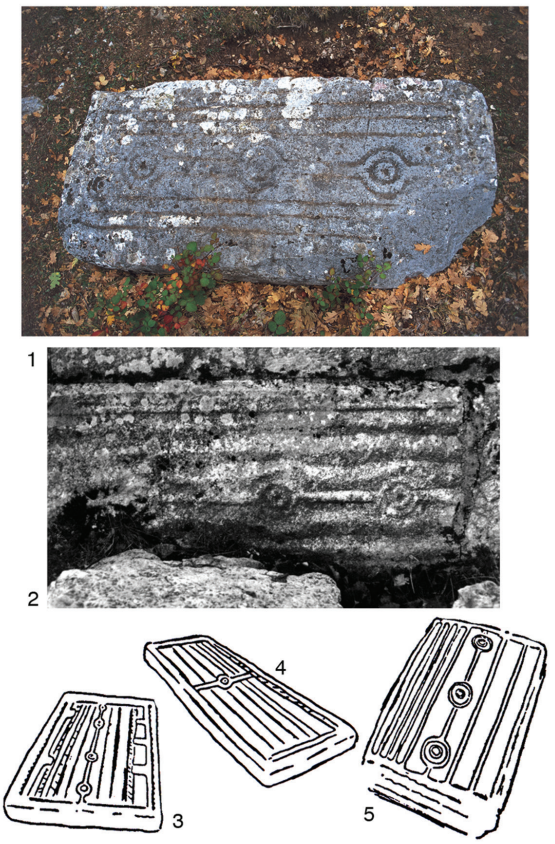

Sl. 1. *Kasnosrednjovjekovne nadgrobne ploče: 1. Bitelić u Cetinskoj krajini* (foto: A. Milošević); *2. Bijeli Mramor na Žabljaku* (prema: D. Vemić); *3-5. Petrova crkva u Nikšiću* (prema: M. Wenzel)

1.2-5).[13] Sličnost im je tolika da se vrlo vjerojatno može pretpostaviti da su i jedni i drugi isklesani po istoj zamisli. U vezi s ovom skupinom nadgrobnika s područja Crne Gore zanimljiva je i činjenica da sličan ornament resi i nadgrobne ploče Crnojevića na otočiću Kom na Skadarskom jezeru. Pripadaju despotu Stjepanu Crnojeviću i njegovoj ženi Mari koji su umrli polovinom 15. stoljeća[14] što je dobra osnova za dataciju drugih, ovima srodnih spomenika u Crnoj Gori. Primjerci s Bitelića vjerojatno su nešto mlađi, a njihova izolirana pojava u Dalmaciji, i dolini Cetine, najlogičnije se može objašnjavati i imigracijom njenih novih stanovnika.

U nastavku bismo šire upozorili još samo na jednu skupinu stećaka koje zbog osebujnoga oblika uobičajeno nazivamo sljemenjacima.

[10] Kraće preglede važnijih događaja u onodobnoj Cetini donose: Klaić 1975, 94-99; Gunjača 1938; Stulli 1967, 5-94; Soldo 1965, 63-101.

[11] Milošević 1985, 233-234; Milošević 1991, 41; Milošević 1998, 132-133.

[12] Žeravica / Kovačić 2002, 26-27 (nadgrobne ploče uokolo crkve Sv. Barbare u selu Dubravka u Konavlima).

[13] Bešlagić 1971, 119-122; Vemić 2011, 43-44, Sl. 1-2, 15.

[14] Stojanović 1902, 74; Šćepanović 1984, 158.

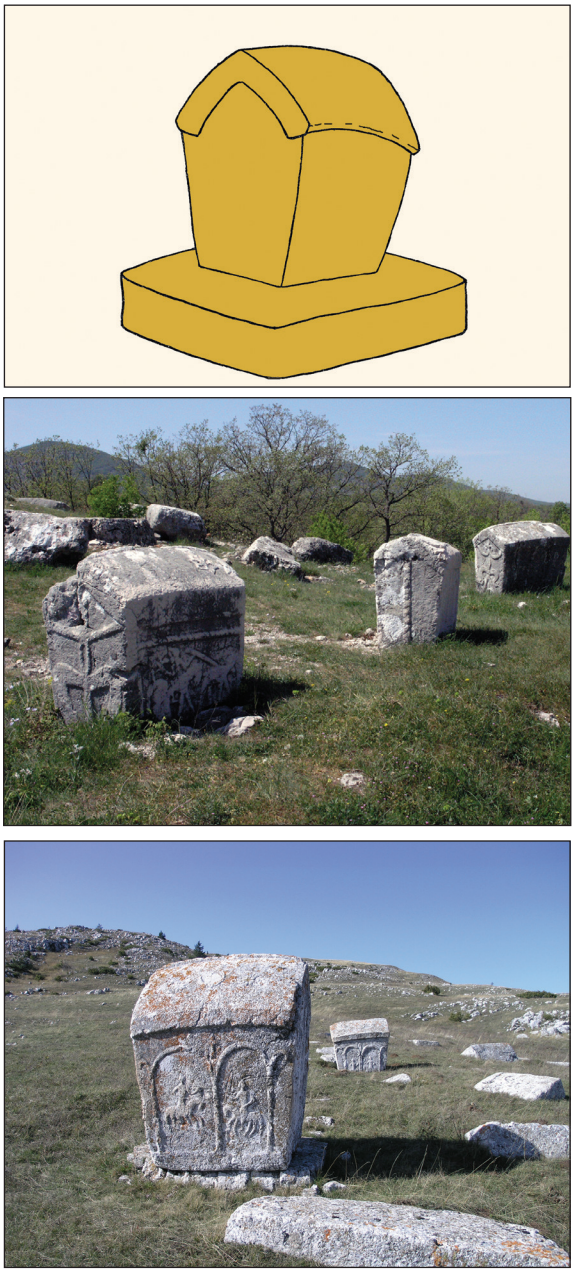

Sl. 2. *Sljemenjaci dalmatinskog tipa: 1. Shematski prikaz; 2. Ravanjska vrata na Kupresu* (foto: A. Milošević)*; 3. Cista kod Imotskog* (foto: A. Milošević)

Osnovnom formom svi su prilično ujednačeni. Pripadaju skupini visokih monumentalnih sljemenjaka s naglašenim elementima krovnog dijela i lučno povijenog hrpta sljemena. U pravilu su položeni na pločasti postament (Sl. 2.1). Najveći broj stećaka ovog tipa posjeduju groblja u Cetinskoj krajini i u susjednom imotskom području (Sl. 2.2), a ima ih i u poljima jugozapadne Bosne, na Duvanjskom i Kupreškom polju (Sl. 2.3). S obzirom na njihovu koncentraciju na prostoru današnje Dalmacije, kao i na činjenicu da su sljemenjaci s područja Cetinske krajine i dijelom Imotskoga stariji od onih u poljima jugozapadne Bosne, te s obzirom na tipološku osebujnost, nazivali smo ih sljemenjacima *dalmatinskog tipa*.[15]

Za razliku od drugih oblika stećaka, sljemenjaci *dalmatinskog tipa* ukupnim izučavanjima stećaka, zbog raskošnije ukrašenosti, pružaju najviše. Prvenstveno se to odnosi na prepoznavanje klesarskih radionica i utvrđivanje njihovoga kronološkog razvoja. Ovom prilikom nije svrsishodno detaljnije ulaziti u ikonografsku analizu njihovih reljefnih sadržaja jer bi nas to daleko odvelo. Upozorili bismo međutim samo na generalnu ocjenu, prema kojoj se sljemenjaci u Cetinskoj krajini (Sl. 3.1) jednostavnijim pratećim dekorativnim elementima i oblicima simbola duhovnog karaktera, ikonografskim rješenjima i izborom motiva narativnih scena, a ponekad i prikazima ljudskih i životinjskih figura te klesarskom obradom razlikuju od raskošnijih primjeraka u poljima jugozapadne Bosne (Sl. 3.3). Sve elemente i jedne i druge skupine nalazimo na stećcima Imotske krajine koja među ovim prostornim zonama predstavlja zemljopisnu sponu (Sl. 3.2). Njihove uočljive stilske i ikonografske sličnosti upućuju na pomisao da u ovim dvjema regionalnim grupama sljemenjaka *dalmatinskog tipa* treba vidjeti jednu klesarsku radionicu, a s obzirom na to da elemente bosanske i cetinske skupine nalazimo na stećcima Imotske krajine, logično ju je locirati negdje u okolici Imotskoga. Sasvim rijetki natpisi na tim spomenicima većinu njihovih klesara zauvijek će ostaviti anonimnima. Sretan je međutim slučaj da je u natpisu jednog stećka iz okolice Imotskog ostalo zabilježeno ime kovača Jurine, pa ta činjenica ovom klesaru omogućuje atribuciju najljepše i najbogatije ukrašenih sljemenjaka *dalmatinskog tipa*.[16] O svemu tome kasnije će biti više riječi.

Upozorio bih nadalje na još nekoliko zanimljivih detalja koji proučavanjima sljemenjaka *dalmatinskog tipa* mogu pružiti znatnog poticaja. Kartiranjem grobalja s takvim stećcima uočljiv je vrlo zanimljiv njihov prostorni raspored na temelju kojega je moguće pretpostaviti još nekoliko važnih zaključaka.

[15] Milošević 1991, 42-43.
[16] Milošević 2005, 253-268.

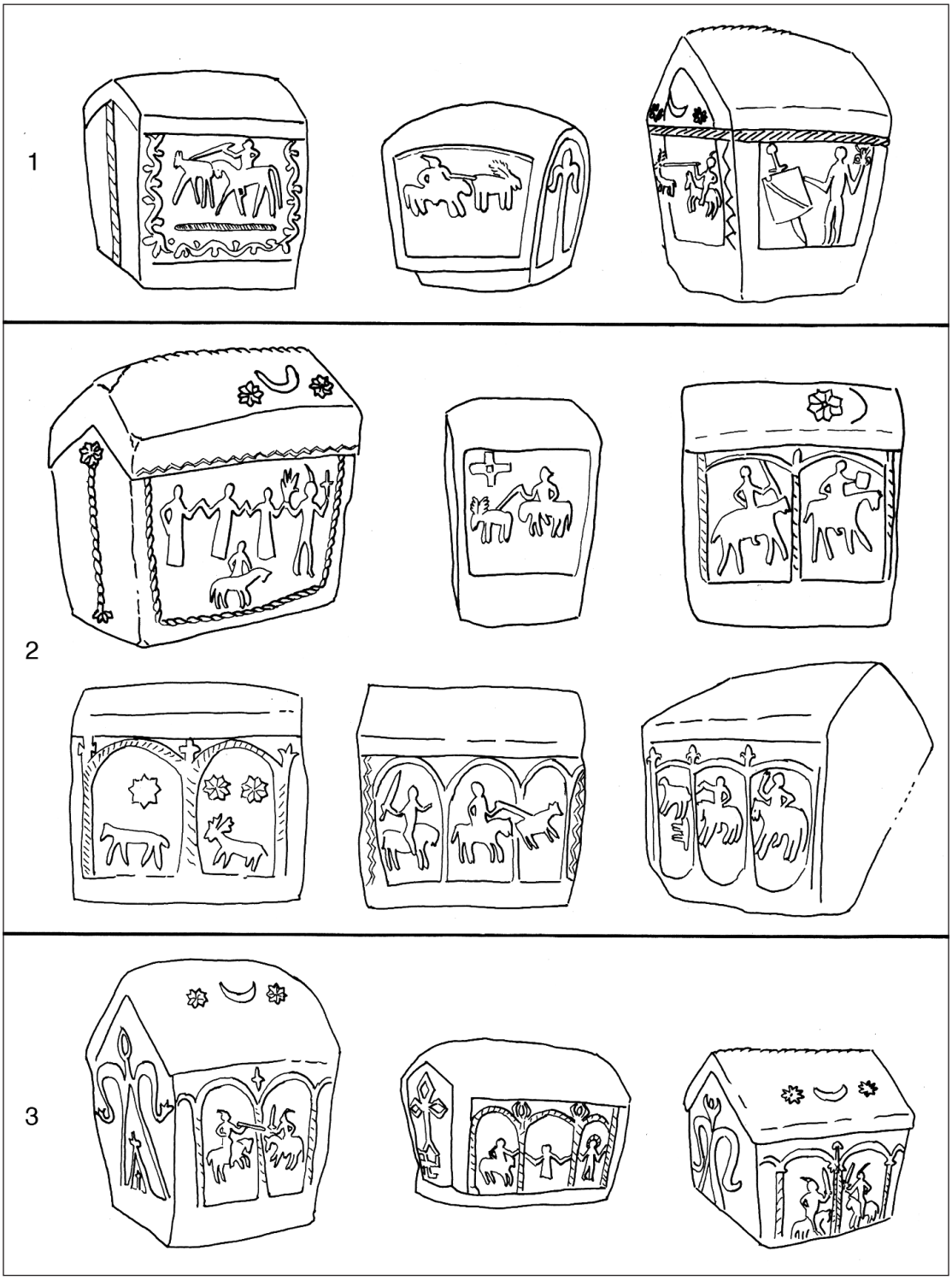

Sl. 3. *Sljemenjaci dalmatinskog tipa: 1. Cetinska krajina; 2. Imotska krajina; 3. Duvanjsko-kupreško područje*

U vezi s prostornim razmještajem sljemenjaka *dalmatinskog tipa* evidentna je njihova koncentracija u dvije regije: jednu čini regija Trilj – Imotski, a drugu Duvno – Kupres (Sl. 4). Iznenađuje pri tome izostanak tih spomenika sjeverno od Imotskoga, posebno na području Livanjskog polja, koje među ovim regijama predstavlja jedinu moguću prirodnu poveznicu i prometnu ko-

Sl. 4. *Rasprostranjenost sljemenjaka dalmatinskog tipa*

munikaciju. Daleko sam od uvjerenja da u tome treba vidjeti dvije izolirane regije s istovremenim spomenicima, pa bih uz već iznijete dekorativne i dijelom ikonografske razlike iznio i nekoliko detalja kojima ću pokušati pretpostaviti i obrazložiti i njihovu kronološku razliku.

Zbog nedostatka natpisa na grupi bosanskih sljemenjaka rješenje ovog problema je otežano jer stilska i ikonografska analiza nije ponudila rješenje za njihovo uže vremensko i kulturno određenje. Situacija s dalmatinskom grupom znatno je povoljnija. Istraživanjima groblja sa sljemenjacima *dalmatinskog tipa* u Bisku kod Sinja utvrđeno je da je na jednom stećku uklesan datum ispisan ćirilićkim slovima, a u brojčanim vrijednostima označava 1440. godinu (Sl. 5.1-2).[17] U odnosu na kosu plohu sljemena godina je prilično nemarno uklesana, pa može izazvati sumnju da je naknadno izvedena, odnosno da je stećak izrađen i postavljen ranije nego li to označava uklesana godina. Nedoumice iskazane u tom pogledu odagnao je nalaz srebrnog novčića u grobu uz sami stećak, a pripadao je mletačkom duždu Francescu Foscariju iz polovine 15. stoljeća. S obzirom na uočljivu stilsku i ikonografsku srodnost stećaka iz Biska s drugima iz Cetinske krajine ovim otkrićem dobiven je siguran temelj za približnu dataciju većine sličnih spomenika na cijelom prostoru.

Pouzdana mogućnost datiranja skupine cetinskih stećaka, a time i sličnih primjeraka u okolici Imotskoga, daljnjim izučavanjima sljemenjaka *dalmatinskog tipa* pružila je sasvim nove mogućnosti. No, prije nego li i to detaljnije obrazložim, upozorio bih kratko i na lokalna povijesna zbivanja jer ona mogu biti od presudne važnosti za daljnje razumijevanje cjelokupne problematike.

Godine 1435. u Cetini prestaje kneštvo Nelipčića smrću posljednjeg njenog kneza Ivaniša, a nasljedno pravo na njihovu baštinu ženidbom za Ivaniševu kćer polagao je tadašnji dalmatinsko-

[17] Milošević 1991, 18-19.

Sl. 5. *Stećak iz Biska s 1440. godinom uklesanom na sljemenu* (foto: A. Milošević)

hrvatski ban Ivan Frankopan. Svjestan teškoća koje će mu donijeti održanje nove stečevine, Frankopan je odmah po ustoličenju nastojao za sebe pridobiti oružju vješte cetinske Vlahe čime je nastavio politiku prema Vlasima koja je gotovo 100 godina rodu Nelipčića u Cetinskoj kneževini osiguravala napredak i donijela prvenstvo među hrvatskim velikaškim porodicama 14. i 15. stoljeća. No, tadašnji hrvatsko-ugarski kralj Sigismund Luksemburški osporavao je Frankopanu bivše Nelipčićeve posjede temeljem odredbi feudalnog prava i silom mu ih je oduzeo šaljući protiv njega vojsku pod vodstvom Matka Talovca. U jeku tih ratnih sukoba Frankopan je umro, a Vlasi u Cetini, zbog iskazane odanosti Frankopanu, bili su proganjani. Rezultat tih progona je i pogodba sklopljena između novog hrvatskog bana Petra Talovca i Mletačke republike u pogledu tretiranja Vlaha i uklanjanja postojećih razmirica između tog dijela stanovništva i novih gospodara Cetine.[18] Pogodba je sklopljena 1437. godine, ali izgleda da nije bila poštivana. Progoni Vlaha se nastavljaju i nakon toga dogovora, a nedugo potom uzrokuju i sukob novih cetinskih gospodara Talovaca s njihovim istočnim susjedom hercegom Stjepanom Kosačom koji je u to vrijeme stolovao u Imotskom.[19] Vjerojatno i sa željom da zaštiti vlaški dio cetinskih stanovnika Kosača ratuje s Talovcima, a u jednom ratnom sukobu, 1440. godine, oduzima im grad Omiš i cijeli prostor poljičke kneževine.[20] Stjepan Kosača je tim prostorom vladao nekoliko idućih godina, do 1444. godine od kada Omiš i Poljica priznaju mletačko vrhovništvo. U vezi s ovim događajima oko Poljica ovdje upozoravam da se stećci u Bisku nalaze na samoj sjevernoj granici s Poljicima, te da je upravo u ovo vrijeme mletački dužd bio Francesco Foscari. Što bi, pak, ovi događaji mogli značiti prema godini 1440. uklesanoj na stećku iz Biska i prema već spomenutom nalazu Foscarijeva novca, nije potrebno posebno objašnjavati.

Kratko vrijeme nakon sukoba Talovaca s hercegom Stjepanom Kosačom i početnih nesporazuma u pogledu političkih i gospodarskih ingerencija između Talovaca i Mletačke republike na području srednje Dalmacije krajem četvrtog i početkom petog desetljeća 15. stoljeća, novi gospodari Cetine nakratko nastoje izgladiti neprijateljske odnose s uglednijim vlaškim porodicama.[21] Međutim, već 1444. godine sukobi između Vlaha i Talovaca ponovo eskaliraju,[22] pa Vlasi iz Cetine opet bježe sa svojih posjeda, prvenstveno u Poljica, sada pod okrilje Mletačke republike, o čemu postoji zapis iz 1446. godine,[23] ali i u druge krajeve, pa vjerojatno i natrag prema Imotskom, pod okrilje Kosača. O tome nam ipak nisu poznati povijesni dokumenti. Zanimljivo je međutim da na groblju u Cisti Velikoj nalazimo

[18] Ljubić 1898, 96-98.

[19] Dinić 1940; Poparić 1942.

[20] Klaić 1975, 237-240.

[21] Lopašić 1895, 221. Ispravom izdanom 1443. godine pod Sinjem tadašnji cetinski knez i hrvatski ban Petar Talovac za vjernu službu novim posjedima daruje Vlaha Vignja Dubravčića.

[22] Stipišić / Šamšalović 1960, 568. Ispravom izdanom u Kninu 1444. godine Petar Talovac oduzima posjede Vlasima Mikuli Dudanoviću i Radoju Gerdaniću i daruje ih udovici Šimuna Keglavića.

[23] Ljubić 1898, 236-239. U zaključcima mletačke vlade iz 1446. navode se i pritužbe bana Petra Talovca da njegovi ljudi i Morlaci bježe u Poljica na štetu njegovu i njegovih posjeda.

dva sljemenjaka sa sačuvanim natpisima iz kojih saznajemo da su pripadali supružnicima Jerku i Vladni Kustražić.[24] Ova dva spomenika su ključna za kronološko određenje sljemenjaka *dalmatinskog tipa*, ali i o tome nešto više kasnije. Ono što je ovdje sada važno jest da su Kustražići kao cetinski Vlasi navedeni u onom ranije spomenutom Zakonu za Cetinske vlahe iz 1436. godine,[25] pa se ovom arheološko-povijesnom slagalicom može potvrditi prethodno pretpostavljeno povlačenje cetinskih Vlaha i prema Imotskom.

U vezi s povlačenjem Cetinskih vlaha zanimljivo je nadalje da sljemenjake *dalmatinskog tipa* nalazimo samo na onim područjima Dalmacije i jugozapadne Bosne kojima u to vrijeme gospodare Kosače.

Zanimljiv raspored sljemenjaka *dalmatinskog tipa* unutar državine Stjepana Kosače nagovještava još neke povijesne zaključke koje bez izučavanja stećaka, a samo na osnovu pisanih isprava, ipak nije bilo moguće dokučiti. Prostorni raspored tih stećaka pojašnjava osnovne Kosačine namjere, da oružju vješte i vojnički dobro organizirane Vlahe koncentrira u neposrednoj okolici Imotskog u kojem je imao svoje stalno sjedište te u području Duvanjskog i Kupreškog polja, a također i u dijelovima njegova posjeda koji su bili najistureniji prema Dalmaciji. Iz ovih pokazatelja mogu se prepoznati Kosačine namjere da svoj posjed zaštiti upravo u onim njegovim dijelovima koji su u to vrijeme bio najugroženiji. U prvo vrijeme, u četvrtom desetljeću 15. stoljeća, to radi da se zaštiti od Talovaca iz Cetine i Mletačke republike koja tada gospodari priobalnom Dalmacijom, pa iz tih razloga sljemenjake *dalmatinskog tipa* nalazimo isključivo zapadno i južno od Imotskoga. Podvlačim ovdje da se na tim grobljima u Dalmaciji nalaze uglavnom raniji, jednostavnije ukrašeni sljemenjaci za razliku od onih u poljima jugozapadne Bosne. Naseljavanje Vlaha, u drugoj polovini 15. stoljeća, u poljima jugozapadne Bosne ima za svrhu štititi Kosačin posjed u onim njegovim dijelovima koji su tada bili najugroženiji; najprije od samovoljne bosanske vlastele, a poslije i od samog bosanskog kralja Stjepana Tomaša, s kojim raskida savez nakon turske provale u Bosnu 1448. godine. Ovakvom naseljavanju Vlaha u drugoj polovini 15. stoljeća u sjeverozapadnim krajevima Kosačina posjeda nesumnjivo je razlog i sve stvarnija turska opasnost, posebno nakon pada Bosne pod Turke 1463. godine.[26]

Ranije spomenuti karakteristični prostorni raspored sljemenjaka *dalmatinskog tipa* unutar Kosačine državine nalazi, dakle, svoje povijesno opravdanje i dodatno ukazuje na već pretpostavljene i ranije dijelom obrazložene migracije vlaškog stanovništva u Dalmaciji i u jugozapadnoj Bosni. Klesari stećaka iz imotskog kraja nastavljaju produkciju ovih spomenika i kroz drugu polovinu 15. stoljeća, ali sada samo u okviru Kosačina posjeda, dodajući jednostavnije ukrašenim sljemenjacima niz novih dekorativnih elemenata koji se očituju bogatijim vegetabilnim trakama, antropomorfnim prikazima ljiljana i križa te razvijenijim arkadama i turnirskim motivima. Pretpostavljam da upravo u ovo vrijeme, dakle u drugoj polovini 15. stoljeća, djeluje i prije spomenuti klesar Jurina koji je svoje ime uklesao na bogato ukrašenom stećku Vlaha Vukoja Bogdanića u Lovreču kod Imotskoga (Sl. 6).[27] Sadržaj samog natpisa ne omogućava njegovu užu dataciju, no navodi se da je dobar junak Vukoje poginuo vojujući u „gospodskoj službi". Zbog toga se pretpostavljalo da taj nadgrobnik pripada kraju 14. stoljeća jer se „gospodsku službu" izjednačavalo sa služenjem vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću koji je bio najmoćniji feudalac na ovim prostorima na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće.[28] Prije smo pokušali pokazati da ovakav tip sljemenjaka ne može biti stariji od 1440. godine, a napose ne bogatije ukrašeni sljemenjak kakav je ovaj Bogdanićev. Dataciju Vukojeva stećka u drugu polovinu 15. stoljeća, a time, dakako, i njegovu vojnu službu kod Stjepana Kosače, nesumnjivo dokazuje i sljedeće.

S obzirom na obradu i prikaze isti je klesar izradio i ranije spomenuti stećak Vladne Kustražić (Sl. 7). Iz natpisa na ovom stećku saznajemo da je grob Vladne Kustražić bio postavljen pokraj groba njenog supruga Jerka Kustražića. Ovo

[24] Petričević 1981, 281-284; Lozo 1985.
[25] Klaić 1972, 265.
[26] Tursko osvajanje zemalja Stjepana Vukčića Kosače započelo je još 1463.–1465. godine. Na osvojenom jugoistočnom teritoriju Turci osnivaju poseban Hercegovački sandžak (Šabanović 44-46, 115-117). Sjeverozapadni dio nekadašnje hercegove državine osvajaju nešto kasnije (Rog 1477, Imotski najkasnije 1493, Posušje prije 1502, dok se Kupres kao nahija pojavljuje tek 1516. godine).
[27] Milošević 2005, 253-268.
[28] Petričević 1981, 283-284.

Sl. 6. *Stećak Vukoja Bogdanića u Lovreču kod Imotskog* (foto: A. Milošević)

Sl. 7. *Stećak Vladne Kustražić u Cisti kod Imotskog* (foto: A. Milošević)

naravno treba značiti da je vjerojatno i nad Jerkovim grobom bio podignut sličan stećak te da među ovim spomenicima mora postojati i kronološka razlika jer je Jerko umro ranije.[29] Nedoumice u tom pogledu riješilo je čitanje natpisa na jednom stećku koji je s ovog nalazišta prenesen u Split, ispred Muzeja Hrvatskih arheoloških spomenika (Sl. 8). Nedavno je utvrđeno da taj spomenik pripada Jerku Kustražiću. To je bio vrlo vrijedan podatak jer se stećak Jerka Kustražića upotrijebljenim dekorativnim elementima i ikonografskim rješenjima razlikuje od stećka njegove supruge. On spada u grupu sljemenjaka s jednostavnijim ukrasima, a svojim likovnim karakteristikama vrlo je blizak prije spomenutim stećcima iz Biska (Sl. 9). Ranije smo već spomenuli da je gotovo sigurno da je stećak Jerka Kustražića i one iz Biska radio isti klesar, a s obzirom na pouzdanu mogućnost datiranja stećaka iz Biska oko 1440. godine, vjerojatno je i stećak Jerka Kustražića napravljen približno u isto to vrijeme, odnosno svega nekoliko godina

Sl. 8. *Stećak Jerka Kustražića iz Ciste kod Imotskog* (danas ispred Muzeja HAS u Splitu, foto: A. Milošević)

nakon njegova povlačenja iz Cetine. I ovaj primjer, dakle, jasno potvrđuje prethodno iznijetu pretpostavku prema kojoj bi sljemenjaci *dalmatinskog tipa* s jednostavnijim ukrasima bili stariji od onih na kojima su dodane vegetabilne trake, arkade i antropomorfni ljiljani.[30]

[29] Uvažimo li ovdje poznatu činjenicu da su žene u kasnom srednjem vijeku na dalmatinskom prostoru živjele u prosjeku 10-15 godina duže od muškaraca, dobivamo pretpostavljenu moguću godinu klesanja i postavljanja njenog stećka, a to je po ovakvoj računici vrijeme oko 1455.–1460. godine. Ovaj podatak sam po sebi i ne bi bio toliko značajan da sljemenjak Vladne Kustražić stilski i radionički nije vrlo blizak spomenutom sljemenjaku Vlkoja Bogdanića, pa je preciznijom mogućom datacijom stećka Vladne Kustražić posredno dobiveno i približno vrijeme klesanja i postavljanja Bogdanićevog stećka, a time i desetine drugih, stilski i radionički vrlo sličnih bogatije ukrašenih sljemenjaka *dalmatinskog tipa* sačuvanih u okolici Imotskog te posebno u Duvanjskom i na Kupreškom polju.

[30] Tek kao kuriozum, ovdje upozoravam na još nešto. Kasnosrednjovjekovni monolitni nadgrobni spomenici, a pogotovu ukrašeni monumentalni sljemenjaci, nesumnjivo su bili značajan materijalni izdatak za naručitelja. O njihovoj onodobnoj vrijednosti nisu mi poznate izravne povijesne potvrde, no vrlo je ilustrativan jedan podatak iz 1377. godine prema kojemu je cetinski Vlah Ostoja Bogović podmirio ukupne troškove sahrane Vlaha Priboja Papalića u iznosu od nevjerojatnih 40 libara. Nevjerojatnih stoga jer je npr. prosječan ukop u Splitu u to vrijeme koštao između 4 i 8 libara, a za iznos od 40 libara u crkvi šibenskih franjevaca mogla se tada dobiti cijela obiteljska grobnica. Usporedbe radi, navodimo i gospodarski podatak iz 1370. godine po kojemu se Ratko Radoslavić porijeklom iz Cetine na ime

Sl. 9. *Stećci iz Biska u Cetinskoj krajini*
(foto: A. Milošević)

U vezi s prostornim rasporedom sljemenjaka *dalmatinskog tipa* zanimljiva je konačno i još jedna konstatacija, koja dodatno potvrđuje ovakva razmišljanja. Uočljivo je naime, njihovo pružanje u jednom pravcu, duž današnje ceste Trilj-Imotski (Sl. 10). Ako znamo da je istom ovom trasom prolazila i antička cesta Salona-Narona,[31] nema razloga sumnjati da se istim pravcem pružala i srednjovjekovna cesta, kojom treba pravdati ovakav prostorni raspored *dalmatinskih sljemenjaka*. Ako, pak, na osnovu ovog primjera, ceste pretpostavimo kao važan razlog njihovog prostornog razmještaja, čini mi se logičnim ovakav njihov prostorni raspored zahtijevati i od bosanske grupe ovih spomenika, što dijelom potvrđuju samo nalazi iz Kupreškog polja. Srednjovjekovna cesta, međutim, ovo polje nije napuštala kao današnja i antička cesta Salona-Argentaria preko Kupreških vrata, nego, sljedeći raspored sljemenjaka *dalmatinskog tipa*, rijekom Janj prema Plivi i dalje na sjever dolinom Vrbasa, prateći trasu rimske ceste Salona-Servitium.[32] Što se pak Duvanjskog polja tiče, uočljivo je da pružanje ovih spomenika ne prati niti današnje, a niti antičke ceste koje su prolazile tim poljem. Imajući međutim u vidu smještaj grobalja s ovim tipom spomenika najčešće uz cestovne komunikacije na način kako to pokazuju dalmatinski i kupreški primjeri, pretpostavljam da su i ovi stećci u Duvanjskom polju imali istu prostornu karakteristiku, odnosno da njihov prostorni raspored također indicira cestu. Temeljem ove pretpostavke i razmještaja stećaka, te prema pojedinačnim primjercima sljemenjaka *dalmatinskog tipa* na Blidinjskoj visoravni, pretpostavljam da su i duvanjski sljemenjaci bili položeni uz cestu koja je iz određenih razloga egzistirala samo jedno kratko vrijeme, a koja je Bosnu, dolinom Neretve, povezivala s jugom. U okviru poznatih povijesnih događaja druge polovine 15. stoljeća pretpostavljam da se to zbilo u vrijeme između 1470. godine i prvih desetljeća 16. stoljeća, odnosno u razdoblju kada je zbog turskih osvajanja prema Dalmaciji sva trgovina ovog dijela Bosne bila usmjerena prema Dubrovniku. Uspješnim turskim osvajanjima u Dalmaciji u prvim desetljećima 16. stoljeća, a posebno nakon pada Klisa 1537. godine, trgovačka razmjena Bosne ponovo je usmjerena prema Splitu.[33] Većina vlaškog stanovništva, oduvijek prilagodljiva novim gospodarima, u međuvremenu je prešla na islam, čime prestaje potreba klesanja ovakvih spomenika, pa iz tih razloga raskošnije ukrašene sljemenjake *dalmatinskog tipa* ne nalazimo niti uz ceste koje iz Bosne preko tog područja vode u Dalmaciju.

zakupa prihoda sela Stolac u Cetini obvezuje splitskom nadbiskupu godišnje isplatiti 60 libara (o tome usp. Ančić 1987, 91-94). Vrlo je vjerojatno da ukupni spomenuti troškovi sahrane Vlaha Priboja Papalića u cijenu uključuju i izradu i postavljanje stećka, a kako se sve to događa 1377. godine, sasvim je izvjesno da se ovdje ne radi o ukrašenom monumentalnom sljemenjaku, nego o jednostavnijem nadgrobnom spomeniku. Ukrašeni sljemenjaci, vidjeli smo, klešu se tek od trećeg ili četvrtog desetljeća 15. stoljeća, pa nam ovaj podatak iz 14. stoljeća za ukupnu cijenu koštanja ukrašenoga sljemenjaka može biti tek dobar reper.

[31] Bojanovski 1974, 221-223.

[32] Bojanovski 1974, 114-122.

[33] Kovačević 1961, 43-64.

Sl. 10. *Sljemenjaci dalmatinskog tipa u odnosu prema rimskim i vjerojatnim srednjovjekovnim cestama*

Summary

About the issue of Stećci from the Dalmatian perspective

Article discusses the late medieval monolithic tombstones – Stećci, mainly the so-called ridge *Dalmatian type*, their cultural affiliation and time of origin since the previous studies are still seeking a satisfactory answer to this important issue. Assessment on these issues in this disscussion are not offering a new theory, but it endeavors to develop and deepen one of those previously presented. In particular, it tries to strengthen the assumptions of the authors who associated genesis and development of these monumental tombstones with the Vlachs who were separate ethnicity at that time in the Western Balkans, and which are, as it is usually interpreted, the rest of the surviving indigenous, mostly Roman or Romanised Illyrian population. Thereat, the argument is built on a completely new facts, and far under-used methodology in the study of tombstones that confronts archaeological findings to well known historical facts. Spatial starting point for this are results of Stećci's research in the area of Cetina in Dalmatia and in the south-west Bosnia.

Literatura:

Ančić, M. 1987, Gospodarski aspekti stoćarstva ceninskog komitata u XIV. st., Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 14, Zagreb 1987, 69-98.

Ančić, M. 2007, Srednjovjekovno plemstvo na prostoru između Zrmanje i Neretve, u: Dalmatinska zagora: nepoznata zemlja, Zagreb 2007, 149-158.

Ančić, M. 2007a, Srednjovjekovni Vlasi kontinentalne Dalmacije, u: Dalmatinska zagora: nepoznata zemlja, Zagreb 2007, 161-167.

Anđelić, P. 1984, Doba srednjovjekovne bosanske države, u: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1984, 487-491

Basler, Đ. 1972, Neke likovne paralele na stećcima, Naše starine 13, Sarajevo 1972, 123-133.
Benac, A. 1982, Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka, u: Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istraživanja, Skopje 1982, 195-205.
Bešlagić, Š. 1971, Stećci – kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971.
Bešlagić, Š. 1973, Neki noviji rezultati istraživanja stećaka, u: Radovi sa simpozija Srednjovjekovna Bosna i Evropska kultura, Zenica 1973, 279-286.
Bešlagić, Š. 1982, Stećci – kultura i umjetnost, Sarajevo 1982.
Bojanovski, I. 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela ANUBiH 47, Sarajevo 1974.
Dinić, J. 1940, Zemlje hercega sv. Save, Glas SKA 82, Beograd 1940.
Dragomir, S. 1924, Vlahii si Morlacii, u: Studiu din istoria romànismului balcanic, Cluj 1924.
Gabričević, B. 1983, Antička nekropola u Sinju. Prilog proučavanju prapovijesnih vjerovanja, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 76, Split 1983, 5-101.
Gunjača, S. 1938, Cetinski knez Ivan I. Nelipić, Sarajevo, 1938.
Hadžijahić, M. 1973, Prilog Skarićevoj hipotezi o porijeklu stećaka, u: Radovi sa simpozija Srednjovjekovna Bosna i Evropska kultura, Zenica 1973, 287-296.
Hrabak, B. 1956, Prilog datovanju hercegovačkih stećaka, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (Arheologija), N. s., sv. 11, Sarajevo 1956, 325-328.
Hrabak, B. 1956a, O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Pripčinovića, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, (Istorija i etnografija), N. s., sv. 11, Sarajevo 1956, 29-39.
Jireček, K. 1959, Vlasi i Mavrovlasi u dubrovačkim spomenicima, u: Zbornik Konstantina Jirečeka 1, Posebna izdanja Srpske akademije nauka 326, Beograd 1959, 193-204.
Klaić, N. 1972, Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine, Zagreb 1972.
Klaić, N. 1984, Društvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj s posebnim obzirom na njegov razvitak u Cetinskoj krajini, u: Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, izd. HAD-a 8, Split 1984, 265-271.
Klaić, V. 1975, Povijest Hrvata, knj. 2, Zagreb 1975.
Kovačević, D. 1961, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Djela ANUBiH 18, Sarajevo 1961.
Kulišić, Š. 1967, O nekim problemima etničkog razvitka našeg dinarskog stanovništva i njegovih odnosa sa balkanskim starinicima, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 5, ANUBiH, Sarajevo 1967, 191-212.
Kulišić, Š. 1967, Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 5, ANUBiH, Sarajevo, 1967, 233-241.
Lopašić, R. 1895, Iz izvještaja o primorskim arhivima, Starine JAZU 27, Zagreb 1895.
Lovrenović, D. 2009, Stećci, Sarajevo 2009.
Lozo, M. 1985, Dva stećka iz Ciste, Imotska krajina br. 342-343, od 1. travnja 1985. godine.
Ljubić, Š. 1898, Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike, knj. 9, Zagreb 1898.
Mandić, D. 1963, Postanak Vlaha, u: Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, Rim 1963, 515-567.
Mandić, D. 1967, Etnička povijest Bosne i Hercegovine, Rim 1967.
Mandić, D. 1968, Vlaška teza o bosansko-hercegovačkim stećcima, Hrvatska revija 16, Pariz 1968, 237-246,
Miletić, N. 1982, Stećci – arheološki i likovni aspekt, u: Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istraživanja, Skopje 1982, 231-239.
Milošević, A. 1985, Ranosrednjovjekovni grob iz Bitelića, Starohrvatska prosvjeta, ser. 3, sv. 15, Split 1985, 227-236.
Milošević, A. 1991, Stećci i Vlasi. Stećci i vlaške migracije u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni u 14. i 15. stoljeću, Split 1991.
Milošević, A. 1998, Arheološka topografija Cetine, Split 1998.
Milošević, A. 2004, Stećci – Chi li fece e quando? Hortus artium medievalium 10, Zagreb – Motovun 2004, 187-202.
Milošević, A. 2005, „Kovač" Jurina, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 32, ANUBiH, Sarajevo, 2005, 253-268.
Mirdita, Z. 1995, Balkanski Vlasi u svjetlu podataka bizantskih autora, Povijesni prilozi Instituta za suvremenu povijest 14, Zagreb 1995, 25-116.
Mirdita, Z. 2004, Vlasi u historiografiji, Zagreb 2004.
Petričević, I. 1981, Pročitani „izgubljeni" natpisi, Kačić 13, Split 1981, 273-284.
Poparić, B. 1942, Tužna povijest hercegove zemlje 1437–1482, Zagreb 1942.
Skarić, V. 1955, Jedan slovenski uzor bosanskih mramorova, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 40, Sarajevo 1928, 141-144.
Skok, P. 1971, Vlah, Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, 514.
Soldo, A. J. 1965, Cetina – srednjovjekovna županija i kneštvo Nelipića, u: Sinjska spomenica 1715–1965, Sinj 1965, 63-101.
Solovjev, A. 1955, Bogumilska umjetnost, Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1955, 644-645.
Stojanović, LJ. 1902, Stari srpski zapisi i natpisi, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda 1, Beograd 1902.

Stećci 2008: Stećci (grupa autora), Zagreb 2008.
Stipišić, J. / Šamšalović, M. 1960, Isprave u arhivu Jugoslavenske akademije, Zbornik historijskog instituta JAZU 3, Zagreb 1960.
Stulli, B. 1967, Kroz historiju Sinjske krajine, Narodna umjetnost 5-6, Zagreb 1967–1968, 5-94.
Šćepanović, Ž. 1984, Crnojevići, Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1984.
Škobalj, A. 1970, Obredne gomile, Sveti Križ na Čiovu 1970.
Vemić, D. 2011, Late Medieval Tombstones (stećci) in the area of Žabljak, Montenegro, Budapest 2011.
Vukčević, N. 1981, Etimologija pojma „Vlah" i njegova razna značenja. Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji, Naučni skupovi Crnogorske akademije nauka i umjetnosti 7, Titograd 1981, 315-342.
Wenzel, M. 1962, Bosnian and Herzegovinian tombstones – who made them and why, Südost-Forschungen 21, München 1962, 102-143
Wenzel, M. 1999, Bosanski stil na stećcima i metalu, Sarajevo 1999.
Wilke, G. 1924, Über die Bedeutung einiger Symbole an den Bogumilen Denkmäleren, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 36, Sarajevo 1924, 27-38.
Žeravica, Z. / Kovačić, L. 2002, Konavle – srednjovjekovna groblja (katalog izložbe), Dubrovnik 2002.

Godišnjak/Jahrbuch 2013,42:103-130
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.24

Kroatizacija bosanskog srednjovjekovlja u svjetlu interkonfesionalnosti stećaka (O jednom modelu promjene historijskog pamćenja)

Dubravko Lovrenović
Sarajevo

Za svaki je narod bitno da može sebe dovesti u pitanje, da sebe vidi okom Drugoga. Dakle, snaga je nacije u njezinoj kulturi, u sposobnosti trajne kritičke negacije
(Lasić 2000, 202).

Čiji su stećci?

Teško da bi se na ovo, u duhu etnonacionalizma kasnog XIX. stoljeća postavljeno „katastarsko" pitanje, našao precizniji odgovor od onog sadržanog u tekstu epitafa datiranog prije 1411. godine, uklesanog na kamenoj stolici, danas smještenoj u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu: **Си ками нь варда, чи ли ъ био. Чи ли є садє, чи ли нєћ[є] в[и]ти. (Си ками н̂ варда, чи ли ьє био, чи ли ьє садє, чи ли нєћ[є] в[и]ти)**.[1] Ne zna se pouzdano čiji je ovaj „kam" bio, ne zna se čiji je sada (Zemaljski muzej je, prvi put u svojoj povijesti, zatvoren), niti se zna čiji će (institucionalno) biti. Sada je „svačiji" i „ničiji". Slično je sa stećcima u cjelini koji, unatoč svim mjerama zaštite, propadaju.

Dug su interdisciplinarni istraživački put (od konca XIX. do početka XXI. st.) morali proći ovi srednjovjekovni nadgrobni spomenici da bi ih se znanstvenom metodom vratilo u njihov izvorni svijet – u srednji vijek: od bogumilizacije, preko srbizacije i kroatizacije do debogumilizacije, desrbizacije i dekroatizacije. Istina, još uvijek ima onih koji, ostajući odani starim, preživjelim konceptima, istrajavaju na tlapnji: „Stećci su naši".[2] Pitanje njihove etničke i vjerske pripadnosti – kako to pokazuje iscrpan pregled historije historiografije o stećcima – i dalje zaokuplja istraživače. Tako jedna od „arhiviranih" ur-teorija o „našim" stećcima – ona o njihovom hrvatskom karakteru – nalazi mjesta u znanstvenim publikacijama i udžbenicima povijesti.[3] Ovakve, etno-nacionalnim i vjersko-političkim motivima nadahnute teze, odražavaju shvaćanja o „hrvatskoj" srednjovjekovnoj Bosni, čijim se glavnim kreatorima u historiografiji mogu smatrati Fran Milobar (Dr. Petrinjensis)[4] i Ivo Pilar (Südland)[5], a nastavljačima Josip Horvat[6], Filip Lukas[7] i Dominik Mandić[8] – i tad i sad prominentna imena historijske znanosti.

Polazeći od znanstveno zajamčene iterkonfesionalnosti stećaka, ovdje se akcent stavlja na povijesne okolnosti koje su postupak prisvajanja „legitimirale". Težište je na pitanju kroatizacije bosanskog srednjovjekovlja, čiji su organski dio činili i stećci. Težište je, drugim riječima, na tehnikama promjene historijskog pamćenja: bosanskog u hrvatsko.

Istraživačko polazište: trovrsnost hrvatske kulture: nacionalni identitet – konstruirani identitet

Istraživačku poziciju legitimiram tezom o trovrsnoj pojavnosti hrvatske nacionalne kulture,

[1] Vego 1962/I, 40-41.
[2] Lovrenović 2010, 25-38.
[3] O tome Semić 2014; Agičić 2003, 144.
[4] Milobar 1898.
[5] Pilar 1915; Isti 1917; Isti 1918; Isti 1922; Isti 1927; Südland 1990.
[6] Horvat 1939/1989.
[7] Lukas (1942/1991).
[8] Mandić 1967.

o tri kulturno-civilizacijska podtipa: mediteransko-romanskom, panonsko-srednjoevropskom i balkansko-orijentalnom. Ovu tipologiju historija književnosti predstavlja trima paradigmama: Augustin (Tin) Ujević – Miroslav Krleža – Ivo Andrić.[9] Njihove preokupacije, teme, način elaboracije, jezik – konačno: stil – koliko god slični, suštinski se međusobno razlikuju. Legitimiranjem i razumijevanjem nacionalnog identiteta ne kao prirodne datosti nego kao proizvoda ideološko-kulturalnih i crkvenih elita, nacionalni identitet konstruirani je identitet podložan dekonstrukciji. Konačno, istraživačko polazište definiram vlastitim skepticizmom u odnosu na integralno hrvatstvo: za razliku od mediteransko-romanske i panonsko-srednjoeuropske, balkansko-orijentalna komponenta hrvatske kulture, osim pod NDH (1941–1945), nikad nije bila obuhvaćena političkim pojmom Hrvatske.

Ovdje se postavljaju pitanja: u kakvim je političkim okolnostima kroatizirana balkansko-orijentalna inačica današnje hrvatske kulture? Kako je *bosanskohercegovačko* – povijest, jezik i kultura – postalo *hrvatsko*?

Svoj metodološki postupak temeljim na tipologiji nastanka suvremenih nacionalnih država profesora Metzeltina: 1. Osvješćivanje; 2. Teritorijalizacija; 3. Historizacija; 4. Standardizacija i historizacija jednog nacionalnog jezika; 5. Kanonizacija teksta; 6. Institucionalizacija; 7. Posredovanje; 8. Globalizacija.[10]

Pravaštvo, politički katolicizam i perspektiva „matere-zemlje": osvješćivanje

Ulazak Bosne i Hercegovine u vidokrug hrvatskog protonacionalizma, uspostava redovite crkvene hijerarhije 1881, presađivanje pravaškog (sve)hrvatstva na tlo orijentalnog bh. katoličanstva i koncept političkog katolicizma, ozvaničen na Prvom hrvatskom katoličkom kongresu održanom u Zagrebu 1900, pratila je kroatizacija bosanskog srednjovjekovlja. U tim okolnostima zamijenjeno je orijentalno bh. katoličanstvo ideologijom katoličkog hrvatstva, čijim se najdosljednijim pobornikom pokazao nadbiskup Josip Stadler. Svojim zahtjevom za vodećom ulogom Crkve i katoličkog episkopata u političkom životu bh. katolika „iznad postojećih stranaka" svrstava se on u integraliste i klerikalno krilo političkoga katolicizma u Europi.[11]

Do početka XX. st., uz oslonac na filozofiju Jeana Jacquesa Rousseaua, prevladala je u BiH velikohrvatska ideologija Stranke prava, koja je kao cilj postavila hrvatsku državu. Tvorcima te ideologije koja se pozivala na feudalno povijesno pravo i hrvatsku državnost smatraju se Ante Starčević (1823–1896) hrvatski političar, publicist i književnik, i Eugen Kvaternik (1825–1871) političar, pravnik, pisac i revolucionar.[12] Odigravši „bitnu ulogu u razvoju osjećajne integracije hrvatskoga naroda", kao svaka romantična ideologija koja „ne posreduje istinito znanje o raznovrsnosti društvene stvarnosti koja ju je uvjetovala", sadržavalo je pravaštvo niz iracionalnih elemenata: kod Starčevića kult razuma i odbijanje društvene i političke prakse, kod Kvaternika religiozni misticizam.[13]

U središtu (pre)oblikovanja nacionalnog identiteta u istočno-centralnoj Evropi nalaze se leksikolozi, filolozi i folkloristi.[14] Raskid s drevnom, narodnom poviješću, simultano se odigrava na polju historiografije čiji je zadatak: programirati politiku sjećanja podesnu za funkcionaliziranje u službi ideje da su nacije postojale oduvijek i da ih samo treba probuditi iz stoljetnoga sna.[15] To postaje jasnije ima li se u vidu sadržaj franjevačkih kronika (Lastrića, Benića, Lašvanina, Bogdanovića i Baltića) i djelâ prvih franjevačkih povjesničara XIX. st. Jukića i Kneževića, obilježen refleksijom na Bosansko kraljevstvo i doba političke samostalnosti s težnjom njihove restauracije. Ovim književno-historiografskim i političkim diskursom dominira Bosna kao povijesna domovina i jezik.

„Preporodni" diskurs iz korijena mijenja – kroatizira – stoljetni poredak i odnose. Odigrava se „spontano" okupljanje naroda motivirano idejom etničkog kontinuiteta s prednacionalnim identitetom i „ideološki prerađenim povijesnim predodžbama".[16] „Ali naša slavenska i hrvatska

[9] Lovrenović 1992, 76.
[10] Metzeltin 2012, 17-28.
[11] Džaja 2002, 51; Gross 1973, 333.
[12] Džaja 2002, 200, 202.
[13] Gross 1973, 417, 419, 429.
[14] Smit 2010, 27.
[15] Isto, 38.
[16] Usp. Stančić 2002, 18.

blaga ćud, samo da ne povrijedi drugoga, voljela je zatajiti svoje. Zamela je srce svoje pepelom, ali je ono i pod pepelom tinjalo, da poslije svim žarom progori" – zanosno objašnjava buđenje iz sna „začarane" nacije F. Martinović („Lijepa naša domovino", Napretkov kalendar za godinu 1911).[17] Vjerski i etnički identitet podliježu drugim kulturnim pravilima uobličavanja unutar novog političkog horizonta. Rađa se novi oblik „grupne narcisoidnosti" – pojava „od najvećeg političkog značenja" – u čijem karakteru samoobožavanja „leže korijeni fanatizma".[18]

Sukladno „društveno i povijesno uvjetovanim strastima"[19], „otkrivanje" etnohistorije, prvenstveno srednjovjekovne, praćeno je napuštanjem bosanskog i uvođenjem (sve)hrvatskog diskursa, odnosno usuglašavanjem historije s novom političkom normom. Kristalizira se osjećaj zajedničke sudbine u prošlosti, konstruira se i nameće nova svijest o historiji, nacionalna egzistencija institucionalizira se i zatvara u sebe.[20] Životna potreba za logističkom potporom historiografije u izgradnji nacionalne države i novog nacionalnog identiteta dovodi do aktiviranja odgovarajućih matrica i stereotipa: cijela se povijest BiH, od doseljenja Slavena u VI/VII. st. kroatizira, evolucionistički, u duhu rasnih teorija, kao što to 1918. operacionalizira Ivo Pilar (Südland) ili u duhu vječno prisutnog „pranaroda" – hrvatske političke nacije – kako to čini Dominik Mandić.[21] Nacija postaje „teritorijalna patrija, mesto rođenja i detinjstva, produžetak kućnog ognjišta i doma (…) mesto čovekovih predaka te heroja i kultura iz njegove davnine".[22] Sa svojim simboličko-kulturnim oznakama i etničkim identitetom nacija stupa u političku arenu, s ciljem ostvarivanja „bratstva putem simbola, obreda i ceremonija, koji žive pripadnike zajednice povezuju s mrtvima i palima".[23]

Unutar integralnog hrvatstva konstruirana je ideja o zajedničkoj pripadnosti i domovini, čime i vlastitoj različitosti od drugih. Takvo je shvaćanje uokvireno predodžbom o zajedničkom porijeklu, kako je to i inače bilo svojstveno nacionalizmu kasnog XIX. st. koji je izjednačavao pojmove naroda i nacija.[24] Tada je rođen hrvatski apologetsko-historijski narativ o povijesnoj državnosti koji je u naše vrijeme završio monologom HDZ-a i „franjoizma".[25]

Novi pojam „matere zemlje" označio je početak promjene historijskog gravitacijskog središta bh. katolika – budućih Hrvata – s Hrvatskom i Zagrebom kao novim političkim, crkvenim i kulturnim središtem gdje će biti ispisana njihova nova „kulturna povelja".[26] Trećega dana Prvog katoličkog kongresa, na svečanom banketu, izrekao je Stadler ključnu misao koja će postati političkom idejom vodiljom integralnog katoličkog hrvatstva: „Želim da se što prije Bosna i Hercegovina sjedini s materom zemljom".[27] Sintagma o „materi-zemlji" replika je mađarskih aspiracija da se državnopravni položaj Hrvatske i Dalmacije u Kraljevini Ugarskoj predstavi kao odnos prema „majci zemlji".[28] Izvorno značenje sintagme o „materi-zemlji" vodi u crkveno područje: katedrala se spominjala kao *ecclesia mater* – crkva-majka jedne dijeceze.[29] Bazilika sv. Ivana Lateranskog, službeno crkveno sjedište rimskoga biskupa (pape), kao rimska katedrala najstarija i najvažnija, nosi počasni naslov: *Omnium urbis et orbis ecclesiarum mater et caput* (*majka i glava svih crkava u Rimu i u cijelom svijetu*).[30]

Proces kulturološke standardizacije i ujednačavanja rezultirat će za Bošnjake-katolike značenjskom promjenom pojmova poput „historijske zemlje", „domovine", „kulture" i „države" s dalekosežnim, transgeneracijskim preoblikovanjem njihovog političkog i kulturološkog habitusa. „Historijska zemlja" (Bosna i Hercegovina) – područje na kojem se tokom više naraštaja vrši „uzajaman, i blagotvoran, uticaj terena i ljudi",[31] postepeno će gubiti svoj izvorni značaj u korist proširene, nacionalne domovine. Bio je to također početak preoblikovanja pojma „političke domovine" koji će, najprije zahvaljujući političarima, historičarima, književnicima, pravnici-

[17] Brkić 1995, 23.
[18] Fromm 1984, 58-59.
[19] Isto, 65-66.
[20] Хлебовчик 1983, 109.
[21] Südland 1990; Mandić 1967.
[22] Smit 2010, 183.
[23] Isto, 252.
[24] Usp. Lucy 2002, 73-75.
[25] O tome detaljno: Bellamy 2003, 32-66 i dalje.
[26] Usp. Smit 2010, 67.
[27] Strecha 1997, 157.
[28] Gross 1973, 41.
[29] http://www.themiddleages.net/life/chatedrals.htlm: 14. XII. 2013.
[30] http://hr.wikipedia.org/wiki/Bazilika_sv._Ivana_Lateranskog: 17. III. 2014.
[31] Smit 2010, 23.

ma, filozofima i raznim propagandistima, zatim putem škola, masovnih medija i knjiga, postati zajednički masama.[32] Pod kroatizacijom ili pohrvaćenjem podrazumijeva se pojam „koji opisuje proces kulturološke asimilacije kada osobe nehrvatskog porijekla postanu dobrovoljno ili prisilno Hrvati".[33] Na povijesnu pozornicu, sa svim svojim patrijarhalnim „rekvizitima", postavljena je nova predstava: „Nacionalistička drama spasenja".[34] Srednjovjekovno – „Nema spasa izvan Crkve" – prevedeno je u novovjekovno: „Nema spasa izvan Nacije".

Otkriće „hrvatskog" bosanskog srednjovjekovlja: „od stoljeća sedmog"

Kada je tokom druge polovice XIX. st. BiH pretvorena u poprište srpsko-hrvatskih integracijskih ideologija, u historiografiju o srednjovjekovnoj Bosni uselila se srpskocentrična i kroatocentrična perspektiva. Tada su postavljeni temelji od kojih se kasnije bilo teško odvojiti. Primjer velikog hrvatskog povjesničara Vjekoslava Klaića (1849–1928) o tome rječito govori. U svome djelu posvećenom zemljopisu i povijesti BiH, objavljenom 1878, on je tadašnje stanovništvo ove zemlje proglasio hrvatskim:

„Premda u Bosni i Hercegovini živi najvećim dielom samo jedan te isti, i to hrvatski narod, to su ipak vjerski, zatim politički i socijalni odnošaji raztrojili ovaj jedini narod na tri naroda: na Turke, Rišćane (Vlahe) i Kršćane (Latine). Ovi se luče jedini od drugih i sami i od službenih ljudi. U istinu medjutim jesu sva tri tobožnja naroda samo jedan narod, a to svjedoči jezik, mnogi običaji i narodne predaje (tradicije). Svi žitelji slovjenski u Bosni i Hercegovini, bili ma koje vjere, govore jednim jezikom, i to hrvatskim (...) Kao što Bošnjaci i Hercegovci govore istim jezikom hrvatskim, poput ostalih Hrvata, tako su u obće i svojimi tjelesnimi i duševnimi svojstvi srodni jednokrvnoj braći hrvatskoj, koja živu po Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji".[35]

Četiri godine kasnije, u knjizi posvećenoj povijesti srednjovjekovne Bosne, zauzeo je isti autor stav etničke, srpsko-hrvatske, ekvidistance:

„Prema oskudnim izvorom mučno bi bilo osjeći, imaju li se prvobitni slovjenski žitelji Bosne pribrojiti Hrvatom ili Srbom; nu sigurno jest, da je oblast Bosna već od prvoga časa bila na razmedji življa hrvatskoga i srbskoga. Što je bilo toj oblasti na zapadu i sjeverozapadu, bijaše hrvatsko; a što na iztoku, sjevero- i jugoiztoku, bijaše srpsko. Već ovim položajem njezinim bijaše Bosni označena sudbina za mnoga stoljeća. Čim su se pod imenom hrvatskim i srbskim počele stvarati dvie države i skupljati oko sebe ostale oblasti: obje su države privlačile Bosnu, svaka na svoju stranu".[36] Slika antagonističkih srpsko-hrvatskih političkih odnosa kasnog XIX. st. relocirana je u rani srednji vijek – bosanskohercegovački produženi srednji vijek koji, kao degenerirano srednjovjekovlje, još uvijek traje.

Započeo je srpsko-hrvatski historiografski boj za srednjovjekovnu Bosnu, koji se zatim prenio na političko i ratno polje. Svojoj još nerođenoj nacionalnoj „djeci" historiografija imaginarne Hrvatske nametnula je „neumoljive i okrutne zahteve super-ega".[37]

Fran Milobar (Dr. Petrinjensis): „Bosna i hrvatsko državno pravo": historizacija

Tezu o „hrvatskoj" srednjovjekovnoj Bosni, s polazištem u navodnom „hrvatskom državnom pravu" na Bosnu (i Hercegovinu), među prvima je razradio Fran Milobar (1869–1945), ekonomist, političar i politolog koji je pisao u duhu katoličke socijalne misli.[38] Gradeći svoju teoriju na imaginarnim temeljima došao je Milobar do znanstveno neodrživog zaključka da je „okupacija Bosne" od strane Austro-Ugarske temeljena na neotuđivom historijskom pravu. Tome je prethodio „minuciozno" proveden metodološki postupak sa svrhom državno-političke depersonalizacije i dehistorizacije srednjovjekovne Bosne i njezinog pretvaranja u sestrinsku „ekspoziturу" ugarsko-hrvatskog feudalno-dinastičkog

[32] Kordić 2010, 229.
[33] http://sh.wikipedia.org/wiki/Kroatizacija: 2. VII. 2012.
[34] Smit 2010, 38.
[35] Klaić 1878, 74, 78.
[36] Klaić 1882, 43.
[37] Usp. Frojd 2011, 15.
[38] Milobar 1898.

establishmenta. U rekonstrukciji „ab ovo", dokazujući „kontinuitet veza između Bosne i Hrvatske", bosanski banovi Borić, Kulin i Ninoslav postali su „podanici ugarsko-hrvatskih kraljeva", „Bosna nikad nije pripadala Srbiji", prema Porfirogenitu „hrvatski narod osvojio je i nastanio Dalmaciju, Panoniju i Ilirik", „Bosna je ležala u sredini Hrvatskog kraljevstva", hrvatsko pravo na Bosnu prešlo je na ugarske kraljeve, primjerice na Kolomana koji je već kao „Rex Ungarorum" i prije 1102. „imao pravo na Bosnu", „Bosna je kao najsnažniji banat bila centar Hrvatske", „bosanski banovi priznavali su vrhovnu vlast ugarsko-hrvatskih kraljeva samo na temelju pariteta obiju kruna".[39] Redanje ovih pravnih paradoksa u duhu „patriotske hipoteze" biva „okrunjeno" transformacijom Bosne od banovine u kraljevstvo. Autor s jedne strane govori o „velikoj nezavisnosti Bosne", dok na drugoj tvrdi da su „bosanski banovi dobili kraljevsku titulu, ali su usprkos tome [ostali] prvi vazali hrvatskih kraljeva".[40]

U tom duhu intrepretira Milobar okrunjenje prvog bosanskog kralja Tvrtka I. Kotromanića (1377): „Bosanski kralj Tvrtko bio je izabran za kralja cjelokupne Hrvatske (...)".[41] Do ovakvog je zaključka autor mogao doći samo zanemarujući ćirilski, odavno objavljen izvorni materijal, koji o Tvrtkovom okrunjenju govori iz druge perspektive: bosanske i srpske. Ono što zamjera „mađarskom patrioti Szalayu"[42], Milobar i sam čini samo u kroatističkom duhu. Tako su prema njemu Bosanci i njihovi vladari u vrijeme kralja Sigismunda (1387–1437) iskazivali čisto uvjerenje i budnu svijest o njihovoj hrvatskoj nacionalnosti i političkim stvarima.[43]

Svoju raspravu završava Milobar padom Bosne pod vlast Osmanskoga carstva 1463. Taj događaj prouzročio je, kaže on, „cijepanje hrvatske nacije kao neposredne posljedice osvojenja Bosne". Nakon pada Bosne „dospio je veći dio hrvatske nacije u interesnu sferu Istoka, dok je drugi dio ostao pri Zapadu".[44]

Pravaška „hrvatska" srednjovjekovna Bosna dobila je historiografsko utemeljenje.

Ivo Pilar: Bosna i Hercegovina kao „hrvatske zemlje" u hrvatskoj geopolitici: prva kanonizacija teksta

Nakon što je u srpskoj publicistici i historiografiji o Bosni i Hercegovini „patentirana" sintagma „srpske zemlje", u hrvatski diskurs o BiH, kao pandan, ulazi sintagma „hrvatske zemlje". Poslije Milobara taj je koncept najdosljednije razradio Ivo Pilar (**1874–1933**) u studiji „Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija" (Sarajevo, 1918) koju naziva „prvijencem na tom polju u našoj literaturi".[45]

Suvremenici su puni pohvala na račun Pilara i njegovog multidisciplinarno utemeljenog djela koje ga je u mnogim segmentima nadživjelo.[46] Pilar se smatra **„rodonačelnik[om], osnivač[em] geopolitike kao znanosti kod Hrvata"**[47], jednim „od najoštroumnijih hrvatskih političkih mislilaca, koji je vidio daleko unaprijed".[48]

Sa BiH kao lajtmotivom tragao je Pilar za rješenjem tzv. hrvatskog pitanja isključivo kao državotvornog geopolitičkog problema koji „**u širem smislu** elaborira kao južnoslavensko pitanje u Austro-Ugarskoj (…) a podredno kao problem borbe između Hrvata i Srba za prevlast nad tim južnoslavenskim prostorima".[49]

Ne zaobilazeći „onaj nesretni provincijalizam, koga se u našem javnom životu ne možemo otresti" definira autor pojam „hrvatskih zemalja": „Pod 'Hrvatskim zemljama' razumijemo skup historičko-političkih pokrajina na jugu austro-ugarske monarhije, koje su njekad sačinjavale sastavni dio hrvatske države, u kojima stanuju još danas Hrvati kao pretežni ili barem znatni dio pučanstva. Prema ovoj definiciji spadaju u hrvatske zemlje Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna, Hercegovina i Istra."[50]

Ove zemlje vidi Pilar kao zaokruženu geopolitičku cjelinu unutar samostalne hrvatske države, šire kao kondominij u sastavu Austro-Ugarske monarhije, izvan tzv. trijalističkog rješenja, ili u sklopu Velike Hrvatske bez Srba. Preduvjet svih rješenja predstavljala su dva državotvorna

[39] Milobar 1898, 1, 22-23, 24, 36, 46, 60, 81, 124, 155, 160.
[40] Isto, 182 i dalje.
[41] Isto, 201.
[42] Isto, 193.
[43] Isto, 218.
[44] Isto, 229 i dalje.
[45] Pilar 1918, 4.
[46] Vučić 1995, V-XVIII; Švab 1995, 39-50; Pavešković 1995, 51-57; Jelčić 1995, 58-61.
[47] Vučić 1995, VI.
[48] Jelčić 1997, 5.
[49] Vučić 1995, VI-VII.
[50] Pilar 1918, 4-5.

zahtjeva: 1. okupljanje hrvatskih zemalja u jednu državu, 2. uspostava suverene hrvatske vlasti. Prvi uvjet smatrao je Pilar ispunjenim činom aneksije BiH 1908. Između jedanaest geostrateških karakteristika Hrvatske izriče Pilar i onu koja se odnosi na BiH: „Presudna uloga Bosne i Hercegovine za opstanak Hrvatske".[51] Taj aksiom hrvatskog samoodržanja glasi: „Jer politička rastrganost njihovih zemalja onemogućuje Hrvatima u sva tri dijela jednolično se kulturno razvijati, što umanjuje znatno skupni uspjeh njihovog kulturnog nastojanja (…). Na ovaki je način [aneksijom] pristup Bosne i Hercegovine u okvir jedne te iste države sa ostalima hrvatskim zemljama činjenica, sa kojom hrvatska politika u svakom pogledu najozbiljnije računati mora, a naposeb i u pogledu geografsko-političkom (…). Trojednica, da se popularno izrazimo, naliči široko raskrečenoj kobasici (…). Hrvatska, Slavonija i Dalmacija ovakove kakove jesu u današnjem zemljopisnom obliku, nemogu živjeti niti imati ikakove budućnosti, niti u narodnom niti u prometnom pogledu, dok se jaz izmegju raskrečenih krakova ne ispuni prisajedinjenjem Bosne i Hercegovine".[52] Političku budućnost Hrvata vezivao je Pilar za opstanak Monarhije: „Mi se zato ne žacamo tvrditi, da nijedan narod u Monarhiji ne ima tolikoga interesa na opstanku Monarhije kao mi Hrvati. Propast Monarhije znači (…) sigurnu propast hrvatskoga naroda."[53]

Koliko je bio svjestan složenosti tih ciljeva i nepremostivih regionalnih oprečnosti svjedoče ove njegove riječi: „Hrvati će izgubiti žarište svoje prosvjete i kulture, koje su si nakon dugih dvanaest stoljeća tek u XIX. vijeku stekli. Hrvatska se je politika razišla po provincijama, Banovina ima svoje stranke, Dalmacija svoje, Bosna svoje, Istra svoje, svaka provincija vodi politiku na svoju ruku. Provincijalizam pobjegjuje ujedinjujuću snagu narodne hrvatske misli (…). Banovina misli drugo o ratu, Dalmacija drugače, Herceg-Bosna drugače".[54] To stanje – konstatira autor – povijesno je utemeljeno jer „mlada hrvatska narodna država nije bila u stanju trajno savladati strahovitu ovu prirodnu granicu, niti steći trajnoga upliva u nutrini Herceg-Bosne i za to je evo (…) Bosna od 11. stoljeća pošla svojim samostalnim putem i ostala politički sasvim odijeljena od Dalmacije sve do konca devetnajstoga, dotično početka dvadesetoga stoljeća (aneksija)". Pilar ističe da područje Bosne, „osim južnozapadnoga dijela Hercegovine", predstavlja „u klimatskom, floističnom, faunističkom i gospodarskom pogledu jedinstvenu formaciju" i da je to „ona geografska baza, koja je iznijela bosanski politički separatizam i bosansku državu koja od 1323. do 1463. ide svojim putem". Srednjovjekovnu Bosnu razdirao je hercegovački „separatizam" koji „nije ni do danas zamro i naši bosanski političari znali bi gdjekoju lijepu o tome pričati".[55]

Više odijeljenih povijesti, više „urođenih" separatizama i više povijesnih sudbina nastoji Pilar „prisajediniti", međutim svijet kabinetskih ideja i geopolitička stvarnost nisu se dali uskladiti. Glavni je razlog: „prirodna centrifugalnost" hrvatskih zemalja.[56] O tome piše: „dosele hrvatske zemlje mogla [je] ujediniti samo rimska imperija", a sada „je sve ove zemlje opet ujedinila Austro-Ugarska Monarhija (…). Mi dakle tvrdimo da hrvatske zemlje može održati na okupu samo jedna sila, koja je u stanju paralizirati njihovu prirodnu centrifugalnost". Ovo gledište gradio je Pilar i na pretpostavci da će iz Prvog svjetskog rata kao pobjednice izići „centralne vlasti".[57] Tu prazninu u njegovoj geopolitičkoj konstrukciji kasnije nije bilo moguće popuniti starim sadržajem.

Pilarovo polazište o bogumilskom, tj. hrvatskom karakteru srednjovjekovne Bosne „imalo je svoje ishodište u njegovim geopolitičkim razmišljanjima o položaju hrvatskih zemalja u europskoj političkoj konstelaciji u prvim desetljećima XX. stoljeća".[58] On je htio ustanoviti „jesu li Bosna i Hercegovina hrvatske ili srbske zemlje", a bio je uvjeren da će mu „kasnije znanost i budući politički razvoj bezuvjetno morati dati pravo".[59]

Suštinu ove Pilarove konstrukcije čini teza o „preseljenju" tzv. „hrvatske narodne stranke" iz Hrvatske (X-XII. st.) koja se, poražena od „klerikalno-romanske stranke", povukla u zabačenu Bosnu i tu, djelovanjem „jednog politički aktivnog narodnog elementa", postavila temelj „ka-

[51] Vučić 1995, VIII-IX.
[52] Pilar 1918, 20-21, 25.
[53] Pilar 1915, 78.
[54] Isto, 54-55.
[55] Pilar 1918, 12-13, 14.
[56] Isto, 31.
[57] Pilar 1917, 49.
[58] Matijević 2006, 69.
[59] Südland 1990, 82.

snijem stvaranju bosanske države".[60] Nakon toga je „hrvatsko-bosansko plemstvo prešlo naprosto bogumilstvu" iz čega je nastao kobni „raskol" u hrvatstvu: „Posljedica toga bijaše, da se bosanski bogumilski Hrvati sve više otuđivahu od primorskih katolika i da potonji nastupahu ofenzivno prema braći u Bosni, a bosanski Hrvati sad opet sasvim naravno nastojahu, da se osamostale i politički odciepe od primorskih Hrvata, te da područje bosanske Crkve izgrade politički samostalnim područjem". Tako izvodi Pilar tezu o „hrvatskom podrietlu Bosne" i bosanskoj državi koja „nije iskonsko stvaranje države jednog osvajalačkog plemena, nego tek drugotna tvorevina hrvatskog naroda, koji bijaše u to doba u glavnim obrisima već oblikovan".[61]

Nova promjena vjere – prelaskom s „bogumilstva" na islam nakon 1463. – rezultirala je prema Pilaru trima posljedicama: 1. „podpuno [je] zamrla nacionalna sviest bosanskih Hrvata koji su prešli na islam"; 2. „podpuno bijaše razkinuta svaka veza s njihovom nacionalnom i političkom prošlošću"; 3. „promjenom vjere bogumili ne postadoše samo muslimani s vjeroizpovjednog gledišta, nego također i Osmanlije u političkom smislu".[62]

Završilo je to unutarhrvatskom podjelom između islamiziranih i katoličkih Hrvata: „Ovako se Hrvati podieliše u dva tabora, jedni se borahu za Iztok, a drugi za Zapad izprva na strani Ugarske, a kasnije na strani Austrije i zatirahu se međusobno divlje i biesno, što potjecaše jednako od vjeroizpovjedne prirode kao i od tvrdoglavog karaktera obih jednorodnih stranaka".[63]

Svoje osnovne teze o bosanskome bogumilstvu, sad i pojačane, ponovio je Pilar u jednoj knjižici tiskanoj u Zagrebu 1927. i 1929. Pojavu „bogomilske bosanske crkve" tu je doveo u tijesnu vezu sa propašću „hrvatske državne samostalnosti" po čemu „smo mi Hrvati došli u onu nepovoljnu političku situaciju, u kojoj se nalazimo kroz čitav XIX. vijek a i danas, i od jedne veličine do XII. vijeka postali smo žalosni ostanci jednoga nekoć velikoga naroda".[64] Sažimajući svoja zapažanja u sedam tačaka ključnu, četvrtu tačku, formulira ovako: „Politički je bogomilski raskol bio od najvećeg utjecaja na hrvatsku povijest, jer prvo je stvorio bosansku posebnu državu i bosanski separatizam, a drugo je zaprečio obnovu Hrvatske samostalnosti, koju su Šubići u XIV vijeku tako lijepo započeli (…)". Svoja razmatranja zaključuje sedmom tačkom: „Kao stvarne posljedice Bogomilstva imaju se smatrati hrvatski negativizam, nesposobnost i manjkajući smisao za privredu i praktičku politiku i manjak životne snage (…)".[65]

Pilarove historijske preokupacije snažan su kontrapunkt srbizaciji Bosne i Hercegovine. Kao takve nisu mogle izbjeći zamku ideologije, kao što danas ne mogu izdržati znanstvenu kritiku. A budući da BiH u isto vrijeme nije mogla biti i „srpska" i „hrvatska" na cijeni dobiva prepravljanje, bolje reći krivotvorenje povijesti.

Za Pilara se ne može reći da je ciljano prekrajao povijest: koristeći se znanstvenim argumentima izvodio je neznanstvene teze želeći ih staviti u službu političkog programa, odnosno izgradnje države kao „socijalnog mehanizma, koji ima štititi, pojačavati i nastavljati životvorne i živobrane funkcije obitelji i naroda".[66] On je bio uvjeren da BiH mora biti uključena u hrvatski (geo)politički prostor: „Bosni je suđeno, da si potraži nove putove, a te može naći ne samo iz geopolitičkih nego također iz poviestnih i narodnih razloga, koje sam naveo, samo na strani svoje jednokrvne hrvatske braće. I samo u tom okviru može Bosna živjeti plodonosnim životom".[67]

Još u Pilarovo vrijeme okolnosti nisu išle na ruku njegovim geopolitičkim zamislima. O tome je zapisao: „Političko stanje je žalosno. Narod se je zasitio politike, najbolji ljudi povlače se sa političkog poprišta. Političke stranke ne pokazuju nikakvog razvitka, sve su nedostatne i sav njihov rad ograničuje se na grčevitu borbu za samoodržanje. Što manje svojim tendencijama i programima odgovaraju narodnim potrebama, to se grčevitije bore za obstanak, to im manje prilike ostaje, da urade štogod za narodno dobro".[68] Pilar piše 1915, a čitamo to 2014. kao štivo iz jutrošnjih novina!

O uzrocima tog stanja kaže: „Naša je mana, da za naše neuspjehe uvijek krivimo druge i nećemo da uvidimo, da smo im najviše sami krivi.

[60] Südland 1990, 91.
[61] Isto, 92-93, 94.
[62] Isto, 102-103.
[63] Isto, 103-104.
[64] Pilar 1927, 69.
[65] Isto, 71-72.
[66] Pilar 1922, 88.
[67] Südland 1990, 105.
[68] Pilar 1915, 53.

– Krivica naših neuspjeha leži u dvome: naši ljudi nevaljaju, i misli, koje ove ljude vode, takogjer nevaljaju, a rezultat je: neuspjeh na svim poprištima narodnog života".[69] I dalje: „Pitanje nastaje sada za nas Hrvate, hoćemo li mi upotrijebiti tu priliku [Prvi svjetski rat], da mutiramo, i da najprije svoj misaoni život poboljšamo i obogatimo, i da s tim misaonim preokretom pokrenemo sve naše tužne prilike na bolje (…). Zar da znamo samo junački ginuti a da nikako nemožemo potrefiti i junački živjeti."

Pilarove kontradikcije

Odvjetnik, politički mislilac, pravni teoretičar, socijalni psiholog, teoretičar umjetnosti (secesija), geopolitičar i političar, povjesničar i povijesno-politički publicist Ivo Pilar razvio je geopolitički koncept sekularnog hrvatstva. Pilarove geopolitičke teze, međutim, mogle su donekle vrijediti dok se vijorila zastava crno-žute monarhije. Raspadom Austro-Ugarske, u svijetu nacionalnih država, ostali su bh. Hrvati „otočna nacija" – nacija u stalnoj potrazi za dokazivanjem „očinstva": vlastitom nacionalnom državom. Uostalom, već i prije bilo je jasno, kako kaže sam Pilar, „da ove [geopolitičke] činjenice, premda u pojedinostima poznate, nisu prešle u svijest širih slojeva naše inteligencije, a naposeb nisu nikako dovoljno uvažene od hrvatske politike".[70]

Pilar nije zagovarao silu kao sredstvo rješenja hrvatskog pitanja, naprotiv bio je humanist svjestan „da je rak rana hrvatskoga narodnoga života, slaboća značaja hrvatskih ljudi (…) da pitanje slabosti značaja nije samo hrvatsko, nego da je naprotiv opće slavensko pitanje". Zato je poduzeo opsežno istraživanje u namjeri da nađe „pouzdanu filozofsku osnovku" i objašnjenje za „manjak slavenskoga individualizma" u čijem temelju stoje „kolektivistički instinkti".[71]

Pilarove analize kontradiktorne su: dok je na jednoj strani lucidno prepoznavao probleme, njihova rješenja, posebno kada je riječ o Bosni i Hercegovini, nisu bila u skladu sa stanjem povijesnih činjenica i mogućnostima što su ih u sebi krile hrvatske zemlje – Hrvatska, Slavonija i Dalmacija – i same stoljećima objekti kolonizacije. Pokušaj stvaranja novog nacionalnog identiteta predstavljao je, međutim, „političku akciju s političkim posledicama" uključujući prekrajanje geopolitičkih karata.[72] Pri tom taj novi nacionalni identitet nije iskovan u procesu otcjepljenja nego dekolonizacije. I ne htijući, Pilar je sudjelovao u konstruiranju bh. hrvatske „Sfinge".

Bilo kako bilo, iluzije o hrvatskom karakteru srednjovjekovne Bosne dobile su svoju novu znanstvenu „legitimaciju", ali na tome nije ostalo: trebalo ih je „institucionalizirati".

HKD Napredak i kroatizacija bosanskog srednjovjekovlja: institucionalizacija

Nova nacionalna stremljenja, obilježena brisanjem granice između mitologema i povijesne znanosti, sažima Napretkov „Hrvatski narodni kalendar" – jedno od najutjecajnijih štiva za širenje i popularizaciju katoličkog hrvatstva. Našlo se tu 1911, 1917. i 1927. mjesta za integralno-hrvatska pjesnička domoljubna nadahnuća: Kranjčevićeva („Pred knjigom povijesti roda moga"), Šenoina („Trojedini barjak naš"), kao i za Mihanovićevu „Lijepu našu".[73] Kranjčević slavi baštinu pradjedova, domovinu i slobodu, Šenoa pjeva o vrlinama narodnim u tri boje – bijeloj, crvenoj i plavoj dok Mihanović 1835. tiska stihovanu odu junačkoj zemlji ravnoj i planinskoj nastanjenoj hrvatskim ljudima: zemljoradnicima, stočarima i ratnicima. „Silni gromi, silni udi; - To je naša domovina!" Mihanovićev domoljubni horizont širi se i na Bosnu (Tursku Hrvatsku) kad pjeva: „Magla, što li, Unu skriva? / Ni l' to našiji jauk turobni?", i kada poziva na njezino oslobođenje: „Pušku hvataj, sablju paši".[74] Tek otkriveno božanstvo Nacije budi emocije „zajednice okrenute samoj sebi, zajednice koja samosvesno veliča samu sebe (…) vrline 'nacionalnog ja'".[75] To objašnjava izmjenu koja se desila u zadnjem stihu Mihanovićeve pjesme; umjesto „da svog doma Horvat ljubi" – kako je tekst izvorno tiskan – „da svoj narod Hrvat ljubi", kako se pjeva danas.[76]

[69] Isto, 51.
[70] Pilar 1918, 16.
[71] Pilar 1922, 9, 11-12, 14.
[72] Smit 2010, 158.
[73] Brkić 1995, 17-19, 24-25.
[74] Stančić 2002, 173.
[75] Smit 2010, 125.
[76] Stančić 2002, 52.

Kako je ideja „političke domovine" preformulirana sukladno novoj nacionalnoj dogmi svjedoči Ante Tandarić u tekstu „Naše hrvatsko rodoljublje (Namijenjeno našem narodu)", tiskanom u Napretkovom kalendaru za godinu 1909: „Ljubav se naša ima da proteže na cijelu našu domovinu. A dokle ta siže? Gdje god se hrvatski govori i hrvatski osjeća, ondje znaj, Hrvate, da je domovina tvoja i u njoj jednokrvna braća tvoja! To je domovina naša u širem smislu. Ako si se recimo rodio u Bosni i Hercegovini, pa dogješ u Hrvatsku, Slavoniju ili u Dalmaciju, Istru, Megjumurje ili na otoke jadranskoga mora, došao si u domovinu svoju; ili te sudbina nanijela u drugi koji predjel, pa ma i na kraj zemlje, ne sumljaj ni časak da ti je i ondje domovina tvoja. To je nekadanja velika kraljevina hrvatska, kojoj je neko vrijeme velikim dijelom pripadala i naša uža domovina Bosna (…) Mi smo svi braća jedne majke Hrvatske, iste krvi i jezika, ali smo se gonjeni raznim udesom jedni od drugih rastavili i zaboravili jedni na druge, te dugo vremena nismo jedni drugih držali za rod nego mi u Bosni i Hercegovini zaboravismo, da imamo istokrvnu braću svoju Hrvate, zaboravismo i ime svoje hrvatsko".[77]

Ovaj domoljubni zanos i „izmišljena tradicija" daju za pravo Ernestu Renanu koji je davno utvrdio da je „zaboravljanje ili čak krivo razumijevanje povijesti bitan element kod nastanka nacije".[78] Takva „priprosta i neizdiferencirana slika povijesti", posredovana i preko amaterapovjesničara, pustila je u svijesti običnih ljudi dubok korijen prerastajući u snažan motivacijski faktor političkog djelovanja obojenog viktimističkim diskursom i borbenim sloganom „svetoga samoodržanja". Kaže se u već citiranom tekstu Ante Tandrića iz 1909: „U svim tim pokrajinama govori se jedan te isti jezik kao i kod nas u Bosni i Hercegovini, pjeva se jedna te ista junačka pjesma kao i kod nas, pjesma patnika Hrvata, koji je na tisuće godina branio domovinu svoju od navala neprijateljskih". I dalje: „Hrvata nas ima različitih vjera – sve do 3 milijuna – svi smo braća Hrvati ali žali bože nijesmo se još svi osvijestili! No prosvjeta će za stalno učiniti promjenu, te ćemo se svi kao istokrvna braća dičiti samo jednim narodnim imenom hrvatskim i ljubiti samo jednu domovinu Hrvatsku".[79] Stanje na terenu nije govorilo u prilog ovih optimističkih predviđanja. Samo godinu dana kasnije piše dobar poznavalac bh. prilika: „Katolički seljak za svoju narodnost znatnim dijelom još i nezna".[80] Raspon između mogućeg i poželjnog rezultira novim pojmovima: „užom" i „širom" domovinom. U tekstu „Okupacija Bosne prema bilješkama Luke Senjaka i fra Jake Baltića" (Napretkov kalendar za 1938) fra Rastko Drljić piše: „Ove godine navršava se 60 godina od okupacije naše uže domovine Herceg-Bosne".[81]

Ta se borba ujednačavanja identiteta odvija pod patronatom samoga Boga. Otuda: „Bog i Hrvati". Centralni su njezini motivi, na jednoj strani obrana vjere, na drugoj sjedinjenje BiH s Hrvatskom. U kalendaru za 1915, u svom „Znamenitom prilogu Hrvatstvu Bosne i Hercegovine", piše fra Vinko Šalić: „Od vremena okupacije [1463] pa do danas naseljena je Bosna mnogim stranim elementima, a politički kao i Hercegovina još nijesu pridružene onamo kamo spadaju to jest k Hrvatskoj, koje su nekoć upravo maticom bile. Nadajmo se, da će taj cilj Hrvata – pravih, oživotvoriti, pa 'Bog i Hrvati'!".[82] Šalić varira biblijsku sliku povijesti o „izabranom narodu". BiH je metafora egipatskog sužanjstva, Hrvatska je obećana zemlja, „izlazak" u tu zemlju povijesni je cilj, u rukama nacije nalazi se „Mojsijev" štap: još samo da se „otvori more"! „Sagledati se kao potencijalno 'svet narod' znači neraskidivo povezati izabranost s kolektivnim osvećenjem".[83] Varira Šilić također pravašku sliku hrvatske povijesti – pojam „pravi Hèrvat" koji uvodi Starčević i Kvaternikovu predodžbu o povijesnom smislu opstanka hrvatskog naroda koji vidi „u neprekinutu lancu događaja kroz 13 stoljeća", čija se misija kao izabranog naroda sastoji u spašavanju evropske kršćanske kulture.[84]

Bosanski srednjovjekovni vladari tako postaju hrvatski vladari. Ta sudbina, u Napretkovom kalendaru za 1928, u tekstu koji potpisuje I. A. Milićević, stigla je bana Kulina za kojeg se kaže: „Veliki ban Kulin odista je velika ličnost hrvatske

[77] Brkić 1995, 31.
[78] Prema: Kordić 2010, 257.
[79] Brkić 1995, 31-32.
[80] Pilar 1910, 34.
[81] Brkić 1995, 265.
[82] Isto, 71.
[83] Smit 2010, 64.
[84] Gross 1973, 32, 42 i dalje.

prošlosti".[85] U Napretkovom kalendaru za 1942, u tekstu pod naslovom „Značenje bosanskog bana i kralja Tvrdka I. u povijesti hrvatskog naroda (Prigodom 550. godišnjice Tvrdkove smrti)", Ivan Renđeo piše: „U povijesti hrvatskoj je kralj Tvrdko I. nastavljač kontinuiteta hrvatske političke ideje i državnosti i rijetko važan i značajan prvoborac i predstavnik rasne aktivnosti i sposobnosti. Danas, kada je uspostavljena i ponovo u život uvedena slobodna i suverena Nezavisna Država Hrvatska, značenje Tvrdka I. izdiže se neobično. On je po svojoj političkoj koncepciji zadnji veliki kralj hrvatski i ideološki preteča moderne Hrvatske". „Preteče" Tvrtkove su hrvatski kraljevi Tomislav i Petar Krešimir.[86]

U istom kalendaru, za godinu 1932, demonstrira to Dragutin Kamber u članku „Vjera bosanskih vladara" gdje kaže: „Iako se svi bosanski vladari nijesu rodili i odgajali kao katolici, *oni su vladali kao katolici*. A u velikoj većini su i katolici po rođenju i odgoju".[87]

Ovaj raskorak prati, inače dokumentarno solidno utemeljen, rad Krunoslava Draganovića pod naslovom „Jedan sudbonosni vijek u povijesti Hrvata katolika Bosne", objavljen u Napretkovom kalendaru za 1941. Dok se u tekstu govori o „masama katoličkog naroda", „katolicima", „katoličkom elementu", „katolicima u Bosni i Hercegovini", „kršćanskom narodu", „katoličkom narodu", „jakim katoličkim grupama" te „bosanskom katolicizmu", u zaključak ulaze Hrvati: „Ne treba ni spominjati, od kakve je presudne važnosti po hrvatsku svijest i uopće po Hrvatski narod u Bosni bilo spasavanje i održavanje katolicizma u ovim ispaćenim zemljama".[88] U pitanju je, da se poslužim autorovom sintagmom, samo „patriotska hipoteza".

Duh „patriotske hipoteze", duh historicizma, kao partikularističkog povratka u prošlost, provlači se kroz tekst Josipa Koprivčevića „O emigraciji katolika iz Bosne" objavljen u Napretkovom kalendaru za 1940: „Da nije bilo ovih velikih emigracija katoličkog pučanstva u Bosni na kraju 17. i početkom 18. vijeka, danas bi bez dvojbe katolički elemenat u Bosni činio apsolutnu većinu pučanstva, a time bi i hrvatska narodna stvar u Bosni kud i kamo drugačije stajala nego danas".[89] Vjerujući u „rađanje, rast, procvat i propadanje naroda i kultura"[90], pred očima nove, nacionalne povijesti, stalno se nalazi dijagram etničkog rasta i opadanja: opasnost nestanka. Iz popisa stanovništva i etničkih statistika crpi se vječna zabrinutost za kolektivno „ja". Otuda neposustala očekivanja na vlastitom brojčanom porastu iskazana u članku Krunoslava Draganovića („Iza 50 godina", Napretkov kalendar za godinu 1929): „Katolici su prvi stup hrvatstva u Bosni i Hercegovini. I ona malica katolika, koji nijesu Hrvatima, biće i to. Pokazuje nam to razvoj prilika novije prošlosti, jamči zajednička vjera, interesi, bliža kultura".[91] *Nomen est omen* – zato hrvatska nacionalna svijest u BiH svoje povijesno uporište ne nalazi u bosanskom nego u hrvatskom srednjovjekovlju.

Godine 1925. obilježena je tisućugodišnjica kraljevstva hrvatskog, što je svoj odraz našlo u Napretkovom kalendaru, uz obrazloženje da „se često puta predbacuje Hrvatima, da njihova povijest bar u najstarijim vremenima obitavanja u ovim krajevima nije jasno dokumentirana".[92] Kako je trasiran put izmjene povijesnog pamćenja kazuje Napretkov kalendar za 1913. U tekstu „Stjepan Tvrtko I." Stj. Janković piše: „U državopravnom pogledu potpadala je Bosna sve tamo od kralja Tomislava (vladao izmegju 900. i 930. god.), a valjda i prije njega, pod hrvatsku državu, ali je, čini se, imala vazda svoju unutarnju samoupravu sa banovima na čelu. Ovi su prema tome bili klevetnici [kletvenici!] ili vazali hrvatskih vladara, koje su u ratovima morali pomagati svojom vojskom".[93] U citiranom tekstu iz 1942. Ivan Renđeo nastavlja: „U sklopu hrvatskog životnog prostora Bosna je od najstarijih vremena zauzimala važan i značajan položaj. Na tom hrvatskom životnom prostoru (…) naselio se hrvatski narod, – konačno završivši proces svoga naseljavanja oko godine 640. poslije Isusa, prije punih 1300. godina".[94]

U Napretkovom kalendaru za 1943. – u tekstu naslovljenom: „Starohrvatski crkveni spomenici u Bosni i Hercegovini" – piše Ante Kućan: „Božija Providnost na mjesto ove skromne izložbe

[85] Brkić 1995, 86.
[86] Isto, 128-129.
[87] Isto, 176.
[88] Isto, 307.
[89] Isto, 313.
[90] Smit 2010, 139.
[91] Brkić 1995, 315.
[92] Isto, 39 i dalje.
[93] Isto, 101.
[94] Isto, 119.

[povodom '1300. godina od pokrštavanja Hrvata i veza sa Svetom Stolicom'] baš tada o Uskrsu na veliku obljetnicu Hrvata nadarila je hrvatski narod najvećim darom, što ga može jedan narod doživjeti, ta Božija Providnost dala mu je slobodnu Nezavisnu Državu Hrvatsku. Godine 1938, 1939. i 1940. radio sam sa gosp. Vejsilom Ćurčićem, kustosom sarajevskog muzeja u miru na prikupljanju materijala hrvatske crkvene umjetnosti sa teritorija Bosne i Hercegovine, za namjeravanu izložbu u Zagrebu. Radeći na ovome poslu, upoznao sam se na terenu s mnogo liepih starokršćanskih spomenika, među kojima najljepše mjesto zauzimaju starohrvatski pleterni spomenici. Tih hrvatskih narodnih spomenika, koji najvjernije predočuju autohtonu hrvatsku umjetnost, našli smo priličan broj i ako su tamo slučajni nalazci, jer ih do danas na ovome terenu nije još nitko pobliže istraživao. Na cielom terenu Bosne i Hercegovine našli smo više sigurnih tragova temelja starohrvatskih crkava. Te temelje treba (istom) pomno prekopati, a u njima će se bez sumnje naći dragocjeni povjesni material starohrvatske umjetnosti (…). O starohrvatskim spomenicima u Bosni i Hercegovini nije donedavno nitko pisao, a iako su ih gdje spominjali nazivali su rimskim i langobardskim (…). Međutim, danas je jasno, da geografski prostor kuda su se prostirali hrvatski spomenici ide cielom obalom Jadranskog mora, pa Hercegovinom i Bosnom sve do Drine (…). U doba hrvatskih vladara bilo je po Bosni i Hercegovini mnogo crkava čije su dimenzije istina bile malene, ali je njihova unutrašnjost ukrašavana jednom neobično liepom ornamentikom. Karakteristika toga hrvatskog ornamenta jest pletenica ili pleter, a sastavljen je o vrpce koje se međusobno prepliću".[95]

Ove romantične predodožbe o hrvatskom karakteru bosanskog srednjovjekovlja refleks su pravaške teorije o tzv. „prvobitnoj stečevini" prema kojoj Bosna i Hercegovina od seobe Hrvata potpada pod tu kategoriju. Iz tako formirane slike izvodi se povijesno pravo Hrvata na vlastitu nacionalnu državu XIX. st. koja prema Eugenu Kvaterniku obuhvaća zemlje osvojene u VI. i VII. stoljeću: „od Albanije do noričkih Alpa, od Dunava i Drine do Jadrana".[96] Integrirajući „prošlost (tradiciju), sadašnjost (razum) i budućnost (usavršivost)", ovaj „etnički historizam" blizak je „kultu književnog medievalizma" koji su, kroz srednjovjekovnu književnost, otkrili „intelektualci svake nastajuće nacije", naprimjer njemačke, u potrazi za povijesnom pozadinom „nacionalnog statusa".[97]

Pojam nezavisne države nastoji se iskovati uz oslonac na srednjovjekovnu Hrvatsku. „Žrtvovanje" bosanskog srednjovjekovlja kao identitetsko-simboličkog kapitala, duboko ukorijenjenog i živog ne samo u bosanskoj franjevačkoj pisanoj tradiciji nego i usmenoj predaji bh. katolika tijekom cijele osmanske vladavine, u funkciji je etničkog nacionalizma i učvršćenja novih etničkih korijena u „svetom tlu" nacije. Povijesne predodžbe – u pravilu iskrivljene – odigrale su značajnu ulogu ne samo u oblikovanju rane faze nacionalne svijesti nego su često rezultirale i trajnim političkim posljedicama.[98]

Rođena je nada u novu budućnost stihovanu kod Starčevića – hrvatskog „don Quixotta": „(…) Ja se nadam da Hrvati Na svoju će nogu stati".[99] Zapaljena je vatra novih stremljenja i nadanja, rasplamsava se iluzija vlastite povijesne veličine, iluzija novog početka. Magična privlačnost nacije daje pojedincu „zadovoljavajući odgovor na problem ličnog zaborava", daruje mu neku mjeru „besmrtnosti" i vjeru u kolektiv, obnavlja mu „dostojanstvo u nacionalnoj regeneraciji", obećava mu „statusni preokret", nudi mu „ideal bratstva".[100] Vjekovi ropstva za nama su – nikad više – kucnuo je „naš" čas. S etnonacionalnom zajednicom – ujedno i religijskom – stapa se osobni identitet.

Ciljevi „etničkog samoopredjeljenja" i izlaska iz kolonijalnog stanja su:

1. stvaranje književne „visoke" kulture u zajednici koja je nije imala;

2. oblikovanje kulturno homogene „organske" nacije;

3. osiguravanje zajednici priznate „domovine" i, po mogućnosti, nezavisne države;

4. pretvaranje pasivne etnije u etnopolitičku zajednicu, u „historijski subjekt".[101]

Dostupna samo „posvećenima", ispisana je i zapečaćena „kulturna povelja" nove politike i

[95] Isto, 153-154.
[96] Gross 1973, 45-46.
[97] Smit 2010, 141-144, 153.
[98] Gross 1973, 41.
[99] Isto, 129.
[100] Smit 2010, 248-251.
[101] Isto, 198.

novi program povijesne memorije sa centralnim mitologemom o zajedničkom porijeklu, borbenim osjećanjem solidarnosti i povezanosti s novom, zajedničkom domovinom. To proizvodi promjenu kulturnog identiteta i dubinsku promjenu kulturne sadržine uz „stratešku" manipulativnost „etničkih sentimenata".[102] Rađa se novi vokabular, stasaju pojmovi primjereni novoj etnohistoriji i njezinoj teritorijaliziranoj zajednici. Želimo biti „novi", biti „drukčiji", novi „mi". Čuvarima „nove" povijesne tradicije, „etničke isključivosti" i „svetosti etničkog izbora" postaju svećenici, pisari i pjesnici.[103] Kao dugotrajna posljedica brzopoteznog odbacivanja nasljeđa rađaju se i gomilaju problemi kulturnog i političkog identiteta koji će urasti u budućnost.

Standardizacija i historizacija jednog nacionalnog jezika

Uz povijest, među ključne pojmove (n)ovog etnonacionalizma dolazi jezik. S množine akcent se stavlja na jedninu: jednu historiju i jedan jezik – novu historiju i novi jezik. Taj se proces odvija pod nacionalističkim načelom: *cuius regio, eius lingua*.[104] Zato dotadašnje ime za jezik – bosanski – kako je u XV. stoljeću, a i kasnije sve do pojave i afirmacije nacionalnih pokreta najčešće nazivan jezik domaćeg stanovništva, postaje poljem nadmetanja s političkom pozadinom. Nakon što su prvih godina austrougarske okupacije za nastavni jezik u školama korišteni različiti nazivi – „hrvatski jezik", „zemaljski jezik", „bosanski zemaljski jezik", „zemaljski jezik (hrvatski, srpski)", „srpsko-hrvatski jezik" i „hrvatsko srpski jezik" – ustalio se u Kállayevo vrijeme kao službeni naziv „bosanski jezik". Kasnije je konfesionalnim i privatnim školama ostavljeno pravo upotrebe i drugih oznaka. Slična nadmetanja pratila su raspravu o upotrebi ćiriličnog i latiničnog pisma. S novim političkim kursom Stephana Buriána, praćenim naredbom Zemaljske vlade od 4. X. 1907, uveden je novi službeni naziv za jezik: srpsko-hrvatski. Odmah po njegovom otvaranju jezično pitanje postavljeno je sredinom 1910. u Bosanskohercegovačkom saboru. Predstavnici Srpskog poslaničkog kluba i Hrvatske narodne zajednice ostvarili su tada sporazum o ravnopravnosti naziva za jezik koji su Srbi zvali srpskim, a Hrvati hrvatskim.[105] Za razliku od Srba koji su ga rezolutno odbili, katolici su se u početku, osim grupe okupljene oko *Glasa Hercegovca*, uglavnom pomirili s nazivom „bosanski jezik," ali je s jačanjem hrvatskog nacionalnog programa narastao i njihov otpor.[106]

Raspravljajući 1912. o Zemaljskom saboru narodni zastupnik V. Jelavić pitanje jezika predstavio je kao jednu od „nekoliko narodnosnih zaštitnih mjera". I dalje: „Svakako jedna od glavnih tih mjera bila bi zavedenje hrvatskog jezika kao jedinog službenog jezika u cjelokupnoj zemaljskoj upravi i poimenice na zemaljskim željeznicama. Pitanje o službenom hrv. jeziku je za nas pitanje narodnog opstanka". O jezičnom pitanju na sjednici Sabora 25. II. 1911. predsjednik HKU Josip Vancaš rekao je: „(…) jezik naš, koji vi [Srbi] nazivate srpskim, a mi Hrvati hrvatskim, zaista je jedan jezik".[107] Školski je to primjer srednjoeuropskog modela nacionalne ideologije, nadahnut njemačkim ranim nacionalizmom, s jezikom kao centralnim pojmom nacionalne individualnosti.[108] U odnosu na zapadni model formiranja nacije koji se odvija ritmom: država – jezik – nacija, ocrtava se model nastanka nacije na području istočno-centralne Europe: jezik – nacija – država.[109] I ovdje se, međutim, ukazuju različita povijesna iskustva. Dok je u mađarskom slučaju prevagu odnijelo načelo „plemićke državnosti" sa zahtjevom za bezuvjetnom dominacijom mađarskog jezika, u srpskom je slučaju presudno bilo herderovsko „prirodno pravo" epohe romantizma s pozivom na pretke, porijeklo, autohtonost nacija te prava kulture i jezika. Različiti uvjeti postojanja države i nacije proizveli su razlike u jezičnim programima istočne i zapadne Evrope.[110]

Otuda je, umjesto osmišljene jezične politike i jezičnog planiranja, na sceni u BiH bila (i ostala) isključivo borba za ime jezika. Simbolična funkcija jezika srasla s pitanjem kolektivnog identite-

[102] Isto, 46-47.
[103] Isto, 50, 53, 199.
[104] Usp. Gellner 1998, 65.
[105] Краљачић 1983, 161; Juzbašić 1999, 11-13, 15, 18-19, 27, 59, 64.
[106] Краљачић 1983, 170.
[107] Juzbašić 1999, 81.
[108] Stančić 2002, 51.
[109] Хлебовчик 1983, 107-108.
[110] Сзели 1983, 90, 92.

ta zasjenila je njegovu komunikacijsku ulogu.[111] „Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850-2000)",[112] naslov je knjige koja dokumentirano razotkriva kontinuiranu kampanju za kulturno „buđenje" i standardizaciju jezika kojom se nastojalo (i još uvijek se nastoji) pokoriti kulturne i jezične duše nacionalnih podanika: naučiti ih da govore „nacionalno". Odvija se to u kontekstu nikad do kraja usklađenog kulturnog, duhovnog i političkog ambijenta. Stanje današnje – kao jezična „politika samootuđenja" i „standardizacija kao samootuđivanje" – dodatno osvjetljava „unazađivanje kulture i naroda u čije se ime sve to radi". Mala je, bolje reći nikakva, mogućnost „da se vlastitim snagama poradi na specifičnoj, bosanskohercegovačkoj standardizaciji hrvatskoga jezika".[113] Preživjelo je shvaćanje jezika iz epohe ranoga nacionalizma kao suštinske odrednice nacije, iako je riječ samo o „aproksimaciji": razlikovnoj odrednici prema drugim nacijama.[114]

Te konstrukcije, u trokutu: *jezik, nacija, Hrvati*, dekonstruirane su od nekih autorâ[115] – marginaliziranih i izopćenih od etnolingvista/kroatista. O reakciji na „desakralizaciju" tabua Freud kaže: „Tek ako se prekršaj tabua nije spontano osvetio na prekršitelju, tada se kod divljaka budi kolektivno osećanje da su svi ugroženi zbog prestupnika i žure se da sami ispune izostalu kaznu (…) Strah od zaraznog primera, od iskušenja podražavanja, dakle, ovde igra ulogu zarazne prirode tabua (…) To je jedan od osnovnih principa ljudskog kaznenog poretka, on ima za pretpostavku, što je jamačno ispravno, istovetnost zabranjenih podsticaja kod prestupnika kao i kod društva koje se sveti".[116]

Na etnosceni je nacionalizam „posredovan kulturom".[117] Hrvatski nacionalizam u BiH obilježila su dva nastojanja: jedno hranjeno brigom za opstanak zajednice, njezine kulture, tradicije i jezika, i drugo pokretano motivom sjedinjenja s „maticom".[118] Problem s kulturom ogleda se u njezinoj preskriptivnoj naravi, politički cilj sjedinjenja s „maticom" ostao je utemeljen na mitološkim, a ne na znanstvenim i realpolitičkim premisama.

Druga kanonizacija teksta: *Kultura Hrvata kroz 1000 godina* i *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*

Jednom ustoličena i ukoričena, u kroatiziranom političkom ozračju, shvaćanja o hrvatskom karakteru bosanskog srednjovjekovlja svoje su mjesto našla u monumentalnom dvotomnom sintetskom djelu *Kultura Hrvata kroz 1000 godina* Josipa Horvata (1896–1968), objavljenom u Zagrebu 1939. i 1942. – zatim kao reprint 1980. Horvatov pogled na srednjovjekovnu Bosnu odražavaju sljedeće tvrdnje:

– „Čim je klonula domaća kraljevska vlast u Hrvatskoj, Bosna počinje živjeti samostalnim državnim životom."

– „Za hrvatskih dinasta Bosna je dominij hrvatske države. Narod istoga podrijetla ima isti društveni sustav, plemensko uređenje, iste tradicije, jednaka vjerovanja."

– „Sudar zapadnjaštva i hrvatstva odigravao se u duhu vremena prvenstveno na vjerskom području (…) Pacta conventa završno su poglavlje te borbe u užoj Hrvatskoj. Borba koja se rasplamsala na kulturnom pitanju završena je političkim kompromisom. Ali kulturni spor ostaje, samo se povlači sad na manje pristupačan teren Bosne, gdje zbog lokalnih prilika dobiva i novo obilježje, ali i golem politički i kulturni zamašaj."

– „Rimska crkva upravo ugarskim kraljevima namjenjuje zadaću da vode križarske vojne protiv hrvatsko-bosanskih heretika (…)."

– Bosanska crkva (biskupija) služi se „hrvatskim bogoslužjem", dok „su se u Bosnu sklonili i mnogi svećenici i pristaše hrvatskog bogoslužja (…)".

– „Puk je živio dalje po svome i u Bosni i u ostalim hrvatskim krajevima".

– „Isto ono shvaćanje, koje prožima staro hrvatsko pravo, izražava se krepkom jednostavnošću i ovdje [u govoru natpisa na stećcima]: spoznaja i svijest o povezanosti plemenitog čovjeka, pripadnika starog plemena, sa svojom zemljom (…)".

[111] Usp. Lovrenović 2012, 273.
[112] Šipka 2001.
[113] Lovrenović 2012, 271-279.
[114] Stančić 2002, 39.
[115] Škiljan 2002; Kordić 2010.
[116] Frojd 2011, 222-223.
[117] Usp. Gellner 1998, 106.
[118] Cvitković 2006, 185.

– „Politička granica, nastala god. 1463, razara kulturno jedinstvo Hrvata (…) Hrvatski ljudi u osvojenoj Bosni dolaze pod utjecaj islamske kulture, u Dalmatinskoj Hrvatskoj dobiva premoć talijanski kulturni utjecaj, a gornja Hrvatska s političkom ovisnošću o srednjoj Evropi postupno će odanle crpsti i kulturne poticaje (…) Od svog dolaska na jug do pada Bosne Hrvati se otimaju utjecajima i Zapada i Istoka, bore se za svoju političku i kulturnu samobitnost".[119]

Čak ni ovako kroatizirano bosansko srednjovjekovlje bitno ne umanjuje tadašnju, čak ni današnju ukupnu znanstvenu vrijednost ovog djela autora enciklopedijskog obrazovanja. Time je veći paradoks kroatizacije srednjovjekovne Bosne.

Dvadesetih godina XX. stoljeća počinje se u radovima Milana Šufflaya (1879–1931), historičara i albanologa svjetskih razmjera, pripadnika Hrvatske stranke prava, ocrtavati mitologem o civilizacijskoj (hrvatsko-srpskoj) granici na Drini, pedesetih godina istoga stoljeća konačno zaokružen u krugovima ustaške emigracije.[120]

Kroatofilno shvaćena povijest BiH „kanonizirana" je kolektivnim sintetskim djelom – *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. – tiskanim u Sarajevu 1942. u izdanju HKD Napredak.[121] Bez obzira na njezine pozitivne strane, prije svega prikaz političke povijesti Marka Perojevića, jedna neznanstvena ideja već je kroz naslov dobila pokriće u vidu prominentnih imena historijske znanosti prerastajući u stereotip – *znanstveni pojam za neznanstveni stav* (Lovrenović, 2006, 587).

U poglavlju pod naslovom „Bosna i Hercegovina u geopolitičkom pogledu" najdalje je u pravcu kroatizacije srednjovjekovne Bosne otišao Filip Lukas (1871–1958) geograf, geopolitičar, univerzitetski profesor, kulturni djelatnik i intelektualac starčevićanske orijentacije, dugogodišnji predsjednik Matice hrvatske.[122] Iako u popisu literature ne navodi njegova djela, Lukasove geopolitičke opservacije sadržajno i koncepcijski naslanjaju se na Pilarove teze. Pritom je došlo do miješanja i preklapanja dvaju nespojivih metodoloških postupaka: jednog, koji srednjovjekovnu Bosnu geopolitički smješta u *prijelaznu zonu* evropske kulture, što je kompatibilno sa suvremenom historijskom znanošću, i drugoga koji, u duhu rasne teorije, autistički tipuje na hrvatski karakter srednjovjekovne bosanske povijesti. Slično Horvatu: jedno potire drugo.

Ilustrirat ću to s nekoliko primjera:

– „Borba čovjeka s prirodom, njihovo međusobno prožimanje, formiranje rase, naroda i države u prostoru i njihovo postepeno razvijanje u nove forme – to je povijest u smislu geopolitike."

– „Svakako dijelovi hrvatskoga naroda u Bosni, bili oni katolici ili muslimani, predstavljaju uz ostalo stanovništvo Dinarskog bloka još i danas u rasi i jeziku najbolje očuvanu jezgru hrvatskoga naroda".

– Pojavu Crkve bosanske autor dovodi u vezu s karakternim crtama Hrvata određenim njihovim „konservativizmom i puritanizmom".

– „Hrvatskoslavonsko međurječje je na neki način produženje bosanskog prostora. Ako se još tome pridoda najvažniji momenat, da u Bosni kao i u Slavoniji žive dijelovi istoga hrvatskoga naroda, pa da je stanovništvo tako etnički jedno, onda još više iskače spojna snaga rijeke Save u razvoju hrvatskoga naroda i njegove države".

– „Nemoguće je dalje, da bi se mogla kasnije stvoriti nezavisna hrvatska država od mora do Drave i od mora do Drine, kako se u spomenicima iz doba hrvatskih vladara spominje, a da nije u njoj bio uklopljen i bosanski prostor".

– „Ostaje još da se nešto kaže pri zaključku ovoga razlaganja: je li Bosna, uredivši svoju vlastitu državu, time stvorila nešto novo, ili je ta država bila nastavak stare hrvatske države na jednom dijelu cjelokupnoga hrvatskog prostora? (…) Dakle ne samo da se Bosna organizirala pod imenom bana, isključivo hrvatske ustanove, već su još i prvi banovi bili iz ondašnje Hrvatske, a sve su to dokazi, da su postojale tijesne državne, narodne i krvne veze između Bosne i ostalih česti bivše hrvatske nezavisne države (…) Bosanski prostor se nalazi u okviru cjelovitoga autonomnog hrvatskog prostora (…): zemlja, krv i tradicija vezale Bosnu s ostalim hrvatskim zemljama".

– „Stjepan Tvrtko I. je preuzeo ne samo tradicijom i duhom ideale hrvatske narodne stranke, već ih je naslijedio i krvnom baštinom" (…). On je „bio i stvarni i formalni vladar, te uzeo za vladarski naslov ime kralja, koji su naslov prije nje-

[119] Horvat 1980, 177, 179, 181-182, 186, 191, 219-220.
[120] Goldstein, 2003, 109 i dalje.
[121] Knjiga je pod naslovom *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. u izdanju HKD Napredak ponovo objavljena u Sarajevu 1991.
[122] Goldstein 2003, 115.

ga nosili i svi hrvatski vladari. Pače, on je Bosnu učinio središtem hrvatskih težnja u doba velikog pokreta hrvatskih velikaša protiv jedinstva ugarsko-hrvatske zajednice".

– „Bosna, osamostalivši se, nije izišla iz okvira hrvatske države, već se pače u njoj nezavisna hrvatska država spasila i očuvala sve do propasti Bosne (…) Bosna je sada, kao što je i prije bila, centralna zemlja među hrvatskim zemljama, pa se taj njezin geopolitički smještaj nije ničim izmijenio".[123]

U sličnom tonu kroatizirao je Ćiro Truhelka bosanske i humske nadgrobne spomenike stećke predstavljajući ih kao izraz jedne „skroz nacionalne umjetnosti" s izvorištem u „starohrvatskoj umjetnosti".[124] Ova teorija u naše vrijeme dobiva nove pristalice.[125]

Ta stremljenja slijedi Vladimir Vrana u svome prilogu „Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni". Uza sve ostale, znanstveno još uvijek validne opservacije, autor je svoj tekst znanstveno degradirao korištenjem termina „jugoistočne hrvatske zemlje", „hrvatske zemlje", „hrvatska ćirilica" koju poistovjećuje s kasnijim tzv. „begovskim pismom" „bosanska i hercegovačka Hrvatska", ubrajanjem bosanskih rukopisa poput Nikoljskog evanđelja u „hrvatske ćirilske rukopise", dok je za Radosavov rukopis ustvrdio da se „približava hrvatskim ćirilskim svjetovnim spomenicima polovice XV. stoljeća", konačno: pretvaranjem bosanskih u „hrvatske ćirilske tekstove crkvenog sadržaja".[126] Identično je s tekstom Mate Tentora koji srednjovjekovnu Bosnu pribraja u „teritoriju bosanske Hrvatske" dok „u krajevima današnje Bosne, koji su pripadali hrvatskoj državi, ima ona poznata glagoljica naših vrijednih glagoljaša".[127] U tekstu naslovljenom „Bosna i Herzegovina od seobe naroda do XII. stoljeća" ovaj obrazac – osnažen mitologemom o „granici na Drini" – primjenjuje Oton Knezović.[128]

Bosna i Hercegovina i srednjovjekovna Bosna u geopolitičkoj koncepciji i obrazovnom sistemu NDH (1941–1945)

Računajući s diskriminirajućim rasnim zakonima, bila je unutrašnja podjela NDH izvršena po *županijama* kao hrvatskom povijesnom sustavu, odnosno *velikim županama* nazvanim prema imenima upravnih jedinica iz vremena srednjovjekovnog Hrvatskog i Bosanskog kraljevstva. Od ukupno 22 velike župe uspostavljene u NDH, 12 se prostiralo Bosnom i Hercegovinom, dok se 7 župskih sjedišta nalazilo na njezinu teritoriju: Velika župa Hum sa sjedištem u Mostaru, Velika župa Krbava i Psat sa sjedištem u Bihaću, Velika župa Lašva i Glaž sa sjedištem u Travniku, Velika župa Pliva i Rama sa sjedištem u Jajcu, Velika župa Sana i Luka sa sjedištem u Banjoj Luci, Velika župa Usora i Soli sa sjedištem u Tuzli i Velika župa Vrhbosna sa sjedištem u Sarajevu.[129] Ovako izvedena upravna podjela trebala je otkloniti podvojenost između Hrvatske i BiH i učvrstiti jedinstvo hrvatskog državnog i nacionalnog prostora.[130] U konačnici vodilo je to brisanju imena Bosne i Hercegovine, također i Sandžaka, kao Pavelićeve trajne preokupacije.[131] Takva sudbina stigla je područje Bosanske krajine koja se neposredno nakon učvršćenja režima NDH počela nazivati „Hrvatska krajina".[132]

Sam je Pavelić u prvom broju „Spremnosti" od 1. III. 1942. („Pojam Bosne kroz stoljeća"), promovirao hrvatski karakter bosanskog srednjovjekovlja kao središnjeg pojma Hrvatske države i ponovnu uspostavu hrvatskog suvereniteta nad Bosnom.[133] Time je ponovio stajališta iznesena jula 1938. o Bosni „koja je svojedobno otrgnuta od Hrvatske, i koja opet mora postati središte hrvatske države".[134] U raspravi iz 1936. pod naslovom *Die kroatische Frage* dokazivao je Pavelić gotsko „podrijetlo" Hrvata, da bi isti spis, preveden na hrvatski jezik pod naslovom *Dr. Ante Pavelić je riešio hrvatsko pitanje*, bio štam-

[123] Lukas 1991, 41, 46, 57, 62, 66, 68-69, 71, 76.
[124] Truhelka 1991, 629, 636-637.
[125] Semić 2014.
[126] Vrana 1991, 800-801, 809, 819.
[127] Tentor 1991, 827.
[128] Goldstein 2003, 118.
[129] Gladanac 2012, 12.
[130] Matković 1994, 70.
[131] Jelić-Butić 1973, 48.
[132] Mišković 1973, 72.
[133] Redžić 1998, 143.
[134] Dizdar 2002, 43.

pan 1942.[135] „Logiku" ovog političkog podzemlja koristio je župnik i kotarski povjerenik u Doboju, dr. Dragutin Kamber, predlažući Paveliću da Jajce, nekadašnji kraljevski stolni grad, pretvori u kraljevsku rezidenciju.[136]

Za razliku od ustaške propagande koja je i prije uspostave NDH, kao neki hrvatski povijesni fetiš, Bosnu i Hercegovinu držala u vlastitom fokusu, i koja je toj temi dala neslućene mitološke dimenzije, historijski trezven sud o odnosu Hrvatske, NDH i BiH donosi septembra 1942. zapovjednik Druge talijanske armije Mario Roata. U pismu upućenom Ministarstvu vanjskih poslova on kaže:

„(...) treba da priznamo da je Hrvatska, takva kakva je danas u velikoj mjeri minirana po pitanju etničkog sastava zbog priključenja Bosne i Hercegovine, jer ta oblast nema ništa zajedničkog sa Hrvatskom u pravom smislu te riječi i pretežno je naseljena Srbima pravoslavcima i muslimanima (...). Bosna i Hercegovina nemaju nikakve veze sa Hrvatskom, od koje ih dijeli široko korito Save i to ne samo fizički jer dok se u Hrvatskoj osjeća istorijsko-kulturni uticaj Beča, Bosna i Hercegovina svojim navikama, običajima, nošnjama i načinu života odražavaju bitni vizantijski uticaj, kao i uticaj duge otomanske vladavine. Bosna je šarolika, tipično balkanska oblast, koja može da bude sve, sem hrvatska".[137]

Roatina ocjena autentičan je presjek jednog povijesnog stanja koje se, podržano pseudoznanstvenim tehnikama i terorom, nastojalo izmijeniti.

Kvaziznanstvena argumentacija, legitimirana prestižnim imenima povijesne znanosti, uz njegovanje kulta poglavnikove ličnosti, obilato je zastupljena u udžbeničkoj literaturi velike župe Vrhbosne izrađene u „hrvatskom i ustaškom duhu" kao „neobhodno nuždno za izpravnu naobrazbu hrvatske mladeži i nove hrvatske inteligencije". Njihova minuciozna analiza otkriva „katalog" već etabliranih velikohrvatskih mitologema o BiH:

– Rijeka Drina – civilizacijska granica dvaju svjetova u kontekstu *nacionalno-ideološke topografije* uz uključivanje Drine u tekst hrvatske himne;

– Hrvati – predziđe Zapada/Evrope;

– Iransko/gotsko porijeklo Hrvata uz poricanje slavenstva;

– Višestoljetni kontinuitet hrvatske državnosti kao faktor legitimizacije NDH;

– Bosna – tijelo i srce NDH.

U tako koncipiranoj povijesti mjesto nalazi *Hrvatska banovina Bosna*, čitanke (za razrede I-IV) nose naslove *Moj dom*, *Moj zavičaj*, *Moja domovina* i *Za dom spremni*, osnovnim odgojno-obrazovnim načelima proglašeni su „rad, red i posluh", Hrvati su postali narod koji pripada zapadnoj kulturi i civilizaciji, „hrvatsko državno pravo" obuhvaća BiH, što znači da se proteže i na srednjovjekovnu Bosnu, u proglašenju Tvrtka I. Kotromanića kraljem ogleda se prijenos hrvatske državnosti na Bosnu „koja postaje središtem velike hrvatske države", asocijaciju na ustaške ciljeve i poglavnikove uspjehe trebao je pobuditi prikaz Tvrtkove politike da „sve hrvatske zemlje od Drine do Jadranskoga mora i od Drave do Kotora ujedini u slobodnu i nezavisnu Hrvatsku Državu, kojoj bi Bosna bila središte", Bosna se osamostalila iz okvira hrvatske države da bi „hrvatska državnost nastavila živjeti kroz postojanje druge hrvatske srednjovjekovne države, Kraljevstva bosanskog", stanovnici srednjovjekovne Bosne bili su Hrvati koji su se dijelili na *katolike* i *bogumile*, Tvrtko I. je „Hrvat po krvi i katolik kroz cijeli svoj život", „Bosansko-hercegovačke planine" postale su „Planine središnje Hrvatske".[138]

Pravaške teze Frana Milobara, Ive Pilara, Filipa Lukasa i Josipa Horvata o hrvatskom karakteru srednjovjekovne Bosne ukoričene su u školske udžbenike.

Time je do punog izražaja došao monološki karakter Starčevićeve političke misli čija je uloga „u formiranju hrvatske monološke svijesti" neza-obilazna. Njegov „monolog [je] bio najpotpuniji odgovor na potrebu za identitetom. Kao svaki povijesni monolog i ovaj je imao antitetičke posljedice; očvrsnuo je samosvijest, ali je monologu – kao obliku društvenog i političkog ponašanja – dao gotovo apsolutnu vrijednost. Tu je izvor naših budućih monologa, naših autokratizama i apsolutizama", našega „verbalnog terorizma".[139] Starčevićev „tabu i fetiš" bila je i ostala Nezavisna hrvatska država, pojmovima slobode i drža-

[135] Gladanac 2012, 126, nap. 464.
[136] Čampara-Kovač 2010, 153.
[137] Citirano prema: Brčić 1973, 456.
[138] Gladanac 2012, 7, 108-109-110, 112, 116-118, 126, 135-136, 143, 145.
[139] Lasić 2000, 292-293, 295.

ve dao je sinonimno značenje. Njegov monolog nije nastao u vakuumu, naprotiv on je „rezultat i komponenta monološkog okruženja". On je, međutim, *upao u nerješivu kontradikciju: nužnost akcije koju traži ideal vs nemogućnost akcije ako se želi biti dosljedno vjeran idealu*. „Posljedice Starčevićeva 'monološkog radikalizma' osjećaju se do danas […]: politički ideal kao totalitet. Život u tom idealu i žrtvovanje za njega kao najviši oblik moralnosti. Ova se misao prenosila iz generacije u generaciju, djelujući i na one koji su bili na suprotnoj obali" poput Komunističke partije.[140]

„Hrvatsko" bosansko srednjovjekovlje u enciklopedijama, leksikonima i udžbenicima povijesti: posredovanje

Oslonjeni na važeća enciklopedijska izdanja kao sume znanja i ono što o bh. Hrvatima tamo (ne) piše suočeni smo s paradoksom: da jedan povijesni „entitet" prisutan u BiH trinaest stoljeća sve do ove godine nije imao svoju enciklopedijski verificiranu obradu. *Hrvatska enciklopedija Bosne i Hercegovine*, u izdanju Hrvatskog leksikografskog instituta iz Mostara, prekinula je tu šutnju i bh. Hrvate uvrstila među ostale natuknice. Srž objašnjenja ove pojave sadržana je u samom nacionalnom imenu bh. Hrvata poznatom od kraja XIX. i početka XX. stoljeća. O nečemu što prije ove nacionalne (re)nominacije nije postojalo, slijedom logike nacionalne povijesti, nije se moglo a ni trebalo pisati. Ako je u međuvremenu taj „misteriozni" pojam pretvoren u „etnografski spomenik", to ne isključuje pitanje: Što je bilo s bh. „Hrvatima" prije nego što su postali Hrvati?

Enciklopedijske obrade natuknice „Hrvati" zakonomjerno počivaju na manje-više istim načelima – kronološki: od doseljenja Hrvata u jugoistočnu Evropu početkom VII. st. do zbacivanja jarma tuđinskih režima u XIX/XX. st., te jugoslavenskog razdoblja – sadržajno: narativno-pozitivističkom prezentacijom političke i kulturne povijesti naroda/nacije počevši od etimološkoga odgonetanja imena „Hrvat".[141] Najnoviji prikazi iste tematike uključuju samostalnu državu Hrvatsku koja se, nakon provedenog referenduma (19. V. 1991), izdvojila iz jugoslavenske federacije (8. X. 1991). U sklopu iste natuknice obrađeni su pojmovi: iseljeništvo, jezik, književnost, romantizam, filozofija, kazalište, glazba (srednji vijek, renesansa, barok, klasicizam, romantizam), film i novinstvo.[142] Uza sve njihove pozitivne strane, manjkavosti takvih prikaza očite su, jer su utemeljeni na *monumentalnoj historiji* koja slavi velike ličnosti, događaje, bitke, narodni jezik i književnost, topose kolektivnog stradanja i predziđa, koja osvjetljava trnovitu stazu prema naciji – *panaceji* povijesti: mitskom čudotvornom lijeku za sve bolesti. Drugim riječima, cijela povijest ovdje je podređena naciji i nacionalnom. Nacija u tom diskursu iz tame povijesti izranja kao njezin unaprijed programiran „eshatološki" proizvod, dok cijela ranija povijest postaje „prapovijest": „fusnota" nacionalnog narativa. Sustavna istraživanja složenog fenomena nacije počela su, međutim, „rušiti mit o *samorazumljivosti* nacije i ljudske emotivnosti vezane za naciju: mit o samorazumljivosti nacionalne svijesti, posebnih nacionalnih osjećaja, nacionalnog duha i osnove nacije, nacionalnog karaktera, tradicije itd."[143]

Pojedini enciklopedijski prikazi nisu ostali pošteđeni ni težih grešaka prisutnih u shvaćanju da se „*Hrvatski narod* (HRVATI) razvio u Bosni iz dijelova hrvatskih plemena i rodova koji su naseljavali ponajviše današnje oblasti zapadne, jugozapadne i centralne Bosne te zapadne Hercegovine, odn. prostore između rijeka Une, Save i donjeg toka Drine, na jednoj strani, te Neretve, na drugoj".[144] Isto vrijedi za sintagmu „Dobri Bošnjani" kao pogrešno shvaćenog naziva za stanovništvo srednjovjekovne bosanske države i pripadnike Crkve bosanske.[145] Na kraju, ne i najmanje važno; „vječni" srpsko-hrvatski etnonacionalni spor oko (srednjovjekovne) Bosne „rješava" se u ovoj enciklopediji na „solomonski" način: „U BiH se spominju uglavnom imena Hrvat ili Srbin kao narodna imena, a imenom Bošnjanin označuje se pripadništvo zemlji – državi (....). Pri tome su zasebna etnička imena samo Srbi i Hrvati, a oba pokriva etnik Sclavi." Pored Hrvata i Srba, etnička se odrednica priznaje i Vlasima.[146] Tako srednjovjekovna Bosna ostaje bez svog au-

[140] Lasić 2000, 296, 299, 302.
[141] Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda 1977, 485-515.
[142] Hrvatska enciklopedija, 2002, 653-705.
[143] Korunić 2006, 369.
[144] Enciklopedija Jugoslavije 1983, 141.
[145] Isto, 138.
[146] Isto, 137-138.

tohtonog stanovništva, Bošnjana ili Bosanaca (Bosnenses): Hrvatski *Horror vacui!*

Osim kao statistički dodatak ukupnoj brojčanoj masi Hrvata, ni *Prva hrvatska opća i nacionalna online enciklopedija* ne tematizira pitanje bh. Hrvata. Ova praznina postaje vidljivija zna li se da su prostor u ovoj enciklopediji dobili Bijeli Hrvati ili Belohrvati, gradišćanski i moliški Hrvati. Objašnjenje hrvatskog imena, odnosno svođenje naziva Bošnjani-Bošnjaci na razinu „supsidijarnih naziva", suprotno je kodeksu povijesne znanosti. Taj pasus glasi: „U pojedinim razdobljima upotreba imena [Hrvati] je varirala, pa i gubila na općenitosti, u smislu upotrebe supsidijarnih naziva: *Šokci, Bunjevci, Bezjaci, Bošnjani-Bošnjaci* (npr. podanici Stjepana II. Kotromanovića) i dr., ili ga se potiskivalo nepriznavanjem značenja nac. posebnosti: *Sklavi, Skjavi, Skjavoni* (mlet. naziv koji se odnosi isključivo na Hrvate), *Jugoslaveni* itd".[147] Ostavljajući po strani sve druge (znanstveno skandalozne!) proizvoljnosti, naziv Bošnjani, međutim, nije neki drugostepeni, drugorazredni ili sporedni naziv imena Hrvati, to je naziv za autohtono stanovništvo srednjovjekovne Bosne, dok naziv Bošnjaci u upotrebu ulazi tek s osmanskim osvojenjem te zemlje i ne veže se uz Hrvate nego za bh. katolike. Ovakvi i slični „previdi" unose konfuziju u povijesno nazivlje, degradiraju znanstveno znanje, formiraju pogrešnu historijsku svijest i razvijaju paternalistički stav prema bh. Hrvatima pretvarajući ih u narod i naciju bez zemlje, domovine i države, bez vlastite povijesne biografije: u razbaštinjeni pojam. Odgovor na ovakvo stanje ne može biti onaj što ga nudi navedena enciklopedija. Naime, na upit *Bosanskohercegovački Hrvati* enciklopedijski odgovor glasi: „nema pronađenih natuknica". Postojeće je pretvoreno u nepostojeće. Srednjovjekovna Bosna je zamišljena kao bijeli list papira na koju svaka suvremena nacija ispisuje svoj tekst.

Ovako obrađena natuknica „Hrvati" može postojati samo kao okljaštreni pojam. Jedini način da se to ispravi jest primjerena obrada natuknice „bosanskohercegovački Hrvati" da bi se prikazao jedan osoben povijesni entitet uključujući njegovu prednacionalnu fazu, odnosno da bi se rekonstruirao proces pretakanja „male" narodne povijesti u „veliku" nacionalnu povijest. U tom diskursu do izražaja dolaze drugi pojmovi, drugi sadržaji, aktualne postaju zatomljene i zaboravljene mikro (pri)povijesti koje makro nacionalna povijest ne može apsorbirati. Otud pitanje: mogu li se bh. Hrvati, kako sada sugeriraju enciklopedijski prikazi, referirati isključivo na hrvatsko srednjovjekovlje koje se u panhrvatskoj optici predstavlja kao jed(i)na formativna (pred) faza u nastanku moderne hrvatske nacije? Bh. Hrvati, naime, sa stajališta povijesnog vremena i prostora, baštine simbolički kapital bosanskoga srednjovjekovlja kao formacije evropskog i južnoslavenskog srednjeg vijeka. U protivnom morat će se pristati na logičku distorziju: da bh. Hrvati nemaju protonacionalnu povijest osim kao „izmještenu" povijest ili, što je jednako štetno, da se cijelo njihovo bogato kulturno stvaranje i životno iskustvo na tlu BiH funkcionalizira u okviru stereotipa skorašnjeg sloja nacionalne kulture. Do čega dovodi ovakav pristup kazuje aktualno duhovno stanje bh. Hrvata obilježeno s tri redukcionistička oslonca: „Jedan je pripadnost zajedničkoj vjeri (zapravo: *crkvi*, što u sasvim određenom, baš onom duhovno-etičkom smislu znaju biti skoro diskrepantni pojmovi!). Druga dva su povijesno-politički događaji iz suvremene povijesti: Pavelićeva NDH, njezina propast i s njome povezan Bleiburg, te Tuđman-Bobanova Herceg-Bosna, njezina propast i s njome povezan Haag".[148]

Znanstveno fundirani odgovori na ovo stanje nadrastaju mit o plemensko-mitskom praiskonu koji, logikom linearne sudbine i narodnog (crkvenog) jedinstva, završava u nacionalnoj državi. Jedan od lajt-motiva ove naracije sadržan je na vitrailu sarajevske katedrale Srca Isusova izgrađene 1889. prema projektu Josipa Vancaša. Tamo piše: [Darovali] „katolici Bošnjaci grada Sarajeva". Ovaj natpis „jučerašnjega" datuma, izraz jedne drukčije ljudske senzibilnosti, aktualizira pitanja: Šta smo bili, kako smo i kada postali nacionalni Hrvati, i koje je posljedice ta bosansko-hrvatska, narodno-nacionalna, „tranzicija" proizvela? Kontrapunkt ovome, sarajevsko-vrhbosanskom natpisu, sadržan je u izbornome sloganu Jadranke Kosor, predsjednice HDZ Hrvatske, koja je koncem 2011. s izbornih plakata, u većinski hrvatskim dijelovima BiH, pozivala svoje potencijalne birače: „Glasujte za očuvanje do-

[147] http//proleksis.lzmk.hr: 12. VIII. 2012.

[148] Lovrenović 2010, 226.

brobiti Hrvata izvan domovine". Gdje je domovina bh. Hrvata: u Sarajevu ili u Zagrebu, u BiH ili u Hrvatskoj? Odgovor upućuje na nedovoljno poznavanje „fenomena etnosa, etnija, etniciteta i identiteta na hrvatskome prostoru u prošlosti (...) odnosno sljedećih procesa: „i konstituiranja i reprodukcije, i integracije i transformacije svih razina ili svih stupnjeva *razvijenosti etnosa*, svih etnija i subetnija, njihovih kultura i subkultura, a napose narodne zajednice i naroda, i nacionalne zajednice i moderne nacije, i nacije-države i nacionalizma, a time, ono što je najvažnije, i etničkih struktura stanovništva u zemlji u bilo kojem razdoblju".[149] „Nacionalne [su] povijesti prokletstvo Balkana" (...) jer „u tom dijelu Europe (...) nema nacionalno homogene pokrajine, a kamoli nacionalno homogene države".[150] Suvremene nacionalne povijesti često se znaju poigrati s drevnom poviješću.

Stare zablude – nova izdanja

Kako to „poigravanje" izgleda pokazuje karta „Povijesne Hrvatske" sačinjena prema popisu stanovništva iz 1931. *Hrvatski politički leksikon* autora Hrvoja Šošića, pod „povećalom" matere-zemlje, u „Povijesnu Hrvatsku" uključio je, osim Hrvatske, Slavonije i Dalmacije također Bosnu i Hercegovinu „do Drine".[151] Iz enciklopedija i leksikona „hrvatsko" bosansko srednjovjekovlje mjesto nalazi u školskim udžbenicima iz kojih se u Hrvatskoj uči povijest. Stećci i bosanski srednjovjekovni vladari su „naši": „Srednjovjekovni bosanski zapisi u kamenu i na listinama pisani su ikavicom, kojom govore i pišu samo Hrvati. U Bosni su dakle živjeli Hrvati. I ban je bio Hrvat".[152]

Studija Krunoslava Draganovića „Hrvati i Herceg-Bosna (Povodom polemike o nacionalnoj pripadnosti Herceg-Bosne)", objavljena u Sarajevu 1940. pod pseudonimom Hrvoje Bošnjanin, nastala na tragu kroatofilnog shvaćanja bosanskog srednjovjekovlja, štampana je ponovo u Splitu 1991. Ukoričena je u jednu knjigu s raspravom Dominika Mandića „Herceg-Bosna i Hrvatska. Prigodom 500-godišnjice pada Bosne (1463. – 1963.)" pisanu u istom duhu, prvi put objavljenu u Buenos Airesu 1963.[153] U kratkoj uvodnoj bilješci izdavač je oba autora označio „najboljim poznavaocima Bosne i Hercegovine u hrvatskoj historiografiji ovog stoljeća". *Zemljopis NDH* Filipa Lukasa, objavljen u Zagrebu 1941, tiskan je u časopisu *Hrvatska obzorja* Matice hrvatske u Splitu 1994.[154] Ponovo pretočene u politički program, ponovo izigrane od geopolitičke stvarnosti koja se nije dala uskladiti s tzv. „hrvatskim državnim pravom" Frana Milobara, s geopolitičkim kombinacijama Ive Pilara i Filipa Lukasa, kao ni s banovinskim „eurovizijama" Franje Tuđmana o „kolonijalnoj tvorevini Bosni i Hercegovini". Uza sve razlike – ponovljeni scenarij: 1941–1945 – 1991–1995. Obećan je, uoči rata, i „hrvatski barjak na Romaniji". Ne bi, čini se, bilo iluzorno napraviti „katalog" tih i takvih „obećanja" autoriziranih u „materi-zemlji". Povijest je to jedne krvave groteske u kojoj su „David" i „Golijat" pokušali zamijeniti mjesta i uloge!

„Hrvatsko" bosansko srednjovjekovlje na internetu: globalizacija zabluda

Hranjeno brojnim publikacijama, naročito onima nastalim u emigraciji nakon 1945,[155] među kojima se ističe Mandićeva voluminozna, ali i kontroverzna *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*,[156] uvjerenje o hrvatskom karakteru srednjovjekovne Bosne našlo se na internetu: moćnom sredstvu „globalizacije" ove zablude.

Iz obilja tih „uradaka" izdvojit ćemo tek dvije internetske adrese koje bjelodano potvrđuju kako spoj novih informacijskih tehnologija i etnonacionalizma rezultira nastankom „epskih" hibrida oralne historije.

U svom osvrtu („Stanovnici Bosne su po porijeklu Hrvati") gospodin Ivan S. pojašnjava: „A činjenice su da je Bosansko kraljevstvo postojalo kao kraljevstvo Hrvata, katoličke vjere i kasnije bogumila (...). Bošnjaka nigdje nije bilo da i ne spominjemo muslimansku vjeru (...). Hrvati povijesno imaju više prava na BiH nego bilo tko drugi. Što im svjetski moćnici to ne priznaju i što su se političari u HR njih odrekli to je druga stvar. Bez

[149] Korunić 2006, 367.
[150] Malcolm 1995, 3.
[151] Šošić 1993, 448.
[152] Citirano prema: Agičić 2003, 144.
[153] Draganović-Mandić 1991.
[154] Goldstein 2003, 115-116, nap. 20.
[155] O tome detaljno: Goldstein 2003, 122-132.
[156] Mandić 1967. O Mandićevoj kroatizaciji bosanskog srednjovjekovlja: Lovrenović, 2002.

opstanka Hrvata u dijelovima svoje domovine – danas države BiH, koju mi volimo kao domovinu i priznajmo kao svoju državu (za nju smo uvijek glasali) neće biti ni države BiH. Ako ne bude države BiH što će onda biti to ćemo još vidjeti.[157]

Na drugoj internetskoj adresi, pod naslovom „Demografska povijest Hrvata Bosne i Hercegovine", sadržane su slične tvrdnje: „Stanovništvo srednjovjekovne Bosne je bilo slavensko, po svojim etničkim i vjerskim značajkama pripadajući istom etničkom supstratu kao i Hrvati. Osim samoga spomena hrvatskoga imena, to se vidi u mnogobrojnim etno-kulturnim obilježjima, kao što su jezik (čakavština i štokavska ikavica, te zapadna ijekavština, što su sve karakteristike hrvatskoga jezika), glagoljsko i zapadnoćirilsko pismo (tzv. bosančica ili hrvatska ćirilica) kojim su pisane isprave, djela vjersko-nabožnog i umjetničkog sadržaja, a koje je istovjetno hrvatskoj ćirilici koja se rabila u Dalmaciji i sjevernohrvatskom primorju, pripadnost zapadnom civilizacijskom krugu, što se očituje u zapadnom katoličkom kršćanstvu te umjetničkim oblicima zapadne provenijencije. Politički, većina je sadašnje Bosne i Hercegovine (uz kratke intervale, kao za vrijeme srpskog župana Časlava Klonimirovića), pripadala hrvatskoj državi. Po nekim procjenama na području srednjovjekovne Bosne uoči turskog osvajanja je živjelo 850.000-900.000 stanovnika, sljedećeg nacionalnog sastava: katolika oko 750.000 ili 85,22%, krstjana oko 80.000 ili 9,09% i pravoslavaca oko 50.000 ili 5,68%. Specifičnost srednjovjekovne Bosne su bili krstjani, koji nikad nisu činili većinu stanovništva, niti su stvorili vjersku organizaciju na državnoj razini, te su prirodno nestajali misionarskim radom dominikanaca i, posebno, franjevaca".[158]

Ovo fantazmagorično „hrvatsko pravo" na BiH – izvor brojnih zabluda i nevolja što su ih bh. Hrvati priređivali i sebi i drugima – progovara s plakata Hrvatske stranke prava BiH koja, uoči lokalnih izbora oktobra 2012, svojim biračima poručuje: „Kad bolje razmislimo, svi smo mi pravaši"! Kataklizmična je to poruka jednog zaleđenog vremena. To kaže politika, znanost pak smatra da se suvremena odrednica *Hrvati* „ne može s današnjim značenjem prenositi na ranija stoljeća".[159]

Novo državno-političko ozračje – novi nacionalni „tekst": *zamišljena Hrvatska* – ostvarena Bosna i Hercegovina

Umjesto Hrvatske – „matere-zemlje" – imamo (i) Bosnu i Hercegovinu kao „eksperiment u svjetskoj laboratoriji".[160] Geopolitičke karte nisu „podijeljene" onako kako su to sanjali geostratezi „globalnoga" hrvatstva.

Obje države isporučene su financijskim moćnicima – nota bene: tajkunskim „dinastijama" – i multinacionalnim kompanijama, umjesto demokracije i socijalne pravde caruje tranzicijska gramzivost u režiji vlasnika etnokapitala pod krinkom političkih stranaka kao privatnih poduzeća. Frommovski kazano: caruje analno-zgrtački karakter.[161]

Nedavne nagle promjene u unutarnjim i/ili međunarodnim granicama vezane za pad Berlinskog zida 1989, raspad Jugoslavije i novo preoblikovanje nacionalnih/etničkih skupina rezultirali su u „novom raskoraku između kulturalnih i političkih granica".[162] Upravo knjiški primjer takvog scenarija predstavljaju bh. Hrvati koji su se tek od 1992. skrasili u državi s političkim središtem u BiH, što rađa jednim sasvim novim povijesnim iskustvom. To proizvodi dihotomiju budući da je politički identitet bh. Hrvata modeliran prema obrascu „matere-zemlje" (*zamišljene Hrvatske*) i tezom o „rezervnoj domovini". Republika Hrvatska dodijelila im je u međuvremenu ustavni status „dijaspore".

Imajući u vidu to da je „hrvatski identitet postojao kao nikad ostvareni ideal" njegovim su se zajedničkim nazivnicima do Drugog svjetskog rata većinom smatrali:

1. hrvatski jezik (uz minimalnu toleranciju dijalekata);

2. latinično pismo (uz podsjećanje na upotrebu glagoljice i – manje – ćirilice);

3. pripadnost zapadnomu civilizacijskom krugu;

4. pripadnost kršćanstvu, katoličanstvu (uz određenu toleranciju drugih oblika kršćanstva, čak i drugih religija: islama i židovstva);

[157] bosanski_kongres@nkrbih.com: 18. XI. 2012.
[158] http://hr.wikipedia.org/wiki/Demografska_povijest_Hrvata_Bosne_i_Hercegovine: 18. XI. 2012.
[159] Kordić 2010, 213.
[160] Šehić 2013.
[161] Fromm 1984a, 150-153.
[162] Brubaker 1996, 55.

5. tisućljetna kultura, s naglaskom na djela nastala nakon pretpostavljenog doseljenja Hrvata početkom VII. stoljeća i na književnost na hrvatskom jeziku;

6. nepostojeća, željena država, s korijenima u ranosrednjovjekovnom kraljevstvu.[163]

Umjesto „željene" dobili su bh. Hrvati dvije države: „tisućljetni san" prebacio je plan.

„Barokni" svehrvatski konfesionalni identitet zahtijeva redefiniciju: „desakramentalizaciju" nacije, zamjenu „eshatološke" floskule „Bog i Hrvati" krilaticom o ljudskim pravima i povratak izvornim kulturnim vrijednostima bosanske nominacije koje izmiču nacionalnom „pravovjerju", a izmiču zato jer nisu – „nacionalne". Potpuno suprotno romantičarskim parolama Nedjeljka Mihanovića da je *Hrvatska Demokratska Zajednica vratila hrvatskom narodu njegovu energiju, hrvatsku dušu (...) uzdigla njegov poniženi ponos i uspravila iz one tragične nemoći njegov hod pod zvijezdama* (...) „da **hrvatska povijest i hrvatska kultura mora biti ona centralna točka oko koje se sve zbiva**".[164] Sudski procesi i presude političarima hadezeovske provenijencije tokom zadnjih godina u Hrvatskoj smiju se u lice ovim Mihanovićevim patrijarhalnim „vizijama" – mješavini „prigodničarstva i fanatizma pomiješanog s idealizmom".[165] Aktualno stanje „lika u ogledalu" u jednoj je rečenici sažeo Ivan Markešić: „Blago pokvarenjacima na vlasti, oni će baštiniti Hrvatsku."[166] Vrhovnik je lansirao krilaticu za podizanje etnonacionalnog adrenalina: „Imamo Hrvatsku!"

Kako biti Hrvat na bosanski (i hercegovački) način?

U novoj političkoj stvarnosti – s BiH i Hrvatskom kao dvjema državama u kojima žive Hrvati – javlja se identitet kao goruća tema, jer je postmodernost kao odgovor na „gubitak referencijalnosti" pluralizirala identitetsko pitanje odnosno „moć traganja za sebstvom".[167] Kako pomiriti *nacionalnu, državnu i kulturološku pripadnost* – povijesna su i egzistencijalna pitanja? Kako izgraditi povijesno autentičan identitet koji je koncept integralnog katoličkog hrvatstva sveo na patriotske fikcije tipa „od stoljeća sedmog", „Bog i Hrvati" i „Hrvatska do Drine"? Šta ako se već pokazalo, ili se tek pokaže, da je hrvatstvo u BiH koštalo „više žrtava nego što sâmo vredi", da je cijena jednog projiciranog napretka vezanog za budućnost bila previsoka, da je sve to samo jedna „neodrživa iluzija", jer već nas je stiglo pitanje s kojim su se svojevremeno suočili komunisti: „Zabrinuto se pitamo šta će Sovjeti uraditi kada istrebe buržuje"?[168] Hrvatska je ujedinjena – „vječna i zavjetna" – ali sad ne protiv srbočetnika i jugokomunista, nego u štrajku protiv svoje, hrvatske vlasti, koja donosi Zakon o radu po diktatu međunarodnih financijskih institucija. Freudova „pesimistička" antropologija u kut je stjerala tisućljetne bajke i snove.

Postavimo i pitanje: ako je skupina klerika na Prvom katoličkom kongresu održanom u Zagrebu godine 1900. odlučila da jedan narod u BiH nazove Hrvatima, koga i zašto ta odluka obavezuje godine 2014?

Pritom od pomoći može biti evropsko iskustvo. Ujedinjenje Italije popratio je talijanski državnik Massimo d' Azeglio rečenicom: „Stvorili smo Italiju, sad moramo stvoriti Talijane". To isto vrijedi za današnju Evropsku uniju: „Stvorili smo Evropsku uniju, sad moramo napraviti Evropljane".[169] Može li se slična formula primijeniti na BiH: „Stvorili smo Bosnu i Hercegovinu, sad moramo napraviti Bosance i Hercegovce"? I – šta bismo onda, bi li se to pokazalo boljim rješenjem i ukinulo sve postojeće antagonizme?

Uza sve razlike primjetna je sličnost evropskog i bosanskohercegovačkog problema.

Latinizacija – kroatizacija: ponovljeni scenarij: XIII–XIX/XX. st. – različite posljedice

Kroatizacija bh. katolika predstavlja jednu vrstu „ponovljenog" scenarija iz sredine XIII. st – samo s različitim posljedicama: pokušaja latinizacije bosanskog ćirilo-metodskog katoličanstva simultanom akcijom Papinske kurije i ugarskih

[163] Budak 2010, 6-7, 9.
[164] Šošić 1993, 537.
[165] Usp. Goldstein 2003, 132.
[166] http://www.kriz-zivota.com/blago-pokvarenjacima-na-vlasti-oni-ce-bastiniti-hrvatsku/: 28. III. 2014.
[167] Kalanj 2010, 123-124.
[168] Usp. Frojd 2011, 6, 9-10.
[169] Metzeltin 2012, 27-28.

kraljeva koji je završio šizmom – odcjepljenjem Crkve bosanske od Rima i pojavom nove kršćanske konfesije iz kasnijih izvora poznate kao *vjera bosanska*.[170]

Računajući sa svim autohtonim okolnostima političke i etnokonfesionalne naravi, kao i onima iz bližeg i daljeg okruženja, na proces kroatizacije Bošnjaka-katolika neposredno su utjecala dva događaja crkvene provenijencije: uspostava redovite crkvene hijerarhije u BiH 1881. i Prvi hrvatski katolički kongres održan u Zagrebu septembra 1900. Oni daju odgovore na pitanja povezana s porijeklom nacionalnog identiteta: 1. *Tko* čini naciju; 2. *Zašto* i *kako* se nacija javlja; 3. *Kada* i *gdje* je nacija nastala?[171] Na prijelazu iz XIX. u XX. st. nastaje Hrvatski katolički pokret praćen osnivanjem niza laičkih udruga i glasila koje su prenosile i operacionalizirale načela političkoga katolicizma.[172]

Osnove političkoga katolicizma formulirane su u enciklici pape Leona III. *Rerum novarum* objavljenoj 1891. U skladu s reafirmiranim papinskim samodržavljem odgovorila je ova enciklika na izazove vremena oličene u premoći ideologije liberalizma i preustroju apsolutističkih monarhija u ustavne parlamentarne države konceptom „katoličke izdvojenosti – 'katolicizma' kao ideologije katoličke organiziranosti, posebne kulture i politike, čak nacionalnog identiteta – zapravo, katoličkog paralelizma u svemu što je bilo nepoznato ili nepotrebno u dominantno katoličkoj Europi prije revolucije i liberalizma". To je dovelo do nastanka ili jačanja katoličkih političkih pokreta u Srednjoj Evropi, ali i šire. Tako uobličen katolički pokret stupio je preko Kranjske i Krekove Katoličke narodne stranke na društvenu scenu Hrvatske koncem 1890-ih godina. U trenutku kada se ponovo postavilo pitanje ujedinjenja hrvatskih zemalja unutar Austro-Ugarske, poslije izvjesnoga kolebanja, prigrlio je hrvatski episkopat ideologiju katoličkog hrvatstva u obliku predstavljenom na Hrvatskom katoličkom kongresu 1900.[173] Enciklika Leona XIII. inicirala je osnivanje katoličkih stranaka zasnovanih na kršćanskim načelima i svijesti da se društveni ciljevi ne mogu ostvariti bez političkog angažmana imajući prije svega u vidu kapitalizam i socijalizam.[174]

U srednjem vijeku katolički integrizam kao latinizacija, u XIX. i XX. st. kao kroatizacija: Rim kao vjersko i političko središte jednog, na povijesnu marginu smještenog naroda/nacije, Zagreb kao središte „matere-zemlje" – „rezervne domovine". U oba slučaja pokušala se nametnuti „formula": *Mistično tijelo domovine = mistično tijelo Crkve*. U oba slučaja procesima je upravljalo Papinstvo srednjovjekovnoga monarhijskog mentaliteta. Radilo se o pokušajima nametanja kulturoloških i socijalnih standarda koji su doveli do subverzije identiteta. Tako je Katolička crkva postala „većinski vlasnik" hrvatske nacije. Ideologija nacije svoj je pandan dobila u teologiji nacije. Nakon što su ove i druge promjene dobile institucionaliziranu formu, nakon što je modernizacija uzrokovala tjeskobu vezanu za gubitak starog identiteta, „Bitka za Boga" učinila je „staru mitološku religiju nemogućom".[175] U drevne religijske predodžbe uselio se nacionalni bog i otamo ga više nitko, čak ni komunisti, nije mogao istjerati!

To je, naznačen u osnovnim crtama, povijesni hod jedne konfesionalno programirane nacije i njezine historiografije o „hrvatskom" bosanskom srednjovjekovlju – nacije koja je, u potrazi za državom kao nekom „kolijevkom", razvila mit o vlastitoj pripadnosti zapadnom civilizacijskom krugu, a koja – u stvarnosti – predstavlja grubi kontrapunkt zapadnom, sekularnom modelu nacije.[176] Jednom zacrtana, odvija se „sakralizacija kulturnog identiteta", njegovo nametanje „religijskom prisilom", „podudaranje kršćanskih i kulturnih obveza".[177]

U tom kontekstu bila je, i još uvijek je moguća, kroatizacija bosanskog srednjovjekovlja, koja ne zaobilazi ni stećke. Tako funkcionira duh produženog srednjeg vijeka u vremenu postindustrijske kulture i interneta.

* * *

Uvođenje pravaškog hrvatstva i koncepta političkog katolicizma u hrvatsku historiografiju o BiH na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće, praćeno novom historijskom perspektivom s Hrvatskom kao „materom-zemljom", rezultiralo je pokušajima kroatizacije bosanskog srednjovjekovlja. Na

[170] Lovrenović 2010a, 113-125.
[171] Smit 2010, 37.
[172] Perović 1976, 30, 31, 35-44 i dalje.
[173] Banac 2011, 52-53.
[174] Perović 1976, 30-31.
[175] Usp. Armstrong 2007, 75, 79.
[176] Smit 2010, 99.
[177] Volf 1998, 39.

tom temelju nastala je obimna historiografija s ciljem prikazivanja bosanskog srednjovjekovlja kao dijela hrvatske srednjovjekovne i nacionalne povijesti.

Ova nastojanja svoju su refleksiju našla u etničkoj i konfesionalnoj atribuciji stećaka – srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika – kojima se nastojao, i još uvijek se nastoji, pripisati ekskluzivno hrvatski, odnosno katolički karakter.

Ritmika kroatizacije bosanskog srednjovjekovlja, čime i stećaka, prati ritam smjene određenih političkih režima. U austrougarskom razdoblju (1878–1918) dva su autora – Fran Milobar i Ivo Pilar – u svojim radovima i knjigama, na tragu pravaške teorije o tzv. „prvobitnoj stečevini", postavili i razradili pseudoznanstvenu tezu o etničko-dinastičkom hrvatskom karakteru bosanskog srednjovjekovlja. U razdoblju prve Jugoslavije (1918–1941) na tom je tragu, u svojoj monumentalnoj sintezi o 1000 godina hrvatske kulture, nastavio Josip Horvat. Veći broj autora u *Napretkovom narodnom kalendaru* između dva svjetska rata (1918–1941) tu je historiografsku zabludu popularizirao u širem čitalačkom krugu.

U vrijeme NDH (1941–1945) kroatizacija bosanskog srednjovjekovlja „standardizirana" je u Napretkovoj *Poviesti hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, posebno u prilozima Filipa Lukasa, Otona Knezovića, Ćire Truhelke, Ljube Karamana, Vladimira Vrane i Mate Tentora, te u udžbeničkoj literaturi. Tom se temom, s bosanskim srednjovjekovljem kao središnjim motivom, u nekim svojim tekstovima bavio i sâm Ante Pavelić. Tu do izražaja dolaze historiografske i geopolitičke tlapnje u cilju legitimiranja ustaškog režima: 1. Rijeka Drina – civilizacijska granica dvaju svjetova u kontekstu *nacionalno-ideološke topografije* uz uključivanje Drine u tekst hrvatske himne. 2. Hrvati – predziđe Zapada/Evrope. 3. Iransko/gotsko porijeklo Hrvata. 4. Višestoljetni kontinuitet hrvatske državnosti kao faktor legitimizacije NDH. 5. Bosna – tijelo i srce NDH.

U razdoblju nakon 1945. – tada i danas prominentno ime historijske znanosti – fra Dominik Mandić najdalje je otišao u kroatizaciji bosanskog srednjovjekovlja. Istog, neznanstvenog „virusa" nisu ostala pošteđena ni pojedina enciklopedijska izdanja, čak ni ona najnovijega datuma, dakako ni internet kao najpodesnije sredstvo za globalizaciju jedne ovakve zablude.

Napuštanje pravaškog svehrvatskog mitologema „od stoljeća sedmog" i postavljanje „hrvatskog pitanja" u Bosni i Hercegovini u kontekst njegova nastanka – „od stoljeća devetnaestog/dvadesetog" jedan je od prioriteta povijesne znanosti kao „pomoćne" discipline u izgradnji demokratske političke kulture. Kroatizacija stećaka i bosanskog srednjovjekovlja tome ne može pridonijeti jer, osim što je činjenično nevjerodostojna, održava stanje političke malodobnosti. Znanstveno zrenje postavlja se kao preduvjet zrenja političke kulture i njezinog „izmještanja" iz svijeta *podaničke* i *parohijalne* u svijet *participativne* i *građanske* političke kulture.

Summary

Croatization of the Bosnian Middle Ages in Light of the Religious Character of *Stećak* Tombstones (About a model of the changing the historical memory)

The nationalist approach to Croatianhood formed within the Croatian Party of Rights and and the concept of political Catholicism were both introduced into the Croatian historiography of Bosnia and Herzegovina at the turn of the 19th and 20th centuries. This phenomenon, along with a new historical perspective on Croatia as „mother-land", led to attempts to Croatize the Bosnian Middle Ages. As a result, an extensive historiography was created with the aim of presenting the Bosnian Middle Ages as part of Croatian medieval national history. These efforts were also reflected in a false ethnic and religious attribution of *stećaks* – Bosnian medieval tombstones – which were and still are attributed exclusively to Croatians and Catholics.

The extent of the Croatization of the Bosnian Middle Ages, and thus of *stećaks* too, changed with the changing political regimes. In the Austro-Hungarian period (1878–1918) two authors, Fran Milobar and Ivo Pilar, published books and articles based on the theory, propagated by the Croatian Party of Rights, about the „original territorial acquisition." They set up and developed a pseudoscholarly thesis about the ethnic and dynastic Croatian character of the Bosnian Middle Ages. During the first Yugoslavia

(1918–1941) the thesis was picked up and further developed by Josip Horvat in his monumental synthetic work on a thousand years of Croatian culture. During the same period a number of articles were published in an issue of the People's Calendar, put out by *Napredak*, the Croatian Cultural Society of Bosnia-Herzegovina, which propagated this historiographic error to a wider readership.

During the quisling state called The Independent State od Croatia (Nezavisna Država Hrvatska, 1941–1945), the Croatization of the Bosnian Middle Ages was "standardized" in a publication produced by *Napredak* and entitled *The History of Croatian Lands in Bosnia and Herzegovina from the Earliest Times until 1463*; the main contributors were Filip Lukas, Oton Knezović, Ćiro Truhelka, Ljubo Karaman, Vladimir Vrana and Mate Tentor. The theory of Croatian Bosnia was also popularized through textbooks. Ante Pavelić, the head of The Independent State od Croatia, dealt with the same topic in his writings, using the Bosnian Middle Ages as the central motif. Particularly manifest in these writings are historiographical and geopolitical delusions concocted in order to legalize The Ustasa regime: 1. The Drina river – the civilizational boundary between two worlds in the context of national and ideological topography with the inclusion of the Drina river in the lyrics of the Croatian national anthem. 2. Croatians – the outer wall of Western Europe. 3. Iranian/Gothic origin of Croats. 4. The supposed centuries-old continuity of Croatian statehood as a legitimizing factor for The Independent State of Croatia. 5. Bosnia – body and heart of the Independent State of Croatia.

In the period since 1945, father Dominik Mandić – a prominent name in historic scholarship to this day – went further than anybody else in the Croatization of the Bosnian Middle Ages. Some encyclopedic publications, even the latest ones, as well as of course the Internet as the most suitable tool for the globalization of such delusions, were not exempt from the "virus" of bad scholarship. Abandoning the Croatian myth of Greater Croatia, invented by the Croatiann Party of Rights, of Croatian Bosnia since "the seventh century" and the placing of the "Croatian question" in Bosnia and Herzegovina in the context of its creation – since the nineteenth/twentieth century – ought to be the primary goal of historical scholarship as a "secondary" discipline in the creation of democratic political culture. The Croatization of *stećaks* and of the Bosnian Middle Ages cannot contribute to the achievement of this goal because, apart from being factually unsound, it reflects a state of political immaturity. Scholarly maturity is a prerequisite to the maturity of political culture and its „relocation" from the world of *submissive* and *parochial* culture into the world of *participatory* and *civic* culture.

Literatura

Agičić, D. 2003, Bosna je… naša! Mitovi i stereotipi o državnosti, nacionalnom i vjerskom identitetu te pripadnosti Bosne u novijim udžbenicima povijesti, u: Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2003.

Armstrong, K. 2007, Karen, *Bitka za Boga*. Fundamentalizam u judaizmu, kršćanstvu i islamu, Šahinpašić, Sarajevo. Naslov originala: Karen Armstrong, The Battle for God, 2000.

Banac, I. 2011, Hrvatsko katoličanstvo u modernosti. Politički katolicizam, Svjetlo riječi, Broj 338, Sarajevo 2011.

Bellamy, J. A. 2003, The formation of Croatian national identity. A centuries-old dream, Manchester University Press, Manchester and New York 2003.

Brčić, R. 1973, Okupatori i kvislinzi u borbi protiv ustanka u Bosni i Hercegovini, u: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine, Veselin Masleša, Sarajevo 1973.

Brkić, M. 1995, Prinosi hrvatstvu Bosne i Hercegovine (Zbirka tekstova iz napretkovih kalendara), PCC Međugorje, Studenci 1995.

Brubaker, R. 1996, Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe, Cambridge University Press 1996.

Budak, N. 2010, Hrvatski identitet između prošlosti i moderniteta, u: Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo – Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2010.

Cvitković, I. 2006, Hrvatski identitet u Bosni i Hercegovini. Hrvati između nacionalnog i građanskog, Synopsis, Zagreb-Sarajevo 2006.

Čampara, S. / Kovač, F. 2010, Izdaja i zločin. Novi dokumenti o ustaškom, četničkom i partizanskom pokretu, „Futur art", Sarajevo 2010.

Despotović, Lj. 2010, Geopolitika identiteta: srpski nacionalni identitet – politički, religijski, istorijski, kulturni, etnički i drugi činioci kao faktori njegovog formiranja, u: Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918-1991, Sremska Kamenica 2010.

Dizdar, Z. 2002, Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941.–1945., Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2002.

Draganović, K. / Mandić, D. 1991, Herceg Bosna i Hrvatska, Laus, Split 1991.

Džaja, M. S. 2002, Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878.–1918.). Inteligencija između tradicije i ideologije, ZIRAL – Zajednica izdanja ranjeni labud, Biblioteka Stećak, knjiga 7. S njemačkoga preveli Marijan Cipra i Milan Lončar, ZIRAL, Mostar-Zagreb 2002. (Naslov izvor-

nika: Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche 1878-1918), Oldenbourg Verlag, München, 1994)

Enciklopedija Jugoslavije 1983. Socijalistička Republike Bosna i Hercegovina (separat iz II. izdanja), Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1983.

Frojd, S. 2011, Antropološki ogledi. Kultura, religija, umetnost, Drugo izdanje, Prosveta, Beograd 2011.

Fromm, E. 1984, Veličina i granice Freudove misli, Prevela Vlasta Vizek-Vidović, Naprijed – Nolit – August Cesarec, Zagreb 1984. Naslov izvornika: Erich Fromm, Greatness and Limitations of Freud's Thought, 1979.

Fromm, E. 1984a, Anatomija ljudske destruktivnosti, II. Preveli: Gvozdan Flego i Vesna Marčec-Beli, Naprijed – Nolit – August Cesarec, Zagreb 1984. Naslov izvornika: Erich Fromm, The Anatomy of Human Destructiveness, New York 1973.

Gellner, E. 1998, Nacije i nacionalizam, Politička kultura, Zagreb 1998. Naslov izvornika: Ernest Gellner, Nations and Nationalism, Blackwell Publishers Ltd, Oxford 1983.

Gladanac, S. 2012, Državno školstvo u Velikoj župi Vrhbosna u Drugom svjetskom ratu sa akcentom na njegov ideološki sadržaj, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski Fakultet, Odsjek za historiju (magistarski rad – elektronska verzija).

Goldstein, I. 2003, Granica na Drini – razvoj i značenje mitologema, u: Historijski mitovi na Balkanu – zbornik radova, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2003.

Gross, M. 1973, Povijest pravaške ideologije, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1973.

Хлебовчик, Ј. 1983, О неким аспектима културних и образовних удружења у процесу стварања нација у источном делу средње Европе, у: Културно-политички покрети народа Хабсбуршке монархије у XIX веку. Зборник радова, Матица српска, Нови Сад 1983.

Horvat, J. 1980, Kultura Hrvata kroz 1000 godina, Prvi svezak, Globus, Zagreb 1980.

Hrvatska enciklopedija 2002, 4, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2002.

Jelčić, D. 1995, Umjesto vijenca Ivi Pilaru. Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija, Consilium, Zagreb 1995.

Jelčić, D. 1997, Proslov. Usud hrvatskih zemalja. Pro memoria: svjetski rat i Hrvati. Diktat geopolitičkog položaja, Consilium, Zagreb 1997.

Jelić-Butić, F. 1973, Bosna i Hercegovina u koncepciji stvaranja Nezavisne Države Hrvatske, u: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine, Veselin Masleša, Sarajevo 1973.

Juzbašić, Dž. 1999, Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914), Djela ANUBiH LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka 42, Sarajevo 1999.

Kalanj, R. 2010, Identitet i politika identiteta (politički identitet), u: Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo – Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2010.

Klaić, V. 1878, Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine – prvi dio: zemljopis, Matica hrvatska, Zagreb 1878.

Klaić, V. 1882, Poviest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb 1882.

Kordić, S. 2010, Jezik i nacionalizam, Durieux, Zagreb 2010.

Korunić, P. 2006, Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije. Nacija i nacionalni identitet, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2006.

Краљачић, Т. 1983, Калајева језичка политика у Босни и Херцеговини, у: Културно-политички покрети народа Хабсбуршке монархије у XIX веку. Зборник радова, Матица српска, Нови Сад 1983.

Lasić, S. 2000, Autobiografski zapisi, Globus, Zagreb 2000.

Lovrenović, D. 2002, Povijest i duh vremena: Tri etnonacionalna pogleda u bosansko srednjovjekovlje, Forum Bosnae 18, Sarajevo 2002.

Lovrenović, D. 2006, Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387 – 1463), Synopsis, Zagreb – Sarajevo 2006.

Lovrenović, D. 2010, Stećci – bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka, II. dopunjeno izdanje, Rabic, Sarajevo 2010.

Lovrenović, D. 2010a, Translatio sedis i uspostava novog konfesionalnog identiteta u srednjovjekovnoj Bosni. Neke istraživačke pretpostavke, u: Stopedeseta obljetnica samostana u Gučoj Gori (zbornik radova), Franjevački samostan Guča Gora – Kulturno povijesni institut provincije Bosne Srebrene, Guča Gora – Sarajevo 2010.

Lovrenović, I. 1992, Mjesto Ive Andrića u hrvatskoj književnosti, Napredak – hrvatski narodni kalendar za 1993, Sarajevo 1992.

Lovrenović, I. 2010, Bosanski Hrvati. Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture, Synopsis, Zagreb – Sarajevo 2010.

Lovrenović, I. 2012, Protiv politike samootuđenja. Promemorija o (hrvatskoj) jezičnoj politici u Bosni i Hercegovini, Bosna franciscana 37, Sarajevo 2012.

Lucy, S. 2002, Burial Practice in Early Medieval Eastern Britain: Constructing Local Identities, Deconstructing Ethnicity, In: Lucy, S. / Reynolds, A.

Burial in Early Medieval England and Wales, The Society for Medieval Archaeology, London 2002.
Lukas, F. 1991, Bosna i Hercegovina u geopolitičkom pogledu, u: Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463, Knjiga prva, drugo izdanje, HKD Napredak, Sarajevo 1991.
Malcolm, N. 1995, Povijest Bosne – kratki pregled, Erasmus Gilda – Novi Liber – Dani, Zagreb 1995. Naslov izvornika: Noel Malcolm, Bosnia. A Short History, Macmillan, London, 1994.
Mandić, D. 1967, Etnička povijest Bosne i Hercegovine, Rim 1967.
Matijević, Z. 2006, Dr. Ivo Pilar i problem Crkve bosanske („bogumilstvo"), PILAR – Časopis za društvene i humanističke studije, I/1, Zagreb 2006.
Matković, H. 1994, Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Kratak pregled, Naklada P. I. P Pavičić, Zagreb 1994.
Metzeltin, M. 2012, Die Entstehung der modernen Nationalstaaten, In: Identität. Variationen zu einem Thema. Herausgegeben von Gualtiero Boaglio, Thede Kahl, Petrea Lindenbauer, Margit Thir, Praesens Verlag, Wien 2012.
Milobar, F. 1898, Bosnien und das Kroatische Staatsrecht. Eine Historisch-Juridische Studie. Verfasst von Dr. Petrinjensis, Agram 1898.
Mišković, P. 1973, Pokret otpora u Bosanskoj krajini od kapitulacije do ustanka 1941. godine, u: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Naučni skup, održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine, Veselin Masleša, Sarajevo 1973.
Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda 1977, 3, Zagreb.
Pavešković, A. 1995, Tema Pilar. Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija, Consilium, Zagreb 1995.
Perović, B. 1976, Hrvatski katolički pokret. Moje uspomene, ZIRAL, Rim 1976.
Pilar, I. 1910, Biskup Stadler i Hrv. nar. zajednica, Sarajevo 1910.
Pilar, I. 1915, Svjetski rat i Hrvati. Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata, Zagreb 1915.
Pilar, I. 1917, Svjetski rat i Hrvati. Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata, Zagreb 1917.
Pilar, I. 1918, Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija, Sarajevo 1918.
Pilar, I. 1922, Borba za vrijednost svoga „ja". Pokus filozofije slavenskog individualizma, Zagreb 1922.
Pilar, I. 1927, Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem, Zagreb 1927.
Redžić, E. 1998, Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu, OKO, Sarajevo 1998.
Semić, N. 2014, Pregled historiografije o stećcima (Akteri, teme, mitologemi, rasprave, naučna dostignuća), Bosna franciscana, 40, Sarajevo 2014.
Smit, D. A. 2010, Nacionalni identitet, Biblioteka XX vek, Beograd 2010.
Stančić, N. 2002, Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću, Barbat, Zagreb 2002.
Strecha, M. 1997, Katoličko hrvatstvo. Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897.-1904.), Barbat, Zagreb 1997.
Südland, 1990 (Ivo Pilar), Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja, HDS, Varaždin 1990. Naslov izvornika: Die Südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems von L. v. Südland, Wien, 1918.
Сзели, И. 1983, Проблеми језика, у процесу формирања модерних нација. Гледишта о језику у доба раног романтизма, у: Културно-политички покрети народа Хабсбуршке монархије у XIX веку. Зборник радова, Матица српска, Нови Сад 1983.
Šarac, I. 2012, Kultura selektivnog sjećanja. Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska. Od proklamacije NDH do talijanske reokupacije (travanj-rujan 1941.), Crkva na kamenu, Mostar 2012.
Šehić, Z. 2013, Eksperiment u svjetskoj laboratoriji Bosna. Međunarodna diplomatija u vrijeme disolucije SFRJ i agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (do Vašingtonskog sporazuma 1994), Dobra knjiga, Sarajevo 2013.
Šipka, M. 2001, Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850-2000). Dokumenti, Institut za jezik u Sarajevu, Posebna izdanja, knjiga II, Sarajevo 2001.
Škiljan, D. 2002, Govor nacije. Jezik, nacija, Hrvati, Golden marketing, Zagreb 2002.
Šošić, H. 1993, Hrvatski politički leksikon. Prvi dio, Tiskara Rijeka, Rijeka 1993.
Švab, M. 1995, Životopis Ive Pilara. Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija, Consilium, Zagreb 1995.
Tentor, M. 1991, Bosančica, u: Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463, Knjiga prva, drugo izdanje, HKD Napredak, Sarajevo 1991.
Truhelka, Ć. 1991, Sredovječni stećci Bosne i Hercegovine, u: Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463, Knjiga prva, drugo izdanje, HKD Napredak, Sarajevo 1991.
Vego, M. 1962/I, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knjiga I, Zemaljski muzej, Sarajevo 1962.
Volf, M. 1998, Isključenje i zagrljaj. Teološko promišljanje identiteta, drugosti i pomirenja, Stepress, Zagreb 1998.
Vrana, V. 1991, Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni, u: Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463, Knjiga prva, drugo izdanje, HKD Napredak, Sarajevo 1991.

Vučić, P. 1995, Proslov. Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija, Consilium, Zagreb 1995.

Internet:
– http://sh.wikipedia.org/wiki/Kroatizacija: 2. VII. 2012.
– bosanski_kongres@nkrbih.com: 18. XI. 2012.
– http://hr.wikipedia.org/wiki/Demografska_povijest_Hrvata_Bosne_i_Hercegovine: 18. XI. 2012.
– http//proleksis.lzmk.hr: 12. VIII. 2012.
– http://www.themiddleages.net/life/cathedrals.htlm: 14. XII. 2013.
– http://hr.wikipedia.org/wiki/Bazilika_sv._Ivana_Lateranskog: 17. III. 2014.
– http://www.kriz-zivota.com/blago-pokvarenjacima-na-vlasti-oni-ce-bastiniti-hrvatsku/: 28. III. 2014.

Godišnjak/Jahrbuch 2013,42:131-134.
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.25

Balkanmediävistik als Forschungskonzept[1]

Oliver Jens Schmitt
Wien

Die mittelalterliche Geschichte des Balkans ist ganz überwiegend ein Gegenstand regionaler Nationalhistoriographien,[1] d.h. der Spezialforschung im Balkan selbst. Außerhalb des Balkans ist das Interesse am Thema weitgehend erloschen. Doch ist das Interesse an Nationalgeschichte im Mittelalter gleichzusetzen mit einer Balkanmediävistik? Dieser Vortrag möchte eine Reihe von Fragen an einen Gegenstand stellen, den es zunächst genauer zu umreißen gilt. Mediävistik selbst bedarf im Kontext der Balkangeschichte nur scheinbar keiner terminologischen Klärung. Gemeinhin lässt man das Mittelalter im Balkan mit der Einwanderung slawischer Gruppen in das römische Reich beginnen und mit der osmanischen Eroberung des Raumes enden. Doch was für den inneren Balkan ein Endzeitalter ist – d.h. das 14.-15. Jahrhundert – bedeutet für die orthodoxen Fürstentümer Walachei und Moldau Anfang und Aufstieg – entsprechend setzt eine an Herrschaftsbildung orientierte rumänische Historiographie erst im 14. Jahrhundert ein und führt ihr Mittelalter, ihre „istorie medie", bis zum Beginn der Phanariotenzeit hinauf. Was die räumliche Dimension des Begriffs Balkanmediävistik betrifft, also den Balkan, wird diskutiert, seit der Terminus in die Welt gesetzt wurde. Er wird hier wertneutral verwendet, eine Bemerkung, die Eulen nach Athen trägt an einem Institut für Balkanologie. Doch was Balkan in einem mittelalterlichen Kontext bedeutet und weswegen der Begriff als wissenschaftliche Kategorie sinnvoll sein kann, wurde bislang kaum diskutiert. Umfangreiche Balkangeschichten im Mittelalter gibt es nur wenige. Die englischsprachige Synthese von John V.A. Fine bietet eine Addition von (proto-)nationalen Räumen zwischen Kroatien und Griechenland, Albanien und der bulgarischen Donaugrenze, wobei das Schwergewicht der Darstellung entsprechend der Forschungskompetenz des Verfassers, im Westen der Balkanhalbinsel liegt. Eine eigentliche Definition seines Untersuchungsraumes bietet Fine nicht[2]. Florin Curta, Verfasser eine forschungsbasierten Synthese bis 1250, meidet den Balkanbegriff; sein Südosteuropa reicht von Dalmatien bis in das heutige Rumänien, wobei im Hintergrund die rumänische Südosteuropakonzeption der Zwischenkriegszeit durchschimmert[3]. Hristo Matanov veröffentlichte eine bulgarische Synthese, in der erdie in einem balkanmediävistischen Zusammenhang wohl jüngste Raumdefinition bietet[4]: Matanovs Balkan reicht von Dalmatien bis in die Walachei, umfasst also die orthodoxe byzantinisch geprägte Welt einschließlich ihrer äußersten westlichen Peripherie, dem kaum byzantinisch durchdrungenen Bosnien. Dalmatien ist voller Bestandteil dieses Balkankonzepts, das aber die internationale Raumdiskussion aufgreift und mit breiten Kontaktzonen arbeitet. Überhaupt konzipiert Matanov den Balkan weniger als „Kreuzung" oder „Brücke" zwischen Kulturen, sondern als „Kontaktzone" von Gesellschaften, Sprachen und Religionen[5]. Im folgenden soll von einem dem Matanov´schen Modell entsprechen-

[1] Angesichts des essaiartigen Charakters des Texts und der Breite der Thematik wird auf eine detaillierte Bibliographie verzichtet.

[2] Fine 1983; ders. 1987.

[3] Curta 2006.

[4] Matanov 2002.

[5] Matanov 2002, 7.

den Raum, also einem „byzantinischen Commonwealth“ (Dimitri Obolensky) ausgegangen werden. Gibt es nun in diesem Rahmen eine Balkanmediävistik? Die Antwort muss im Kontext innerregionaler Versuche, Balkangeschichte zu schreiben, erfolgen. Diese innerregionalen Balkanstudien folgten auch politischen Strömungen und Konjunkturen, vom Balkanföderalismus, dem Balkanband bis zu Mächtekonstellationen im Kalten Krieg, schließlich den getrennten Wegen nach Brüssel in der Gegenwart. Diese Form der Balkangeschichtsschreibung konstruierte einen geschlossenen Balkanraum in Abgrenzung zu als bedrohlich empfundenen Grossmächten; und wo diese Art der Geschichtsbetrachtung betrieben wurde, allen voran in Bukarest und Belgrad, schwangen nationale Hegemoniepläne innerhalb dieses Balkans der Balkanvölker mit. Dem politischen Rahmen zum Trotz unterschied eines innerregionale Zusammenarbeit von Historikern deutlich vom ausserregionalen Blick: denn dieser konzentrierte sich nach 1945, besonders aber nach 1989/91 zunehmend ausschliesslich auf das 20. Jahrhundert. Innerregionale Forschungsinitiativen hingegen gaben dem Mittelalter und der osmanischen Periode ein starkes Eigengewicht, und dies lag nicht nur an der irenischen balkanistischen Tendenz dieser Bemühungen, sondern auch an der Bedeutung, die diesen Epochen zugemessen wird: so darf man von einer unterschiedlichen Tiefe und einer besonderen Funktion der Zeitachse sprechen, wenn man inner- und ausserregionale historische Forschung vergleicht. Fragt man nun nach Ergebnissen der innerregionalen Zusammenarbeit, ist die Ernte freilich bescheiden: wenige offizielle UNESCO-Bände, die oftmals additiv nationale Standpunkte wiedergeben. Das weitgehende Scheitern balkanmediävistischer Bemühungen ist ablesbar

1) An dem fast völligen Fehlen des Balkans in der europäischen Mediävistik, die an den Grenzen des alten römisch-deutschen Reiches, im besten Falle, den Grenzen des Königreichs Ungarn endet.

2) An der Dominanz der nationalen Perspektive der meisten Forschungen im Balkan selbst. Einen raumübergreifenden Blick nehmen nur die imperialen Wissenschaften, d.h. Byzantinistik und Osmanistik ein, doch folgen sie einerseits stark dem Blick ihrer Quellen – konstruieren den Balkan also als Peripherie – oder bleiben oftmals nationalen Perspektiven verhaftet, zumindest bei der Bestimmung der Untersuchungsräume.

Mit anderen Worten: Balkanmediävistik existiert(e) als Forschungsprogramm, wenn auch bisweilen nur vage umschrieben, doch weder inner- noch ausserregional gewann sie je an nachhaltigem Schwung. Dann ist das Konzept eben nicht tragfähig genug oder der wissenschaftliche Erkenntnisgewinn zu bescheiden, mag man einwenden.

Warum braucht es überhaupt eine Balkanmediävistik? Diese Frage einer Veröffentlichung eines Instituts für Balkanstudien zu stellen, mag beinahe ketzerisch erscheinen – um eine Diskussion anzustossen, ist sie aber nötig.

1) Forschungspragmatische Gründe: den Nationalhistoriographien des Balkans gelingt es nur in Ansätzen, in europäischen Diskussionen Gehör zu finden. Die Ignoranz der „Westmediävistik“ gegenüber dem Balkan ist wohl noch grösser als jene der allgemeinen Neuzeithistoriker. Nur gemeinsame grossräumige Forschungsinitiativen und entsprechende vorgestellte Ergebnisse können hier zumindest in einem ersten Schritt Abhilfe schaffen – dafür müssen die engen nationalen Zunftgrenzen überschritten werden.

2) Es geht darum, grosse Fragen der allgemeinen Mediävistik aufzugreifen. Einzelne Forscher haben dies schon längst getan, doch ein breiterer Austausch, wie er z.B. durch die Rezeption der Annales-Schule im Jugoslawien der 60er/70er Jahre erfolgt ist, fehlt leider weitgehend. Die politische Fragmentierung der letzten 20 Jahre ist nicht selten auch von Reprovinzialisierung und Selbstisolierung geprägt, was besonders für Institutionen, weniger für einzelne Forscherindividuen gilt.

3) Wohl gemerkt: es wird hier nicht ein mechanischer Methodentransfer von Westen nach Ost verlangt. Vielmehr sollte eine europäische Verschränkung das Ziel sein, wobei die Westmediävistik viel von den fachlich hochstehenden Arbeiten der Mediävistiken im Balkanraum lernen kann. Die damit einhergehende Europäisierung ist 1) kein politisches, sondern ein wissenschaftlich-intellektuelles Vorhaben und 2) hat sich die Westmediävistik durch eine Öffnung nach Südosten ebenfalls zu europäisieren. Nur so können raumübergreifende grosse Fra-

gestellungen der mittelalterlichen europäischen Geschichte bewältigt werden.

4) Dies bedeutet nicht, dass die Balkanmediävistiken von Strömungen der Westmediävistik völlig abgekoppelt sind. Gerade bei der Erforschung der Meta-Ebene, d.h. der neuzeitlichen politischen Instrumentalisierung mittelalterlicher Geschichte, z.B. in Schulbüchern, wurde im Balkan in den letzten jahren viel geleistet. Doch die Aufarbeitung politisch schwieriger Mittelalterbilder ersetzt genuine Forschung zum Mittelalter selbst nicht.

5) Wo nun läge das Potential einer Balkanmediävistik? Es liegt meines Erachtens vorwiegend in zwei Bereichen:

- Einer innerregionalen Verschränkung der im nationalen Rahmen erzielten Ergebnisse.
- Einer Verschränkung auf gesamteuropäischer Ebene, aber auch mit anderen Bezugsräumen wie Anatolien, dem Ostmittelmeer- und dem Schwarzmeerraum.

Beides ist gewiss nicht spezifisch für die mittelalterliche Geschichte, sondern trifft für die Geschichte des Balkans auch allgemein zu. Die innerregionale Verschränkung speist sich primär aus dem Vergleich, aber eben nicht nur – auch die Balkanmediävistik bewegt sich im Spannungsfeld gesamtbalkanischer Gesellschafts- und Kulturphänomene und regionaler Entwicklungen. So ist weder eine blosse Addition nationaler Fallbeispiele zielführend noch eine von Konflikten bereinigte und gleichsam geglättete und homogenisierte Erzählung. Innerregionaler Vergleich und Verschränkung darf auch nicht bedeuten, den Balkanraum in der Betrachtung zu isolieren und ihn aus anderen Raumbezügen herauszulösen. Welche Fragen könnte die Balkanmediävistik nun gewinnbringend angehen? Ein gesamtbalkanisches Phänomen sind jene Veränderungen, die mit dem Rückgang oder dem Aufstieg grosser Reiche in Verbindung stehen. Die grundlegenden ethnischen und soziokulturellen Veränderungen des frühen Mittelalters sind nicht hinreichend geklärt und können nur durch einen grossregionalen Bezug und die Zusammenarbeit mit Linguistik und Archäologie untersucht werden. In allen Ländern der Region schreitet die Einzelforschung zwar voran, doch ist die Fragmentierung der Evidenz ein eigentliches Hindernis für grössere Neuerkenntnisse. Die Balkanmediävistik hätte hier in eine der lebhaftesten Debatten der europäischen Mediävistik, die Frage nach der Entstehung des mittelalterlichen Europas, die Deutung des Niedergangs des Römischen Reiches, eine gewichtige Stimme einzubringen. Seit Mommsen fehlt eine antike Geschichte des Balkans, und die Verklammerung von Antike und Mittelalter wird nur von wenigen Historikern bewältigt[6]. Hier hätte eine Balkanmediävistik auch der Transitionsforschung viel zu bieten. Dies gilt auch für einen zweiten Themenbereich, die osmanische Eroberung des Balkans, die in Forschung und Deutung ebenso zersplittert ist, disziplinär wie national. Der diachrone Vergleich mit dem späten Rom bietet sich hier ebenso an wie der Vergleich mit der spanischen Reconquista oder der Ausdehnung des Moskauer Grossfürstentums in muslimische Chanate von der Wolga bis nach Sibirien. Der Balkan als Kontaktraum etwa zwischen den Kirchen von Rom und Konstantinopel ist in den nationalen Historiographien gut präsent, die Stellung des gesamten Balkans im europäischen Rahmen tritt aber nur selten hervor. Doch ist es just die Religionsgeschichte, in welcher der Balkan am besten an die Westmediävistik angekoppelt ist – ich meine die Bogomilen und die Bosnische Kirche, die von westlichen Häresieforschern stets mit Interesse betrachtet wurden. Eine echte Verschränkung südosteuropäischer und westeuropäischer Perspektiven gelang aber nur sehr wenigen Forschern, am ehesten wohl dem tschechischen Historiker Milan Loos[7]. Fast ganz isoliert ist demgegenüber die Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, die in viele einzelne, untereinander kaum verbundene Forschungszweige zerfällt, einmal die Nationalhistoriographien, dann die Forschungen zu den italienischen Handelsrepubliken Genua und Venedig, zu Dubrovnik. Bis heute ist die Frage nach der Stellung des Balkanraums in der mittelalterlichen europäischen Wirtschaft nicht in vertiefter Form behandelt. Und damit ist auch eine der wichtigsten Fragen berührt, die im nationalen Rahmen sehr wohl thematisiert werden:

[6] Angestrebt wird eine Wiedereingliederung der römischen Kaiserzeit im „Handbuch der Geschichte Südosteuropas", das vom Regensburger Institut für Ost- und Südosteuropastudien IOS betreut wird. Gemeinsam mit dem Althistoriker Fritz Mitthof (Wien) zeichnet der Verfasser dieser Zeilen für den ersten Band verantwortlich.

[7] Loos 1974.

die Frage nach Peripherisierung oder Teilhabe des Balkanraums an europäischen Entwicklungen des Mittelalters. Dabei geht es nicht um ein Modell, das mit einer idealen Norm, entwickelt am Beispiel Nordwesteuropas, und abgestuften Peripherien operiert – sondern um die Frage, ob es neben dualistischen (oder vermeintlich dualistischen) Strömungen auch andere Zusammenhänge gab, die den Balkan eng an andere Teile Europas anschlossen. Migration wäre ein solches Thema[8] – wiederum im Detail national gut erforscht – im europäischen Geschichtsbild aber fehlend; höfische Kultur und die Zirkulation von Kulturgüter wie Handschriften; bedeutsam wäre ein breiterer Blick auf Kommunikation und Verkehr, aber auch die politische Geschichte könnte sowohl innerbalkanische Zusammenhänge – z.B. die gegen die Osmanen gerichteten Allianzen des 14. und frühen 15. Jahrhunderts – genauer in den Blick nehmen, ebenso die Verwobenheit der Balkanherrschaften mit dem mittel- und südeuropäischen Staatensystem – wiederum national gut erforscht, im übergreifenden Vergleich aber kaum vorhanden. Balkanmediävistik soll die nationalen Zugänge der Mittelalterforschung nicht ersetzen, sondern vielmehr diesen neue Forschungsperspektiven eröffnen. Sie stützt sich dabei auf sehr gut ausgebildete nationale Schulen –es braucht also keinen wissenschaftlichen Umsturz, sondern eine Diskussion, die das Bewusstsein um die Chancen einer räumlichen und methodischen Öffnung schärft. Dass dies im Balkan selbst erfolgen muss, liegt auf der Hand, denn ausserregional ist die Mittelalterforschung zum Balkan fast ganz zum Erliegen gekommen. Ein balkanmediävistischer Blick, der die Region in ihrer Vielfalt auf der mentalen Landkarte der europäischen Mediävistik verankert, würde aber dieses Interesse wieder wecken. Und so sollte es heissen: der Balkan nicht den Mediävisten im Balkan, sondern der Balkan den Balkanmediävisten.

[8] Ein grundlegendes Forschungsprogramm bei Sundhaussen 2007, 422-477; eine Skizze zur frühen Neuzeit bietet Katsiardi – Hering 2001, 125-148.

Sažetak

Balkanska medijevistika kao istraživački koncept

Srednjovjekovna istorija Balkana pisana je prvenstveno u okvirima nacionalnih historiografija određenih država, i to uglavnom u formi nacionalne istorije. Medijevistička kompetencija izvan regiona u zadnjih trideset godina je u znatnoj mjeri opala. Isto tako primijetan je nizak nivo komunikacije ne samo u regionalnoj medijevistici, već i u kontekstu istorije srednjeg vijeka u Evropi uopšte. Imajući to u vidu, razmatra se u kojoj mjeri bi jače povezivanje regionalnog istraživanja te pojačano koncepciono određenje predmeta istraživanja moglo doprinijeti boljem uvidu u regionalna istraživanja. U referatu se takođe diskutuje o odnosu balkanske medievistike prema "imperijalnim" disciplinama – bizantologiji i osmanistici.

Literaturverzeichnis

Curta, F. 2006, Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250, Cambridge 2006.

Fine, J. V. A. 1983, The Early Medieval Balkans, Ann Arbor 1983.

Fine, J. V. A. 1987, The Late Medieval Balkans, Ann Arbor 1987.

Hering, O. 2001, Migrationen von Bevölkerungsgruppen in Südosteuropa vom 15. bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts, Südost-Forschungen, 59/60, 2000/2001, 125-148.

Loos, M. 1974, Dualist Heresy in the Middle Ages, Prag 1974.

Matanov, H. 2002, Srednovekovnite Balkani: istoričeski očerci, Sofia 2002.

Sundhaussen, H. 2007, Geschichte Südosteuropas als Migrationsgeschichte: Eine Skizze, Südost-Forschungen 65/66, 2006/2007, 422-477.

Godišnjak/Jahrbuch 2013,42:135-140.
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.26

Balkanski grad u osmanskom periodu (XV i XVI stoljeće)

Behija Zlatar
Sarajevo

Izučavanje nastanka i razvitka gradova na Balkanu predstavlja jedno od vrlo važnih pitanja historije tog područja. Grad je od svog postanka bio žarište kulturnih zbivanja koje je privlačilo ljude koji su se tu okupljali, razmjenjivali misli, znanje i iskustva i širili ih dalje.[1]

Kada su Osmanlije osvojili Balkan, nastale su velike promjene u razvoju gradova na tom području. Oni su zatekli gradove s relativno malim brojem stanovništva, koje je uglavnom bilo domaće i bavilo se zanatstvom, trgovinom, poljoprivredom i rudarstvom. Svojim viševjekovnim prisustvom na Balkanu Osmanlije su ostavile dubok trag u brojnim segmentima, počevši od arhitekture, čiji su zanimljivi primjerci i pored stoljetnog uništavanja opstali do danas, zatim umjetnosti, književnosti, muzike pa do kulture ishrane i opće kulture življenja. Posebno značajnu ulogu Osmanlije su odigrali u izgradnji novih, kao i u promjenama postojećih kasnoantičkih i srednjovjekovnih gradova i njihovom prilagođavanju islamskoj civilizaciji koju su sa sobom donijeli. Osobenost tih gradova bilo je brojno stanovništvo, pretežno muslimansko, monumentalne islamske građevine, velika čaršija gdje su postojali raznovrsni zanati.[2] Te gradove neki historičari nazivaju islamsko-orijentalni grad, neki opet islamsko-osmanski ili samo osmanski. Urbani razvoj tih gradova započinjao je izgradnjom islamskih vjerskih, kulturnih, obrazovnih i upravnih, kao i privrednih institucija iz čijih sredstava su se održavali navedeni objekti.

Obrazovanjem Osmanskog carstva, jugoistočna Evropa je postala jedinstveno područje, bar kada je gradski život u pitanju, sa zemljama Bliskog istoka.[3] Tokom XVI stoljeća Osmansko carstvo je bilo u usponu i tada su nastali brojni gradovi. Osmanski katastarski popisi pokazuju da je u drugoj polovini XV i u XVI stoljeću na Balkanu bilo preko 200 gradova,[4] dok je početkom XVII stoljeća u cijelom Osmanskom carstvubilo 553.000 gradova, kasaba i sela.[5]

Kako su gradovi u osmanskoj državi predstavljali oslonac države, gdje su bili skoncentrisani organi državne vlasti i sav kulturno-prosvjetni život, to se i država angažovala oko osnivanja i razvitka gradskih naselja. Da je Porta planski osnivala gradove i od njih stvarala ekonomska, politička i kulturna uporišta svoje vlasti, dokazuje više primjera koji govore kako se izričitim naređenjem Porte zahtijeva da se zamjenom zemljišta muslimanima dâ prostor za gradnju kuća. Takav je bio slučaj i prilikom osnivanja Sarajeva, Foče, Pljevalja, gdje je posrijedi bila zamjena zemljišta *da bi se izgradio grad*.[6]

Na primjeru Sarajeva uočljiva je koncepcija planski osnovanog grada-rezidencije koji je svojim zadužbinama na obalama Miljacke počeo graditi Gazi Isa-beg. On je još prije pada Bosanskog kraljevstva sagradio dvor-saray po kome je grad dobio ime SARAJEVO, zatim 1457. godine džamiju koju je poklonio sultanu Mehmedu Fatihu po čemu je dobila ime Careva. Oba ova objekta, i džamija i saray, sagrađeni su prije 1462. godine kada je napisana vakufnama Gazi Isa-bega o osnivanju njegovih zadužbina, koja je

[1] Mumford 1988.
[2] Zlatar 1988, 63-73.
[3] Samardžić 1984, 3.
[4] Todorov 1972, 211.
[5] Öztüna 1986, 240.
[6] Filipović 1952, 134.

prvi pisani dokument koji govori o graditeljskoj djelatnosti na ovim prostorima i najznačajniji je dokument za izučavanje nastanka Sarajeva.[7] On je zemljište u selu Brodcu na Bendbaši izuzeo od ranijih vlasnika, a u zamjenu im je dao zemljište u selu Vrančić (Hrasnica) i na tom prostoru sela Brodca izgradio je mevlevijsku tekiju i do nje musafirhanu, nešto niže na Baščaršiji han (Kolobara), most preko Miljacke, hamam uz Carevu džamiju, nekoliko dućana i mlinove na Miljacki. Pored tekije, okolo koje nastaje jedna od prvih sarajevskih mahala, podizanjem hana, odnosno karavansaraja s mnogim dućanima, Isa-beg je uspostavio osnove privrednog centra, a mostom omogućio povezivanje najstarije mahale koja se formirala okolo Careve džamije (Hatibova mahala ili Stara-Atik mahala) s novim privrednim centrom na drugoj obali.[8] U blizini novoformiranog naselja u doba bosanske samostalnosti postojao je mali trg Tornik koji se nalazio oko glavnog druma kraj potoka Koševo, a to je na mjestu gdje je danas Ali-pašina džamija i Higijenski zavod. U vakufnami Gazi Isa-bega Tornik se spominje pod imenom Stara Varoš, a u najstarijem popisu Bosanskog sandžaka iz 1468. godine kao Staro Torkovište.[9] Iako mali trg Tornik iz vremena bosanske države nije imao udjela u postanku i razvoju Sarajeva, može se govoriti o kontinuitetu mjesta, jer se Sarajevo razvilo u neposrednoj blizini Tornika koji se kasnije uklopio u novo naselje. *Kontinuitet sa srednjim vijekom najduže se održao u imenu Vrhbosna, kako se Sarajevo uporno naziva u dubrovačkim izvorima sve do sredine XVI vijeka*.[10]

Ako je Gazi Isa-beg podizanjem svojih zadužbina postavio osnove naselja i označio osnovne pravce razvoja budućeg grada, onda je Gazi Husrev-beg doprinio da se ovaj grad svrsta među najveće i najljepše na Balkanu, da od kasabe postane šeher. Period izgradnje njegovih zadužbina je najznačajniji period urbanog razvoja Sarajeva u osmansko doba. Pored džamije koju projektuje carski arhitekt Adžem Esir Ali, Gazi Husrev-beg je podigao i medresu i uz nju biblioteku, hanikah, hamam, bezistan, preko 200 dućana u sarajevskoj čaršiji, kao i brojne druge objekte. U vrijeme dok je on bio sandžakbeg Bosne, u Sarajevu je sagrađena i pravoslavna crkva na Varoši, u Latinluku je obnovljena katolička, a nastaju i brojni značajni objekti od kojih neki predstavljaju visoke domete klasičnog stila osmanske arhitekture. U drugoj polovini XVI stoljeća, kada se u Sarajevo doseljavaju Jevreji, sagrađena je i sinagoga.

Jedan od pokazatelja urbanog razvoja gradova u osmanskom periodu je broj mahala u gradu. Najznačajniji izvori za izučavanje historije gradova na Balkanu, pored vakufnama i sidžila, jesu i osmanski katastarski popisi-defteri. Na osnovu deftera Bosanskog sandžaka može se vidjeti da je Sarajevo krajem XV stoljeća imalo samo tri muslimanske mahale, Džemat kršćana i Džemat Dubrovčana, a početkom XVII stoljeća 91 muslimansku mahalu, dvije kršćanske i Džemat Jevreja, što pokazuje kakav je intenzivan razvoj grada bio u XVI stoljeću.[11]

Kada se govori o gradovima na Balkanu u osmanskom periodu, onda je neophodno govoriti o ulozi vakufa u nastanku i razvitku gradskih naselja, posebno u ranijem periodu. Podizanjem vakufskih objekata razne namjene započinjalo je urbano formiranje gradskih naselja, a u daljem razvoju vakufski objekti činili su osnovu tog razvitka.[12] Vakufe su osnivali visoki funkcioneri osmanske države, namjesnici provincija, vojni komandanti, kao i bogatiji trgovci i zanatlije.

Mehmed Osvajač je 1459. godine pozvao vodeće ljude u Carstvu da osnivaju vakufe u dijelovima Carigrada gdje oni žive i tako su nastala brojna zdanja u centru grada i oko Zlatnog Roga. Prema pisanju historičara Nešrija, sultan Mehmed je stvorio Carigrad. Njegovi nasljednici, između ostalih Bajezid II i Sulejman, kao i brojni državnici, ulema, sultanije, trgovci i drugi osnivali su vakufe tako da je Carigrad izrastao u veliku metropolu i bio najveći grad u Evropi u prvoj polovini XVI stoljeća.[13] Osmanska država je planski osnivala gradove u skladu s vojno-administrativnim, privrednim, komunikacijskim, kao i strategijskim potrebama. Prve džamije uglavnom su podizane po direktnom naređenju vladajućeg sultana ili u njegovo ime. Tako je bilo i u Sarajevu. Gazi Isa-beg je podigao džamiju, koja je prvobitno bila mesdžid i „(...) poklonio

[7] Šabanović 1952, 5-38.
[8] Zlatar 1996; Šabanović 1960, 85.
[9] Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine, 72.
[10] Kovačević-Kojić 1970, 361.
[11] Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Defter (TD) No24; Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine; Zlatar 1996, 37 i 79.
[12] Handžić 1977, 133.
[13] Inaldžik 1984, 203-204.

je umrlom Mehmedu-hanu (...) Taj mesdžid je postao džamija, a kao plate njenim službenicima određeni su timari."[14] Džamija se ne spominje u Isa-begovoj vakufnami, a službenici džamije su sredstva za plaće dobivali iz državnih sredstava.

Osim džamija koje su najbrojnije, podizani su i drugi objekti vjerskog, privrednog, humanitarnog značaja, a uz njih su građeni objekti čija sredstva su služila za održavanje vakufskih zdanja. Svi važniji gradovi na Balkanu, kakvi su bili Plovdiv, Sofija, Beograd, Sarajevo, Solun, Bitolje, Skoplje, Tatar Pazardžik i drugi, imali su karakteristična monumentalna zdanja čija je namjena bila vjerska ili su korišteni za opšte dobro stanovništva. Ta monumentalna zdanja građena su od tvrdog materijala, dok su kuće za stanovanje, dućani pa čak i saraji visokih dostojanstvenika podizani od lakog materijala, u znaku prolaznosti svega ovozemaljskog.[15] Kao ustanove u koje su se slijevali prihodi i novčana sredstva, vakufi su odigrali značajnu ulogu i u razvitku gradske privrede.

Država je raznim povlasticama stimulisala naseljavanje stanovništva u gradove. Važnu ulogu u tom pogledu odigrao je muafiyet na osnovu kojeg su stanovnici gradova (zanatlije i trgovci) oslobađani od državnih i feudalnih obaveza, redovnih i izvanrednih. Muafijet je predstavljao činjenicu koja je u demografskom i privrednom smislu značajno doprinijela razvitku gradova.[16]

Urbano formiranje nekih naselja na Balkanu započelo je i izgradnjom tekije. Kada bi šejh, odnosno derviš, dobio od svoga vladara komad zemlje, on bi tu osnivao zavije kao vakuf. Kako su stanovnici na toj zemlji bili oslobođeni poreza, oni su sve više naseljavali taj prostor i na tom mjestu se formiralo novo naselje.[17] Među prvim objektima na području Sarajeva podignute su dvije tekije. Vjerovatno je najstarija bila Gaziler tekija, koju je podigao neki Hasan-beg u Starom Trgovištu,[18] na mjestu gdje je danas Higijenski zavod u blizini Ali-pašine džamije. Druga je već spomenuta Gazi Isa-begova tekija na Bendbaši.

Gradovi su bili uključeni u hasove, zeamete i timare od kojih su njihovi uživaoci imali redovne godišnje prihode. Od 177 gradova na Balkanskom poluostrvu, njih 50 ili 28,3% donosilo je prihod do 20.000 akči, 94 grada ili 53% donosili su prihod od 21.000 do 100.000 akči, a 33 grada ili 18,7% preko 100.000 akči.[19] Prihodi od gradova pripadali su vrhovima osmanske feudalne klase. Skoro četvrtina prihoda balkanskih gradova pripadala je sultanu, 50% vezirima, beglerbezima i sandžakbezima, a ostalo višim vojno-administrativnim službenicima provincija Osmanskog carstva. U sultanske hasove su spadali veliki gradovi kao što su: Solun, Sofija, Plovdiv, Skoplje, Bitola, Avlonija, zatim neki rudarski centri kao Olovo, Rudnik, Srebrenica, Breznik i drugi. Neki od tih gradova su vremenom prelazili iz sultanskih hasova u sandžakbegov has i obratno. Tako je npr. Atina početkom XVI stoljeća bila timar kadije, godine 1526. has Ibrahim-paše, a četrdesetih godina XVI stoljeća spadala je u sultanov has, a od tada u has rumelijskog beglerbega.[20] Sarajevo je tokom cijelog XVI stoljeća spadalo u has bosanskog sandžakbega.

U osmanskim izvorima gradska naselja se nazivaju *nefs*– samo mjesto, *kal'a* –tvrđava, utvrđen grad s kulama i bastionima; *varoš* – prvobitno gradsko naselje; tvrđavsko podgrađe s trgom; *kasaba* – otvoreno muslimansko naselje čije se stanovništvo pretežno ili isključivo bavi gradskom privredom, zanatstvom i trgovinom i *šeher* – veće otvoreno gradsko naselje naseljeno isključivo ili pretežno muslimanskim stanovništvom s više džamija i drugih ustanova koje karakterišu veća muslimanska naselja, a to su: medrese, mektebi, tekije, hamami, bezistani, karavansaraji i sl. Svaki šeher na Balkanu razvio se iz kasabe. Na osnovu podataka koje donosi N. Todorov u svojoj knjizi o balkanskom gradu, vidi se da je u XV stoljeću na Balkanu bio samo jedan veći grad, a do druge polovine XVI stoljeća taj broj se povećao, tako da je bilo osam velikih gradova. Ta istraživanja on je vršio na osnovu broja kuća u gradovima.[21] Najveći gradovi na Balkanu u to vrijeme su Istanbul, Solun, Jedrene, Atena, a sedamdesetih godina XVI stoljeća priključuju im se po veličini i Sarajevo, Nikopolje i Skoplje.[22] U drugoj polovini XV stoljeća Istanbul je imao između 80.000 i 100.000 stanovnika, a u XVI stoljeću taj broj se povećao i u drugoj polovini XVI stoljeća Istanbul

[14] Istanbul, BOA MMV, br. 625, 689.
[15] Samardžić 1984, 3.
[16] Handžić 1974, 60-69.
[17] Inaldžik 1984, 211; Handžić 1981, 169-178.
[18] Zlatar 1996, 32.
[19] Todorov 1972a, 87-93.
[20] Todorov 1972a, 81.
[21] Isti, 30.
[22] Todorov 1972, 213.

je imao oko 700.000 stanovnika. U drugoj polovini XVI stoljeća Solun je imao 25.005, a Skoplje 10.425 itd.[23] Sarajevo je 1540. godine imalo 40 mahala s 1.368 kuća s 1.045 neoženjenih te jednu kršćansku mahalu s 33 kršćanske kuće, od kojih 13 baština i šest udovičkih kuća, kao i 18 kuća muslimana,[24] a 1604. godine 91 muslimansku mahalu, Džemat Jevreja i dvije kršćanske mahale s ukupno 5.553 kuće,[25] što znači da je u Sarajevu bilo oko 30.000 stanovnika.

Gradovi su bili podijeljeni na džemate i mahale. Posebno je upisivan Džemat muslimana, posebno Džemat kršćana i Džemat Jevreja. I strani državljani u osmanskim gradovima, ukoliko ih je bilo više, mogli su obrazovati zaseban džemat, kao npr. Džemat Dubrovčana. Mahale su se formirale uglavnom okolo džamija, po kojima su dobivali i imena.

Islamsko-osmanski gradovi na Balkanu sastojali su se od dva dijela: čaršije – zanatsko-trgovačkog dijela gdje je bio skoncentrisan privredni dio grada i mahala – stambenih dijelova.

Za svaku čaršiju karakterističan je trg okolo kojeg su bile razvijene brojne ulice, a u svakoj od njih bile su koncentrisane zanatlije istog ili srodnog zanata. Većina monumentalnih zdanja gradila se na području čaršije: džamije, hamami, hanovi i karavansaraji, medrese te najvažniji trgovački objekti – bezistani. Poseban impuls trgovini, i to na prvom mjestu međunarodnoj, davali su Dubrovčani čije su kolonije bile razasute po gradovima Balkana. Isto tako su i Jevreji imali značajnog udjela u trgovačkim poslovima u gradovima na Balkanu, od vremena kada su počeli naseljavati to područje nakon što su prognani s Pirinejskog poluotoka krajem XV stoljeća.

Okolo čaršije su se razvijale stambene četvrti – mahale, čije je formiranje započinjalo izgradnjom džamije. Karakteristika dijelova za stanovanje jeste obilje zelenila i vode. Podizane su brojne česme, šadrvani, a gdje god je bilo moguće, gradilo se uz tekuću vodu. Tamo gdje nije bilo vode, provodili su se rukavci koji su išli kroz bašče i avlije.

Stanovništvo balkanskih gradova u ovom periodu bilo je u porastu, a došlo je i do vjerskih i etničkih promjena. Turski historičar Ömer Lütfi Barkan je, na osnovu analize popisa iz 1528–1530. godine, došao do zaključka da je u to vrijeme na Balkanu bilo 194.958 muslimanskih kuća prema 832.707 kršćanskih i 4.134 jevrejskih kuća. To znači da je nemuslimanskog stanovništva bilo 4,29 puta više nego muslimanskog.[26] U ovu statistiku autor nije unio sve regije Balkanskog poluostrva, zatim ratne zarobljenike, janjičarske odjeljke u većim gradovima, dvorjane, timar-sahibije i njihove džebelije, posade tvrđava i stanovništvo Carigrada, pa ovaj odnos muslimanskog i kršćanskog stanovništva nije potpuno tačan.[27]

U gradovima je situacija bila drugačija. U XVI stoljeću u većini gradova na Balkanu je evidentan porast stanovništva, a njegov vjerski sastav se mijenjao u korist muslimana.[28] Na to je uticao proces prihvatanja islama, kao i metode preseljavanja i kolonizacije. Muslimansko stanovništvo u balkanskim gradovima najvećim dijelom su bili zanatlije, razni službenici komunalija, visoki funkcioneri, vojnici.[29] Većinu tog stanovništva činili su domaći ljudi, koji su se najviše doseljavali iz okolnih sela. Popisi Sarajeva, na primjer, pokazuju da su većinu stanovništva Sarajeva činili domaći ljudi, a samo mali broj su bili stranci. U deftere su, doduše, upisivani samo porezni obveznici, ali bez obzira na to, mi na osnovu tih popisa možemo donositi određene zaključke o kategorijama i broju stanovnika.

Sarajevo se razvijalo u okviru jedne civilizacije zajedno s drugim gradovima na Balkanu. Najintenzivniji razvoj Sarajeva u osmanskom periodu bio je u XVI stoljeću kada je postalo najveći i najznačajniji grad u Bosni i jedan od većih gradova na Balkanu. U njemu su došle do izraza sve osobenosti jednog islamsko-osmanskog grada, kako u urbanom razvitku, podjeli na dva dijela: stambeni i privredni (mahale – čaršija), tako i u razvoju zanata, njihove cehovske organizacije, kao i u razvoju trgovine. U XVI stoljeću nastala su i najznačajnija i najljepša arhitektonska ostvarenja osmanskog peroda. Razvoju Sarajeva doprinijela je i činjenica što je to bio administra-

[23] Stojanovski 1981, 70-71.
[24] Istanbul BOA TD No 211; Zlatar 1996, 54.
[25] Zlatar 1996, 69-79.
[26] Ömer Lütfi Barkan, „OsmanlıİmparatorluğundaIskan ve kolonizasiyon, metodu olarak sürgünler“, İstanbul Üniversitesi İktisat fakültesi Mecmuası, c. 15, no 1-4.
[27] Filipović 1971, 293, bilj. 340.
[28] Todorov 1972, 52, 60-63.
[29] Barkan 1955, 295-296.

tivni, ekonomski, kulturni i prosvjetni centar Bosanskog sandžaka, kasnije Ejaleta.

Na području većeg dijela Balkana prije dolaska Osmanlija bilo je malo gradova. Tek s njihovim dolaskom nastaju brojna gradska naselja, a i ona koja su Osmanlije zatekli mijenjaju svoj izgled.[30] U gradovima koji se naslanjaju na srednjovjekovna naselja može se govoriti o kontinuitetu razvoja grada i života u njemu.

Summary

Balkan city in the Ottoman period (15th–16th century)

Arrival of the Ottomans to the Balkans has witnessed major changes in the development of cities in the area. They have played particularly important role in the construction of new as well as in the changes of existing late antique and medieval towns and their adaptation to Islamic civilization which they brought. The uniqueness of these cities is that they were densely populated with predominantly Muslim population; they had monumental Islamic buildings and a large bazaar where a variety of crafts were developed.

Ottoman cadastral records (defteri) show that over 200 cities were in the Balkans in the second half of the fifteenth and sixteenth century. Example of Sarajevo reveals a concept planned established city – residence, which Gazi Isa Bey started to build on the shores of Miljacka by his endowments and numerous other officials, wealthy merchants, artisans and other citizens of Sarajevo continued, including the particularly important role of Gazi Husrev Bey. His complex of buildings still witnesses the planned construction, which was aimed to transform this city not only to administrative but also economic, educational and cultural centre of Bosnia.

When we talk about cities in the Balkans in the Ottoman period, it is necessary to speak about the role of waqfin the creation and development of urban settlements. Raising the waqf facilities for various purposes, began with the urban formation of the citysettlements, and further development of waqf buildings served as the basis of that development. Waqf were established by province governors, military commanders and other officials of the Ottoman Empire, as well as wealthy merchants and artisans.

Balkan cities population was in the rise in the fifteenth century, and during the sixteenth century it was doubled. Most of the city's population were Muslims. They were not, as is often thought, mostly officers and soldiers of the Ottoman Empire or foreigners, but the majority of the urban population were local people, artisans and merchants, and various officers.

Sarajevo has been developed within one civilization, along with other cities in the Balkans. The most intensive development of Sarajevo during the Ottoman period was in the sixteenth century, so it became the largest and most important city in Bosnia and one of the major cities in the Balkans. All characteristics of an Islamic Ottoman town, both in urban development, division into two zones of housing and economic (mahala – bazaar), as well as the development of trade and their guilds and development of trade, were expressed. It was the administrative, economic, cultural and educational center of the Bosnian Sanjak, later eyalet.

[30] Bojanić-Lukač / Đorđević 1984, 59.

Literatura

Barkan, Ö. L. 1955, Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVIe et XVIIe siècles, Recueils de la Société Jean Bodin, t. VII, Bruxelles 1955.

Barkan, Ö. L. Osmanlı İmparatorluğunda iskan ve kolonizasiyon, metodu olarak sürgünler, İstanbul Üniversitesi İktisat fakültesi Mecmuası, c. 15, no 1-4.

Filipović, N. 1952, Pogled na osmanski feudalizam, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine (GDIBiH), god IV, Sarajevo 1952.

Filipović, N. 1971, Princ Musa i šejh Bedredin, Sarajevo 1971.

Handžić, A. 1974, Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1-2, Beograd 1974.

Handžić, A. 1977, O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću, POF XXV/1975, Sarajevo 1977, 133.

Handžić, A. 1981, O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću, POF XXXI/1981.

Inaldžik, H. 1984, Osmansko Carstvo, Beograd 1984.

Kovačević-Kojić, D. 1970, O srednjevjekovnom trgu na mjestu današnjeg Sarajeva, Zbornik Filozofskog fakulteta XI-1, Spomenica Jorja Tadića, Beograd 1970.

Lukač-Bojanić, D. / Đorđević, S. 1984, Razvoj lokalne gradske uprave na Balkanu od XV do XIX veka,

Gradska kultura na Balkanu (XV–XIX vek), Zbornik radova, Beograd 1984.

Mumford, L. 1988, Grad u historiji, Zagreb 1988.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, Monumenta Turcica, serija II Defteri, knj. IV, sv. I-III, Obradili: Adem Handžić, Snježana Buzov, Amina Kupusović, Bošnjački institut-Zurich-Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000.

Öztüna, Y. 1986, Osmanlı Devleti Tarihi, ikinci cilt, Istanbul 1986.

Samardžić, R. 1984, O gradskoj civilizaciji na Balkanu XV–XIX veka, Gradska kultura na Balkanu (XV–XIX vek), Zbornik radova, Posebna izdanja Balkanološkog instituta SANU, knj. 20, Beograd 1984.

Stojanovski, A. 1981, Gradovite na Makedonijata od kraja XIV do XVII vek, Skopje 1981.

Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine, Dešifrirao i s osmansko-turskog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio Ahmed S. Aličić, Mostar 2008.

Šabanović, H. 1952, Dvije najstarije vakufname u Bosni, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), II/19551, Sarajevo 1952, 5-38.

Šabanović, H. 1960, Postanak i razvoj Sarajeva, Radovi ANUBiH XIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, 5, Sarajevo 1960.

Todorov, N. 1972, Quelques aspects de la ville Balkanuque aux XVe et XVIe siècles, Actes du IIe congres international des ètudes du sud-est européen, Athenes, 7-13 mai 1970., Tom II, Histoire, Athènes 1972.

Todorov, N. 1972a, Balkanskijat grad XV–XVI vek, Sofija 1972.

Zlatar, B. 1988, Tipologija gradskih naselja na Balkanu u XVI vijeku, Gradska kultura na Balkanu (XV–XIX vek), 2, Zbornik radova, Beograd 1988.

Zlatar, B. 1996, Zlatno doba Sarajeva, Sarajevo 1996.

Godišnjak/Jahrbuch 2013,42:141-146
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.27

Poetika istovjetnosti u „Osmanskoj divanskoj književnosti“

Esad Duraković
Sarajevo

U dosadašnjem proučavanju orijentalno-islamskih književnostī (akcentiram plural *književnosti*) u njihovom klasičnom periodu javljaju se književnohistorijski, teorijski, dakle i metodološki problemi, pri čemu mislim, prije svega, na to da je problematično njihovo situiranje i vrednovanje kao samostalnih, čak odvojenih *„etničkih“* književnosti: arapska, turska, perzijska, bošnjačka književnost na orijentalnim jezicima i sl. Istraživanje toga golemog „carstva književnosti“ traži metodološko preispitivanje, čak odustajanje od dominantnih etnocentričnih pristupa kao jedino valjanih ili najboljih, traži smisleno prevladavanje strogo filološke metode, jer se ona često reducira na pozitivizam, ili na puku faktografiju koja je nedostatna kada je u pitanju proučavanje umjetnosti. Ova nužnost preispitivanja povijesti, nominiranja i sistematizacije klasične književnosti nastale na orijentalno-islamskim jezicima odnosi se, naravno, i na bošnjačku književnost onoga vremena, stvaranu na orijentalno-islamskim jezicima, budući da je u osmanskom periodu bila snažno uključena u orijentalno-islamski kulturalni krug.

Potreba da se preispituju sistematizacija, metoda i kanoni svjedoči o tome kako književnost, u stvari, ne zna za starost, jer se ona uvijek obraća nama, kao što se i mi obraćamo njoj: u tome relacioniranju književnost se beskonačno revitalizira kao vrijednost koja se realizira i u našem vremenu, kao što će se realizirati i u budućnosti. U tom smislu, mi smo od te književnosti „odmaknuti“ samo hronološki, ali je ona na poseban način – kao sistem vrijednosti – uvijek živa u nama *jer jest s nama* u mjeri u kojoj je kvalitetno interpretiramo. Stoga se književnost tzv. klasičnog perioda ne može zatočiti u estetski nemuštu filologiju, u pozitivističku faktografiju, već je nužno uvoditi je u polje estetskog i poetološkoga. Drugim riječima, nama tek predstoji zauzimanje pozicije prema toj književnosti koja je još uvijek, najvećim dijelom, u istraživačkim zahvatima izvan historije književnosti kao živog sistema vrijednosti, i naročito je izvan poetološkog sistematiziranja i obrazlaganja. U konsekventnom promišljanju, to znači – bartovskim jezikom kazano – da svako doba ima pravo, čak ima obavezu, na vlastitu interpretaciju književne povijesti, na „rekanonizaciju“ književnih djela – kao na dio vlastite stvarnosti a ne samo prošlosti.

U izučavanju gotovo nepregledne književnosti koju uslovno nazivam orijentalno-islamskom u njenom klasičnom periodu, dakle i tzv. „osmanske književnosti“ u koju je bilo uključeno i stvaralaštvo Bošnjaka na orijentalno-islamskim jezicima – u proučavanju te književnosti postoje problemi koji uglavnom proizlaze iz dvostruko neadekvatne istraživačke pozicije: prvo je neimanentan pristup koji uključuje niz faktora, a drugo je isključivi pristup s tzv. „stanovišta sadašnjosti“ – pristup koji podrazumijeva zanemarivanje značajnih posebnosti vremena u kome se ta književnost stvarala. Naime, temeljni problem je u tome što se orijentalno-islamska književnost klasičnog perioda – kao izrazito nadnacionalni sistem, kao interkulturalni amalgam – proučava i vrednuje s pozicija nacionalnih ciljeva i prioriteta, s pozicija koje su često naglašene toliko da su na rubu nacionalističkog, ili su već u njemu. Tako se u moderno doba proučavaju odvojeno oni „dijelovi“ književne povijesti koji se separatno situiraju u arapsku, tursku, perzijsku

književnost, pa se često govori i o *bošnjačkoj književnosti na orijentalno-islamskim jezicima* kao o posebnom i samodovoljnom književnom (i književno-povijesnom) entitetu, ali ima i onih naučnika koji su svjesni ozbiljnosti i otvorenosti ovoga pitanja (Begić, Rizvić, čak i Bašagić i dr.). Takav pristup je etnocentričan i u njemu se književnost koristi kao snažan argument i faktor formiranja nacionalnog identiteta. Pri tome se koristi, naime, kao ključni argument etnička pripadnost ili porijeklo pisca – a to je neimanentan kriterij – i previđa se činjenica druge vrste: da su pisci kao takvi – dakle, kao stvaraoci – zanemarivali svoju etničku pripadnost jer su svjesno i ponosno afirmirali svojim djelom golemu tradiciju u čijoj izgradnji je učestvovalo mnoštvo naroda kao u jedinstvenom, „internacionalnom", ili nadnacionalnom kulturalnom sistemu vrijednosti. Junak toga doba u književnosti (i u kulturi općenito) nije bio „etnički individuum", čak ni etnička zajednica, već Tradicija kao univerzalna vrijednost. „Problem" s književnošću je u tome što ne isključuje u potpunosti etničku pripadnost pisca, u smislu u kome je on donekle „obilježen" posebnošću etničkoga, ali ona neminovno i suštinski nadilazi te posebnosti i teži da se afirmira na nivou nadnacionalnog; njena bit kao vrijednosti sadržana je u stremljenju ka nadnacionalnom – ka interkulturalnom i transpovijesnom. Svođenje književnosti pošto-poto u vrijednosti nacionalnih zajednica vodi, u konsekvencijama, ka suprotstavljanju kultura, odnosno vodi ka zloupotrebama kultura u suprotstavljanju jedne kulturalne zajednice drugoj, a to je neinherentno autentičnim književnim. Proučavanje književnosti kao nacionalnog ekskluzivizma i odjelitosti stoga je neadekvatno i neimanentno samoj književnosti; ona se u takvoj situaciji uzima kao instrument izvanknjiževnih centara i stremljenja, prvenstveno ideoloških, pa i političkih. Tako se i onaj golemi sistem koji uslovno nazivam klasičnom orijentalno-islamskom književnošću fragmentirao u relativno nezavisne obrade arapske, turske, perzijske, bošnjačke i drugih književnosti u njihovome klasičnom dobu. Upravo u tome periodu, u stvari, naglašen je nadnacionalni karakter kulture, odnosno književnosti koji je uvijek njena odlika, iako nije istog intenziteta u svim fazama povijesti.

Taj odnos novovremenog etničkog ekskluziviteta i izvornog „nadnacionaliteta" u osmanskom periodu možemo posmatrati kao odnos centra i periferije u semiotičkom smislu. Naime, pojedini književni talenti, bilo da su iz različitih etničkih zajednica ili da su iz najudaljenijih krajeva imperije, bili su izloženi snažnim utjecajima kulturalnog centra, temeljnih vrijednosti jedne kulture utemeljene u konfesionalnosti, tako da su oni stvarali u okvirima već uspostavljenog sistema vrijednosti – na načelima induktivne poetike. Eventualne osobenosti koje su imali, budući da su dolazili s rubnih dijelova, oni su koristili kao jednu vrstu energije za to da bi sebe afirmirali u sistemu koji je postavio norme, a kome je ta „energija periferije" dobro dolazila za stalnu revitalizaciju i otpor urušavanju. Stvaralac je želio, naravno, da se afirmira, ali je on svoj individualni talent – kazano eliotovski – požrtvovano ugrađivao u autoritet i afirmaciju Tradicije. Jer, doba o kome je ovdje riječ nije bilo osmanska *imperija* samo u značenju državno-pravne ili administracijske tvorevine, „političkog zdanja", već je to bila – još više i još dublje – kulturalna imperija koja, upravo kao imperija, funkcionira na skiciranom odnosu centra i periferije. U skladu s tim, književnost toga doba – da parafraziram krilaticu o Bosni – nije bila samo ni turska ni arapska ni perzijska, već i jedan i druga i treća; ta književnost imala je izrazito *kompozitni* karakter. Takav karakter je očigledan u poetološkom i interkulturalnom proučavanju književnosti koja općenito ima „univerzalističku narav", na šta sam već ukazao. Na primjer, monumentalno književno djelo *Hiljadu i jedna noć* nosi svoju „prstenastu" strukturu iz antičke Indije, iz književnosti na sanskritu, potom je preuzimaju Perzijanci u svome predislamskom periodu (na pahlavi jeziku). Zatim je prihvaćaju Arapi i silno je obogaćuju tokom više stotina godina. Čak je i njen prvi prijevod u Evropi (iz pera francuskog arabiste Gallanda u 18. vijeku) toliko prerađen za recepciju u drugoj kulturi da se u nekim dijelovima jedva može prepoznati izvornik. No, to nije sve: Šeherzadina čarolija „prstenastog strukturiranja" narativa očigleda je u nizu drugih kanonskih djela te kulture – od *Kalile i Dimne* (početak 8. vijeka) preko *Mesnevije* (13. vijek) i drugih znamenitih djela sufizma, sve do, recimo, *Bulbulistana* Fevzije Mostarca (18. vijek). To poetičko načelo, kao načelo strukturiranja, dominiralo je, dakle, na ogromnom prostoru i u veoma dugom vremenu, što svjedoči o tome kako kulturalna imperija ima

korijene koji sežu i dublje i dalje od granica imperije u državnom, odnosno administracijskom značenju.

Slična situacija je i sa drugim književnim vrstama. Primjera radi, poetski žanr *kasida*, *madih* (panegirik), *mersija* (elegija), *gazel* (ljubavna lirika) i dr. formirani su kao žanrovi čak u prijeislamskoj arabljanskoj književnosti i ostali su – makar i s izvjesnim transformacijama – u tzv. perzijskoj i osmanskoj turskoj književnosti, pa i u stvaralaštvu Bošnjaka na orijentalno-islamskim jezicima. Riječ je, zapravo, o arabesknom strukturiranju koje je poetička dominanta orijentalno-islamskih umjetnosti općenito. Poznato je da su Bošnjaci u periodu od 16. do 18. vijeka stvarali na sva tri orijentalno-islamska jezika i da su mnogi od njih bili cijenjeni u orijentalno-islamskoj književnosti. Ove književnopovijesne činjenice snažno svjedoče o tome kako književnost odbija da se svede u nacionalne okvire, naprotiv – njena odlika je univerzalizam, što je naročito izraženo u nekim povijesnim razdobljima. Nazivati tu književnost *osmanskom*, ili kao što je Gibb (1900–1909) naziva *otomanskom,* znači primijeniti neknjiževni kriterij na samu književnost, kao naročit vid transpovijesne i nadnacionalne duhovnosti.[1] Takvo imenovanje može biti historijsko, ali ono nije *književno*-historijsko, s akcentom na prvome dijelu složenice; ono je rezultat filološkog pozitivizma i ideologijskog etnocentrizma. To je primjena isključivog *stanovišta sadašnjosti*, odnosno – to je pozicija vremena koje nema dovoljno razumijevanja za *kontekst* u kome je ta književnost nastajala. Slična je situacija i s drugim etnocentričnim nominacijama (turska, perzijska književnost i sl.). Do koje mjere je ta književnost bila internacionalnog, odnosno nadnacionalnog kompozitnog karaktera, mogu ilustrirati i time, na primjer, što je znatan broj *etničkih* Bošnjaka stvarao na sva tri orijentalno-islamska jezika (spomenut ću makar Fevziju Mostarca), ali uvijek u duhu jedne poetike. Pjesnik Uššaki (etnički Bošnjak), primjera radi, napisao je izvanrednu poemu *tahmis* koja intertekstualizira i reaktualizira cjelokupno tradicijsko iskustvo jednoga žanra i motiva – od znamenite pohvalnice *Pjesma Plašta* Ka'b Ibn Zuhayra iz vremena poslanika Muhammeda (7. vijek) do Uššakijeva vremena (18. vijek), a napisao ju je uporedno, *u istome artefactu*, na arapskom i na turskom jeziku.

I mnogi drugi pisci su u jednome djelu koristili više jezika. Navest ću jedan znamenit primjer: Rumijevo djelo *Tajne uzvišenosti* ima 72 poglavlja od kojih je sedam napisano na arapskom jeziku.

Postavlja se pitanje gdje smjestiti takve pisce, odnosno njihove opuse, ukoliko smo podređeni etnocntričnoj inerciji u kojoj nastojimo po svaku cijenu „našizirati" vrijednosti koje to dočekuju kao metodološko nasilje?

U pristupu srednjovjekovnoj orijentalno-islamskoj književnosti – dakle, i tzv. osmanskoj ili otomanskoj književnosti koja je uključivala i „bošnjačku književnost na orijentalno-islamskim jezicima" – naprosto se previđa (vrlo često, koliko mi je poznato) poetološka i estetička činjenica da u to vrijeme nije vladao ideal autorske originalnosti, kao romantičarske ili postromantičarske kategorije, već je vladala poetika i estetika istovjetnosti, ili nalikovnosti. Mnogi istraživači danas to previđaju pa stvaralačko obilje o kome je riječ sistematiziraju i vrednuju u skladu s kriterijima vlastitoga sistema i vremena, svoga poimanja originalnosti i etnocentrizma. Stoga se ta književnost neadekvatno sistematizira, a najčešće se i neadekvatno vrednuje – kao podražavalačka, epigonska, estetski neutralna i sl.

Adekvatan metodološki pristup orijentalno-islamskoj književnosti u njenoj klasičnoj epohi zapravo je *poetološki* pristup, jer konzistentno proučavanje poetike toga doba – poetike u kojoj je dominantno, ponavljam, načelo istovjetnosti – neumitno situira taj jedva pregledni „arhipelag" književnosti kao cjelinu, kao *sistem* kome se ne vidi autentičan smisao i autentičan kontekst u novovremenim etnocentričnim pristupima. Također, historija književnosti kao suvisao i obrazložen sistem *vrijednosti* pokazat će metodološku nepodobnost onih istraživanja koja se njeguju u ideologijama novovremenih državnopravnih entiteta, budući da one nastoje koristiti književnost u argumentiranju nacionalne samobitnosti.

U klasičnoj epohi ove književnosti, vjerovalo se kako su u zavičajno, u antičko doba te književnosti (pojam *antički* koristim u vremenskom i vrijednosnom značenju) već dosegnute najviše vrijednosti, da je već formiran „rezervoar motiva", te da stvaraoci nakon te epohe dosegnute zrelosti mogu samo manje ili više uspješno koristiti

[1] Gibb 1900-1909.

iste motive i ugledati se na antičke uzore. Ovo nije karakteristično samo za orijentalno-islamsku književnost: ista poetika i estetika dobro su poznate u renesansi, ili u evropskoj književnosti latinskog srednjovjekovlja. Petrarka, Franjo Petris i drugi užasavali su se aristotelizma, a tzv. evropska srednjovjekovna estetika je sve individualno smatrala grješnim i izrazom oholosti.[2] Veoma slična uvjerenja dominirala su i u srednjovjekovnoj arapsko-islamskoj estetici, pa su se stvaraoci u toj književnosti – dakle, i bošnjački stvaraoci u vrijeme osmanske uprave – s ponosom ugledali na svoje književne pretke, kanone i autoritete. Oni su u uvodnim rečenicama svojih djela eksplicirali da se snažno i s ponosom ugledaju na određeni književni kanon, a kada to nisu činili – onda se podrazumijevalo da je čitalac dovoljno obrazovan da prepoznaje naglašenu, neskrivenu intertekstualnost i citatnost njihova djela. U skladu s tim, ni pojam plagijata uopće nije bio nalik današnjem pojmu, jer je autor svjesno i dično, a ne krišom preuzimao motive prethodnih autoriteta, pa ih je odijevao tek u novo ruho forme, uvodio je u njih poneke nove stilske detalje i sl. Piscu je bio cilj da bude što bliži svome uzoru, ili tradicijskom kanonu, a ne da radikalno odstupa od njega. Tradicija je bila junak – vrijedi to ponoviti.

Ovakvo poimanje stvaralačkog čina, odnosno originalnosti, valja posmatrati i u kontekstu srednjovjekovnog poimanja stvaranja i stvaralaštva općenito, dakle i evropskog. Naime, u kulturi toga vremena vjerovalo se da je stvaranje inherirano samo Bogu, a da se čovjek samo *izumijevanjem* kreće u okvirima bogomstvorenoga. Otuda je jasno zašto ni danas arapski jezik, na primjer, nema riječi *stvaralaštvo* u značenju ljudske aktivnosti već koristi termine *ibdāʿ* ili *ibtikār*, što znači, zapravo, *inoviranje*, *unovljenje, izumijevanje* i sl.

Poetologija je u stanju suvislo obrazložiti književnost kao nadnacionalni sistem i na taj način približiti nam, kompetentno, kontekst toga velikog Teksta koji nazivamo orijentalno-islamskom književnošću. Poetologija kao takva ne mari za etnocentrične pristupe jer joj se neminovno pokazuju kao preuski etnocentrični pristupi i etnički okviri; ona ima smisla, odnosno – ona se može konstituirati kao konzistentna samo u otkrivanju i obrazlaganju sistema koji široko nadilazi etničke okvire, pa i epohe koje se, nominacijski, primjenjuju na književnost po kriteriju društveno-političke periodizacije povijesti.

Poetiku istovjetnosti moguće je ilustrirati brojnim primjerima, budući da je srednjovjekovna orijentalno-islamska književnost sva u toj poetici, ali ću za ovu priliku izdvojiti samo jednu pjesničku vrstu koja je njegovana naročito u Mostaru tokom 16. i 17. vijeka, a poznata je i u drugim „predjelima“ toga carstva. Riječ je o naročitoj poetskoj vrsti poznatoj pod nazivom *nazira*, što je arapski termin prihvaćen i toj svekolikoj tradiciji za pjesmu koja bi se mogla nazvati, uslovno, pandan-pjesmom. Ovu pjesničku vrstu i Mostar kao „književno podneblje“ u kome je naročito uspijevala ne koristim nasumično već zbog najmanje dva razloga važna u ovome kontekstu. Naime, Mostar se može smatrati rubnim dijelom osmanske imperije, ali su njegovi stvaraoci u mnogim oblastima, pa i u umjetničkoj književnosti, napisali djela „epicentralnog“ značaja. Tako se iznova potvrđuje onaj odnos centra i periferije na koji sam već ukazao; time se nameće našoj punoj pažnji (kao i onovremenome centru) dinamičan entitet rubnih prostora i graničnih situacija. S druge strane, odabirom upravo mostarske *nazire* želim pokazati kako je književno stvaralaštvo onoga vremena bilo izrazito nadnacionalno, poetički „homogenizirano“, *tradicijski* osviješteno. Naime, *nazira* je pjesma koja se poetički natpjevava s drugom pjesmom koju bih ovom prilikom mogao nazvati *proto-pjesmom*. Obje svjesno koriste isti motiv, ali se druga pjesma (*nazira*) poigrava drukčijim sredstvima forme. To natpjevavanje nema cilj, zapravo, da pokaže kako je *nazira* bolja od proto-pjesme, već je njen osnovni cilj da optimalnim nalikovanjem i s vrlo relativiziranom razlikovnošću demonstrira dvije stvari. Prvo, pjesnik time pokazuje svoje maestralno poznavanje poetske tradicije, općenito poetike i posebno pjesničke tehnike. Drugo, on svojom pjesmom *nazirom* afirmira tradiciju, prema tome i pjesnika s kojim poetički komunicira i nadmeće se. Pogrešno je poetički razumijevati te pjesme kao antagone (otuda je i problem pronaći pravi adekvat za termin *nazira*), već su one na istome zadatku usavršavanja i afirmiranja tradicije. Takozvana mostarska *nazira* je izraz prezrelosti jedne tradicije. Poetika sličnosti u njoj je kulminirala.

[2] Upor.: Lotman 1976, 178.

Ovakvo usavršavanje tradicije i impresivno poigravanje raskošnom formom u skladu je s tadašnjim shvaćanjem umjetnosti u kojoj autor nije bio sasvim slobodan u modernom značenju te riječi; on nije bio stvaralac budući da se smatralo – kao i u evropskoj srednjovjekovnoj književnosti – da je tvorac svekolike ljepote samo Bog. Drugim riječima, individualitet djela i autorska subjektivnost osujećivani su u mjeri koja nas danas može iznenaditi, a Lijepo u kulturi toga doba postaje na izvjestan način objektivno, pa se u toj poetici optimalno afirmira pojam i kriterij *vještine* (artes), odnosno *tehnike* (san'a) u orijentalno-islamskoj književnosti.[3] Konsekventno ovim postulatima, snažno se sugerira kako je suvišno nastojanje da čitalac ima potpuno subjektivan doživljaj djela. Ta načela, koja nisu bila sklona afirmaciji subjektivnosti, snažno su afirmirala ideal nalikovanja i istovjetnosti koji je vodio ka usavršavanju tradicije nadomak onog stepena kojeg danas nazivamo tradicionalizmom, a to – u krajnjim konsekvencijama – nije vodilo samo ka susprezanju originalnosti u njenom današnjem značenju, već je vodilo također – prirodno i konsekventno – ka osujećenju etnocentričnosti pojedinih opusa i cijele kulture. Semiotički pojam centra i njegov odnos prema periferiji može u velikoj mjeri olakšati razumijevanje imperijalnog karaktera te kulture u cjelini.

U proučavanju klasične orijentalno-islamske kulture općenito, pa i one u osmanskom periodu, pokazuje se vrlo upotrebljivim poststrukturalističko uvjerenje kako nema zatvorenog i zaokruženog djela, kako je svaki identitet prošaran tragovima drugog/drugih, što znači i drugim tekstovima. Drukčije rečeno, nema teksta bez konteksta, ali je i kontekst dio teksta, a ne njegov okvir.[4] U klasičnoj orijentalno-islamskoj književnosti, značaj konteksta je iznimno važan jer je poetičko načelo istovjetnosti vodilo cijelu kulturu u sistem s naglašenim djelovanjem centripetalnih sila u njoj: upravo to poetičko načelo djelovalo je kao centripetalna sila u kulturi. Naime, kultura se snažno i dugo širila pa je postojala opasnost za njeno urušavanje ili iščeznuće u ogromnom prostoru i u predubokom vremenu. Poetičko načelo istovjetnosti, odnosno optimalno njegovana intertekstualnost, djelovala je kao mehanizam te kulture za zaštitu od urušavanja u prostoru i vremenu. Stoga je izučavanje kulture o kojoj je riječ iz nacionalne monološke perspektive bespomoćno u pogledu njenog valjanog sistematiziranja, a to znači i njenoga adekvatnog vrednovanja.

Bošnjačkoj baštini na orijentalno-islamskim jezicima tek predstoji interkulturalna interpretacija, kao i onim književnostima iz toga perioda koje se nominiraju i obrađuju kao zasebne, samodovoljne cjeline. Etnocentrične monološke interpretacije valja prevladavati i situirati ovu književnost u povijesti prema „kriterijima" izvedenim iz nje same. Istovremeno, valja preispitati i one pristupe koji tu književnost određuju kao nadnacionalni sistem, ali pri tome upadaju u drugu grešku – oni tu književnost sistematiziraju, odnosno „periodiziraju" je parametrima opće društveno-političke historije, kao što je u slučaju Gibba i mnogih drugih orijentalista čija su djela u ovoj oblasti već kanonizirana.

[3] Upor.: Asunto 1975, 65.
U arapskoj tradiciji postoji čitava literatura koja govori o književnosti kao vještini/majstorstvu/tehnici, a ovdje ću navesti makar jedno djelo: Ibn Rašīq 1972.

[4] Kovač 2001, 62.

Summary

The poetics of sameness in "Ottoman divan literature"

A relatively large number of writers in Arabic, Turkish and Persian came from Bosnia during the Ottoman period. This part of our cultural heritage has been quite extensively studied as the legacy of oriental languages, usually applying the methods of classic philology, without entering into the question of the value of the works. Scholars cannot agree whether they belong to the Ottoman or the Bosniac literary heritage; the argument is dominated by ethnocentric criteria, as they view the works from today's standpoint, disregarding the standards of the time in which they were produced.

However, this paper demonstrates that projecting our present-day standards back onto a different past is academically questionable. During the Ottoman period, literary writing was markedly polycentric, evolving in a system that was strikingly supranational and cross-cultural. A positivist approach to the heritage can neither determine nor explain these

facts, which come fully into their own in poetological and cross-cultural studies. The writers of that time did not aspire to originality or to promoting distinctive national characteristics, but were fully aware, as they composed their works, that they were doing so in the context of "the poetics of sameness," or inductive poetics, in which tradition is affirmed as a supranational value system. As a result, the poetics of sameness may also be formulated as the poetics of intertextuality and citation, with all their subtypes. Our public still lacks proper studies of that kind; rather, the idea of ethnocentricity as diversity is still in favour, contrary to the undeniable poetological arguments in the approach to this literary legacy.

Literatura

Asunto, R. 1975, Teorija o lepom u srednjem veku, preveo Gligorije Ernjaković, Beograd 1975.

Beker, M. 1999, Suvremene književne teorije, Zagreb.

Gibb, H. A. R. 1900-1909, A History of Ottoman Poetry, I-VI, London 1900-1999.

Ibn Rašīq 1972, Al-'Umda fī mahāsin al-ši'r wa ādābih wa naqdih, I-II, Bayrūt 1972.

Kodrić, S. 2012, Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti, Sarajevo 2012.

Kovač, Z. 2001, Prema interkulturalnoj povijesti književnosti, u: Razlika/Differance, Tuzla 2001.

Lotman, J. 1976, Struktura umetničkog teksta, preveo Novica Petković, Beograd 1976.

Lotman, J. 2004, Semiosfera. U svetu mišljenja. Čovek – tekst – semiosfera – istorija, prevela Veselka Santini, Novi Sad 2004.

Godišnjak/Jahrbuch 2013,42:147-164
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.28

The Primary School Movement in the South Slav Lands of the Habsburg Monarchy in the Era of Dualism. Ideal and Reality

Robin Okey
University of Warwick

The roots of this paper go back to the author's early days in Sarajevo researching Austro-Hungariancultural policy in Bosnia. As a naïve young man from the cold North I was delighted by the idealism of nineteenth-century Balkan pedagogy, the language of the noble mission of the primary school to guide a suffering people towards the light of national progress. But even a naïve young man soon saw that the ideal did not fully correspond to the reality. It took longer to realize that the contrast between affecting aspiration and practical constraints is the tale of primary education in almost all modernizing contexts. Common to all such situations was the struggle to create a new, autonomous and respected branch of the teaching profession in an era of rapid change and increasing social competition. More distinctively Balkanwere the problems of implementing ideas drawn in part from central and western Europe in less developed milieux. The 'people's school' proved a challenging concept in lands where the people were often divided confessionally and ethnically, subject to foreign rule and too poor to sustain some of its underpinnings. Yet Balkan exceptionalism in these respects can be exaggerated and the use west European primary school teachers made of philosophical notions among the elite has parallels with the transmission of ideas between different parts of Europe. The present papermakes no claim to novelty, though it links the experience of various regions, and presents the primary school experience in terms of the teachers' movement,a little more than is customary. The concentration ismainly on Croatia-Slavonia and Bosnia of the late Habsburg Monarchy's south Slav lands, with archival material confined largely to Bosnia and illustrations based on some of the extensive pedagogical literature of the time.

The primary school has only a modest part in mainstream Balkan historiography. A fine institution, the specialist 'school museums' founded in the 1890s on Czech lines in Zagreb, Belgrade and Ljubljana, has perhaps unwittingly contributed to this marginalization and the relative absence of overarching perspectives, even in the Yugoslav period. An exception was the cooperative *Zbornik za historiju školstva i prosvjete*, published in Zagreb, then Ljubljana, from 1964 to 1990, whose editor, DragutinFranković, was also responsible for two important works on Croatian education.[1] The Vojvodina-orientated *Pedagoška stvarnost* (Novi Sad) published annually from 1955 is the longest standing historical periodical in the field. In Bosnia work has had a relatively narrow focus on establishing a record of statistical and curriculum development, maintenance and regulation.[2] Wider attention has been accorded primary education chiefly when it most directly involved national issues, as in questions of the language of instruction or in critiques of Habsburg policy, or Serb-Croat confrontation.[3] By the same token, the historiography of secondary education is more extensive because that education contributed more obviously to the emerging intelligentsias which Balkan lands needed in the process of 'modernisation'. In fact,

[1] Franković 1958; Ibid. 1971.
[2] Works covering primary education include Bogićević 1965; Papić 1972; Ćurić 1983; Kasumović 1999.
[3] For example, Slijepčević 1929; Kirilović 1935; Perić 1974; Krestić 1997.

as advocates of the 'people's school' were at pains to point out, their movement had a crucial contribution to make to this process. The difficulties they faced in getting their claim not only verbally acknowledged, but acted upon, illustrate the uneven balance of forces within Balkan society. Besides the religious, ethnic and political obstacles mentioned above, a fault-line between masses and native elites also dogged teachers' attempts to implement their ideals in a framework shaped by stronger power players. The mixed fortunes of the 'popular school' vision which took shape in the 1860s and 1870s offer an engrossing perspective on Balkan social and political history.

The rise and ideas of the movement for the 'people's school'

Before the nineteenth century outside a few larger towns the large majority of children had no access to organized primary education. Bosnian koranic schools (mektebs) were widely attended but offered only religious knowledge and did not teach pupils to read their mother tongue. Legislation in Austria (1774) and Hungary (1777) laid down the principle of general, structured schooling. The impact was severely limited. Literacy in Slovene-speaking lands is estimated at less than ten per cent at the end of the eighteenth century, though real progress was made among the Monarchy's Serbs at this time.[4] Civil Croatia had only some hundred schools in the late 1830s, while in the Military Frontier, with its own educational traditions, there were more than six hundred with twenty six thousand pupils, many of them taught in German. Some acceleration can be seen preparing the way for the second half of the century. Dalmatia had 32 primary schools in 1830 and 175 in 1847, Civil Croatia 229 in 1851 with sixteen thousand pupils, a third of them girls. But this was still only 29.4 per cent of the children between six and twelve years old.[5] Outside urban centres schooling was still almost entirely traditional in content and methods, with teachers often treated as little more than servants of the parish priest.

The developments that followed built on the positive approach the Enlightenment and Josephinism had already taken to change and which neo-absolutism endorsed in its goal of state efficiency. Yet it was now bound up with a powerful liberal-national drive which challenged all old hegemonies in a society felt to be in flux. It is tempting from today's perspective to relativise what was at stake to partial adjustments in class society enabling a rising but still small bourgeoisie to improve its position alongside traditional elites. To contemporaries it seemed a matter of volcanic shifts breaking up ancient power structures, and opening up prospects of a new order, where former subjects became citizens in polities bound not by force but by fraternity. What more natural than that teachers should see a heady role for themselves as front-line workers in this great enterprise? The task of the 'people's school' was to turn a mechanical process of dragooning subalterns into pliable instruments of their masters into the awakening of young minds to the undreamt of potential of modern progress. On the shoulders of pedagogical pioneers like Comenius and Pestalozzi had arisen a pleaide of internationally famous scholars, men like Johann Herbart, Friedrich Diesterweg and Friedrich Dittes, writing in the major European language most familiar to Habsburg south Slavs: the term 'people's school' (pučka or narodnaškola) was itself a translation of the German 'Volksschule'. These man stood for an avowedly scientific approach to pedagogy, endowing it with all the credentials of modernity. Their names and those of other western scholars dot the pages of south Slav educational periodicals, reflecting the eagerness with which able men on the periphery sought to assimilate the insights of the European cultural heartland.

The result was a period of almost constant discussion on school organization and programmes, with landmark legislation in the post-absolutist era in Banal Croatia (1874), the Serb Orthodox Patriarchate of Sremski Karlovci (1868, 1872) and the Military Frontier (shortly to be absorbed in Banal Croatia) in 1871. Against this background the time was ripe for new groups to claim a social role. As yet, Bosnia-Herzegovina remained outside this framework. Its school law of 1869 was conceived in a quite different environment. It was in its own way a response to

[4] Stih / Simoniti /Vodopivec 2008, 219. Slovenia will not be further treated in this chapter, as outside the Balkan sphere, but this low figure is indicative.
[5] Šidak 1981, 189-202 (192-93).

the challenge of modernization, to the impact of new ideas from a European centre to a less developed periphery. But Bosnia found itself on a double, if not treble periphery, of the overwhelmingly Christian Europe of which it was geographically part and of the mainly Muslim Ottoman empire, itself increasingly dependent on the European great powers. The 1869 school law was designed to relieve pressure from the latter by showing Ottoman capacity for reform. It sought to unite the multicultural realm around a project of 'Ottomanisation', shifting the ostensible focus of loyalty from Islam to the common state under the impartial administration of modernizing bureaucrats. Consequently, bearing in mind the limited resources of the Ottoman state, it was essentially an elite project. In Bosnia it introduced the ruždija, a kind of secondary school where future officials could receive the rudiments of secular education through Ottoman Turkish. It had virtually no impact on primary and koranic education. The incoming Austro-Hungarian administration found in Bosnia in 1879 some five hundred mektebs and a mere 110 Christian confessional schools teaching about 5600 pupils.

Meanwhile, in the Monarchy three interlocking and reinforcing factors in the field of primary education led to the emergence of a teachers' movement which, if greatly varied within itself, reflected a set of interests and attitudes which defined it vis-á-others: the creation of a network of full-fledged teacher training colleges, starting with Zagreb in 1847; the rapid growth of a teachers' press; and the liberal principle of association. Teachers' training had been part of the Theresan and Josephinist reforms. What happened in the second half of the nineteenth century was the expansion of training courses from a few months or even weeks to two, three and finally four years. Thus the Serb men's college at GornjiKarlovac opened as a two-year course in 1875, which became three-year in 1878 and was four-year when the college relocated in 1895. Time grew to accommodate the pedagogical theory to be mastered and the steadily increasing number of subjects which the primary school was supposed to teach, like history and geography, music, basics of natural science, agriculture/housework, gymnastics and hygiene. In turn the need to explain the complex methodologies and constantly changing syllabuses stimulated a new genre of journalism, the pedagogical periodical. Seven were published by the Serb minority in Croatia-Slavonia alone in the Dualist period. *Zora* (Zadar) presented itself to Dalmatian teachers specifically as a forum to discuss the 1879 Dalmatian syllabus, answering a need it said had been felt ever since the syllabus appeared.[6] Regular teachers' meetings mandated by school legislation at county or diocesan level provided a further forum. Finally, in the spirit of the new age independent association offered a framework for action. It was organized Zagreb teachers' draft of a more liberal school law in 1865, followed by well-attended general assemblies of Croatian teachers in 1871 and 1874, which helped to secure the legislative success of 1874. Institutionally, the Croatian Pedagogical-Literary Convention (*Hrvatski Pedagoško-književni zbor*: HPKZ) founded in 1871 provided intellectual and publicistic support. The grouping of local associations into the League of Croatian Teacher Societies (*Savez hrvatskih učiteljskih društava*, 1885) showed how a sustained organized movement had come into being, for its function was to defend the gains of 1874 against attack.

At the core of this activity was the belief expressed by the movement's leading journal, *Napredak*, in its second ever number in 1859: 'A new time has given birth to new and greater needs'.[7] Teachers saw themselves as in tune with this new time, which the school was called upon to serve. This gave them a sense of importance and entitlement. After all, the state of popular schooling was the measure of a state's strength and power, as Stjepan Basariček declared; without its development a progressive state was unthinkable.[8] It followed that in the broadest sense the movement was progressive. It embraced an interest in the natural world and the new knowledge and insights of the age. *Napredak*'s opening number had an article on physical well-being, including the correct position of the eyes in reading.[9] Subscribers were treated to such speculations as to when men first appeared on the earth and informed that the water vapour regularly given off by plants would cover the whole earth with

[6] *Zora. Učionski časopis,* 1, no. 1 (1884), 1-2; no. 3, 17-18.
[7] *Napredak: časopis za pedagogiju*, 1 (1859), no. 3, 33.
[8] *Ibid.*, 10 (1869), 17-19; 15 (1874), 114
[9] *Ibid.* 1 (1859), 4-9: I. Macan, 'Skerb o tjelesnom blagostanju školske mladeži'.

four feet of water.[10] Other journals followed suit. The Hungarian Serb *Učitelj* declared the nineteenth century to be the century of natural science; its successor *Nova škola* highlighted a modern tendency towards the natural and physical sciences which worked for prosperity and education.[11] Further progressive opinions expressed in *Napredak* involved criticism of corporal punishment, objections to student halls of residence as savouring of the unfree spirit of the seminary, and most constantly, a sympathy with women's causes which remained a staple of progressive pedagogy. The right of married women to teach was one of the most keenly discussed topics for decades. Most central, however, was the development of modern curricula in well-equipped schools, as far as possible free from clerical and government tutelage, though the right of state supervision (Aufsicht, nadzor) was unquestioned in the well-ordered secular state which was posited by the central European liberalism to which Croat progressives aspired.

All this drew teachers willy-nilly into the sphere of religion. Operating in strongly Catholic Croatia and aiming at broader social support, *Napredak,* took an emollient line, which was no doubt not merely tactical, though it was launched when the neo-absolutism still prevailed. Education was regularly seen in a religious moral context. Only religion could be a firm foundation for a good building, claimed an early number; people like Rousseau had gone astray.[12] Modern themes were often given a religious gloss. The 'struggle for life' was a matter of using the skills God had given: it was because the ancient Greeks and Romans did not know the laws governing nature that they remained superstitious pagans worshipping natural forces, rather than the creator God these laws obeyed.[13] But religion was advocated in conjunction with tolerance, and the religion children needed was not one of 'incomprehensible dogmas' but of God's eternal love and the beauty of his creation.[14] The religious establishment did not mistake the challenge to their authority which teacher self-assertion entailed. Against the Archbishop of Zagreb's stress of obedience, *Napredak* invoked the Bible to the effect that the only unconditional obedience was to God, not man. [15] Croatian teachers might be loyal to religion but not to the hegemony of priests whose relations with teachers at local level were often poor. The future director of primary education in occupied Bosnia, the young Ljuboje Dlustuš, commented dismissively on the clergy's supervisory role in education in 1873 and called for a new school law and proper system of control.[16] Another prominent educationalist, Jozef Klobučar, noted that man indeed did not live by bread alone but he could not live without it.[17] The most eloquent statement of confidence in teachers' specific mission came from a man criticised for 'opportunism' in the communist period, Stjepan Basariček. In his most outspoken statement Basariček wrote in 1871 that for all the role played by commune, state and church, these should serve the school, not the school them. 'Only a free school can educate a free nation'. People's school teachers should not seek recognition as state officials because the state's goal was to train men for the use of the state, thereby making man a means. As Rousseau had said, man by nature was a whole for himself. Each man's goal was the same as all humanity's.[18] This was the pure milk of liberal humanism.

The most influential expression of progressive teachers' concerns came, however, in the *Bečke pedagoške slike* in which the leading organizer Ivan Filipović described his impressions of the nineteenth annual conference of German teachers held in Vienna in 1869. The national-minded Filipović (1823–1895), no friend of Germans, was inspired by the strength of the German movement displayed at the Conference to urge his compatriots to appreciate and emulate a more advanced nation's experience. He was particularly struck by the speeches of the Saxon educationalist and Vienna professor Friedrich Dittes, a convinced democrat and advocate of the

[10] *Ibid*., 10 (1869), 8-11, 47.
[11] *Učitelj*, 1 (1873), 53; *Nova škola. Nezavisni učiteljski list*, 3 (1877), 22.
[12] *Napredak*, 1 (1859), 17.
[13] *Ibid*, 1 (1859), 49-50; 10 (1869), 24, from an article entitled 'Važnost priznanja prirode'.
[14] Ibid., 10 (1869), 161-6: 'Nabožno-ćudoredni uzgoj mladeži'.
[15] Ibid., 275-7: 'Ozgoj posluha'.
[16] Ibid., 14 (1873), 52-4: 'Mane našega narodnoga školstva i kako bi jih valjalo ispraviti', 153, 163.
[17] Ibid., 21 (1880), 4.
[18] Ibid., 12 (1871/2), 65-6, 73-5. Basariček was polemicising against a clerical journal which had called for teachers to seek the status of officials.

principle of the free school in a free state. It was Dittes's discussion of the teaching of religion and of the woman question on which he dwelt longest. Filipović was convinced by Dittes's line that religion should be taught but by the lay teacher not a priest and, impressed by the spectacle of women speakers, he drew the logical conclusion that women should also be politically enfranchised. The whole episode shows the international nature of the schools movement mediated to the south Slav world and also the psychological framework of Balkan reception of outside ideas. Filipović revealed the attraction which radical European ideas could hold for Balkan intellectuals, but also took from Dittes an awareness of the need for compromise. Freedom was the key word of liberal optimism in 1860s Europe. It reflected a widespread confidence that the free individual, the free nation and a free humanity were all part of a seamless web which progress was bringing into being. This European liberalism, like Filipović's, had a strong national dimension. The optimism of the age made him a strong believer in Croat-Serb brotherhood and *interconfessional* education, which he saw as the means of cementing Yugoslav unity.[19] Remarkable in hindsight is how much of the progressive programme was won in the 1874 Croatian school law. Passed in the optimistic early days of the regime of the poet-patriot Ban Ivan Mažuranić, it provided for public, interconfessional schools, limited clerical supervision, and met teachers' wishes on teacher training, pensions and equal pay for women teachers. This was the high-point of the Croatian teachers' movement and a watershed in Habsburg south Slav education as a whole.

This Croatian development fits into a variegated picture. Within barely a generation remarkably similar patterns of teacher training and publication, district and provincial associations, and curriculum debate spread to the furthest corners of the Habsburg south Slav lands, a process finalized when the launching in 1906 of the journal *Hrvatska prosvjeta* put the coping stone on institutionalization of the teacher movement among Istrian Croats. [20] Yet the ideological flavor could take quite different forms. The Serb periodicals of the 1870s, *Učitelj* and *Nova škola*, had a more radical edge than the liberal *Napredak*. Both mentioned Darwin and were more pointed about the implications of contemporary theories for human origins and religious beliefs. In this perspective religion was already a thing of the past, which stressed belief rather than investigation. For *Učitelj* the idea of God, the father of all nations, had been important in the childhood of civilization but had ossified into dogma and reflected essentially its child-like origins. Well has it been called the first Serb socialist periodical.[21] But the difficult circumstances of the Sremski-Karlovci patriarchate soon brought its closure. By contrast Dalmatia's *Zora* piously abjured 'progressive' ideas. Its solemn declarations of belief in women's rights compared amusingly with the horror picture it then painted of the unmarried American girl. In this case, however, the programmatic intentions may be given some weight by twenty-first century readers. Actual clerical papers paid no lip service to women's rights at all.[22] In fact, *Zora* shared the teacher movement's sense of professional interests vis-à-vis religious control and a wish to build up the school, even in the rural hinterland. [23]

Ironically, in view of its Ottoman background and the absolutist nature of Habsburg rule, it was occupied Bosnia after 1878 that offers closest parallels, both positive and negative, with Croatian experience. The chief links lay in the interconfessional nature of most Bosnian schooling, and to a degree in personnel. The abortive school law of 1879, drafted by one of the many Croat officials of the early Landesregierung, Milutin Kukuljević, posited communal schools on interconfessional lines quite in the spirit of the Croatian liberalism of the 1870s. It was condemned for this by both Austrian and Hungarian culture ministers and never promulgated.[24] When the long-serving Benjamin Kállay (1882–1903) finally regularized the occupation's school system he endorsed, however, the same principle. He had, of course,

[19] Filipović 1870, 20 (quote), 113 (women), 199 (schools as unifying factor in 'divided nation').
[20] Šetić 2010.

[21] *Učitelj,* 1 (1873), 116-119; ibid., 2 (1874), 81-7. See also *Nova škola*, 3 (1877), 97-101. For *Učitelj* and socialism, *see D. Kirilović, Učitelj. Prvi srpski socialistički časopis, Zbornik Matice Srpske za književnost i jezik, 1 (1953).*
[22] *Zora,* 2 (1885), no. 12: 'Žena i njezino pitanje'. For an unsympathetic clerical take on modern women, see *Hrvatski učitelj,* 3 (1879), 305-11.
[23] See below, p. 155.
[24] See Okey 2007, 49-50.

his own political motivations. He wished to weaken the existing nationally-minded Serb confessional schools, and he believed only a non-confessional system could win Muslims for a process of Europeanisation. Kállay was an enemy of south Slav nationalism but he was also a man of modern cultural outlook who aimed at good (if few) schools, very many of whose teachers, particularly in the occupation's earlier years, came from Croatia, drawn by better pay than in their homeland. Such people were flying to Bosnia, it was alleged in the Croatian Diet in 1894.[25] These included Ljuboje Dlustuš, who supervised Bosnian primary education for thirty years. Dlustuš had been a contributor to *Napredak*. A man of great energy, he edited the provincial pedagogical journal Školski vjesnik from 1894 till his retirement in 1909. With regularly a thousand closely printed pages it maintained a high standard of wide-ranging material on pedagogical methodology, history and current reportage, as well as reviews and articles on general historical, literary, philosophical and psychological themes, all breathing the earnestness of the age and genre. Školski vjesnik was an official publication, and aspects of the people's school movement like teachers' assemblies did not take place in absolutist Bosnia till after Kállay's death- the first such all-Bosnian conference was in 1906. Nonetheless, evidence that much of the aspiration and idealism of that movement penetrated Bosnia lies in contributions to Školski vjesnik from Muslim teachers like H. Fazlagić and Hamid Mulić showing these qualities. The pioneer of the modern Bosniak novel, Edhem Mulabdić, was another teacher, whose most famous novel featuring a young Muslim who learns Latin letters secretly from an Austrian soldier was at this point autobiographical.[26] Mulabdić's acceptance in the Sarajevo teacher training college though he had no formal western schooling shows how anxious the regime was to encourage Muslim participation.

Dlustuš wrote once that Bosnian pupils should develop the consciousness that they spoke the same language and belonged to the same nation and homeland. He must have appreciated Mulić's words: 'Our national spirit requires that our education (uzgoj) is national; let us then educate our youth from their first steps till the conclusion of their scholarly or apprenticeship in brotherly love and tolerance'.[27] Both statements could be understood in the spirit of unity that was so important to Ivan Filipović as the goal of the people's school the expression, as he saw it, of the national liberalism of a progressive age. In fact, this vision was not achieved. Both its liberal and its national themes posed problems, and external political and internal social factors compounded them.

The people's school: religious and ethno-national problems

In effectively challenging the Catholic Church the teachers' movement was taking on an opponent even stronger than it thought, and on an issue close to the Church's heart. Due to the Church's self-image was the role it claimed as the cradle of European culture and the source of succour and hope to the faithful masses ignored by the worldly and powerful. Cardinal Haulik, till 1869 long-standing archbishop of Zagreb, had devoted much attention to primary schooling, though in terms which showed both its primary function to serve the Catholic faith and the humble role suitable clerks or organists might play as teachers.[28] The assumption of the liberal age was that the Church's power, while still great, belonged essentially to the past and that time was on the side of modern educators. In the second half of the nineteenth century this proved largely mistaken. A Catholic revival was to throw off the shackles, as its leaders saw it, of the passive subservience to government represented in Austria by Josephinism and take advantage of liberal weapons of press and association to project its own message against its enemies. Even liberal Catholics like Bishop Strossmayer had no intention of yielding the Church's role in a free national life to other forces; he did not give a horse-bean for western educational theories, he told

[25] Cuvaj 1913, 234.
[26] Mulabdić 1898.
[27] Dlustuš 1909, 7; H. Mulić, 'Narodno prosvjećivanje', in Mustafić 2008, 293.
[28] Deželić 1929, 24-8, 47-52. Haulik became bishop in 1837, before the see became an archbishobric in 1850.

Prince Nikola of Montenegro.[29] But in a world of Bismarck's Kulturkampf, the loss of the Pope's temporal power and mounting anti-clericalism, the Church was moving away from Strossmayer. The Jesuit-educated Archbishop Stadler in Sarajevo (1881–1918) was its new face. The Serb Orthodox Church and the Bosnian ulema were less imposing foes, but their power to thwart the people's non-confessional school rested on a potent nexus between faith and ethnicity, implicit among Bosnian Muslims, but explicitly national among Serbs.

Already Filipović had had to recant having written that no religion was better than another in order to obtain a teaching post in Zagreb in 1863. Privately, he believed the Church used Croatian nationality to maintain its 'empire of stupidity and darkness' against new ideas from outside. One clerical charge in the debate on the 1874 school law was that it amounted to 'a denial of positive religion, and that is materialism, nihilism.'[30] In context this was code for the rationalisation of religion in the work of Filipović's model, Dittes. Dittes, as his defenders strove to emphasize, was not an unbeliever, but he and his own hero Diesterweg, were Protestants. Diesterweg had said that modern man faced a choice between authority and freedom, between Catholicism and Protestantism. Educational reformers in pious, conservative Croatia were being very bold in their choice of models. *Napredak* was to write that the battle to repeal the 1874 school law began the day it was passed. A rival, anti-liberal school journal existed from 1868. It did not help that public opinion on the new school system largely sided with its clerical and other critics. At issue were alleged over-elaborate syllabuses and methodology and a general sense that the school had been over-sold to an increasingly skeptical public.[31] An 1879 pamphlet on the 'anti-school reaction', very likely by Filipović, shows impressive awareness of the problems facing a small, developing society in a time of intellectual ferment. It argued that gains in understanding of the laws of nature, in an age of specialization, could distract from ethical factors and hinder the achievement of the right balance between realism and idealism. Small societies like Croatia, with a derivative culture, lacked the expertise to handle the gap between these two tendencies and the resultant materialism and money values, which were not yet rooted but incipient. Hence materialists could deny teachers' claims (borne out in more advanced lands) that peasants and workers cared for civilization and theologians could decry new ideas. Humanity's advances always brought reaction, Filipović concluded, but compromises in the face of such forces had to be made.[32] One of these appears to have been the decision to make Herbartism the theoretical basis of Basariček's path-breaking Croatian-language work *Pedagogija* (1880), instead of the more radical ideas of Dittes and Diesterweg who had been the movement's chief models.[33] Conservative pressures continued, however, in line with tendencies throughout the Monarchy in the 1880s. A new school law in 1888 allowed communes to relax the six year term of study and made forty rather than thirty years' service necessary for a full pension. The decision of the HPKZ leadership at the Church's behest to apologize for the publication of a translation of Rousseau's visionary work *Emile* disillusioned Filipović. In face of its unwillingness to support him against the government he resigned from it in 1892 and died three years after. The radical spirit of the Croatian teachers' movement died with him. Significantly, he retained to the end his faith in Serb-Croat solidarity. Khuen-Héderváry, Croatian ban from 1883 to 1903, succeeded in dividing others through concessions to Croatian Serbs in matters like the use of Cyrillic and minor concessions to Serb confessional schools in the 1888 school law. The souring of the national element in the people's school movement, due also to competition over Bosnia, was a symptom of decline.

Clerical forces were also a powerful factor in Bosnia. The language of tolerance central to ideas of unity ran up against the Sarajevo Archbishop Stadler's charge of 'indifferentism' on matters of faith; Muslims objected to textbook presentations of Mohammed; individual Catholic teachers were accused of trying to convert Orthodox pupils to the Uniate or Greek Catholic Church. The

[29] *Zapisi. Glasnik Cetinjskog istorijskog društva*, 13 (1935), 30 (2 March 1879).
[30] Franković 1958, 163.
[31] See the article series by Klobučar 1880.
[32] Filipović 1879.
[33] Franković 1971, 24.

biggest problem was the aversion of the great majority of Muslims to attending the communal schools. Kállay resorted to a special institution combining Oriental and European subjects and called *ruždija's* to imply continuity with the Ottoman past. In 1893, in towns with such schools, nearly ninety per cent of Muslim pupils having any form of western education at all were in ruždija's, and a mere forty three in conventional communal schools.[34] A movement to introduce the so-called mekteb iptidaije (reformed mekteb) already established in Turkey offered a possible avenue to use of the mother tongue, as in koranic instruction in Turkey. Reformed mektebs taught the traditional material but along modern lines with organised syllabuses, text books and fixed three-year terms. Early experiments did teach in Bosnian but at the wish of the Austrian-created Medžlis-el-Ulema this was dropped, in return for an agreement that reform mekteb graduates would proceed to a communal school. This limited their impact since they offer access to a modicum of mother tongue literacy in the Muslim countryside – where there were no communal schools to go to. Moreover, reform mektebs declined as a government-linked institution during the Muslim movement for cultural autonomy (1899 to 1909).[35] When the autonomy was won some Medžlis members still opposed the teaching of Bosnian in reform mektebs, which was finally accepted only with the use of a modified Arabic alphabet. Just five per cent of Muslim males and a negligible number of women were literate in their mother tongue by 1914. The people's school experience had barely touched the Bosnian Muslim community.

Muslim solidarity had an ethnic as well as a religious aspect, though not yet explicitly national in the modern Bosniak sense. Among Serb Orthodox the nexus between religion and nationality was clear. This greatly complicated the issue of interconfessional schooling. Problems took an acute form in Croatia-Slavonia. Attempts to regulate the status and standards of schools in the pre-constitutional era, had often faltered in face of the confusing diversity of existing provision, whereby schools were linked in various ways to communal, confessional or (in the Military Frontier) military authorities, or to shorter-lived individual initiative. The effect of the 1871 Regulations on Instruction in the Elementary Schools in the Military Frontier and of the 1874 Croatian school law was to weaken the position of Serb Orthodox confessional schools. The law recognized the category of confessional schools. But many Serb schools could not meet the standards required, or else schools deemed confessional by homogenous Serb populations but maintained wholly or in part by the local commune were registered as communal. The result was a sharp fall in that Serb confessional school numbers except in the richer Karlovci diocese.[36]

The complaints of the Serb Orthodox Church about this development were perfectly natural. Đorđe Natošević, the confessional school inspector for Croatia-Slavonia under the Karlovci Patriarchate's cultural autonomy, expressed dignified dismay at the compulsory extension of non-confessional schools beyond areas of mixed population to purely Serb ones. The 1871 and 1874 legislation also disregarded the provisions the Serb authorities had themselves made for reform of their schools by virtue of their recognized autonomy. More dubious were the echoing of religious objections to 'communalization' of schools from Serb lay leaders who were fighting bitterly against their own clergy. There is an element of hypocrisy in the 1875 memorandum of protest of the secular-minded lay-dominated Serb National Congress, pleading the necessity of several hours a week for the teaching of church singing and an equivalent time over several years for mastery of the Old Slav language of Orthodox services – which could only be imparted by the teacher in a Serb confessional school.[37] When these men stressed the historic ties between Serb nationality and religion they were sincerely reflecting a reality, but their interest was wholly in developing the national side of the relationship. The confessional school for these members of Svetozar Miletić's National Liberal Party was the mirror image of Filipović's people's school, only it should be a Serb people's school.

Vasilije Krestić in his 1997 work on the history of Croatian Serbs repeats and internalizes

[34] Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Zajedničko ministarstvo financija (ZMF), BH 13791/1893: ZV (Zemaljska vlada) to ZMF, 21 November 1893.

[35] On Muslim education, see Okey 2007, 99-104.

[36] Krestić 1997, 225-56.

[37] Ibid., 247-48.

the arguments of his nineteenth-century protagonists: 'They knew very well that the communalization of Serbian schools was only a stratagem in the attempt to denationalize and Croatize Serbian children and all the Serbs in Croatia'.[38] Krestić's analysis is anachronistic in imputing motives to nineteenth-century actors based on perspectives and perceptions not fully open to them. He does point to genuine problems. The communalization of Serb schools cannot just be explained away by their poverty and weaknesses (which Krestić acknowledges) as the result of a rationalizing process. There was an element of 'smislenost' in *Nova škola*'s term.[39] Filipović's reference to the need for non-confessional schools in the interest of 'national unity' implies a willingness to see confessional schools disappear. But to equate this with 'denationalisation' and Croatisation and to include Filipović in the indictment is to ignore Filipović's Yugoslavism. Like nineteenth-century thinking on nationalism in general Yugoslavism assumed under Herderian influence that language, not religion, was the basis of nationality, so that Krestić's rigid Croat-Serb polarity is misplaced. It reflects later disillusionments. Men like Filipović were quite aware of a distinct Serb and Croat nationhood, and of Serbdom's religious dimension, but thought this negotiable, in the same way, no doubt, as modern Scots can be Scottish and British. The religious dimension was recognised in Croatian inter-confessional schools in the provision for religious instruction by priests of each pupil's faith. Cyrillic was taught to all – Croat nationalists objected to its introduction already in the second year in 1887 – and the 1874 act included a clause saying any reference to the Croatian language of instruction implied the identical Serbian language in Serb schools. This was not, of course, the most tactful way to put it. The Yugoslavism of men like Filipović was Croat-tinged, but then they were living in a majority Croat country with a national name and history. For Croats to have accepted formulas preferred by Serbs of a binational Croatia would, alongside a monolithic Serbia, have meant internalizing a rather uncomfortable view of their marginality, all the more so as it was, as was well known, the view of them held by many Serbs. No doubt Croats could be uneasy at the thought of Serb schools putting over such hegemonistic notions to their pupils, just as Serbs could resent the encroachment of a Zagreb administration and anti-Serb prejudices. But the situation was not fully polarized. Some radical Serb teachers felt they were being used as tools in the anti-communalization battle by politicians of the 'so-called national liberal party'.[40] Fighting the patriotic fight meant for them sacrificing the chance of better pay and conditions as a communal teacher. The owner/editor of the proto-socialist *Učitelj*, Mita Neštrović himself believed confessional schools should not be developed at the cost of communal schools, which were better.[41] The situation was fluid and the camps Krestić presents in battle were only in process of being created, in part through the polarising ideologies he reproduces in his book. Plainly, there was a genuine problem, and there were national moderates and intransigents on both sides. The tragedy is that people on both sides have stressed only the threat to their own sense of identity and refused to recognize the good will and the dilemma in the other camp.

These issues deserve more thorough treatment than given here. If an outsider may venture an observation, it would be that discussion of Balkan themes can be burdened with notions of a negative 'Balkanism', internalized even by Balkan people themselves, in the sense of a zone held back by atavistic backwardness from the course of social evolution taken in more 'advanced' lands. True, the overlap of religion and nationality has had particularly fateful consequences in the Balkans. But it is not unique to them. Contemporary historians now see a much greater role for religion in the nineteenth-century European world of Kulturkampf than a generation ago. In the British Isles Catholics and Protestants go to separate schools to this day, and the distinction between British and Irish national identities in Northen Ireland rests basically on religion. The belief, however, that there is a norm achieved elsewhere which Balkan countries have failed to reach encourages partisans to seek culprits for the failure. One side sees itself as embodying the rational modern norm and accuses the other of

[38] Ibid., 225.
[39] *Nova škola*, 4 (1878), 145-51: 'Sudbina naših škola'.
[40] Ibid., 1 (1875), 10 October; 104.
[41] Školski list, 37 (1907), 178-9.

sins of atavism and nationalism. This is what has happened in the case of Vasilije Krestić.

By comparison with those in Croatia-Slavonia Serb confessional schools in Bosnia maintained their position relatively well against communalizing pressures. Their numbers remained on a fairly even trajectory until cultural autonomy was won in 1905. Thus the 56 recorded in 1879 became 61 in 1891, 64 in 1900–1901 and 70 in 1905–6, to rise to 123 by 1912–13 after the winning of Serb cultural autonomy. These figures disguised considerable local shifts: from 1881 to 1890 thirty three new schools opened, twenty nine closed and three closed and reopened.[42] This reflected the same kinds of difficulties as elsewhere, inadequate finance, low wages and rapid turnover of staff. There was no common syllabus till 1907 and general pension provisions only came into force in 1911. The relative stability, even if it amounted to stagnation in the face of the growth of education overall, invites comment. The morale of the Serb school movement remained intact. Indeed, Bosnia was a popular destination for young graduates of Serb teacher training colleges elsewhere. Stevo Kaluđerčić listed 44 such teachers from Vojvodina who came to Bosnia; Kaluđerčić, himself a Vojvođanin, director of the Serb higher girls' school in Sarajevo and a long-standing national 'cultural worker' in Bosnia is testimony to this morale.[43] The institution of the 'church and school commune' had developed in Bosnia from Turkish times and the Ottoman *millet* system of local Christian self-government. Wealthy merchants, the richest in Bosnia, dominated these communes, providing funds and leadership in the drive for Bosnian Serb cultural autonomy; Sarajevo commune had set up its own school fund in 1850. It is likely that the stronger position of the Bosnian Serbs, as the relative majority in a province Serbs traditionally considered theirs, made for the greater endurance of the Serbian school than in Croatia-Slavonia. On the other hand, it is worth noting some Serb views that the sums spent growing the Serb schools after the 1905 autonomy statute were a misuse of resources. The real fight, the argument went, should be on building the Serb presence in the state secondary schools [44] The Bosnian Serb teachers' journal *Srpska Škola* (1912–1914) gives depressing evidence on apathy among confessional teachers, and discontent at exploitation by the Serb secular intelligentsia. The Serb school issue is probably at the root of Serb blackening of Dlustuš as a Habsburg Croat minion. Dlustuš did have a low opinion of the Serb confessional schools and his insistence on Bosnian pupils' common nationality would have urked Serb nationalists. But this probably proceeded from an old-fashioned sense of south Slav unity; he appears from his writings as a warm-hearted pedagogue.[45] The situations were not wholly comparable in another sense. Communalization of Serb schools in Croatia-Slavonia involved internal tensions between Serbs and Croats on religious and ethno-national lines. In Bosnia it was a contest between Serb schools and a non-Slav government. Further discussion therefore awaits the next section, on the impact of external pressures on south Slav schooling.

The people's school and Austro-Hungarian government

This section takes another traditional explanation for frustrated educational development – foreign rule: persecution and neglect. How far is this justified? There is a clear *prima facie* case for nationalist charges. Foreign minister Gyula Andrássy justified an Austro-Hungarian occupation of Bosnia to the great powers on the grounds that the Monarchy was 'a conservative, non-Slav state', though more than half its population was Slav. Croatian autonomy, still more Serb cultural rights in the Sremski Karlovci Patriarchate counted for little against Austro-German and Magyar hegemony. After 1875 the Hungarian government approved only one legislative proposal from the Serb National Church Congress, finally suspending its autonomy altogether in 1912. Men like Khuen and Kállay had other loyalties than to their south Slav subjects, whom

[42] Calculated from annual reports to Vienna on the state of primary education in ABiH, ZMF; Ivanišević1909, 393-99, 483-923, 789-837 and Dlustuš 1894, 103-06.

[43] Kaluđerčić 1939, 193-209.

[44] For material on this, see *Spomenica* …1939: Sopstveni spisi, and *Pitanje*…1910.

[45] See Dlustuš's long letter to Thallóczy in ABiH, ZMF, Pr BH 1282/1904, 17 May 1905. Kaluđerčić claims that Dlustuš was rebuked by Filipović for an attack on Serbs and Serb schools in 1871: *Spomenica*… Sopstveni spisi.

both viewed sardonically as Orientals given to fantasy.[46] In government eyes teachers figured prominently as purveyors of these fantasies, the Panslav dreams of official denunciation. Teachers in turn in journalism and memoirs played a leading role in fanning resentment of a vindictive anti-national regime.[47]

The masterful Kállay was a particular object of opposition rage. He followed a distinctive school policy, directed particularly against Serbs (Franciscan schools largely closed or were communalized in the 1880s, leaving only girls' school run by nuns in the Catholic confessional sector). Thus systematic communalization of weak Serb schools such as occurred in the Croatian Krajina and of which there were traces initially in Bosnia-Herzegovina was not pursued, no doubt because it conflicted with Kállay's wish for few but good schools which would then draw the population towards them.[48] The fortunes of Serb schools were closely watched and when assumptions that they would wither away were not realized harassment was stepped up.[49] Delays in approving the appointment of confessional teachers often left Serb schools closed for several months, in a number of cases in the 1890s (Glamoč, Ljubuški) several years; the regulations surrounding necessary certificates of political reliability became a leading issue for the opposition. Bosnian school matters were regularly followed by the Serb press outside Bosnia, state intrigues denounced and successful resistance praised. [50] All in all, at least thirty one Serb confessional teachers passed over to state schools by 1899, often because of bad relations with their commune leaders. Politically motivated transfer of teachers in government schools, Serbs or Croats, was common in both Bosnia and Croatia. Izidor Kršnjavi, the able if cynical pro-regime head of the Croatian culture ministry in the early 1890s, denied it. He had received a couple of denunciations a year, he said, but had thrown them in the waste-paper basket.[51]. This was disingenuous. Croatian political transfers were particularly numerous in election year 1897, and official documents show that there indeed was what the Diet opposition called špijunstvo.[52] Informers were a special feature of the Kállay's regime.

Neglect was another major issue. Government secretary Kukuljević's abandoned proposals in 1879 had called for sixty boys' and thirty girls' schools in the first year, and six Kreis school inspectors each with substantial salaries of 2,100 florins a year.[53] Three years later there were only forty three schools and the post of provincial school *referent*, let alone Kreis inspectors, had been abolished. Only a quarter of the Bosnian educational budget for 1889 went on primary schooling in 1888, 0.7 percent of the whole and less than a twentieth of what was spent on the gendarmerie; the concentration was on a limited number of secondary and craft institutions needed to staff lower positions in the bureaucracy.[54] Provincial government proposals in 1894 that the pace of school building should be raised were vetoed by Kállay. Only twenty four of the 152 schools listed in this proposal to be built in the next five years had actually materialised by 1906; further proposals for 1908–1912 did not fare much better.[55] The Bosnian school administrator Dlustuš wrote privately but pointedly at this time that financial considerations remained as ever 'a negative element in the cultural progress of humanity' and particularly should not be allowed too far-reaching an influence in education.[56] It was only strong criticisms of this record in the Bosnian Diet opened in 1910 that brou-

[46] For Khuen on this theme, Haus, Hof- und Staatsarchiv, Politisches Archiv, XI 261: Khuen-Héderváry to Kálmán Tisza, 6 May 1887.

[47] See, for example, Bekić 1936 on the origins of the 1882 Herzegovinian revolt. Sarajevo confessional teachers were also heavily involved in early Serb protests against the occupation.

[48] Bezirkvorsteher Karl Plentaj's opening of eight schools in Bijeljina district reported in 1880 probably involved communalization of existing schools.

[49] In 1891-2 Serb schools grew from 61 to 69, outstripping state school performance and causing alarm: ABiH, ZMF, BH 5300/1893: ZV to ZMF, 11 April 1893.

[50] For example, *Srbobran* 1887, nos 20, 32, 38, 50, 53, 54, quoted in Šušljić, *Rukopis*, R-390/20, pp. 136-42. This manuscript was destroyed in the burning of the Bosnian National Library in 1993.

[51] Cuvaj (ed.), Građa, vol. 8, 192, in the Sabor in 1893.

[52] Arhiv Hrvatske, Odjel za bogoštovlje i nastavu, Prezidijal 1897, 1-69.

[53] ABiH, ZMF, BH 5031/1879: Kukuljević's draft law, 26 September 1879.

[54] National Achives (London), Foreign Office, 7/153: Consul Freeman to Salisbury, 11 February 1889.

[55] ABiH, ZMF, BH 6479/1894; ibid., Pr(ezidijal) BH 497/1906.

[56] ABiH, ZMF, Pr BH 1282/1904: Dlustuš to Thallóczy, 17 May 1905.

ght a substantial change of policy. In bills for the 1913 Diet the government committed 9,700,000 K investment into a building programme, including 240 rural schools over six years.[57] This more expansive policy extended to teachers' material interests which previously had been given short shrift. Bosnian teachers did not receive a pension rights until 1892, and regular complaints by Bosnian and Croatian teachers about pay received little sympathy. Khuen ironised in the Sabor that they could nonetheless afford to build 'palaces' – a comment on the Teachers' House proudly opened in Zagreb in 1890. Complaints about pay continued, swelling with inflation in the 1900s. By this time, however, there was talk of the over-production of teachers, particularly women teachers, and the danger of intellectual unemployment. Lajos Thallóczy, the Joint Finance Minister's highest cultural official, counselled relying on the law of supply demand to force down teachers' pay and banning the employment of married women, which had long been a talisman of the progressive teacher movement.[58] Yet Baron Cuvaj's figures indicate that the number of pupils per Croatian primary school teacher rose in these years.[59] The authorities were nonetheless strongly opposed to non-official initiatives to help fill gaps in state provision. A notorious episode which loomed large in nationalist history in the mid 1900s was the Bosnian administration's requirement that students running literacy courses for peasants in their vacations should hold a teacher's certificate; it feared the prospects these gave nationalist youth for political propaganda.[60]

It is not surprising that native patriots should have felt their development was being held back by foreign rule. Figures collected by the Bosnian administration in 1906 showed that less was being budgeted there for cultural matters (church and school) than in neighbouring independent countries: 6.2 percent, compared to 7.3 per cent in Serbia and higher in Bulgaria and Romania.[61] However, the extent and effect of political ill-will should not be exaggerated. There was nothing like the imposition of Russian as language of instruction in Tsarist Poland. Political transfer of teachers was hardly a draconian punishment, though it was not democracy. In practice, Slav activists also prioritised secondary education; the Bosnian cultural societies *Prosvjeta*, *Napredak* and *Gajret* were all set up (in 1902–03) to fund scholarships to expand native intelligentsias. All nineteenth-century governments economised on primary education and paid teachers poorly. Within the Monarchy Bosnian teachers received better pay than many in Croatia to attract recruits, and Khuen was probably right to point out that Hungarian teachers were even worse off than Croatian ones. The 1906 Bosnian enquiry concluded that primary school spending should be stepped up, as indeed happened in the years before 1914. Literacy figures (for 1910, Croatia 44 per cent and Bosnia 12 per cent; for 1900, Serbia: 27%) suggest, given Bosnia had been under western-style rule less than twice as long as Serbia, that the chief drag on progress was the social backwardness of the region. Foreign rule was a problem, but less important than the objective difficulties of undeveloped peasant societies. In 1910 the proportion of the population engaged in agriculture in Croatia-Slavonia was 78.4 per cent; in Dalmatia it was higher and in Bosnia higher still. Bosnian children reared in peasant hovels arrived in school with torn shirts and inadequate clogs, physically and mentally too undeveloped to benefit properly from formal education.[62] Croatian teachers also criticized incorrect speech, reflecting the prescriptive attitudes of the time in a country where regional dialects often diverged sharply from the standard language. Many commentators thought education should start later because in the long years between leaving school and reaching maturity children habitually forgot what they had learned; but it suited peasant fathers to have them back as workers as soon as possible and mothers wanted them off their hands.[63] All this took a heavy toll on attendance, particularly at harvest time, in winter and

[57] ABiH, ZMF, Pr BH, 1150, Biliński to Franz Joseph, 15 July 1912.

[58] ABiH, ZMF, BH 13961/1903. This document's 'Votum' is unsigned but reflects Thallóczy's views expressed elsewhere. For his view that women teachers' celibacy should be considered, see his long report on Bosnian education in ABiH, ZMF, Pr BH 1282/1904.

[59] Franković 1958, 249: 1903/4, one teacher for eighty-four 84 children; 1913/14, one teacher for ninety.

[60] See ABiH, ZMF, Pr BH 1092/1910 for a survey of this issue.

[61] ABiH, ZMF, Pr BH 497/1906: Bericht des Sektionsschef Ludwig von Thallóczy, 7 May 1906.

[62] Školski vjesnik, 7 (1900), 561-65; ibid., 15 (1908), 839-43.

[63] Školski vjesnik, 16 (1909), 18; 66-67. Bosnian Muslim teachers also favoured a later start so that Muslim children who

in mountainous areas of scattered settlement, which characterized most of Bosnia. The Bosnian school administrator Dlustuš concluded that Bosnia's four year school was simply not enough to make an impact in these circumstances: Bosnia lagged far behind its neighbours (Hungary, Croatia and Dalmatia), but these with five or six years schooling and some continuity teaching were at only a 'modest' level of development. Eight years were needed, he affirmed. But building costs and popular attitudes were the problems.[64] As it was, Croatian school attendance rose from around 30% to 71% of eligible children between 1850 and 1914 and in Bosnia in 1910 to about a third. Attendance in higher years of school and by girls was markedly lower. Behind such figures lay political but still more socio-economic difficulties which allowed the movement for the 'people's school' only a very qualified success. The subjective factor in the process, both the response of 'the people' to the efforts on their behalf (Dlustuš's 'attitudes') and the response of educationalists to their chequered progress finally merit attention.

The people's school : subjective factors

In view of the problems facing them, religious and ethnic discord, political suspicion, material want, it is clear that the hymns to *staleška svijest* and the nobility of the teachers' cause in their journals were whistling to keep their spirits up. The reader is constantly struck by the gap between ideals and reality. The good teacher, said Mijat Stojanović in *Napredak* in 1881 must be patient, agreeable, well-intentioned, suitably strict where necessary, correct and educated in speech and endowed with a strong understanding; but he must also have physical gifts: 'an upright bearing, a noble face, a broad chest, a healthy body, a confident stride … The dedicated teacher is already seated early in the morning at his writing table.'[65] In *Školski vjesnik* in 1909 Dlustuš listed nearly fifty aspects of people's lives, economic, cultural, associational, medical, moral, folkloric, domestic and communal, on which teachers should record observations in the note-book they should always carry with them.[66] The good teacher rejoiced at his success, even if he got no praise or recognition, wrote Klobučar in 1902.[67] But ordinary teachers in letters to journals and petitions to government tell a different story. Far from living the heroic role claimed for them by the above, they complained of low pay and low status. Living in remote places, among people of different life-style, the large majority of teachers died before becoming eligible for their pension. Tuberculosis was a plague but two visits to a doctor cost a village teacher a month's wages, and the need to keep up appearances, subscribe to professional journals and associations and educate children appropriately meant marriage was extremely difficult on an average salary.[68] Above all, teachers were not respected. Going to a training college was seen as the act of those who had failed to get to a Gymnasium. Dlustuš himself said that only three or four in a hundred applicants for training did it with any enthusiasm, adding that that came later.[69] For many it did not. Disillusionment and apathy set in and withdrawal from teacher societies and periodical subscriptions. Teacher meetings plainly had an initial charm for some teachers and were eagerly looked forward to, providing the same sense of participating in something important which the meetings of trade unionists or Protestant revivalists could have in other societies. Problems of ineffective organization, ill-defined agendas and growing awareness of limited influence often led to decline, however, and the moribund state described as 'mrtvilo'. As to the professional literature to be read in the evenings in the idealized view, much of it seems drily repetitive or else implausibly ambitious for men of humble background and education. The country was 'flooded' with methodological journals whose content was 'always the same, just a little different!' commented one experienced teacher ironically.[70]

had to attend a reformed mekteb before the communal school would not be so much older than the others: ibid., 61-65.

[64] Dlustuš 1909, 1-22 (18).

[65] Stojanović 1881, 173, 189.

[66] Dlustuš 1909, 8-9.

[67] Klobučar 1902, 57.

[68] *Napredak*, 24 (1883), 176-68: 'Seoski i gradski učitelji' (doctors); ibid., 29 (1888), 187-88: 'Pomor megju hrvatskim učiteljstvom' (pensions); and 100-106: 'Koliko da je plaća pučkoga učitelja u Hrvatskoj i Slavoniji' (budget); There is a great deal of similar material.

[69] Dlustuš 1873, 153.

[70] Ignotus 1906, 131.

At the root of teacher disillusionment was the fact that the peasant majority did not understand the idea of schooling for citizenship and improved skills. One reason teachers wanted better salaries, it seems, was that this would increase their status in the eyes of people who saw success, teachers believed, only in material terms. That peasants preferred everything to a book was a common refrain.[71] For them school was only about becoming a 'gospodin', so irrelevant to them and their children. Indeed, it had been easier to become a gospodin in the old-fashioned schools, with a little literacy and German, complained former Military Frontier peasants in 1889. Klobučar, who reported this, reacted by saying peasants must give up the idea of becoming gentlemen (as any clerk who did not live by his hands appeared to them); now this required a few years of secondary schooling and that needed money they did not have. Times were hard, he added, and the people's school could not solve the economic problem. But it was the only way forward, the way which led to the ennoblement of the heart and the strengthening of the humane idea. This was an interesting response of a long-standing pedagogue to the mounting difficulties of his vision. Recognising that schooling alone would not bring about the new order the original idealism of the teacher movement had assumed, Klobučar did not lapse into apathy but reasserted the goal for a more distant future. Thus he opposed giving the communal school an agricultural orientation, but stuck to his core belief in the awakening of popular consciousness and selfhood.[72] Not only in material matters was the practical efficacy of general education less evident than had been thought. In this 'confusing time', as Ljudevit Dvorniković told the 1887 annual general meeting of the League of Croatian Teacher Associations, some people were saying that education and civilisation were weakening morality, not strengthening it.[73] A *Napredak* editorial in 1902 noted that crime figures were on the rise.[74] An 'age of change' was as common a phrase as in the 1860s but it no longer evoked such positive associations. The earlier period had stressed the role of competition too, but this had been viewed through an aspirational prism and not the bleaker reality which Klobučar wanted 'to beat into' peasants' heads.[75]

How did teachers face the changing climate? Many if not most of them seem to have met it with a degree of apathy and resentment. They were the bottom rung of a small intelligentsia in an overwhelmingly peasant society. Much of their resentment was directed at parents for their indifference and hostility, ignorance of hygiene and the poor condition of the children they delivered to the schools. It could extend to the 'prickly little savages' themselves. Several writers proposed measures for the punishment of parents who having enrolled their children failed to ensure they attended; one suggested medical inspections for all those intending marriage.[76] This consistent vein of teacher criticism of the communities in which they worked reflected frustration at the abiding sense that the school was not popular, indeed was being given some of the blame for people's difficulties at a time of mounting socio-economic stress in the south Slav countryside.

Leading teachers' role obliged them to take less negative stances. Dvorniković called on teachers to recognize that both they and parents shared the blame for the negative atmosphere surrounding the school; without this the situation would not change.[77] Klobučar's position was less conciliatory; as suggested above it was a dogged repetition of traditional themes of education's ennobling mission. In Ljuboje Dlustuš, the educational bureaucrat, we see something less abstract, a true believer also but emphasising the bond of teacher and pupil in an atmosphere of unity and emotional sollicitude. Meeting a peasant who declined to send his able son to the Gymnasium because he wanted help from him to calculate his ingoings, outgoings and savings more exactly, Dlustuš says he could have hugged him.[78] The peasant's view that schooling's purpo-

[71] Dlustuš 1909, 27.
[72] Klobučar 1889, 161-68.
[73] Dvorniković 1887, 419.
[74] *Napredak*, 43 (1902), 449: 'Ćudorednost i pučka prosvjeta', 419.
[75] Phrase like 'marljivost, radinost i štednja naroda' (*Napredak*, 10, 1869, 247) and references to the English self-help utilitarian Samuel Smiles show the influence of bourgeois thought alongside the romantic, idealistic currents of the earlier period. For Klobučar, see Napredak 30 (1889), 163.
[76] Školski vjesnik 7 (1900), 561-65; (inspections); ibid., 15 (1908), 31-35; *ibid*., 15 (1908), 839-43. For the 'prickly little savages', see *Napredak*, 21 (1880), 155.
[77] Dvorniković 1887, 419.
[78] Dlustuš 1909, 19.

se should be to make farmers better farmers was the positive lesson he wanted all people to have. The Muslim educationalist Hamid Mulić had the same practical vision when he wrote of a father who did not send his son to school, seen only as making 'gentlemen': 'The poor man doesn't know that fine craftsmanship leads a people to happiness and prosperity.'[79] In Dlustuš's case at the end of his career the perspective – as it had probably always been for someone maturing in early constitutional Croatia – was of a society where people could fulfill their duties and exercise their rights in participating in their country's legislature, far as Bosnia's 'cultural circumstances' were from enabling it. He looked to the impending Diet to take up the problems of resources and popular misunderstanding faced by the schools.[80] This was the life-time public servant's characteristic mix of ideal and stoicism. There was another type of figure, the life-time radical, like the Croat teacher-writer of Slovene origin, Davorin Trstenjak (1848–1921), whose later writings reiterated the unswerving faith of his rationalist, anti-clerical youth: 'there you have on the one side the fruits of clerical darkness, and on the other the gifts of free knowledge, free thought and the free school – of healthy reason!'[81] A Trstenjak could turn even the hardhips of the teacher's life to affirmation: did not pain and suffering bring forth joy and beauty, as Poland's fate had created great literature, Croatia's 'Čengić-aga', mothers' labour pains their children and writers' creative anguish their masterpieces![82]

Trstenjak's uncomplicated beliefs point to another aspect of the primary school movement between 1850 and 1914. Its leaders like those they led were of humble origin. Not one of them had gone to university; though some completed Gymnasium, many, like Trstenjak, did not, often for financial reasons; some went straight into teaching or training college without other secondary school experience. None were of conventional bourgeois background. Diesterweg and Dittes also shared this background. The primary school teachers of nineteenth-century Europe offer arguably the most striking example of the rise of the common man in a period of unparalleled social change. Effectively, a new profession was created, with its own literature, journals and institutions. Though the literature is impressive, at times the unproblematic acceptance of a naturalistic rationalism marks its humble origins. The 'derivative' nature of much Balkan culture, to use Filipović's word, can contribute to the same impression, as in *Učitelj*'s assurance that Darwin's struggle for existence did not mean 'a brutal struggle between crude forces' but goal-directed effort leading to ever greater perfection and humanity – though similar simplifications marked radical movements in more developed countries too.[83] In the strongly status-conscious pre-1914 world primary school teachers were doomed to remain a subaltern social group. This is the bitterness in Filipović's reference in *Bečke pedagoške slike* to the Croatian teacher as 'the most under privileged creature in the world'.[84] In the Balkans this marked their relations with their own elites, non-dominant as these were vis-à-vis outsiders. This can be seen in Serb teachers' resentment at being used as foot-soldiers in the battle against communalization of confessional schools in the Sremski Karlovci Patriarchate, and in the well-known tensions between them and the merchant leadership of the Bosnian Serb movement for cultural autonomy. It can be seen, too, in *Zora*'s assertions to Dalmatian provincial leaders that it was independent (of government) and working only for the interests of teachers. *Zora* suspected politicians of exploiting controversy over rural one-class schools to ensure a backward hinterland's subservience to the coastal towns.[85] An editorial on clergy and teachers in the elite organ of Dalmatian national liberalism, *Narodni list*, made the balance of forces perfectly plain. In the undesirable event of conflict between these two bodies, social and national interests spoke unequivocally in favour of the clergy, as preachers to the pious masses of submission to authority, and as the greatest historical defenders of nationality.[86] The way the case of the people's school drew out the bare bones of Balkan soci-

[79] Školski vjesnik, 16 (1909), 783.
[80] Dlustuš 1909, 19.
[81] Trstenjak, 'O modernoj školi i modernim nazorima o prirodi i čovjeku', in Franković 1978, 194-99 (195). First published in 1909.
[82] Trstenjak 1902, 44-45.
[83] *Učitelj*, 1 (1874), 83.
[84] Filipović 1870, 20.
[85] Zora, 1 (1884), 1-5; 158-60, 166-68; 2 (1885), 98-99.
[86] *Narodni list* 28 (1889), nos 27-28: 'Svećenstvo i učiteljstvo u Dalmaciji'.

al structure and its relation with other defining characteristics of Balkan society, religion and nationality could hardly be better illustrated than here.

In the pre-1914 generation, the first university educated figures with pedagogical associations began to appear. Mostly, they took their doctorates abroad in German-speaking institutions, like Jure Turić, Pero Radosavljević and the Bosnian Muslim Salih Kazazović. But Albert Bazala preceded them in 1900. with a doctorate in Zagreb university where a pedagogical seminar have been founded in 1894. The starting point of Turić's doctorate was Herbart's metaphysics; Radosavljević's second doctorate, from New York, was in pedagogy. All these men moved in the direction of psychology or philosophy. These themes were taken up in pedagogical periodicals by teacher training college teachers like Ljudevit Dvorniković or Dr Gjuro Bugarski. Several of these men were drawn to aspects of the educational movement's original idealism. Bazala first suggested the idea of the Zagreb University launched in 1912 for adult education. He like most of the above was Yugoslav-orientated. But on the whole the prewar decades saw a change of mood. In this 'age of change', wrote a reviewer, the climate did not permit clear-cut educational principles. Every opinion was conflicted; pedagogy reflected 'the same agitation as has dominated the whole general culture of our time'[87] The shift from the optimism of the early popular school movement was part of wider social doubts about mid-nineteenth century liberal progress. In place of earlier assumptions about the reconciliation of interests came a less altruistic view. 'Society recognizes the freedom of the individual only inso far as, using this freedom, the individual benefits society. The tension was to be resolved by emphasis on social solidarity and (implicitly) nationalism.[88] There was another possible resolution: it was being prepared by the educational philosophy of the Radić brothers. This had several points in common with the older movement: its idealism, in which ideas of enlightenment (prosvjeta) were bound up with ideas of the nation; the concern for pupils as human beings with their own inner purpose; the desire to reconcile the intelligentsia and the people with the people's school. But the attitude to religion was much warmer than with *Napredak* and the brothers' Croatian patriotism lacked the Yugoslav gloss of the early liberal age. The people's school movement in the progressivist sense of a Filipović was a thing of the past.

This movement's distinctive character lay in its timing. It became a force when the rationalist spirit of Enlightenment broadened beyond the ranks of intellectuals into the liberal current of the nineteenth century with its challenge to traditional political and social structures. The challenge was mediated from western and central Europe to the less developed south Slav lands of the Habsburg monarchy, in the case of education chiefly via German Protestant theories of the Volksschule under the control of lay teachers, free from government or clerical tutelage. How fully these ideas were adopted varied, but a strengthened sense of primary school teaching as a profession came into being, along with a claimed association with advances in modern knowledge and 'progress'. There were striking similarities in forms of organization and considerable inter-regional linkages, notably between Bosnia and Croatian and Croatian/Hungarian Serb teachers. If Croatia saw the people's school movement emerge most clearly in the circles around the journal *Napredak* , Bosnia was a leading forum for its testing, because it posed most sharply the question of which 'people', which educational pioneers had answered with liberal optimism in terms of a hazy fraternal Yugoslavism. The long regimes of Khuen-Héderváry and Kállay following the Bosnian occupation helped consolidate frustration. But the issue was not just Bosnia but the religious and ethnic complexities and social backwardness of the region, and the Balkans, as a whole. Nor was this only a Balkan matter. An aspect of European liberal optimism, exaggerated in Balkan reception of outside ideas, was to assume that religious and ethnic identities could be relatively quickly reconciled by appeals to rational civism and economic development. The decline of liberal optimism in the decades before 1914 was a European-wide phenomenon.

Yet this presentation should not end only on a negative note. The structures established by educational pioneers had a firm foundati-

[87] *Napredak*, 52 (1911), 89.

[88] Ljudevit Krajačić, 'Škola kao socijalno-obrazovna i odgojna institucija', ibid., 54 (1913), 193-204 (193).

on. Croatian teachers organized by their Savez were able to sustain a strike in 1911 which raised wages substantially, if not as much as they would have wished. The tradition of interconfessional education was implanted in Bosnia. Many features of the progressive movement were taken over by new forms of teacher activism, as by the Radić brothers or by socialists. In an autobiography printed in Školski vjesnik (1906–8) the pseudonymous Ignotus vividly describes the enthusiasm of his youthful calling to be a teacher, then the disillusion when he sees the indifference of peasants to what he has to offer and the indifference of his fellow teachers who have given up. But he concludes that his early dreams were not wrong. 'The shattering of illusions is not the annihilation of ideals, but their establishment on a more realistic basis. …My school immediately destroyed my illusions about the people's wish for cultural enlightenment, but did not in the least shake my idealist conception of the teacher's calling.'[89] These moving words have a relevance beyond the sphere of the movement I have tried to describe.

Rezime

Osnovno obrazovanje u južnoslavenskim zemljama Habsburške monarhije u doba dualizma. Ideal i stvarnost

Osnovno obrazovanje bilo je važno pitanje u balkanskim zemaljama tokom društvenih i nacionalnih buđenja u devetnaestom stoljeću. Dok je razvoj školskog sistema sa strukturiranim nastavnim planom i programom, u kojem je služilo kvalificirano, fakultetski obrazovano nastavno osoblje oba spola, dobro poznat, njegove ideološke osnove možda zaslužuju više pažnje. Ova studija uzima za polazište najradikalnije krilo pokreta, (nipošto homogenu) grupu oko hrvatskog obrazovnog časopisa Napredak (1859), koji se pod djelomičnim utjecajem njemačke protestantske pedagogije zalagao za nekonfesionalne škole oslobođene od države ili klerikalnog tutorstva, kao i za jugoslavensko bratstvo, ako su bili implicitno po hrvatskom ukusu. Učitelji iz Hrvatske imali su značajnu ulogu u razvoju osnovnog obrazovanja u Bosni, iako se zaključno usvajanje principa nekonfesionalnih škola više duguje državnoj brizi za suprotstavljanje utjecaju bosanskih Srba – čije su konfesionalne škole razvijane zahvaljujujući imigranatima iz Monarhije – kao i za pružanje okvira za akulturaciju bosanskih Muslimana. Idealizam obrazovnog pokreta potopila su tri glavna faktora, pogoršana službenom sumnjom: vjerska opozicija u katoličkim, pravoslavnim i muslimanskim taborima; povezane etno-nacionalne razlike u posljednja dva slučaja i, konačno, manjak resursa u još uvijek nerazvijenim društvima. Proračun za obrazovanje trošen je isuviše nesrazmjerno na školovanje nakon osnovnog, odražavajući sklonost elitnim i instrumentalnim financiranjima "staleških" linija, a neobrazovanju "čovjeka" liberalnih ideja. Pored objektivnih teškoća postojao je problem nezadovoljstva nastavnika u vezi s jazom između ideala i stvarnosti, i njihovim niskim statusom među uglavnom ravnodušnim, ako ne i neprijateljski nastrojenim stanovništvom. Sudbina osnovnog obrazovanja postala je tako symbol poteškoća s kojima se balkansko društvo susretalo u procesu "modernizacije".

[89] 'Ignotus' 1907, 30. These memoirs were published in many installments between 1906 and 1909.

Bibliography

Alter, P. J. 1974, Habsburg School Reform among the Orthodox Minorities, 1770-1780, Slavic Review 33, 1974.

Bekić, D. St. 1936, Borba srpsko-pravoslavnog Opštestva u Mostaru protiv austro-bosanske uprave 1880-1882 godine, Sarajevo 1936.

Bogićević, V. 1965, Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463-1918, Sarajevo 1965.

Cuvaj, A. (Ed.) 1913, Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, vol. 8, Zagreb 1913.

Ćurić, H. 1983, Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini 1800-1918, Sarajevo 1983.

Deželić, V. 1929, Kardinal Haulik, nadbiskup zagrebački 1788-1869, Zagreb 1929.

Dlustuš, Lj. 1894, Školske prilike u Bosni i Hercegovini, Školski vjesnik 1, 1894.

Dlustuš, Lj. 1909, Promjene u organizaciji školstva u Bosni i Hercegovini, Školski vjesnik 16, 1909, 1-22 (18).

Dvornikoviċ, Lj. 1887, Vrši li današnja pučka škola svoju uzgojnu zadaću, Napredak 28, 1887.

Filipoviċ, I. 1870, Bečke pedagoške slike, Zagreb 1870.

Filipović, I. 1879, Reakcija proti školstvu, Zagreb 1879.
Franković, D. (Ed.) 1958, Povijest školstva i prosvjete u Hrvatskoj, Zagreb 1958.
Franković, D. (Ed.) 1971, Sto godina rada Hrvatskog pedagoško-književnog zbora i učiteljstva 1871-1971, Zagreb 1971.
Franković, D. 1978, Davorin Trstenjak: borac za narodnu školu, Zagreb 1978, 194-99 (195). First published in 1909.
Ignotus, 1906, Zapisi iz života jednog učitelja, Školski vjesnik 13, 1906.
Ivanišević, I. F. 1909, Srpsko-pravoslavno školstvo u Bosni i Hercegovini, Školski vjesnik 16, 1909.
Kaluđerčić, S. 1939, Srbi i Srpkinje iz Vojvodine učitelji i učiteljice u Bosni i Hercegovini, Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu 36, 1939.
Kasumović, I. 1999, Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave, Mostar 1999.
Kirilović, D. 1935, Pomađarivanje u bivšoj Ugarskoj, Novi Sad 1935.
Kirilović, D. 1953, Učitelj. Prvi srpski socialistički časopis, Zbornik Matice Srpske za književnost i jezik 1, 1953.
Klobučar, D. 1889, Narod i pučka škola. Napredak 30, 1889.
Klobučar, J. 1902, Pučki učitelji spram svoga poziva i staleža, Napredak 43, 1902.
Krajačić, Lj. 1913, Školska socijalno-obrazovna i odgojna institucija, Napredak 54, 1913, 193-204 (193).
Krestić, V. 1997, History of the Serbs in Croatia-Slavonia 1848-1914, Belgrade 1997.
Krestić, V. 1997, History of the Serbs in Croatia and Slavonia 1848-1914, Belgrade 1997.
Mulabdić, E. 1898, Zeleno busenje, Sarajevo 1898.
Mustafić, I. (Ed.) 2008, Hamdija Mulić. Pedagog, reformator, književnik, vol. 2, Sarajevo 2008.
Perić, I. 1974, Borba za ponarodjenje dalmatinskog školstva, Zagreb 1974.
Okey, R. 2007, Taming Balkan Nationalism. The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878-1914, Oxford 2007.
Papić, M. 1972, Školstvo u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom okupacijom 1878-1918, Sarajevo 1972.
Pitanje o uređenju srpskih škola u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1910.
Slijepčević, P. (ed.) 1929, Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje, Sarajevo 1929.
Spomenica o pedesetogodišnjici rada Steva Kaluđerčića, Sarajevo 1939.
Stih, P. / Simoniti, V. / Vodopivec, P. 2008, Slowenische Geschichte, Graz 2008.
Stojanović, M. 1881, Iskustvo, stvoreno na polju uzgoja i obuke na pučkoj školi, Napredak 22, 1881.
Šetić, M. 2010. Staleška društva i časopis hrvatskog učiteljstva u Istri 1897-1914, Zagreb 2010.
Šidak, J. 1981, Jedno stoljeće u razvoju školstva u hrvatskim zemljama od 1773. do 1874, In: Ibid., Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti, Zagreb 1981.
Trstenjak, D. 1902, Bol u uzgoju, Napredak 43, 1902, 44-45.

Educational periodicals

Hrvatski učitelj (Zagreb)
Napredak (Zagreb)
Nova škola (Zemun, Pančevo)
Srpska škola (Sarajevo)
Srpski list (Sombor
Srpski vjesnik (Sarajevo)
Učitelj (Zemun)
Zora (Zadar)

Godišnjak/Jahrbuch 2013,42:165-196
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.29

Bosna i Hercegovina u austrougarskoj politici gradnje željeznica prema Istoku

Dževad Juzbašić
Sarajevo

Problematika gradnje bosanskohercegovačkih željeznica u mnogom je izlazila iz uskih regionalnih okvira i duboko zadirala u unutrašnje odnose u Monarhiji i međunarodnu balkansku politiku. Tome je, uz geografski položaj Bosne i Hercegovine, posebno doprinosila dualistička struktura Monarhije i rivalitet između Austrije i Ugarske. Ovaj rivalitet imao je svoju predistoriju u borbi oko pravca glavne magistralne veze Austro-Ugarske s Orijentom prije Berlinskog kongresa. Tehničko-tehnološka strana problema izgradnje uskotračnih željeznica u Bosni i Hercegovini privlačila je pažnju autora, ali je i njen politički i privredni aspekt tretiran u literaturi. Međutim, do druge polovine 20. stoljeća problem nije razmatran u istoriografiji na osnovu sistematskog istraživanja arhivske građe. Tek je 1963. godine Ferdo (Ferdinand) Hauptmann koristeći arhivske izvore objavio rad o finansiranju bosansko-hercegovačkog željezničkog programa iz 1913. godine,[1] a iste godine pojavila se i knjiga Petera Sugara o industrijalizaciji Bosne i Hercegovine bazirana prvenstveno na arhivskoj građi. Dajući doprinos izučavanju industrijske politike austrougarske uprave, Sugar je ostavio niz praznina kada je u pitanju politika izgradnje željeznica.[2] Inače arhivska građa je u znatno većem broju korištena u onim radovima u kojima je tretiran problem izgradnje pruge iz Monarhije prema Istoku prije okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, kao i pri obradi vanjskopolitičkog aspekta realizacije projekta Novopazarske željeznice i drugih balkanskih željezničkih projekata na početku 20. stoljeća.

U svom naučnom radu posvetio sam pažnju austrougarskoj željezničkoj politici u Bosni i Hercegovini istražujući u arhivima u Sarajevu i Beču. Rezultate istraživanja publicirao sam u nekoliko radova prije pojave moje knjige u kojoj su i ovi radovi iskorišteni[3]. Pri tome sam se ograničio na period okupacije do kraje Kallayeve uprave, ali sam tamo gdje je za shvatanje cjeline bilo potrebno prelazio pomenutu vremensku granicu.

U literaturi je obrađivan, iako bez uprotrebe arhivskih dokumenata, i dobrim dijelom je poznat tok pregovora oko donošenja željezničkog programa iz 1913. godine iz teksta o željeznicama u knjizi Ferdinanda Schmida o austrougarskoj upravi u Bosni i Hercegovini[4] te posebno iz rada Friedricha Langea o željeznicama u Bosni i Hercegovini.[5] Od interesa za našu temu je doktorska disertacija Dörte Löding posvećena njemačkoj i austrougarskoj balkanskoj politici 1912–1914. godine, i posebno njihovim privrednim interesima.[6] Mada u knjizi nije korištena postojeća literatura izdata na lokalnom jeziku u Beogradu i Sarajevu, djelo je zasnovano na bogatoj izvornoj građi koja je kritički interpretirana. Iste, 1969. godine kada je izašlo ovo djelo objavljen je i moj rad koji se odnosi na neka pitanja austrougarske politike prema uređenju privrednih odnosa na Balkanu za krize 1912–1913. godine.[7] Rad se na osnovu izvorne građe bavi posebno austrougarskom željezničkom politikom na Balkanu.

[1] Hauptmann 1963.
[2] Sugar 1963.
[3] Juzbašić 1974, te u kraćem obliku Isti 1993.
[4] Schmid 1914.
[5] Lange 1919.
[6] Löding 1969.
[7] Juzbašić 1969.

U ovom prilogu nastojaću upotrebljenu literaturu dopuniti podacima iz novih izvora.

* * *

U pogledu izgradnje željeznica prema Istoku najraniji austrijski planovi bili su usmjereni na povezivanje Monarhije s Osmanskim carstvom preko Sedmogradske i dunavskih kneževina. Ovakva politika je sredinom 19. stoljeća bila uslovljena kako općom evropskom konstelacijom, tako i posebnim privrednim, političkim i strateškim interesima Austrije na Orijentu. Situacija za Austriju pogoršala se osobito onda kad su se njeni interesi, osim s trgovačkom konkurencijom pomorskih sila u Moldaviji i Vlaškoj, ukrstili s vanjskopolitičkim težnjama Rusije. Krimski rat i austrijska okupacija dunavskih kneževina pobudili su nadu austrijske diplomacije da će trajno moći zadržati okupirane zemlje. I poslije Pariškog kongresa (1856) nastojanja Austrije bila su usmjerena na izgradnju željezničkog priključka s dunavskim kneževinama. Međutim, uprkos nastojanjima da u vlastitom interesu realizuje niz planova izgradnje željeznica na Istoku, Austrija je u stvarnosti morala do 1878. stalno uzmicati na Balkanu ispred strane konkurencije. U interesu sedmogradskih željeznica i njihovog produženja u dunavskim kneževinama, Austrija duže vremena nije bila ozbiljnije zainteresirana za uspostavljanje direktne željezničke veze s Osmanskim Carstvom putem jedne linije koja bi vodila na jug preko Balkanskog poluostrva. Prema tadanjim engleskim i turskim planovima, kao i ponudi srpskog kneza 1852, austrijska vlada je zauzimala dosta uzdrživ ili čak neprijateljski stav.[8]

Dok su srednjoevropski problemi, održanje hegemonije u Njemačkom savezu i očuvanje talijanskog posjeda, nepodijeljeno dominirali u austrijskoj vanjskoj politici, Habsburška monarhija nije bila u stanju da se jače politički angažira na Balkanu. Radikalni preokret u austrijskom odnosu prema gradnji balkanskih željeznica nastao je tek poslije istorijskih zbivanja koja su bitno izmijenila položaj Habsburške monarhije u Evropi. Poraz u ratu s Pruskom 1866. godine uticao je na to da se težište austrijske politike počelo pomjerati na Istok. Ovi događaji i austrougarska nagodba 1867, kojom je izgradnja sedmogradskih željeznica postala interno pitanje Ugarske, doprinijeli su da je povezivanje s Istokom preko Transilvanije iščezlo iz saobraćajne politike kancelara Beusta. U njegovo doba izgradnja direktne željezničke veze s Osmanskim carstvom bila je shvaćena kao politička i privredna neophodnost za Monarhiju. Beust je težio da osigura gradnju takve linije koja bi bila ne samo obezbijeđena od vanjskih smetnji, nego što je moguće više i od ugarske kontrole, a istovremeno bi bila sposobna da privuče na Beč međunarodni tranzitni saobraćaj s Orijentom. U tom pogledu njemu je izgledala najpovoljnija linija koja bi vodila preko Bosne i priključila se kod Siska na liniju Südbahna. Stoga je turski plan izgradnje željezničke magistrale od Carigrada, preko Jedrena, Plovdiva, Niša, Mitrovice, Sarajeva i Banjaluke do austrijske granice kod Novog, s ograncima prema egejskim i crnomorskim lukama, nastao 1865. godine kao rezultat reformnih težnji i brige za sigurnost Otomanskog carstva,[9] docnije posve odgovarao intencijama Beustove željezničke politike. Uz pomoć bečke vlade pariski financijer Maurice de Hirsch preuzeo je koncesiju i 1869. godine sklopio konvenciju s Portom, kojom se predviđala realizacija plana osmanske vlade iz 1865. godine. Barun Hirsch trebao je da izgradi glavnu liniju od Carigrada do austrijske granice u Bosni, koja bi se na Savi povezala sa željeznicama Südbahna. Uz to je trebalo da izgradi i ogranke od Jedrena do Egejskog mora, od Plovdiva do Burgasa i Crnog mora, od Prištine do Soluna i od Niša do srpske granice.[10]

Odluka da se gradi pruga kroz Bosnu ozlojedila je Srbiju[11] ostavljajući je po strani od svjetske saobraćajnice, a istovremeno je izazvala i snažno reagiranje u Ugarskoj. Mađari su bili spremni da odobre priključak bosanske linije na Südbahn kod Siska samo pod uslovom ako se osigura istovremeno i gradnja pruge preko Srbije kojom bi se Budimpešta povezala sa Solunom i Carigradom. Afirmacija ovog mađarskog zahtjeva, koji je značio usvajanje kraće konkurentske pruge, bila je najznačajniji uzrok što na kraju nije došlo do izgradnje bosanske linije.[12]

[8] Rechberger 1958, 9-16; Isti 1960, 38-50; Dimtshchoff 1894, 15-13, 16, 40-41; Benedikt 1958, 104-140; Hauptmann 1952, 143-144.

[9] Dimtshchoff 1894, 18, 20, 21; Rechberger 1958, 14-15, 39-40; Isti 1960, 351.

[10] Dimtshchoff 1894, 23-30; May 1938, 496-497.

[11] vidi: Ђорђевић 1957, 217-218.

[12] Rechberger 1958, 67-77.

Austrijsko forsiranje gradnje orijentalne željeznice kroz Bosnu bilo je povezano s projektom Engleza Ralpha Earla, kojom se predviđalo uspostavljanje veze Dalmacije s Bečom preko Bosne. Mada je povoljno primljen u Carigradu, ovaj projekt je propao kao i drugi kojima se već tada htjelo povezati Split i Dalmaciju sa zaleđem i Austrijom. Uzrok tome leži, prije svega, u protivljenju ugarske vlade da Split postane konkurentska ruka Rijeci i u njenom protežiranju u međuvremenu započete riječke pruge.[13]

Suprotno Hirschovoj želji da se gradi samo jedna linija, kao i težnjama Beusta i Porte, konferencija od 16. do 18. jula 1871. godine održana u Beču s ciljem da uskladi zahtjeve zemalja učesnica (Austro-Ugarske, Osmanskog carstva i Srbije) ostala je na stanovištu da se grade obje linije. Srbija je, međutim, dugo vremena izbjegavala da preuzme konkretne obaveze, nastojeći da što je moguće više odgodi realiziranje ove skupe investicije.[14]

Monarhija se poslije ishoda Francusko-pruskog rata konačno morala odreći politike revanša za poraz 1866. godine i orijentirala se na saradnju s ujedinjenom Njemačkom. Ova sudbonosna prekretnica, koju je u izvjesnoj mjeri već Beust pripremio, obilježena je njegovim odlaskom s bečkog Ballhausplatza u novembru 1871. godine i imenovanjem dotadanjeg ugarskog premijera grofa Julisa Andrassyja za ministra vanjskih poslova. Andrassyijeva politika nije predstavljala čvrstu shemu i obilježena je značajnim oscilacijama.

U svom prvobitnom nastupu Andrassy je smatrao liniju dolinom Morave najpogodnijom i najkorisnijom za Monarhiju, a posebno za Ugarsku. Njegov prvi značajan korak na području željezničke politike bio je zahtjev upućen Srbiji početkom 1872. godine da realizuje željeznički spoj preko svog teritorija. Srbiji je također stavljeno do znanja da će u slučaju njenog negativnog odgovora ugarska vlada dozvoliti priključak kod Broda na Savi na željezničku liniju preko Bosne. U tom smislu Andrassy je učinio i ponudu Porti koja je tada imala karakter presije na Srbiju, jer je izražavala prijetnju da može biti zaobiđena. Ovo je značilo i izmjenu u dotadašnjoj ugarskoj politici u odnosu na realizaciju željezničke veze preko Bosne. Dok su ranije Mađari akceptirali priključak na Novi uz istovremenu gradnju linije preko Beograda, sada se drugi, odnosno alternativni priključak predviđao preko Broda. Bosanska linija preko Broda bila bi povoljnija za ugarsku polovinu Monarhije od one preko Siska i Novog, jer su iz Broda Mađari mogli privući trgovinu na Budimpeštu.[15] Mađarski interesi igrali su značajnu ulogu i u docnijim koracima koje je preduzimao Andrassy, dok je, s druge strane, u austrijskoj javnosti bila dugo prisutna dilema o najsvrsishodnijoj ruti za željezničku vezu s Orijentom. U austrougarskim saobraćajnim planovima i politici Bosna je do okupacije uzimana prvenstveno u obzir kao moguće tranzitno područje na putu prema Istoku, a tek onda u drugom redu stajao je neposredni interes da se ostvari željeznička veza Monarhije s Bosnom.

Barun Hirsch je otezao s gradnjom bosanske linije tako da je u 1872. godini bio dovršen samo dio od Dobrljina do Banjaluke, ali je zato ubrzano gradio pruge koje su vodile od luka Soluna, Dedeagača i Carigrada prema unutrašnjosti Balkana, što je bilo suprotno eksportnim interesima Monarhije, jer je otvaralo put trgovini pomorskih sila. Prema novom ugovoru od 18. maja 1872. godine Porta je oslobodila Hirscha ugovornih obaveza da gradi priključne željeznice koje su imale poseban značaj za Austro-Ugarsku i njenu balkansku politiku. Tako je otpala gradnja pruge od Sofije preko Niša do austro-srpske granice, kao i linija od Kosovske Mitrovice kroz Bosnu.[16]

Austro-Ugarska se sedamdesetih godina 19. stoljeća suočila sa snažnim ruskim pritiskom i jačanjem ruskog političkog uticaja na Balkanu. Poraz Francuske u ratu s Pruskom i njeno privremeno ispadanje iz koncepta evropskih sila lišilo je Austro-Ugarsku i Englesku snažnog oslonca protiv ruske istočne politike. Internacionalna privredna kriza 1873. godine, koja je uticala na ekspanziju velikih sila u vanevropskim teritorijama, imala je za posljedicu također jačanje ruskog ekspanzionizma u svim pravcima, kao i porast aspiracija za ovladavanje Moreuzima kroz koje je rusko žito išlo na evropsko tržište.[17] Izgradnja željeznica na Balkanu, koje bi povezale južnu Rusiju preko Rumunije s Makedonijom i Solunom

[13] Rechberger 1958, 132, bilj. 3; Uporedi Konta 1898, 198-201.
[14] Rechberger 1960, 352-354.
[15] Rechberger 1958, 140; Isti 1960, 354; Singer 1879, 15-21.
[16] Dimtshchoff 1894, 33-40; Hallgarten 1963, 229-231.
[17] Hallgarten 1963, 178-181, 206; Hauptmann 1958, 58-59.

ili docnije s jednom lukom na Jadranu, imalo je za cilj da Rusiji, nezavisno od Moreuza, omogući privredni izlaz na Sredozemlje.[18] Sastavni dio ove ruske politike bilo je sprječavanje realizacije austrougarskih željezničkih projekata. Rusija je na tom području, mada generalno u opreci s engleskom politikom u istočnom pitanju, nalazila dodirne tačke s engleskim ekonomskim interesima. Pod uticajem iskustava ekonomske krize i tendencija visoke carinske zaštite, i austrijski poslovni krugovi postavljali su odlučne zahtjeve za aktiviranje eksporta prema „prirodnim tržištima" na Evropskom jugoistoku i Bliskom istoku. Tražilo se u prvom redu uspostavljanje direktne željezničke veze s Carigradom i Solunom.[19]

Kolebajući se u svojim ocjenama željezničke politike na istoku, Andrassy je sredinom 1872. godine modificirao svoj prvobitni stav i bio spreman dati prednost bosanskoj liniji, ako se njeno izlaženje ne pokaže u tehničkom pogledu teškim. On je pritom imao u vidu strateške koristi od jedne linije dolinom Bosne s odvojkom prema Novom, koje bi Srbija teško mogla da ugrozi. Odvojak prema Novom služio bi po Andrassyju za plasiranje robe iz Monarhije prema istoku, koja bi se inače u većim količinama mogla jeftinije dopremati u Brod vodenim putem, izgradnjom jednog kanala između Dunava i Save. Svoj negativan stav prema povezivanju Monarhije s Osmanskim carstvom željezničkom linijom preko Novoga Andrassy je ovog puta obrazlagao i velikim troškovima njene gradnje.[20] Ipak, na kraju, najveći značaj za formiranje negativnog odnosa Andrassyja prema internacionalnoj željezničkoj ruti preko Novog imala je okolnost da je ova linija bila suprotna saobraćajnim interesima Ugarske. U pregovorima Monarhije s Osmanskim carstvom, u kojima je odnosio prevagu uticaj čas jedne, čas druge velesile, bilo je pitanje priključne tačke na ugarske željeznice. Dok je Austro-Ugarska insistirala na priključku kod Broda, dotle je Osmansko carstvo bilo za vezu preko Novog, ali ono nije bilo u stanju da riješi problem finansiranja.[21]

U toku Istočne krize 1875–1878. Austro-Ugarska se odlučila na okupaciju Bosne i Hercegovine kako bi spriječila da ove pobunjene pokrajine pripadnu Srbiji i Crnoj Gori, te da bi i sama u njima stvorila poziciju za dalje jačanje svog političkog i ekonomskog uticaja na Istoku. Stojeći na principu održanja Osmanskog carstva dokle je to moguće, Andrassy se suprotstavljao stvaranju velike slavenske države na Balkanu čije bi postojanje atraktivno djelovalo na slavenske pripadnike Monarhije. Inače, on se nije protivio određenom teritorijalnom povećanju Srbije i Crne Gore koje ne bi zatvaralo put trgovini i vezama s Orijentom. Tek u slučaju sloma Osmanskog carstva, Austro-Ugarska je bila spremna da se angažira na zaštiti svojih interesa i preduhitri ruski prodor. Stoga je ona nastojala da spriječi da dolina Vardara dospije u bugarsko-ruske ruke i da, s druge strane, u Novopazarskom sandžaku osigura sebi otvorena vrata i odskočnu dasku kako bi u slučaju potrebe mogla da intervenira. Time bi se osujetilo ujedinjenje Srbije i Crne Gore. Držanje otvorenih vrata prema Istoku stacioniranjem garnizona u Sandžaku trebalo je da obezbijedi trgovačke veze Monarhije s Orijentom i omogući izgradnju komunikacija, cesta i željeznice koja bi vodila iz Bosne u pravcu Egejskog mora.[22] Ovakvu politiku Andrassy je konačno formulirao evoluirajući u pravcu zahtjeva koje su vojni krugovi postavili već na početku 1875. i na njima ponovo insistirali u martu 1878. godine. To se odnosi prije svega na pitanje zaposjedanja Sandžaka i osiguranja željezničke veze sa Solunom nezavisno od Srbije i Crne Gore.[23]

Reagirajući na San Stefanski ugovor i ponovnu rusku ponudu da Austro-Ugarska okupira Bosnu i Hercegovinu, Andrassy je u pregovorima s Ignjatijevim tražio od Rusije da ona prizna Monarhiji ne samo pravo na aneksiju Bosne i Hercegovine nego i na aneksiju Novopazarskog Sandžaka do Mitrovice, kao i proširenje austrougarske interesne sfere na cijeli zapadni dio Balkana sa Solunom, koji bi bio povezan s Monarhijom željeznicom izgrađenom pod austrougarskom kontrolom.[24] Zahtjev za priznanje prava na aneksiju Sandžaka Andrassy je motivirao, pored ostalog, i potrebom da Monarhija sebi osigura olakšice za trasiranje željezničke pruge.[25] Me-

[18] Hauptmann ibidem; Werner 1949, 411-412; Grailer 1949, 549.
[19] vidi Hauptmann 1952, 143; Rechberger 1958, 149-151.
[20] Rechberger 1958, 151-153.
[21] Ibidem, 153-161; Konta 1914, 9.
[22] Vidi Hauptmann 1952, 130-132; Wertheimer 1913, 274-276.
[23] Чубриловић 1930, 286-287; Sosnosky 1913, 127; Арнаутовић 1934, 11; Ekmečić 1960, 122-353.
[24] Fournier 1909, 59-60; Чубриловић 1930, 288-290.
[25] Чубриловић 1930, 288.

đutim, spoljnopolitička konstelacija i unutrašnje prilike u Monarhiji uticali su na to da su gornje pretenzije morale biti svedene u realnije okvire. U 25. članu Berlinskog ugovora, kojim je 13. jula 1878. godine Monarhija dobila internacionalni mandat da okupira BiH i upravlja Bosnom i Hercegovinom, obezbijeđeno je Austro-Ugarskoj također i pravo da u cilju održavanja novih političkih odnosa, kao i slobode i sigurnosti saobraćajnih puteva, drži u Novopazarskom sandžaku garnizone i posjeduje vojne i trgovačke putove.[26] Iako je Andrassy na Berlinskom kongresu insistirao na osiguranju saobraćajnih puteva u Sandžaku koji vode ka Egejskom moru, najodgovorniji politički i vojni faktori zauzeli su od ranije stanovište da glavna saobraćajna veza s Istokom mora da vodi preko Srbije.[27] To je učinjeno prije potpisivanja konvencije sa Srbijom od 8. jula 1878. godine i usvajanja odluka Berlinskog kongresa o Bosni i Hercegovini, Sandžaku i orijentalnim željeznicama. Na to je svakako presudno uticalo austro-srpsko približavanje poslije San Stefanskog mira i pregovori koji su bili u toku. Izgradnja željeznica kroz Srbiju bila je glavna tačka jednog privrednog programa koji je postavila austrougarska diplomacija kao uslov za podršku srpskim teritorijalnim zahtjevima na Berlinskom kongresu.[28] Konvencijom od 8. jula 1878. godine Austro-Ugarska i Srbija su se sporazumjele da u roku od tri godine izgrade svoje priključne linije, mada su ove stipulacije imale preliminarni karakter. Za detaljnije regulisanje ovih pitanja bilo je predviđeno da se sklope posebne konvencije između Austro-Ugarske, Osmanskog carstva, Srbije i Bugarske.

Novi položaj dvojne Monarhije na Istoku poslije Berlinskog kongresa otvarao je perspektivu neospornom uticaju Austro-Ugarske na zapadnom dijelu Balkanskog poluostrva. Ostvarene su bile i mogućnosti da se Monarhija efikasno bori za smanjenje ruskog uticaja u Bugarskoj i Rumuniji.[29] U ovoj konstelaciji izgradnja željezničke veze sa Solunom i Carigradom preko Srbije postala je neposredan cilj austrougarske politike, dok je obezbjeđenje prava na izgradnju željezničke pruge kroz Sandžak na Berlinskom kongresu moglo imati značaj samo za budućnost. Pri tome su važnu ulogu igrale saobraćajne prednosti linije preko Srbije. Ugarska vlada već je u martu 1878. godine na Andrassyjev upit zauzela kategorično stanovište da u pogledu željezničkih veza treba nastojati da se što skorije i prije realizovanja svake druge veze obezbijedi izgradnja linije Beograd – Niš s odvojcima do Carigrada i Soluna.[30] Stav Ugarske ostao je i docnije neizmijenjen i ona je bila odlučna protiv eventualne gradnje bosanske linije prije uspostavljanja željezničke veze s Orijentom preko Srbije.[31]

U pogledu finansiranja gradnja željeznica na teret Srbije značila je za Monarhiju povoljnije rješenje nego eventualna gradnja na vlastiti trošak skupe linije kroz Novopazarski sandžak. Za takav poduhvat Austro-Ugarska nije bila finansijski spremna. Međutim, u austrougarskoj politici i nakon Berlinskog kongresa zauzimao je izvjesno vrijeme određeno mjesto problem eventualne gradnje željezničke veze s Istokom preko Bosne. Taj problem biće u nekoliko navrata ponovo aktualiziran krajem 19. i početkom 20. stoljeća, ali je on tada dobio novi značaj u politici dvojne Monarhije i međusobnim odnosima Austrije i Ugarske.

* * *

Nakon Berlinskog kongresa nastala je prilično neizvjesna situacija u pogledu realiziranja privrednog programa Monarhije na Istoku, grubo skiciranog u austro-srpskoj konvenciji od 8. jula 1878. godine. Ta neizvjesnost je bila rezultat kako unutrašnjopolitičkih prilika u Austro-Ugarskoj tako i nereguliranih međunarodnih komercijalnih odnosa, prije svega s Njemačkom, od kojih je u prvom redu zavisila trgovinska politika dvojne Monarhije. To je potenciralo poteškoće oko usklađivanja austrijskih i mađarskih ekonomskih interesa na Balkanu. S druge strane, od strane Srbije došlo je do zatezanja da ispuni obaveze preuzete u Berlinu iz bojazni da ne izgubi svoju samostalnost.[32] Austrougarska diplomacija nije mogla dugo vremena insistirati na svojim zahtjevima u pogledu sklapanja posebnog željezničkog ugovora sa Srbijom budući da do početka 1880.

[26] Wertheimer 1913, 131-134; Fournier 1909, 71-75; Sumner 1937, 532-533; May 1938, 498.
[27] Bylandt – Rheydt Chlumeckom 22. 6. 1878, Bylandt – Rheydt Péchyju 22. 6. 1878. KA, KM, Präs. 55 12/2 1878.
[28] Hauptmann 1952, 136-143; Арнаутовић 1934, 29-31.
[29] Hauptmann 1958, 58.
[30] Ungarische Ministerratesprotokolle Ministerkonferenz am 25/3 1878, K.Z. VIII HHStA Kabinettsarchiv.
[31] Juzbašić 1967, 182-183.
[32] Hauptmann 1952, 146 i d.; Арнаутовић 1934, 34 i d.

godine nije između austrijske i ugarske vlade riješen problem pravca ugarske priključne linije prema Zemunu. Istovremeno je Rusija pokušavala osujetiti austro-srpski željeznički program i nadomjestiti ga transbalkanskim projektom, za koji se zauzimala i Italija. Poseban značaj je u tom pogledu bio austro-ruski rivalitet koji se poslije 1878. godine pojačao. Obostrani kapitalistički interesi u borbi za željezničku mrežu i tržišta na Balkanu igrali su veliku ulogu u okviru suparništva između dvojne Monarhije i Rusije.[33] U austrijskoj javnosti čuli su se različiti glasovi koji su tražili gradnju bosanske linije, pa je ponovno oživljena polemika o najpovoljnijoj vezi s Orijentom, mada je i austrijska vlada 1878. godine prihvatila gledište da željeznička magistrala prema Istoku treba da ide preko Srbije.

Okupacija Bosne i Hercegovine dala je povoda inženjeru Karlu Büchelenu[34] da već krajem avgusta 1878. godine izradi elaborat o najsvrsishodnijoj vezi austrougarskih željeznica s orijentalnim željezničkim linijama, koji je uputio ministru odbrane Austrije, ministru rata Monarhije i zajedničkom ministru finansija. Büchelen je smatrao da bi bosanska linija od Broda ili Šamca na Savi preko Sarajeva do Mitrovice bila najpogodnija za vezu s Istokom i ujedno podesna da zadovolji interese kako Ugarske tako i Austrije. Mislio je da je pruga Sarajevo – Mitrovica gotovo isto tako opravdana i podesna kao i željeznica preko Semeringa i Brenera, ističući njen značaj za saobraćaj centralne Evrope sa Solunom. Liniju Sarajevo – Mitrovica on je smatrao apsolutno nužnom za snabdijevanje trupa, održanje reda i mira u Bosni i odbranu zemlje, a prije svega za onaj momenat kad će, po njegovim riječima, biti moguće razviti austrijsku zastavu iznad Albanije i Makedonije i pobosti je na zidine Soluna. Kalkulirajući da bi u budućnosti moglo doći i do aneksije Srbije, Büchelen je smatrao da bi tek tada ona mogla dobiti prugu. Suprotno stanovištu o srpskoj liniji, Büchelen se zalagao za gradnju pruge preko Bugarske, smatrajući je najpodesnijom za saobraćaj zapadne i centralne Evrope s Carigradom.[35] Zanimljivo je da je austrijski ministar odbrane Horst pozitivno ocijenio Büchelenov elaborat i podržao njegove ideje. On je smatrao da će gradnjom uskotračne pruge u dolini Bosne i njenim povezivanjem s ugarskim željeznicama biti pripremljena i bitno olakšana realizacija osnovne Büchelenove ideje.[36] Büchelenove koncepcije nalazile su dodirne tačke sa stavovima ekstremnih vojnih krugova, a bile su suprotne intencijama već utvrđene austrougarske željezničke politike.

I Zagrebačka trgovačka i obrtnička komora, gledajući na problem željezničkih veza s Istokom još iz ugla prije Berlinskog kongresa, smatrala je krajem avgusta 1878. godine da će saobraćajni interesi obiju državnih polovina biti zadovoljeni ako se poslije gradnje veze između Siska i Novog ubuduće produži pruga od Banjaluke do Sarajeva i Mitrovice i uspostavi željeznička linija od Sarajeva preko Broda s Budimpeštom.[37] Zagrebačka trgovačka i obrtnička komora izrazila je opće stanovište austrougarskih kapitalističkih krugova prema okupaciji Bosne i Hercegovine kada je ukazala na to da konačni cilj misije koju je preuzela Monarhija nije samo pribavljanje tih zemalja niti se njihovo zadobijanje može postići oružanom silom. Imajući pred očima ekonomske koristi od okupacije, Komora je smatrala da se mora izvojevati konkurentska borba na saobraćajnom području, kako bi se mogli postići trajni uspjesi.[38] Ovi ciljevi nalazili su se i iza želja hrvatskog građanstva da se Bosna i Hercegovina poslije okupacije priključi Hrvatskoj.

Gledištima koja su se temeljila na zahtjevima da se željeznička veza s Istokom gradi preko Bosne i Sandžaka suprotstavio se u austrijskoj javnosti 1879. godine Bernard Singer, savjetnik Bečke trgovačke i obrtničke komore. Singer je smatrao da od produženja postojeće pruge od Mitrovice prema Bosni i Srbiji Austro-Ugarska ne samo da ne bi imala koristi, nego bi njeni interesi mogli biti i ugroženi prodorom konkurentske robe s juga. Po njegovom shvatanju ruta Sarajevo – Mitrovica, kao eksportna trgovačka linija Austro-Ugarske, bila je nepotrebna. On je pomorski put preko Trsta i Rijeke smatrao najpogodnijim za borbu protiv strane konkurencije u Makedoniji

[33] Hauptmann 1952, 150-157; Isti 1968, 59; vidi Dimtschoff 1894, 58, 64-65, te posebno Hallgarten 1963, 232-243.
[34] KA KM Präs. 55 12/3 1878; Horst Hofmannu ABH ZMF BH, Nr 81/1878, 7/9 1878.
[35] Ibidem.
[36] Ibidem.
[37] Trgovačka i obrtnička komora u Zagrebu vladaru, Zagreb 26. 8. 1878; HHStA Kabinettsarchiv, KZ Nr. 3158/1878.
[38] Ibidem; O stanovištu privrednih krugova u Hrvatskoj i Monarhiji prema okupaciji Bosne i Hercegovine vidi: Pavličević 1971, 91-100.

Karta 1. *Planovi izgradnje željeznica prema Büchelenu*

i Tesaliji, dok bi povezivanje Sarajeva s Mitrovicom, po Singerovom mišljenju, utoliko bili na štetu što bi Solun, pri tadašnjem stanju željezničke veze u Monarhiji, mogao sebi privući bosanski eksport. Prema Singeru, za austrijske interese bilo je najvažnije brinuti se o komunikacijama prema vlastitoj obali, o domaćim lukama i moreplovstvu, te posvetiti pažnju izgradnji željezničke mreže u Bosni i Hercegovini.[39] Zanimljivo je napomenuti da su u posve drugim okolnostima članovi austrijske vlade početkom 1913. godine iznosili slične argumente protiv ambicioznog balkanskog željezničkog programa grofa Berchtolda i posljednji put oživljene ideje da se gradi sandžačka željeznica.[40] To pokazuje kako dilema austrougarske politike o svrsishodnosti njene gradnje nikad nije bila definitivno prevaziđena.

Odražavajući raspoloženje austrijske javnosti Singer je posebno insistirao na uspostavljanju željezničke linije od Siska preko Dobrljina i Banjaluke do Sarajeva, ističući kako njen privredni značaj za Austriju, tako i stratešku vrijednosti za Monarhiju kao cjelinu. S druge strane, on je, očito pristrasno potcjenjujući značaj linije u dolini Bosne, osporio njenu komercijalnu vrijednost čak i za Budimpeštu.[41] Singer je predirao za uspostavljanje željezničke veze između Dalmacije iz bosanskohercegovačkog zaleđa, uz pretpostavku da se Dalmacija zajedno s Bosnom i Hercegovinom uključi u zajedničko austrougarsko carinsko područje. On se opredjeljivao za rutu od Knina preko Jajca u pravcu željezničke pruge Banjaluka – Dobrljin. Smatrao je vrlo poželjnim da se izgradi željeznička pruga Sarajevo – Mostar – Metković – Gruž, koja bi s prugom Brod – Sarajevo činila

[39] Singer 1879, 24-26.
[40] Vidi Juzbašić 1969, 187-188.
[41] Singer 1879, 20.

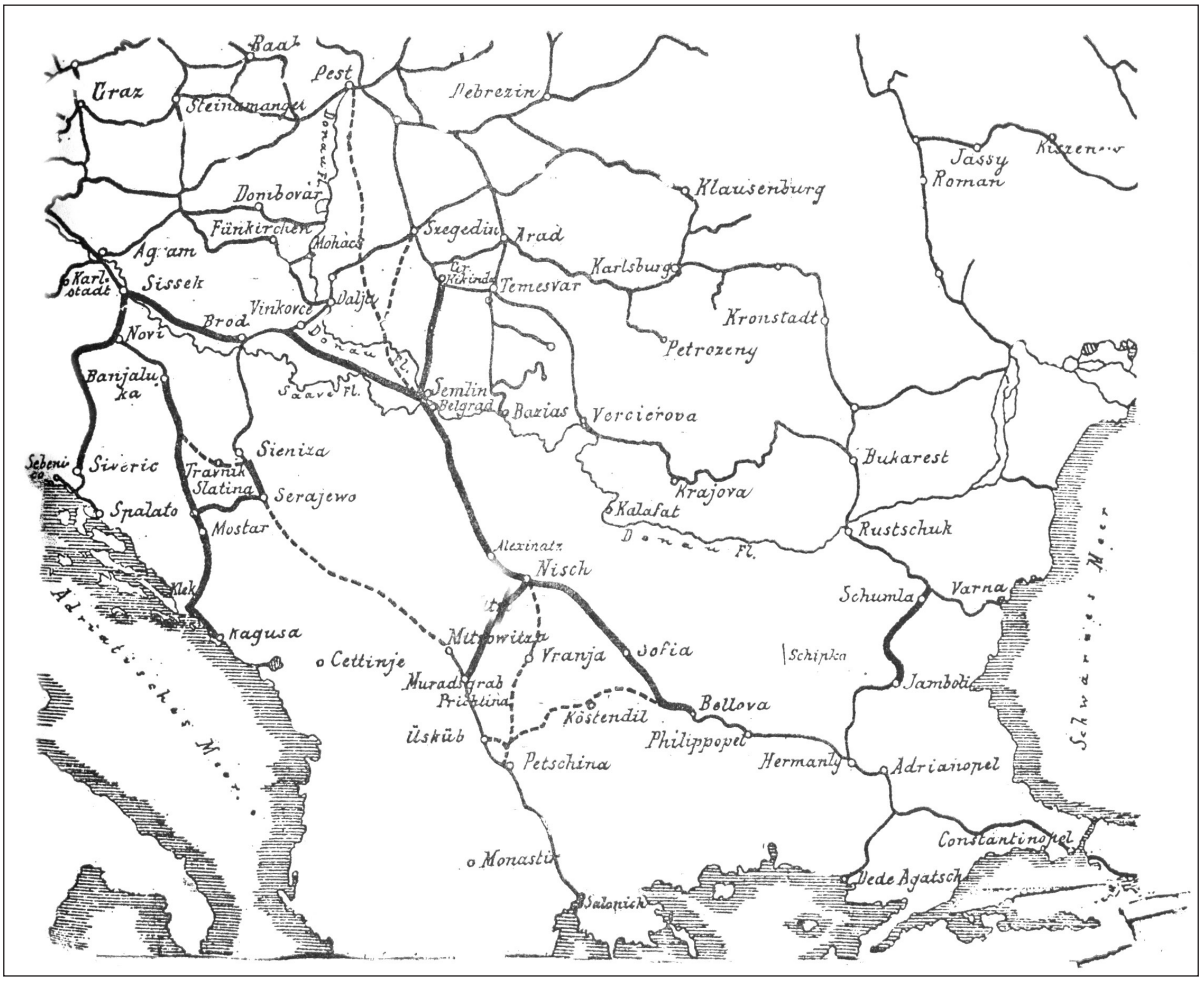

Karta 2. *Planovi izgradnje željeznica prema Nördlingu*

transverzalnu liniju od Ugarske i Slavonije prema Jadranu. Ona bi, kao i linija u pravcu Zadra i Splita, po Singerovoj ocjeni, djelomično paralizirala zaštitno-carinske i tarifne mjere Njemačke protiv ugarskih agrarnih proizvoda. Ne vodeći računa o realnim političkim odnosima i finansijskim mogućnostima, on je u budućnosti čak predviđao da se bosanske željeznice spoje preko Zvornika s Beogradom i ostvari veza istočne obale Jadrana s područjem Dunava.[42]

Slično Singeru, i W. Nödrling, generalni direktor Austrijskih željeznica, odbacio je ideju o gradnji bosanske transverzalne linije prema istoku, smatrajući je nepodesnom za internacionalni saobraćaj. On je isticao nepotrebnosti gradnje linije Sarajevo – Mitrovica i nije prihvatio političke motive. Smatrajući najpogodnijom željezničku vezu sa Solunom i Carigradom preko Srbije, predlagao je da se uskotračna željeznica u dolini Bosne dovede do Sarajeva, a zatim produži preko Ivan-planine, Mostara, Metkovića i Kleka do Dubrovnika. Na zapadu je preporučio gradnju željezničke pruge od Novog, dolinom Une preko Bihaća i Knina u cilju povezivanja s Dalmacijom i uspostavljanje željezničke veze između Banja Luke i Sarajeva.[43]

Suprotno posve negativnom Singerovom i Nördlingovom stavu prema pruzi Sarajevo – Mitrovica, Bečka trgovačka i obrtnička komora smatrala je još polovinom 1880. godine da njena gradnja predstavlja poseban austrijski interes. Čak je ocjenjivala da je pruga kroz Bosnu i Sandžak, kao svjetska trgovačka magistrala, od gotovo većeg značaja nego srpsko-turska linija. Ona je stajala na stanovištu da se i pruga Sarajevo – Mitrovica mora unijeti u program orijentalnih

[42] Singer 1879, 37-43.

[43] Nördling 1880, 8-12.

željeznica, smatrajući da će njena realizacija zavisiti od ishoda pregovora sa Srbijom. Komora je držala da bi u austrijskom interesu bilo potpuno zaobilaženje Srbije i gradnja linije Oršava – Vidin – Sofija, ako se ne ubrza i u potpunosti ne realizuje politika u odnosu na gradnju srpskih željeznica.[44]

Tendencije koje su poslije Berlinskog kongresa došle do izražaja prvenstveno u austrijskoj javnosti u odnosu na izgradnju magistralnih željezničkih linija na Balkanu i na oblikovanje željezničke mreže u Bosni i Hercegovini, morale su izazvati ozbiljno podozrenje Mađara. Problem izgradnje priključnih željezničkih pruga u pravcu Bosne od Siska, odnosno Osijeka i Dalja, prema Dobrljinu, odnosno Brodu predstavljao je posebnu epizodu u austrougarskoj željezničkoj politici i preplitao se s osnovnim pitanjima balkanske politike dvojne Monarhije.

Mada je prvobitno odbila da bez posebne odluke parlamenta otpočne graditi prugu Dalj – Vinkovci, kojom se trebala uspostaviti veza Vinkovci – Brod, vlada Kalmana Tisze je na insistiranje vladara i svih zajedničkih ministara izmijenila svoju prvobitnu odluku. Ona je, usprkos ustavnim teškoćama, pristala da na vlastitu odgovornost pristupi građenju pruge Dalj – Vinkovci, imajući u vidu da bi izgradnja željezničke pruge u dolini Bosne od svih željezničkih pruga u Bosni i Hercegovini najviše odgovarala saobraćajnim i trgovačkim interesima Ugarske. Ugarska vlada smatrala je poželjnim da se pruga u dolini Bosne izgradi prije nego što bi se mogla ostvariti željeznička veza Sisak – Novi – Banjaluka, i to tim više što željeznica preko Srbije još nije bila izgrađena.[45] Ovakvo stanovište ugarske vlade u času okupacije jasno ilustruje kako je u mađarskoj politici postojao određeni kontinuitet i veza sa stavovima iz predokupacionog doba u pogledu gradnje željezničkih priključaka u pravcu juga.

Ugarska vlada je više težila da u odnosu na Austriju osigura sebi za svaki slučaj pogodniju poziciju u uspostavljanju veze s Istokom nego što je tada imala u vidu neposredne privredne koristi od uspostavljanja povoljne željezničke veze s Bosnom. U momentu okupacije agrarna Ugarska, koja se nalazila tek na pragu svog intenzivnijeg industrijskog razvitka, imala je općenito malo ekonomskog interesa za jedno takvo zaostalo agrarno područje kao što je bila Bosna i Hercegovina. Stoga je ugarska vlada odmah po okupaciji izražavala duboke rezerve prema ideji da se Bosna i Hercegovina uključi u zajedničko austrougarsko carinsko područje, smatrajući da to neće donijeti nikakve koristi, nego čak da bi moglo biti štetno.[46] Ovaj stav bio je podudaran sa stanovištem ugarske vlade zauzetim početkom 1878. godine da se prilikom osiguranja privrednih interesa Monarhije pri regulisanju istočnog pitanja ne sklapaju carinski savezi s balkanskim zemljama, nego da se austrougarskoj trgovini osiguraju one privilegije koje je ona ranije uživala u Turskoj, imajući u vidu u prvom redu održavanje povlastica u pogledu izvoza duhana i soli.[47]

Nasuprot tome, austrijska vlada, koja je polazila od interesa austrijske industrije, težila je carinskoj uniji s balkanskim zemljama. Ona je u ljeto 1878. smatrala da se kao minimalna kompenzacija za žrtve koje Monarhiji nameće vojna okupacija Bosna i Hercegovina odmah okupira i u komercijalnom pogledu i zalagala se da se po kratkom postupku, naredbodavnim putem, izvrši njeno uključenje u zajedničko austrougarsko carinsko područje.[48]

Međutim, iako su u okupaciji vidjeli opasnost za dualizam, smatrajući je samo manjim zlom u odnosu na mogućnost da Bosna i Hercegovina pripadne Srbiji i Crnoj Gori,[49] grof K. Tisza i njegova vlada, i pored izvjesnog ustezanja s obzirom na političku situaciju u Ugarskoj, nisu propustili priliku da koristeći se pogodnostima geografskog položaja osiguraju Ugarskoj na saobraćajnom području prednosti u odnosu na Austriju. Onda kada su se ugarski interesi podudarali sa zahtjevima vojske, kao u pitanju gradnje pruge Dalj – Vinkovci, ugarska vlada je pristala u izvjesnoj mjeri da prejudicira votum legislative. Posve drukčiji stav ona je, pak, zauzela o pitanju gradnje željezničke pruge Sisak – Dobrljin.

[44] Handels- und Gewerbkammer für das Erzherzogtum Oesterreich unter der Ens austrijskom ministarstvu trgovine, Wien 17/6 1880, AVW HM 1880 Fasz. FB4 19298/1880.

[45] Ungarische Ministerratesprotokolle, K.Z. XVI 17/6 1878, KZ XX 17/7 1878; KZ XXI 9/8 1878; Gemeinsame Ministerratesprotokolle GMKPZ 208 od 10. 8. 1878 PA XL Interna K. 290 HHStA.

[46] Juzbašić 1970, 53-54.

[47] Ungarische Ministerratesprotokolle Ministerkonferenz am 25/3 1878, KZ VIII HHStA Kabinettsarchiv.

[48] Kao napomena 46.

[49] Wertheimer 1913, 142-145, 199-210.

Ugarska vlada je odbila 1878. da zaobilazeći normalnu parlamentarnu proceduru izda koncesiju Südbahnu za gradnju i eksploataciju pruge Sisak – Dobrljin, ne samo iz ustavnih razloga, nego i zbog bojazni da se od Banjaluke ne izgradi magistralna željeznička linija prema Solunu i zaobiđe Ugarska. Sva uvjeravanja cara Franje Josipa I i zajedničkih ministara o neosnovanosti takvog strahovanja nisu bila dovoljna da bi vlada K. Tisze, koja je morala voditi računa o raspoloženju parlamenta, izmijenila stanovište. Zato je austrijska vlada, prilikom pripreme za sklapanje trgovinskog i željezničkog ugovora sa Srbijom u proljeće 1879, pokušala da svoju saglasnost za pregovore o srpskoj željezničkoj konvenciji učini ovisnom o izdavanju koncesije Südbahnu za prugu Sisak – Dobrljin, koja je bila u specifično austrijskom interesu. To je s ugarske strane odlučno odbijeno. Tek nakon izričitog priznanja austrijske vlade da srpski priključak na turske željeznice treba da prethodi bosanskom, ugarska vlada je prihvatila zahtjev da gradi prugu Sisak – Dobrljin. Međutim, pruga je izgrađena i puštena u promet (1882), kada je ne samo osigurana izgradnja željezničke linije preko Srbije nego i interesi mađarskih željeznica u bosanskom saobraćaju s Rijekom.[50]

Tokom razgovora o gradnji pruge Sisak – Dobrljin vođenih na zajedničkoj ministarskoj konferenciji 25. jula 1878. Andrassy se, suzbijajući ozbiljnu zabrinutost ugarske vlade, izjašnjavao da je željeznica Sarajevo – Kosovska Mitrovica tehnički neizvodiva. Po tadanjem njegovom mišljenju, projekt produženja linije Sisak – Dobrljin kroz Bosnu prema Sarajevu i Mitrovici nije se mogao ozbiljno uzeti. Na sjednici od 22. aprila 1879. kategorički je tvrdio da budućnost pripada samo željeznici u dolini Morave i da se ne može pomišljati na produženje bosanske linije prema jugu. Ni ministar rata Bylandt-Rheicht ni šef generalštaba Schönfeld nisu u vrijeme izvođenja okupacije pomišljali da se pristupi gradnji željeznice prema istoku preko Bosne i Novopazarskog sandžaka. Schönfeld je tada izrazio sumnju, suprotno stavu Andrassyja, da li je uopće pametno zaposjedati Sandžak. To je učinio pod utiskom otpora okupaciji u Bosni. On je sumnjao da će se ikada realizirati željeznička veza između Sarajeva i Mitrovice. Nasuprot tome, Andrassy je na konferenciji održanoj pod predsjedništvom cara 7. novembra 1879. isticao prednost stacioniranja garnizona u Sandžaku za očuvanje interesa Monarhije na istoku te naglašavao značaj obezbjeđenja saobraćajne veze sa željeznicom Solun – Mitrovica. Andrassy je tada izrazio i mišljenje da zaposjedanje Sandžaka treba riješiti putem prijateljskog sporazuma s Portom.[51]

Ugarskoj vladi je uspjelo da njene koncepcije o realiziranju željezničke veze kako s Orijentom tako i s Bosnom odnesu pobjedu. Ona je pri tom u potpunosti iskoristila prednosti geografskog položaja Ugarske, kao i unutrašnjopolitičke teškoće u Cislajtaniji poslije Berlinskog kongresa. S druge strane, načelni pristanak ugarske vlade da se u zajedničko carinsko područje uključe Bosna i Hercegovina, Dalmacija i Istra predstavljao je tada objektivan ustupak interesima austrijske industrije, iako se u ovom slučaju ne može govoriti da je to bila izravna kompenzacija prilikom pregovora u cijelom kompleksu balkanskih problema. Saglasivši se konačno da se Bosna i Hercegovina, Dalmacija i Istra uključe u zajedničko carinsko područje,[52] ugarska vlada je nastojala da svojim uticajem na željezničku politiku unaprijed osigura mađarske komercijalne interese.

Vojna uprava obnovila je promet na normalnoj pruzi Dobrljin – Banjaluka i do jula 1879. godine izgradila je uskotračnu prugu od Bosanskog Broda do Zenice. Ova pruga je 1882. godine produžena do Sarajeva. Pri tome se polaganje uskog kolosijeka do Sarajeva pokazalo presudnim i za uskotračnu gradnju drugih željezničkih pruga.

Ambiciozni planovi austrougarskih vojnih vlasti o izgradnji normalnotračne željezničke mreže, nastali neposredno poslije okupacije, ostali su nerealizirani, jer se nije moglo računati na izgradnju željeznica u Bosni i Hercegovini na teret Monarhije, niti se mogao naći privatni poduzetnik koji bi na vlastiti trošak gradio pruge. U Bosni i Hercegovini mogle su se graditi samo one željezničke pruge koja je sama zemlja mogla da otplaćuje.

[50] Vidi podrobnije Juzbašić 1971, 59-80; Isti 1974, 29-35;

[51] Juzbašić 1971, 69-73; Isti 1974, 30-34. Bez osnova su stavovi da je Andrassy 1879. pokrenuo pitanje Novopazarske željeznice i da je njegov pad povukao za sobom i ovaj projekt, Kanner 1922, 50, a njegove ocjene je prihvatio i Đorđević 1957, 218. Također ne stoje ni tvrdnje o planovima vojske da 1878. nastavi iz Bosne pohod prema Solunu, vidi Wertheimer 1913, 171, nap. 1 i 172.

[52] Juzbasic 1971, 74-75, 79-80; Isti 1988, 196-211.

U interesu Monarhije bilo je da podržava razvitak privrednog potencijala Bosne i Hercegovine, jer se time ujedno povećavala i konzumna moć ovog područja, koje je svojom trgovinom, a specijalno kod uvoza industrijskih proizvoda, bilo isključivo orijentirano na Austro-Ugarsku. Periodu kada se na čelu zemaljske administracije nalazio Benjamin Kállay (1882–1903) pripada najvažnije mjesto u ekonomskom razvitku Bosne i Hercegovine pod austrougarskom vladavinom. Izuzevši liniju Bosanski Brod – Sarajevo, gotovo sve ostale pruge, koje su bile pod upravom bosanskohercegovačkih državnih željeznica, izgrađene su ili su pak započete da se grade u Kállayevo doba.

„Bosnabahn", koja je povezala Sarajevo preko Budimpešte s Bečom, uticala je na još jače usmjeravanje bosanske trgovine u pravcu sjevera i vremenom je, s izgradnjom drugih priključnih linija, u velikoj mjeri djelovala na opadanje robnog prometa s Dalmacijom. Mada nisu uspjeli pokušaji Mađara da pod svoju upravu stave željezničku prugu u dolini Bosne, kao ni prugu Dobrljin – Banjaluka, njima je ipak pošlo za rukom da najveći dio bosanskog izvoza bude upućen u pravcu Rijeke, a ne preko Trsta.[53] Tome je doprinijela kako izgradnja linije Slavonski Brod – Sunja tako i aranžmani Ugarskih državnih željeznica sa Südbahnom.[54] Zemaljska uprava je 1884. izgradila uskotračnu prugu Metković – Mostar i potom je etapno produžila njenu gradnju prešavši zupčanicom Ivan-planinu do Sarajeva 1891. godine. Uskotračna pruga Doboj – Tuzla – Simin Han, koja je izgrađena 1886, dala je odlučan podsticaj razvoju tuzlanskog rudarskog i industrijskog bazena. Po dovršenju gradnje pruge u dolini Neretve, izgrađena je uskotračna linija koja je išla dolinom Lašve i prešavši zupčanicom preko Komara dosegla u dolini Vrbasa do Jajca na sjeveru i Bugojna na jugu. Metković je prvenstveno bio izlazna stanica za one bosanske proizvode koji su išli preko mora, a ne bi mogli podnijeti transport preko Rijeke, idući sjevernom rutom, usprkos njenom znatnom tarifnom povlašćenju. Metkovićka riječna luka nije bila pristupačna za veće morske brodove i morski saobraćaj oba dijela Monarhije i Bosne i Hercegovine bio je neznatan. Nakon produženja željezničke veze iz doline Neretve do morskih pristaništa u Gružu i Zelenici u Bokokotorskom zalivu, u izvjesnoj mjeri je porastao saobraćajni značaj južne rute, ali se karakter prometa na njoj nije bitno izmijenio.

Premda je odnos Austrije i njenih poslovnih krugova prema Bosni, kao izvoru sirovina i tržištu za austrijsku industriju, nosio u biti obilježje kolonijalnog odnosa, ipak su austro-bosanske ekonomske suprotnosti manje dolazile do izražaja od ugarsko-bosanskih. Ove posljednje rezultirale su, prije svega, iz pretežno agrarnog karaktera obiju zemalja, Bosne i Ugarske, i strukture njihove industrije. Ugarsko-bosanske ekonomske suprotnosti sve jače su se manifestirale s industrijskim razvitkom Bosne i Hercegovine.

* * *

Velike komercijalne koristi, koje su u Monarhiji očekivali od uspostavljanja željezničke veze preko Srbije sa Solunom i Carigradom, izostale su. Od očekivanog dominirajućeg uticaja na robni transport malo je pripalo austrijskim i ugarskim željeznicama, pa su stari morski putevi zadržali svoju prednost. Politički će razlozi navesti vodeće krugove u Monarhiji da uzmu ponovo u razmatranje pitanje izgradnje nove željezničke veze sa Solunom preko Bosne. Osim sa zaoštrenim unutrašnjopolitičkim problemima, Monarhija je krajem 19. vijeka bila prinuđena da se suoči i s pogoršanom vanjskopolitičkom situacijom. Izgledalo je da nije više moguće održavanje status quo-a na Balkanu. U Beču se u ljeto 1896. godine strahovalo da ne nastupe takve prilike u kojima bi Austro-Ugarska morala intervenirati za zaštitu svojih interesa i pozicija na Balkanu. Postojala je načelna saglasnost između Kállaya, s jedne, i ministra rata i šefa Generalštaba, s druge strane, o potrebi izgradnje željezničke pruge od Sarajeva do istočne granice. Međutim, ugarski premijer Banffy bio je taj koji je u oktobru 1896. godine prvi ponovno nabacio staru ideju o građenju pruge do Kosovske Mitrovice, i to prije nego što je šef Generalštaba v. Beck zatražio krajem januara 1897. godine da se pristupi studiranju gradnje željezničke linije kroz Novopazarski sandžak. Po Banffyjevoj koncepciji pruga Sarajevo – Mitrovica trebalo je da bude produženje normalnotračne linije Budimpešta – Sarajevo, čija je izgradnja tražena u okviru kompenzacija za prugu Bugojno – Split.[55]

[53] Juzbašić 1974, 39-42, 81-83.

[54] Konta 1889, 376; Gonda 1898, 408; Dimitz 1905, 224.

[55] Juzbašić 1972, 11-24; isti 1974, 159-174.

Mada je također i Kállay već tada bio uvjeren da bi željeznička linija Sarajevo – Mitrovica imala veliki vojni i ekonomski značaj za Monarhiju, okolnost da on u datoj situaciji nije bio spreman preuzeti u ime bosanskohercegovačke uprave troškove gradnje njenog bosanskog dijela imala je za posljedicu da je problem realizacije istočne pruge bio za izvjesno vrijeme skinut s dnevnog reda. Tome je bitno doprinijela i činjenica što su vojni faktori dali prioritet izgradnji pruge za Boku kotorsku u odnosu na željezničku liniju od Sarajeva prema Drini i Novopazarskom sandžaku. Treba pak napomenuti, da je Kállay pretpostavio izgradnju pruge u pravcu Boke kotorske, uspostavljanju željezničke veze između Bugojna i Splita, u situaciji kada su Mađari svojim kompenzacionim zahtjevima blokirali mogućnost njene realizacije. Intervencija vladara i ministra inostranih poslova Goluchowskog, da se istovremeno s gradnjom prema Boki kotorskoj pristupi izgradnji i linije prema Splitu, ostala je zbog rivaliteta između Austrije i Ugarske bez rezultata.[56] Ostaće neostvaren i strateški cilj Austro-Ugarske da se bosansko-dalmatinska željeznica produži i duž crnogorske i albanske obale.

Iako je poslije austro-ruskog sporazuma u proljeće 1897. o održanju status quo-a na Balkanu došlo do smanjenja međunarodne zategnutosti, Monarhija je i poslije okončanja kretske krize ostala pri odluci da se gradi pruga prema Boki kotorskoj, koja je za svaku eventualnost trebalo da učvrsti austrougarske pozicije na južnom Jadranu i prema Crnoj Gori. Još dok se gradila pruga od Gabele prema Boki kotorskoj, Kállay se krajem marta 1900. godine obratio novom predsjedniku austrijske vlade Koerbertu i ugarskom premijeru Szellu s prijedlozima u pogledu izgradnje magistralne željezničke linije kroz Bosnu i Novopazarski sandžak i istovremeno ponovo aktualizirao pitanje uspostavljanja željezničke veze između Bugojna i Splita. Tom prilikom on je označio realizaciju projekta normalne željezničke linije Šamac – Sarajevo – Mitrovica kao najvažniju zadaću cijele Monarhije.[57]

Kállay je podvlačio da je za Monarhiju veoma važno da posjeduje što više veza s balkanskim zemljama kako bi im se pomoću tih veza materijalno i duhovno približila i ojačala svoj uticaj na njih. Ističući da Monarhija ima samo miroljubive ciljeve i da teži mirnom razvitku balkanskih država i naroda, on je ukazivao na to kako bi, s obzirom na nestabilnu situaciju u pojedinim područjima, utvrđivanje austrougarskog uticaja služilo interesima općeg evropskog mira. Pri tome bi, prema Kállayu, Monarhija došla u položaj da osigura za vlastitu industrijsku i trgovačku djelatnost polje koje će postajati sve veće i biti kvalitetno sve bolje, jer će, zbog kulturnog razvitka balkanskih zemalja, rasti i njihove potrebe za uvoznim artiklima, kao i njihova apsorpciona sposobnost. Stoga je Kállay predlagao da Monarhija treba da se pojavi kao „čuvar mira na Balkanu“ i izgradnjom potrebnih komunikacija da zauzme takvu dominirajuću poziciju koja bi joj omogućila da uspješno obavlja tu funkciju.[58]

Mada su balkanske zemlje, prije svega Srbija i Bugarska, bile već duže vrijeme povezane željeznicom s Monarhijom, ta jedina veza, ma koliko bila vrijedna, nije po Kállayevoj ocjeni bila dovoljna za ostvarenje prethodno navedenih političkih ciljeva. Cijeli zapadni bok ovih zemalja nije imao nikakve neposredne veze s Monarhijom. Ako bi se preko Bosne ostvarila veza s turskim željeznicama, Monarhija bi, smatrao je Kállay, ovladala ne samo srpskim i bugarskim saobraćajem, već bi posjedovala i jednu nezavisnu komunikaciju do u srce Turske, i to kako do Soluna tako i do Carigrada. To bi Austro-Ugarskoj omogućilo da sprovodi svoju politiku na Balkanu i olakšava ili otežava veze balkanskih zemalja s Evropom, te da iz njihovog privrednog razvitka izvlači sama direktne koristi. Kállay je naglašavao kako je okupacija Bosne i Hercegovine imala za cilj da ojača pozicije Monarhije na Balkanu. Da bi se taj cilj postigao, bila je najprije potrebna temeljita „kulturna djelatnost“ u samoj Bosni i Hercegovini, ali dalji neophodan korak sastojao se, prema Kállayu, u iskorištavanju okupiranih zemalja za uspostavljanje bližih odnosa Monarhije sa susjedima na Balkanu. Stoga je trebalo da se već postojeće veze s balkanskim zemljama umnože i dopune novim, koje bi išle iz Bosne i Hercegovine.[59]

Kállay je isticao da će sandžačka željeznica biti posebno značajna za jačanje vojnog položaja Austro-Ugarske. Ona će joj omogućiti da u Sandžak

[56] Ibidem.
[57] Carlgen 1955, 43-44; Juzbašić 1974, 181-201.
[58] Kállay predsjedniku austrijske i ugarske vlade 30/3 1900, ABH ZMF Pr BH Nr. 341/1900.
[59] Ibidem.

u svako doba brzo uputi veće kontingente trupa i da eventualne nemire u klici uguši. Istovremeno on je naglašavao da bi se Monarhija na takvu intervenciju odlučila samo u slučaju nužde. Inače, pruga će, smatrao je Kállay, pružiti mogućnost da se i sa sjevera drži u šahu Austro-Ugarskoj nenaklonjena Crna Gora i poslužiće kao ubačeni klin između Srbije i Crne Gore da se potpuno isključi njihovo ujedinjenje. Osim toga, Monarhija će biti u situaciji da efikasno drži pod svojom kontrolom razvoj prilika u Staroj Srbiji, pa i dalje u Makedoniji. Već samo jačanje pozicija Austro-Ugarske, vjerovao je Kállay, biće dovoljno da spriječi izvjesne eventualnosti, bez potrebe da se aktivno intervenira.[60] Isticao je da će sam zaključak o gradnji željezničke linije od Sarajeva do granice Sandžaka izvršiti takav uticaj na balkanske države koji će biti jednak postavljanju 50.000 vojnika na njihove granice.[61] Pri tome, Kállay je u jesen 1900. godine imao u vidu i vojni značaj pruge s obzirom na vrenje u muslimanskom svijetu i opasnost od njegovih uticaja na muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine.

Nagli prekid privredne konjunkture u Njemačkoj 1900. godine značio je početak višegodišnje depresije, koja je s izvjesnim zakašnjenjem zahvatila i Austro-Ugarsku.[62] Ukazujući na tešku depresiju koja je zahvatila industriju i trgovinu Austro-Ugarske, Kállay je podvlačio kako će nova željeznička veza s Osmanskim Carstvom doprinijeti oživljavanju privrede. S obzirom na to da Austro-Ugarska nije imala kolonijalne posjede, kao ni tako snažnu trgovačku flotu i trgovinu da bi njena industrija mogla izdržati konkurentsku borbu na prekomorskim teritorijama, Kállay je smatrao da je tim značajnije da Monarhija što čvršće veže za sebe ono područje koje je od starina, već po svom geografskom položaju, bilo upućeno na austrougarske industrijske proizvode. Tako je u situaciji kada se na svjetskom planu sve više zaoštravala borba za tržišta, Kállay pridavao eminentan ekonomski značaj uspostavljanju direktne željezničke veze Monarhije s turskim željeznicama, vidjevši u njoj efikasno sredstvo za trajno učvršćenje privrednog značaja Austro-Ugarske na Balkanu.[63]

Zamišljena kao sredstvo u konkurentskoj borbi protiv privredno jačih država, planirana pruga trebalo je da jedino Monarhiji otvori cijelu Makedoniju i Albaniju i spriječi ostvarenje projekta dunavsko-jadranske željeznice, koja bi, po Kállayevoj ocjeni, zauvijek potisnula austrougarsku trgovinu iz zapadnog dijela balkanskog poluostrva.[64] Mada je krajem 19. vijeka ostvarenje projekta dunavsko-jadranske željeznice bilo više teoretski pokušaj bez tehničkih priprema, planova i osigurane materijalne podloge, taj projekt je izazivao u Monarhiji ozbiljnu zabrinutost i podozrenje. Ova zabrinutost postala je još veća kada je poslije ženidbe kralja Aleksandra Obrenovića, u ljeto 1900. godine, došlo do udaljavanje Srbije od Austro-Ugarske i približavanja Rusiji, pa je naredne 1901. godine uz rusku podršku, ponovo aktualiziran projekt jadranske željeznice.[65] Aktualiziranje projekta jadranske željeznice 1901. i 1902. godine predstavljalo je, pak, i reakciju na austrougarski projekt sandžačke željeznice.

Sredinom 1900. godine Kállayevu pažnju privuklo je ponovno pokretanje niza saobraćajnopolitičkih pitanja u zapadnom dijelu evropske Turske nakon izgradnje željezničke linije Solun – Bitolj. To su bili u prvom redu projekti kojima je trebalo luke na albanskoj obali Jadrana Drač, Valonu, Perviz povezati s linijom Bitolj – Solun, kao i Skadar s Prizrenom, odnosno sa željezničkom linijom Mitrovica – Skoplje. Kállay je ukazivao Goluchowskom da bi, s obzirom na blizinu Italije, pomenuti lučki gradovi postali izvanredno pogodne odskočne tačke za italijansku trgovinu, koja bi potpuno zagospodarila Albanijom i Makedonijom. Što se tiče susjednih zemalja, smatrao je da bi realizacija pomenutih projekata koristila samo Srbiji. S druge strane, on je ocjenjivao da bi ostvarenje svih ili čak samo jedne od navedenih željezničkih linija nanijelo štetu ne samo ekonomskim interesima Monarhije, nego bi dovelo i do vrlo opasnih političkih posljedica. Jadran bi postao takoreći italijansko more, dok bi se Austro-Ugarska u svojim sjevernim lukama našla u jednom zatvorenom moru.[66]

Kállay je sredinom 1900. godine strahovao da zbog strateške važnosti projektovanih linija,

[60] Ibidem.
[61] Gemeinsame Ministerratesprotokolle GMKPZ 424 od 2/10 1900, HHStA PA XL Interna K. 300.
[62] Vidi März 1968, 293.
[63] Kao nap. 58.
[64] Kállay austrijskom ministru željeznica i ugarskom ministru trgovine 11/6 1900, ABH ZMF Pr BH Nr. 644/1900.
[65] Ђорђевић 1956, 4-6.
[66] Ibidem, Kállay Goluchowskom 30/6 1900; ABH ZMF Pr BH Nr. 701/1900

Karta 3. *Projekt Ludwiga Seefeldera o uspostavljanju direktne veze bosanskih željeznica s Atenom*

turska vlada neće žaliti materijalne žrtve da u dogledno vrijeme izgradi bar neku od tih pruga. Ukazivao je i na opasnost od mogućnosti da se njemački kapital ponovo zainteresira za pojedine projekte. Stoga je smatrao da se samo ostvarenjem sandžačke željeznice može efikasno otkloniti opasnost po trgovinu Austro-Ugarske na Balkanu i njenu prevlast na Jadranu te osigurati Monarhiji odlučujući uticaj na rješavanje problema željezničkih veza u Albaniji i Makedoniji.[67]

Prema Kállayevom prijedlogu trebalo je da trasa predviđene normalnotračne linije ide u okupaciono područje od Šamca dolinom rijeke Bosne do Sarajeva, a odatle dolinom Miljacke, Prače, Drine i Lima do turske granice kod Uvca, s jednim odvojkom preko Višegrada do Vardišta u dolini Rzava blizu srpske granice. U pogledu produženja pruge na turskom teritoriju bile su uzete u razmatranje dvije trase, i to: jedna, daleko lakša, od Uvca, preko Sjenice i Novog Pazara do Mitrovice, i druga preko Prijepolja i Peći, pa dolinom Bijelog Drima prema Vrbnici, a onda poslije prelaska preko Šarplanine i preko Karkandela, do Skoplja. Mada je druga linija bila u tehničkom pogledu daleko nepovoljnija i znatno duža, Kállay je smatrao da ona ipak zaslužuje prednost kad se imaju u vidu privredni i politički interesi Austro-Ugarske u Albaniji i Makedoniji.[68] Ona je bila podesna da onemogući projekt dunavsko-jadranske transverzalne željeznice, jer ako bi se od tako trasirane sandžačke željeznice izgradili ogranci prema moru, oni bi samo, po Kállayu, alimentirali prugu kroz Bosnu i Sandžak i došli bi, kao i područje kroz koje bi prolazili, pod austrougarski privredni uticaj. On je ukazivao na to da bi druga trasa, za koju se opredijelio, relativno kratko išla duž crnogorske granice, i to kroz područje naseljeno albanskim stanovništvom, koje bi se odgovarajućim postup-

[67] Ibidem; HHStA PA I rot 621 C.d. M. III/10.

[68] Kao napomena 58.

kom od strane Autro-Ugarske moglo iskoristiti kao protuteža Crnoj Gori.[69]

Kállay je izgradnju sandžačke željeznice smatrao važnom i u vezi s planovima o produženju grčke tesalijske željezničke pruge prema sjeveru i njenom povezivanju s već postojećim željezničkim linijama. On je smatrao da bi za Monarhiju bilo od velike koristi da obilaženjem Srbije ostvari direktnu željezničku vezu s Atenom. S tim u vezi Kállay je u drugoj polovini 1901. godine pružio podršku i projektu austrijskog građevinskog poduzetnika Ludwiga Seefeldera, koji je predviđao povezivanje bosanskohercegovačkih željeznica s Atenom. Za njihovu realizaciju zauzimala se austrougarska diplomacija kod Porte. Inače, prema prvobitnoj Kállayevoj koncepciji, trebalo je da koncesija za izgradnju pruge kroz Sandžak pripadne Društvu orijentalnih željeznica.[70] Kállayevu novu inicijativu za uspostavljanje željezničke veze s Turskom preko Bosne i Sandžaka svesrdno je odmah podržao ministar rata Krieghammer. On je podvlačio da je u vojnom interesu da se pomenuti projekt što prije ostvari i izražavao je želju da se također izgradi hrvatsko-dalmatinska željeznica od Karlovca, odnosno Ogulina prema Kninu.[71]

Šef austrougarskog Generalštaba FZM von Beck polazio je stanovišta da Sandžak, Makedonija i Albanija, kao i uopšte zapadni dio Balkana, predstavljaju interesnu sferu Monarhije, u kojoj ona ne može trpjeti uticaj nikakve strane sile. On je insistirao na tome da Austro-Ugarskoj mora biti zagarantiran uticaj za saobraćajne veze u tom dijelu evropske Turske. Beck je ukazivao na to kako je u vojnom pogledu nepovoljna okolnost da Monarhija ima željezničku prugu samo do Sarajeva.[72]

Šef austrougarskog Generalštaba motivirao je u drugoj polovini septembra 1900. godine potrebu Monarhije da se uspostavi nova željeznička veza s Turskom i razvitkom najnovijih političkih događaja na Balkanu. Ovo se prije svega odnosilo na situaciju u Makedoniji, kao i na izmjenu u spoljnopolitičkoj orijentaciji Srbije. Beck je strahovao da se uz rusku podršku ne ostvare bugarske pretenzije na Makedoniju. U tom slučaju bi, s obzirom na prilike u Srbiji i težnje Crne Gore, po njegovoj ocjeni, mogle nastati takve promjene u zapadnom dijelu Balkana koje bi ugrozile ne samo položaj Monarhije u Bosni i Hercegovini, nego bi mogle dovesti i do nastanka jedne velike bugarske i južnoslavenske formacije, koja bi posegla ne samo za Hrvatskom i Slavonijom već i za južnom Ugarskom.[73]

Mada je u pogledu uticaja na balkanske države Rusija krajem 19. i početkom 20. stoljeća imala više razloga da bude zadovoljna nego Austro-Ugarska, Beckova strahovanja bila su pretjerana, jer Rusija, zbog svoje istočnoazijske politike, nije bila spremna da se tada upušta u ozbiljnije komplikacije na Balkanu. Inače, Beck je 1897. godine predlagao da se između Austro-Ugarske i Rusije izvrši podjela Balkana na interesne sfere, dok je Goluchowski to odbijao kao i docnije slične Aehrenthalove ideje, koje je ovaj zastupao nakon imenovanja za austrougarskog ambasadora u Rusiji. Koncept balkanske spoljne politike Goluchowskog bio je održavanje status quo-a do daljnjega, uz istovremenu pripremu ravnomjerne podjele turskog nasljeđa na balkanske države, kojima je on namijenio ulogu pufer-država između velesila. Pri tome su iz te buduće podjele morali biti isključeni kako Moreuzi tako i Sandžak, koji je Monarhija trebalo da zajedno s Bosnom i Hercegovinom u pogodnoj prilici anektira, a također i albansko etničko područje, koje je trebalo da postane autonomno pod austro-ugarskim protektoratom.[74] Međutim, i takvo stanovište Goluchowskog također je impliciralo pogled na zapadni dio Balkana kao na austrougarsku interesnu sferu, mada je politika održavanja teritorijalnog status quo-a podrazumijevala jačanje uticaja Monarhije na cijelom balkanskom području. Zato je Goluchowski prihvatio Kállayev plan izgradnje sandžačke željeznice i svesrdno se zalagao za njegovo ostvarenje.[75]

Možemo konstatirati da je, nadovezujući se na ranije planove i inicijative, Kállayev željeznički program u bitnim pitanjima anticipirao austrougarsku politiku izgradnje željeznica na Balkanu u 20. vijeku. Osnovne intencije te politike nastojali su realizirati kako Goluchowski

[69] Kállay Goluchowskom 7/10 1901, ABH ZMF Pr BH Nr. 1342/1901.
[70] Ibidem; Calice Goluchowskom 14/9 1901, ABH ZMF Pr BH Nr. 1342/1901. i isti istom 4/2 1903, Pr BH Nr. 276/1903.
[71] Krieghammer Kállayu 26/4 1900, ABH ZMF Pr BH Nr. 450/1900.
[72] Gemeinsame Ministerratesprotokolle GMKPZ 422 od 21. 9. 1900, HHStA PA XL Interna K. 299.
[73] Ibidem.
[74] Vidi Calgren 1955, 11-32, 40; Hauptmann 1968, 35-54.
[75] Calgren 1955, 44.

tako i njegovi nasljednici na položaju ministra inostranih poslova – Aehrenthal i Berthold. Ta nastojanja bila su najuže povezana s razvitkom cjelokupne međunarodne situacije i predstavljala su jedan od najvažnijih elemenata balkanske politike dvojne Monarhije.[76]

Kállay je obraćajući se austrijskoj i ugarskoj vladi ukazivao na to da će prolazak internacionalne željezničke pruge biti od koristi za okupiranu zemlju, ali je ujedno podvlačio da se izgradnja njenog dijela kroz Bosnu ne može dovoljno motivirati zemaljskim privrednim interesima. Slično kao i kad je bila u pitanju pruga u pravcu Boke kotorske, Kállay je isticao kako je Bosna i Hercegovina obavezna podnijeti određene žrtve u interesu cijele Monarhije, te izražavao spremnost bosanskohercegovačke uprave da sa svoje strane što je moguće više učestvuje u realizaciji novog željezničkog projekta.[77]

Izloženi način ostvarenja željezničkog programa zahtijevao je dugi niz godina, pa je Kállay, s obzirom na značaj što bržeg uspostavljanja željezničke veze s Istokom preko Bosne za cijelu Monarhiju, apelirao da obje njene države učestvuju u finansiranju. Pri tome je smatrao da Bosna može da snosi troškove gradnje normalne pruge Šamac – Doboj i uskotračne pruge Bugojno – Aržano. Kállay je pledirao za to da jedna država Monarhije jamči za troškove pregradnje pruge Doboj – Sarajevo, a druga za izgradnju normalnotračne željezničke linije od Sarajeva do turske i srpske granice.[78] Međutim, Kállay je teško mogao računati na materijalnu podršku Monarhije, pa se odlučio na reduciranje troškova izgradnje. Najprije je odustao od normalnog kolosijeka na pruzi od Sarajeva prema Istoku, opredijelivši se za uskotračni kolosijek na normalnoj trasi, a potom i od normalizacije uskotračne pruge Doboj – Sarajevo. Ograničivši se na odluku o finansiranju gradnje samo uskotračne pruge od Sarajeva do istočne granice na teret okupirane zemlje, Monarhija je ostavila otvorenim finansiranje normalne željeznice Šamac – Doboj i uskotračne Bugojno – Aržano, o čijoj je gradnji postignuta saglasnost 1900. godine.[79]

Odstupanja od prvobitnog projekta Kállay je obrazlagao i mogućnostima prometa na uskotračnim prugama na osnovu dotadanjih iskustava u Bosni i Hercegovini. Smatrao je da bi se uz odgovarajuće povećanje voznog parka i proširenje staničnih postrojenja mogao na bosanskohercegovačkim željeznicama odvijati 3-4 puta veći saobraćaj. On je podvlačio kako bi uskotračna pruga u pravcu Sandžaka i Skoplja mogla ne samo potpuno odgovarati potrebama još privredno nedovoljno razvijenih područja kroz koja bi prolazila, nego i potrebama internacionalnog prometa sa Solunom. Kállay je vjerovao da se na toj liniji ne bi mogao prije isteka više decenija, pa možda i pola stoljeća, očekivati tako veliki promet koji bi prevazišao mogućnosti uskotračnog kolosijeka. Po njegovom mišljenju, kapacitet normalnotračne pruge bio bi dugo vremena iznad stvarnih saobraćajnih potreba. Stoga normalna pruga ne bi zadugo mogla postati finansijski aktivna, već bi se morala subvencionirati. Osim toga, ako se izabere uski kolosijek i tako snize troškovi izgradnje, Kállay je pretpostavljao da će se lakše pridobiti turska vlada i Društvo orijentalnih željeznica za produženje linije na turskom području.[80]

Koliko je Kállay vodio malo računa o interesima Bosne svjedoči njegova izjava u odnosu na troškove pretovara s normalne na uskotračnu prugu. Istakavši da Monarhija u okupirane zemlje i Tursku ne izvozi sirovine i kabastu robu već industrijske proizvode, on je skrenuo pažnju predstavnicima austrijske i ugarske vlade na to da će pretovar tek nešto malo uticati na poskupljenje tih proizvoda.[81] Nasuprot tome, već postojeći troškovi pretovara u Brodu od 2 helera po mtc. znatno su opterećivali bosanski izvoz. Pretovar je značio i gubitak vremena od 14 do 18 sati.[82] Ovo je padalo tim teže što su i u prvoj deceniji 20. vijeka sirovine sačinjavale prosječno 83% cjelokupnog bosanskog izvoza, koji je količinski bio više nego trostruko veći od uvoza, dok je po

[76] Calgren 1955, 43-47, 115-118, 122, 195-200; Ђорђевић 1957, 218-248; Isti 1962, 414-418, 521-528; Ћоровић 1936, 380, 391, 511, 516; Алексић-Пејковић 1965, 737 и д.; Juzbašić 1969, 181 i d.

[77] Kállay ugarskom minstru trgovine Hegedüsu 2/1 1901, ABH ZMF Pr BH Nr. 5/1901, i kao napomena 57.

[78] Ibidem.

[79] Kállay austrijskom ministru željeznica Witteku i ugarskom minstru trgovine Hegedüsu 11/6 1900, ABH ZMF Pr BH Nr. 644/1900.

[80] Ibidem.

[81] Gemeinsame Ministerratesprotokolle GMKPZ 423 od 22/IX 1900, HHStA PA XL Interna K. 299.

[82] ABH Priv. Reg. Nr. 219/1900.

novčanoj vrijednosti import bio jači od eksporta. Ovakvi odnosi bili su uslovljeni strukturom bosanskohercegovačke ekonomike.[83] Razvitak bosanskohercegovačke privrede i porast saobraćaja osobito na željezničkoj pruzi Brod – Sarajevo demantirali su već u narednoj deceniji Kállayeve prognoze da će uskotračni kolosijek duže vremena odgovarati prometnim potrebama. Ograničena propusna moć uskotračnih željeznica pojaviće se kao prepreka daljem privrednom razvitku zemlje, a u doba aneksione krize pokazaće se također da postojeće uskotračne željeznice nisu u stanju da zadovolje ni potrebe vojske.

Željeznička linija Sarajevo – Uvac s ogrankom od Međeđe do Vardišta počela se graditi 1902. godine, a dovršena je i puštena u promet 1906. godine. Međutim, željeznička veza sa Solunom preko Bosne i Sandžaka, čiji je sastavni dio trebalo da bude pruga Sarajevo – Uvac, imala bi veoma problematičnu privrednu vrijednost. Ta veza bila bi ne samo oko 200 km duža od postojeće željezničke linije preko Beograda nego bi se na njoj morao vršiti i dvostruki pretovar: s normalnih ugarskih na uskotračne bosanske i ponovo na normalne turske željeznice. Treba imati na umu da se međunarodna, a također i austrougarska trgovina s evropskom Turskom, a posebno s Makedonijom, Kosovom, pa donekle i jednim dijelom Novopazarskog Sandžaka odvijala pretežno morskim putem preko Soluna i pored postojanja željezničke magistrale preko Srbije i izgradnje bosanske istočne pruge.[84]

Uz postojanje kraće i pogodnije željezničke veze preko Srbije i jeftinijeg transporta morem, željeznička linija preko Bosne i Sandžaka imala bi vrlo slabe šanse da u normalnim političkim prilikama privuče na sebe izvozni saobraćaj prema Turskoj. Međutim, željeznička veza s Turskom preko Bosne kao instrument političke moći mogla je istovremeno da indirektno posluži za očuvanje i proširenje privrednih pozicija Austro-Ugarske na Balkanu. Očito je da bi neposredni ekonomski značaj nove željezničke magistrale prema Istoku mogao biti daleko veći da se pristupilo njenoj realizaciji kao normalnotračne linije, kako su to svojevremeno inicirali Mađari i kako je to bilo prvobitno zamišljeno i od strane Kállaya.

Međutim, kako Monarhiji nije pošlo za rukom da realizuje svoj sandžački projekt,[85] bosanska istočna pruga ostala je jedan torzo. Potrebno je istaći da su još pred izbijanje prvog svjetskog rata austrougarski mjerodavni faktori došli do uvjerenja kako je uskotračna pruga od Sarajeva do Uvca nepodesna da se pregradi u normalnu i posluži kao dio normalnotračne linije kroz Bosnu i Sandžak. Ovaj problem postao je aktualan u vezi s usvajanjem programa izgradnje normalnih željeznica u Bosni i Hercegovini i pregovorima koji su u prvoj polovini 1914. godine vođeni između Austro-Ugarske i Srbije.[86] Tako je zajednički ministar finansija L. Bilinski izjavio u maju 1914. godine u Bosanskom odboru Austrijske delegacije da se zbog uskotračnih tunela istočna pruga ne može pregraditi u normalnu i da će, u slučaju izgradnje pruge od bosanske granice prema Solunu, biti potrebno graditi novu normalnotračnu liniju vjerovatno od Sarajeva prema Foči.[87] Treba napomenuti da je još početkom 1913. godine zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine FZM O. Potiorek tražio da Monarhija kao direktni priključak na liniju orijentalnih željeznica Mitrovica – Solun izgradi o svom trošku normalnu željezničku prugu od Sarajeva preko Foče, Pljevlja, Bijelog Polja, Berena, Đakovice i Prizrena do Skoplja.[88] Međutim, pola godine docnije on je čak smatrao da je vrijedno razmisliti ne bi li trasa Višegrad – Han Pijesak – Zavidovići bila najsvrsishodnije produženje buduće normalne sandžačke željeznice u unutrašnjost Monarhije.[89] Ovo pokazuje kako se kratkovidno i neodgovorno postupilo s novcem okupirane zemlje kad je

[83] Vidi Schmid 1914, 549-551; Juzbašić 1970, 56-57.

[84] Vidi: Dimschoff 1894, 193-197; Димитријевић 1913, 78-115, 133-134; Савић 1914, 33; Ђорђевић 1956, 32; Исти 1957, 245-256; Juzbašić 1969, 167, 187.

[85] U istoriografiji je posvećena posebna pažnja nastojanjima Austro-Ugarske da u 20. stoljeću izgradi sandžačku željeznicu. Spomenućemo samo neke radove i djela što tretiraju ovaj problem: May 1938, 496-527; Isti 1952, 352-367; Calgren 1965, 43-47; Ђорђевић 1957, 219 и д. (u napomeni 7 na str. 214 autor je naveo opsežnu literaturu o novopazarskoj željeznici); Исти 1962, 414-418, 521-528; Ћоровић 1936, 380, 391, 510-516; Kapidžić 1962, 15-17, 40-43; Алексић-Пејковић 1965, 770 и д.; Juzbašić 1969, 181 i d.

[86] O austrijsko-srpskim pregovorima 1914. vidi: Ћоровић 1936, 514-516; Алексић-Пејковић 1965, 770, 796.

[87] Zeitung des Vereines Deutscher Eisenbahnverwaltung, Jhrg. LIV, Nr. 41, Berlin 27. Mai 1914, 656, članak "Die bosnischen Bahnen".

[88] Kapidžić 1962, 15-16.

[89] Persönliche Vormerkungen Potioreks, XXI vom 15. August 1913, KA MKSM K. 71.

svojevremeno donošena odluka o izgradnji bosanske istočne pruge. Iako nije ostvareno njeno produženje kroz Novopazarski sandžak, istočna pruga je doprinijela porastu austrougarskog izvoza u ovo područje, koje je bilo neosporno tržište Monarhije. Pruga je omogućila intenzivniji izvoz ne samo u Sandžak nego i u okolna područja. Međutim, i pored toga privredna vrijednost pruge bila je malena[90] i ona je bila izrazito deficitarna.

Kállay je pored ostalog imao u vidu privlačenje saobraćaja iz jednog dijela Srbije, kada je još 1896. godine planirao da jedan krak istočne željeznice ide do Vardišta na srpskoj granici. Međutim, poslije izgradnje pruge promet sa Sandžakom relativno je znatnije porastao od saobraćaja sa Srbijom, što je bilo i u direktnoj vezi sa stanjem političkih odnosa između Austro-Ugarske i Srbije u 20. vijeku.

U Kállayevo doba još se nije postavljalo pitanje povezivanja bosanskih željeznica sa srpskim. Tek kada je izgradnja bosanske istočne pruge bila privedena kraju, u austrougarskoj politici aktualiziran je problem njenog priključka na srpske željeznice, u cilju privlačenja srpskog prekomorskog izvoza preko bosanskih željeznica na dalmatinske luke. U tom pogledu iskrsnula je dilema oko toga koja je najsvrsishodnija željeznička ruta preko Bosne i Hercegovine i najpogodnija izlazna luka (Metković, Gruž, veza sa Splitom i dr.). Svi ovi problemi dali su povoda novim kontraverzama, prvenstveno između austrijske i ugarske vlade, ali i bosanske uprave, budući da se radilo o različitim privrednim i saobraćajnim interesima. I pored toga, pitanje priključka bosanske istočne pruge, koja se završavala kod Vardišta, na željezničku liniju u zapadnoj Srbiji, koja je vodila od Stalaća prema Užicu, zauzimalo je značajno mjesto u vanjskoj politici Monarhije i u austro-srpskim odnosima u 20. vijeku.[91] No tek poslije propasti Austro-Ugarske uspostavljena je veza između bosanskih i srpskih željeznica izgradnjom pruge Užice – Vardište.

U politici izgradnje željezničke mreže Kállay je pri kraju svoje uprave žrtvovao interese Bosne i Hercegovine ciljevima spoljne politike i vojnostrateškim interesima Monarhije. Izgradnjom skupih i nerentabilnih strateških linija (Gabela – Boka – Trebinje i istočne pruge) krajem 19. i početkom 20. vijeka nastalo je teško finansijsko opterećenje zemlje. Ukupni dugovi Bosne i Hercegovine za izgradnju željeznica iskazani krajem 1913. godine iznosili su 161 milion kruna.[92] Ovaj zaokret u Kállayevoj politici izgradnje željeznica, nastao pod uticajem razvitka međunarodnih prilika, imao je dalekosežne negativne posljedice na djelatnost uprave na planu privrednog i kulturnog razvitka, kao i na stvaranje finansijskih preduslova za odlučniju akciju za rješenje agrarnog pitanja, kada je ono došlo u svoj akutni stadij pred Prvi svjetski rat. Izgradnja bosanskohercegovačkih željeznica predstavlja drastičan primjer koliki je bio raskorak između političkih ambicija Austro-Ugarske i njenih finansijskih mogućnosti. Međutim, i pored konačno negativnog rezultata Kállayeve finansijske politike, Kállayu pripada zasluga što je u međuvremenu, suprotno intencijama ugarske vlade, zemaljska sredstva dobijena stalnim prekoračenjem niže planiranih budžetskih prihoda od realnih ulagao u razvoj privrednog potencijala Bosne i Hercegovine.

* * *

Nakon što je u julu 1906. istočna pruga puštena u promet, Kállayev nasljednik, zajednički ministar finansija Istvan Burian, 1. februara 1907. uputio je molbu ministru vanjskih poslova Aehrenthalu da pokrene pitanje njenog povezivanja s turskim i srpskim željeznicama. Pri tome on se služio istom argumentacijom kao i ministar Kállay. Bosnu je tretirao kao zemlju koja je imala da posluži kao odskočna daska za balkansku politiku i uticaj Dvojne monarhije. Uz to je smatrao kako su ispunjeni svi uslovi da se direktno snažno nastupi za uspostavljanje veza željeznicom s područjima na Balkanu. Time bi se pomoglo austrougarskoj trgovini u konkurentskoj borbi s njemačkom trgovinom, koja prodire na ova područja s juga, i italijanskom trgovinom, koja prodire sa zapada. Vjerovao je da će Austro-Ugarska izgubiti tlo ako se ubrzo ne zaštite njeni interesi. Na uspostavljanje željezničkih veza gledao je i kao na pomoć industriji. Brzom realizacijom željezničkih priključaka pretekli bi se, po Burianovom mišljenju,

[90] Стенографски извјештаји о сједницама и прилозима Босанско-херцеговачког сабора, год. 1910/11, I заседање, Свезак III, 1718.

[91] Vidi: Ђорђевић 1962, 414-418; Ћоровић 1936, 380-391, 510-516; Kapidžić 1962, 16-17, 40-45, 49-51; Juzbašić 1969, 182-183.

[92] Hauptmann 1963, 120.

tuđi projekti za spajanje glavne linije Beograd – Solun s jednom albanskom lukom prije nego Austro-Ugarska učvrsti svoje trgovačke odnose u Albaniji i Makedoniji. Moguće nepovjerenje turske vlade moglo bi se, po Burianu, otkloniti ukazivanjem na ne samo privredne nego i druge koristi i austrougarsku miroljubivu politiku. [93]

Burian je skrenuo pažnju na bosanske trgovce i trgovačke asocijacije u Bosni, videći u njima pogodan posrednički elemenat za trgovinu turskim sirovim proizvodima, kao i industrijskim artiklima austrougarske provenijencije. Međutim, posebno je podvukao da je bez priključka na turske i srpske željeznice nova pruga Sarajevo – Istočna granica mrtva linija, na kojoj je rentabilitet posve isključen. Ukazao je na teško finansijsko opterećenje Bosne i Hercegovine preduzeto za izgradnju pruge. To je učinjeno u očekivanju da će pruga u dogledno vrijeme biti produžena do Mitrovice, odnosno u Srbiju. Očekivanim saobraćajem porasli bi prihodi bosanskohercegovačkih željeznica, a i privreda bi doživjela takav polet da bi se iz poraslih prihoda mogle platiti kamate i amortizacija.[94] Po Burianovom mišljenju moralo bi se težiti da se gradnja izvede pod uticajem Austro-Ugarske putem prometnog Društva orijentalnih željeznica, a ako se u tom smislu ne postigne rezultat, ukazuje na željeznički projekat Ludwiga Seefeldera dostavljen Kállayu 1901. godine.[95] Mada je, kada su bile u pitanju željezničke veze s balkanskim zemljama, Burian nastavio provođenje Kállayeve politike, na unutrašnjopolitičkom planu on se orijentirao na oprezno i sporo izvođenje strogo doziranih reformi, kao i politiku aneksije BiH. Reforme i politika aneksije bile su u prvom redu usmjerene protiv sve intenzivnije aktivnosti i uticaja Srbije.

Došavši za ministra vanjskih poslova iz konzervativnih austrijskih krugova, koji su težili vođenju agresivne vanjske politike i kritikovali anemičnu politiku Goluhovskog na Balkanu za rusko-japanskog rata i povlađivanje interesima agraraca, Aehrenthal je svesrdno prihvatio Burianovu inicijativu za uspostavljanje željezničkih priključaka na istoku. On je u noti upućenoj 22. marta 1907. predsjednicima austrijske i ugarske vlade izrazio mišljenje da je sreća što je izgrađena istočna pruga koja omogućava snažno nastupanje u odbrani austrougarskih interesa na Balkanu, dok to ne bude prekasno. Ukazao je na to da se trgovačko-politička situacija u srednjoj Evropi promijenila došavši do izražaja u novim autonomnim carinskim tarifama.[96] Pod pritiskom mjera iz Njemačke, koja je diktirala trgovinsku politiku srednje Evrope i povećala žitne carine 1902. za 2-5 puta, Austro-Ugarska je morala revidirati svoju carinsku politiku uvodeći 1906. prohibitivne carine na žito i ograničavajući uvoz stoke. Novi pravac trgovinske politike potakao je unutrašnju krizu u dualističkom sistemu Austro-Ugarske i poremetio je njene odnose s balkanskim zemljama, u prvom redu sa Srbijom, s kojom je 1906. izbio carinski rat.[97] Ponovni početak politike visoke carinske zaštite vodio je izoliranju pojedinih nacionalnih privreda i u zemljama koje nisu imale vlastitu industriju potakao je njeno podizanje.[98]

U ocjeni značaja bosansko-turskog željezničkog priključka Aehrenthal se pozvao na ocjene date na zajedničkoj ministarskoj konferenciji od 2. oktobra 1900. Ponovio je da će bosansko-turski priključak pojačati uticaj Dvojne monarhije na Balkanu, spriječiti ujedinjenje Srbije i Crne Gore i omogućiti po potrebi prebacivanje austrougarskih trupa na bilo koje mjesto u Staroj Srbiji.[99] Uz to je posebno naglasio da je neosnovan strah da će pruga Brod – Uvac – Mitrovica odvratiti zapadnoevropski saobraćaj koji ide na Solun željezničkom linijom Beč – Budimpešta – Beograd, budući da će nova pruga biti uzana i duža. Stoga neće moći doći u obzir kao svjetska magistrala i konkurent postojećoj saobraćajnoj vezi Zapadne Evrope sa Solunom.[100] Također, Aehrenthal je u noti od 7. septembra 1907. godine predsjednicima obiju vlada ukazao „u interesu ispravne procjene situacije" na to da je uspostavljanje željezničkog priključka Uvac – Mitrovica, prije svega, austrougarski politički i vojni, a samo u ograničenoj mjeri i privredni interes. Što se tiče balkanskih država, priključak ih nikako nije mogao zadovoljiti.[101]

[93] ABH ZMF Pr BH Nr 124/1907.
[94] Ibidem.
[95] Ibidem.
[96] AVAW Pr Nr 1270/ MP 1907.
[97] Vidi Ђорђевић 1962, 95 i d.
[98] Werner 1949, 438-439.
[99] Kao napomena 61 i 96.
[100] Kao napomena 96.
[101] Predsjednicima vlada Austrije i Ugarske 7. 9. 1907, ABH PrBH Nr 1051/1907 (prepis).

Konstatirajući austrougarski neuspjeh u širenju vlastitog uticaja na crnogorskoj i albanskoj obali, Aehrenthal je planirao produženje pruge iz Hercegovine prema Kotoru, a odatle na luku Bar i Skadar. Koncesija za gradnju pruge od Skadra do Medue trebala je spriječiti da gradnja ove pruge dođe u tuđe ruke, kao i krajnja tačka austrougarske interesne sfere. Svrha uspostavljanja kopnene veze između Dalmacije, Crne Gore i Skadra bila je, po Aehrenthalu, da se izvojuje prednost u odnosu prema Italiji, koja je upućena samo na vezu preko mora.[102] O ovom pitanju suprotstavili su svoja mišljenja Aehrenthal i predsjednik austrijske vlade Wladimir von Beck, koji je bio protiv gradnje pruge Bar – Skadar, jer bi to po njemu bilo više u interesu Italije. On se zalagao za prugu Medua – Skadar, smatrajući da bi ona bolje služila dalmatinskom brodarstvu nego kopnena veza Bar – Skadar. Isticao je da postoji plan uskotračne pruge Boka – Sutomore, koja bi se onda povezala s Barom.[103] Docnije se odustalo od ovog plana, koji je 1908. godine zamijenjen planom produženja dalmatinske normalnotračne pruge kroz Crnu Goru i sjevernu Albaniju do Bitolja.

Aehrenthal je smatrao da balkanskim zemljama, koje su srednjoevropskom carinskom politikom natjerane da traže izlaz na more, treba ponuditi tranzitni saobraćaj preko austrougarske teritorije do jedne dalmatinske luke. Ovo bi se ostvarilo realizacijom bosansko-srpskog priključka, tj. gradnjom pruge Užice – Vardište. To je trebalo postići u trgovinskim pregovorima sa Srbijom, čiji se izvoz oslobodio zavisnosti od pijaca Monarhije. Aehrenthal je smatrao da bi u austrougarskom interesu bilo da se srpski izvoz usmjeri preko Bosne i Hercegovine. On nije mislio da će se time moći trajno spriječiti izgradnja željezničke transverzale iz unutrašnjih balkanskih zemalja s Jadranom, tzv. slavenske transverzale. Vjerovao je da se mogu znatnije revidirati šanse njenog ostvarenja, čemu je trebalo da posluži bosansko-srpski željeznički priključak. Smatrao je, ako Austro-Ugarska uspije u bližoj budućnosti ostvariti oba priključka i projekat bosansko-srpske transverzalne željeznice, da ona može s izvjesnom smirenošću gledati na budući razvoj događaja na Balkanu. Zato je tražio puno angažiranje pozicije i uticaja Monarhije kao velesile.[104]

Nekoliko mjeseci prije dovršenja istočne pruge, krajem marta 1906. godine, Trgovačka i obrtnička komora Donje Austrije molila je tadanjeg ministra vanjskih poslova Goluchowskog da u pregovorima sa Srbijom tretira ovo pitanje, kako bi Srbija preuzela obavezu da uspostavi željezničku vezu Vardište – Užice – Kruševac – Stalać, a da joj se kao naknada prizna tretman najvećeg povlašćenja na bosanskohercegovačkim željeznicama i eventualno naročite povlastice u veterinarskom postupku za stočne pošiljke.[105] Ovo mišljenje Trgovačke i obrtničke komore podržalo je Zajedničko ministarstvo finansija, ocjenjujući da njegova realizacija može Bosni i Hercegovini donijeti privredne i političke koristi, kao i Austrijsko ministarstvo željeznica, dajući mu tada ocjenu hitne poželjnosti sa stanovišta austrijske industrije.[106] Iz ovog ministarstva docnije su se mogla čuti i drugačija mišljenja.

U vezi s Burianovom notom o priključku bosanskohercegovačkih željeznica na srpsku i tursku željezničku mrežu, Ministarstvo rata Monarhije zauzelo je stanovište smatrajući da je linija Uvac – Mitrovica „od izvanredne vojne vrijednosti" i da je vojno „posebno potrebna". Bosansko-srpski priključak je po tadanjoj ocjeni Ministarstva rata „bio u velikoj mjeri vojno poželjan" kada se izgradi linija Bugojno – Aržano i poveže sa Splitom, kao i pruga Jajce – Banja Luka. Isto mišljenje bilo je i u vojnoj kancelariji cara, gdje su smatrali da bi se izgradnja pruge Doboj – Šamac mogla privremeno odgoditi, jer se po zakonu iz 1902. godine ova pruga trebala graditi istovremeno s uskotračnom prugom Bugojno – Aržano.[107]

Obje vlade Monarhije i svi zajednički ministri dali su punu podršku Aehrenthalovom projektu željezničke linije Uvac – Mitrovica. Jedino

[102] Ibidem, i kao napomena 96.

[103] Resume über die am 10. Juli 1907 im Ministerium des Aeussern in Wien.... stattgehabten Besprechung bezüglich der öster.-ungar. verkehrspolitischen Projekte auf der Balkanhalbinsel, ABH ZMF PrBH Nr 910/1907.

[104] Kao napomena 96, up. Ђорђевић 1962, 116-117.

[105] Handels und Gewerbskammer für Erzherztogstum Österreich unter der Enns Ministarstvu vanjskih poslova, Beč 30. 3. 1906. HHStA Adm, Reg. F19/18. Türkei 9.

[106] Zajedničko ministarstvo finansija Ministarstvu spoljnih poslova 6. 4. 1906. i austrijsko Ministarstvo željeznica Ministarstvu spoljnjih poslova 6. 5. 1906. HHStA Adm. Reg. F19/18, Türkei 9.

[107] Ministarstvo rata Zajedničkom ministarstvu finansija 1. 5. 1907. ABH PrBH 483/1907; KA MKSM Nr 1221 ex 1907.

je zastupnik Austrijskog ministarstva željeznica na konferenciji održanoj u ovom ministarstvu 22. i 22. oktobra 1907. godine izjavio da postoje austrijske ozbiljne zamjerke ovom projektu, ali o njima nije bio ovlašten govoriti. Također, i na konferenciji u istom ministarstvu 26. februara 1908. godine pomenuto je da je priključak kod Uvca za Ugarsku vrlo vrijedan, ali da je pod određenim okolnostima čak i štetan za Cislajtaniju, mada se to može lako otkloniti.[108] Međutim, problem priključka bosanskih na turske željeznice nije se pojavio u odnosima između Austrije i Ugarske u razdoblju od 1907. do 1908, ali je zato pitanje bosansko-srpskog priključka i transverzale kroz Bosnu dovelo do ozbiljnih razmimoilaženja među vodećim ličnostima Monarhije.

Još se Ugarsko ministarstvo trgovine, u vezi s inicijativom Bečke trgovačke i obrtničke komore u pismu Goluchowskom 1. maja 1906. godine, izjasnilo protiv bosansko-srpskog priključka kao štetnog po interese Ugarske. Saobraćaj Srbije koji je išao isključivo preko Ugarske, dijelom preko Budimpešte, a dijelom preko Rijeke, bio bi izgradnjom bosansko-srpske veze znatnim dijelom okrenut od ugarskih državnih željeznica. Ustupci da se on osigura bili bi za Ugarsku štetni. Ni sa stanovišta interesa Austrije, po ovom mišljenju, ne bi bilo vrijedno podnositi žrtve. Stoga je ugarska vlada bila uporno protiv toga da se u trgovinskim ugovorima sa Srbijom pokreće ovo pitanje,[109] pa ono u pregovorima sa Srbijom nije do 1908. ni tretirano.

Kad je Aehrenthalov projekt spoja srpskih s bosanskim željeznicama i uspostave transverzale gradnjom pruge Bugojno – Aržano – Dugopolje došao na dnevni red sastanka zajedničkih ministara i predsjednika obiju vlada 10. jula 1907, nije naišao na nepodijeljenu saglasnost. Oba predsjednika vlada bila su protiv toga da se to pitanje uvlači u pregovore sa Srbijom. Drukčiji izgledi na uspjeh bili bi ako bi taj projekt sama Srbija nabacila. Predsjednik ugarske vlade Wekerle je naglasio da ugarska vlada nema interesa za priključak kod Vardišta kako iz strateških, tako i iz saobraćajno-privrednih razloga, jer će se tranzitni saobraćaj s Balkana, umjesto preko Ugarske, okrenuti preko Bosne i Dalmacije. Ako pak Srbija izgradi prugu do granice, priključak se ne bi mogao odbiti.[110] Ugarska vlada je ostala pri svom negativnom stavu u pogledu srpsko-bosanskog priključka i tek će u doba aneksione krize iz taktičkih razloga izmijeniti svoj stav.

Zanimljivo je da na pomenutom sastanku od 10. jula 1907. zajednički ministar finansija Burian izjavio da, zbog kraćih veza s Dalmacijom, pruga Bugojno – Aržano ne bi imala vrijednost za Bosnu. Ona bi samo smanjivala prihod ostalih zemaljskih željeznica. Tada za Buriana ni pruga Šamac – Doboj nije odgovarala potrebama Bosne, jer će štetiti liniji Bosanski Brod – Doboj. Obje pomenute pruge, smatrao je Burian, ne bi se mogle graditi iz bosanskih zemaljskih sredstava, s obzirom na stanje zemaljskog budžeta. Ovi stavovi razlikovali su se od Kállayeve politike krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Prihvaćen je zaključak da austrijska i ugarska vlada slobodno mogu svojim sredstvima graditi ove željeznice. U pogledu bosansko-srpskog priključka, čiji je on bio vatreni zagovornik, Burian je predlagao izlazak transverzale na Gruž i Metković. Imao je u vidu da bi se Metković mogao povezati s lukom Klek i naglašavao je da bi Klek mogao postati povoljna izlazna tačka na Jadranu. Posebno je istakao da bi veza bosanskih sa srpskim linijama bila za Bosnu vrlo korisna u privrednom pogledu. Međutim, naišao je na odbijajuće držanje Wekerlea, koji je tada rekao da Ugarska nema interesa čak ni za gradnju pruge Doboj – Šamac, jer bi željeni cilj lakše mogla postići izgradnjom direktne veze od Pečuja do Broda.[111]

Aehrenthal je uporno nastojao uvjeriti ugarsku vladu da će tranzit preko Bosne biti samo onaj koji u datoj situaciji ne može preko Ugarske, jer je u ograničenoj mjeri dopušten za tranzit stoke ili, pak, kad je u pitanju žito, traži jeftiniji put. Nastojao je pokazati prednosti direktne veze uz pomoć uskotračne željeznice područja donjeg Dunava i dalmatinskih luka, koje bi preuzele dio eksporta iz Rumunije i Bugarske. Veća udaljenost po njemu bi se nadoknađivala sigurnijim prevozom i boljom organizacijom dalmatinskih ruta, bliskim evropskom tržištu.[112]

[108] HHStA Adm. Reg. F19/18, Serbien 3, Nr 21260 / I HP i Nr 22580 / HP.

[109] Ugarsko ministarstvo trgovine Goluchowskom 1. 5. 1906. HHStA Adm. Reg. F19/18, Türkei 9.

[110] Kao napomena 103. O problematici spoja bosanskih željeznica sa srpskim i izlaza na luku u Dalmaciji up. Mechtler 1971, 190-192.

[111] Ibidem.

[112] Aehrenthal predsjedniku austrijske i ugarske vlade 7. 9. 1907. (prepis), ABH ZMF Pr 1051/1907.

Međutim, u pogledu izlazne luke bosanske transverzale u Dalmaciji javila su se različita i kontradiktorna mišljenja. Zajednički ministar finansija i ministar vanjskih poslova bili su za to da se bosanska trasverzala ne završava u Splitu, jer je trebalo u Bosni i Hercegovini izgraditi prugu Bugojno – Aržano i povezati je u Dalmaciji sa Splitom. Međutim, Ministarstvo željeznica Austrije zastupalo je stanovište da se linija Metković – Klek ne može izgraditi prije uskotračne pruge Bugojno – Aržano – Split. To je bilo motivirano finansijskim i posebnim političkim razlozima, pozivajući se na želje i raspoloženje stanovnika Dalmacije.[113] Očekivano je protivljenje dalmatinskih poslanika izlazu trasverzale na Metković, za što su se izjašnjavali Burian i Aehrenthal. Kako Metković nije bio na moru, i Aehrenthal je, kao i Burian, zagovarao produženje pruge do Kleka. Po Aehrenthalovom mišljenju iz marta 1908. godine riječ je bila o relativno malim troškovima.[114] Međutim, on je krajem 1908. godine ocijenio da bi bilo skupo uređenje luke Klek, pa se orijentirao na Gruž kao na izlaznu luku. Smatrajući da bi saobraćaj od istočne granice preko Sarajeva i Mostara, zbog zupčanice preko Ivan planine, doveo do znatnog poskupljenja prometa, kao alternativu je imao u vidu izgradnju željezničke linije od Ustiprače preko Foče – Gacka – Bileće i Trebinja do Gruža, kraće za 130 km od veze preko Sarajeva i Mostara.[115]

Usprkos protivljenju Ugarske bosansko-srpskom željezničkom spoju, Aehrenthal je tokom 1908. forsirao da realizira izlazak Srbije na more pod austrougarskom kontrolom. Kad se pak u aneksionoj krizi postavilo pitanje kompenzacija za priznanje aneksije od Srbije, Aehrenthal je ponovo oživio svoj željeznički projekt u namjeri da Srbiji ponudi „fikciju slobodne veze s morem", koja bi joj izgledala korisnija od dunavsko-jadranske magistrale.[116] Aehrenthalov program ekonomskih kompenzacija podnesen Srbiji 3. marta 1909. godine, koji su odobrile obje vlade Monarhije, sadržavao je uz ostalo i odredbu: „Gotovost Austro-Ugarske da pusti tranzit agrarnih i industrijskih proizvoda Srbije preko Mokre Gore, Vardišta, Sarajeva i Mostara do jednog pristaništa na Jadranu i u tu svrhu potpiše željezničku konvenciju sa Srbijom." Međutim, ovaj program nije imao nikakvih izgleda da postigne svoj cilj.[117] Karakteristično je da se u programu kompenzacija ne navodi naziv izlazne dalmatinske luke u kojoj bi se završavala bosansko-srpska transverzala. To pokazuje da je ona i dalje ostala problematična, kao i cijeli projekat, koji u doba balkanskih ratova postaje ponovo aktuelan.

Izgubivši ekonomski rat sa Srbijom, Aehrenthal je pribjegao saobraćajnom ratu i preduzeo korake da realizira svoj plan saobraćajne politike povezivanja s turskim željeznicama. Nakon što je zatražio koncesiju od Porte, obećavajući uzdržljivost u pitanju reformi u Makedoniji, on je na zasjedanju Ugarske delegacije 27. januara 1908. godine u Budumpešti objavio svoj željeznički plan. Pri tome je pobjedonosno akcentirao značenje nove veze sa Solunom „kao najkraćeg puta iz centralne Evrope za Egipat i Indiju". To je bilo suprotno njegovoj ocjeni važnosti ove pruge koju je ranije iznosio pro foro interno. Svoj plan je uvio u opće fraze približavanja „srcima balkanskih naroda". Da bi umirio Srbiju, formalno je prihvatio njene željezničke planove i ponudio joj krajem februara 1908. saobraćajni spoj Užice – Vardište. U Monarhiji je Aehrenthalov istup naišao na oduševljen prijem, naročito u austrijskim trgovačkim krugovima, ali je izazvao jedinstveno oštro reagiranje u evropskim zemljama koje su bile članice Antante i onim koje će joj se docnije pridružiti. Aehrethalov projekt produbio je sukob sa Srbijom, učino kraj austro-ruskoj saradnji na Balkanu i reformnoj akciji u Makedoniji. Austrougarskoj saobraćajnoj ofanzivi, koju je podržavala Njemačka, suprotstavili su Rusija i Francuska zajedno s Italijom i Srbijom projekt jadranske željeznice. Na sastanku u Parizu krajem jula 1908. godine usvojen je plan njene trase od Merdara do Medue. Međutim, u zaoštrenom sukobu između antagonističkih velesila, razvoj događaja izazvan Mladoturskom revolucijom, a zatim i aneksija Bosne i Hercegovine potisnuli su privremeno s dnevnog reda željezničke projekte na Balkanu.[118]

[113] Resume über die am 26 Februar 1908 im k.k. Eisenbahnministerium abgehaltene Konferenz.... HHStA Adm. Reg. F19/18, Serbien 3.

[114] Aehrenthal predsjedniku austrijske vlade Becku 25. 3. 1908. HHStA Adm. Reg. F 19/18, Serbien 3.

[115] Aehrenthal Bienerthu i Wekerleu 10. 12. 1908. HHStA Adm. Reg. F 19/18, Serbien 3.

[116] Ibidem.

[117] Ђорђевић 1962, 554.

[118] Vidi Ђорђевић 1956, 11-28; Isti 1957, 226 i d.; Lange 1919, 1102-1104.

* * *

Kako zbog općih unutrašnjih i vanjskih političkih razloga, tako i s obzirom na svoje specijalne privredne interese, Austro-Ugarska je budnim očima posmatrala razvoj situacije na Balkanu pred početak rata balkanskih država protiv Turske. U vezi s italijansko-turskim ratom i opasnosti od akcije balkanskih država, ministar inostranih poslova Austro-Ugarske grof Berchtold je na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća 8. i 9. jula 1912. godine zastupao gledište da bi u slučaju izbijanja balkanskog sukoba Monarhija morala povećati broj trupa na granici kako bi mogla nastupiti kao faktor sile i na taj način spriječiti da se bez njenog pitanja donose odluke o najbližim područjima za njenu privrednu ekspanziju.[119]

Inače, u doba privredne konjukture pred izbijanje balkanske krize, tripolitanski rat je pobudio u austrijskim poslovnim krugovima želje da se italijanski poduhvat iskoristi kako bi se bez žrtava i uspješnije od Italije proširila sopstvena interesna sfera. Tako se početkom 1912. godine, prilikom pregovora o angažovanju Wiener-Bankvereina u realizaciji jednog programa podizanja industrije u Bosni, pojavila megalomanska ideja da austrijski kapital svoju akciju proširi iz Bosne na Albaniju i Makedoniju i da ih s njihovim velikim šumarskim i mineralnim bogatstvima „privredno okupira".[120]

Koliko su se ove težnje kapitalističkih krugova podudarale sa spoljno-političkim ciljevima Monarhije najbolje ilustruje izlaganje grofa Berchtolda o problemima austrougarske spoljne politike početkom 1912. godine u audijenciji kod cara, neposredno prije nego što je imenovan za ministra spoljnih poslova. Berchtold je tom prilikom istakao da Austro-Ugarskoj ostaje samo Balkansko poluostrvo kao sfera djelovanja i da njegov zapadni dio Monarhija mora posmatrati kao svoju uticajnu sferu. On je smatrao da će zadatak austrougarske diplomacije biti da odvrati tuđe aspiracije od ovih područja i osigura na njima privrednu prevlast Austro-Ugarske.[121]

Međutim, ekonomski odnosi razvijali su se do tada suprotno pomenutim željama austrijskog kapitala. Austro-italijanski sukob oko prevlasti na Jadranu doveo je u prvoj deceniji XX vijeka do opadanja ekonomskog uticaja Monarhije u Albaniji u korist Italije. Aneksijom Bosne i Hercegovine i ukidanjem čl. 29. Berlinskog ugovora Crna Gora se oslobodila pomorskog policijskog nadzora koji je vršila Austro-Ugarska u barskoj luci i duž cijele crnogorske obale. To je pored ostalog pogodovalo tome da se Italija trgovinski približila i Crnoj Gori, kao i ostalim balkanskim zemljama. Uvoz iz Italije pred Prvi balkanski rat bio je u stalnom porastu. S druge strane, u Makedoniji je upravo posljednjih godina osmanske vladavine francuski kapital vrlo uspješno potiskivao austrijski u oblastima koje će docnije pripasti Srbiji.[122]

Izbijanje balkanskog rata i njegov iznenađujući tok za velesile prisilio je i diplomaciju Monarhije da napusti politiku održanja status quo-a na Balkanu. Ona je, kao što je poznato, bila zamijenjena austrougarskom politikom traženja dalekosežnih kompenzacija na ekonomskom polju od Srbije i Crne Gore za priznanje njihovog teritorijalnog proširenja, uz istovremeno najodlučnije protivljenje pretenzijama Srbije na sjevernu Albaniju i njen teritorijalni izlaz na Jadransko more. Ovom politikom trebalo je da se donekle paraliziraju rezultati pobjeda balkanskih saveznika, koji su pogađali vitalne političke, strateške i privredne interese Austro-Ugarske.

Eksponenti „ratne stranke", čiju su okosnicu činili najviši vojni krugovi, smatrali su za conditio sine qua non održanja Monarhije kao velesile uključenje susjednih slavenskih država u sferu uticaja Austro-Ugarske i likvidiranje njihove političke samostalnosti. Kao prvi korak u tom smislu trebalo je da posluži sklapanje s njima carinske unije i zaključenje vojnih konvencija.[123] „Ratna stranka" je posebno u toku balkanske krize, kao i ranije, insistirala na neophodnosti oružanog obračuna sa Srbijom u cilju radikalnog rješenja jugoslavenskog pitanja. Zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine general Oskar Potiorek zastupao je pak stanovište da bi već radi ostvarenja carinskog saveza sa Srbijom i Crnom Gorom trebalo povesti rat.[124]

[119] Gemeinsame Ministerratesprotokolle GMKPZ 494 od 8. i 9. jula 1912, HHStA PA XL Interna 310; Up. Hantsch 1963, 281.

[120] Benzian Bilinskom 21. 3. 1912. ABH Priv. Reg. Nr. 104/1912.

[121] Hantsch 1963, 244.

[122] Sosnosky 1914a, 257, 258; Димитријевић 1913, 114-115; Алексић-Пејковић 1965, 295.

[123] ÖUA IV. Nr. 3869; Conrad 1922; Ћоровић 1936, 371, 372, 391.

[124] Baernreither 1928, 165, 182; Kapidžić 1962, 14-17.

Međutim, ideja carinske unije oživjela je tada i na bečkom Ballhausplatzu u okviru zahtjeva za ekonomskim kompenzacijama i osiguranju privrednih interesa Austro-Ugarske na Balkanu.[125] Za carinski savez sa Srbijom i Crnom Gorom, a također i Bugarskom, zalagali su se uticajni austrijski politički i privredni krugovi. Pristalice carinskog saveza bili su istaknuti austrijski političari J. Redlich i J. M. Baernreither,[126] pobornici rješavanja jugoslovenskog pitanja unutar Monarhije, a Baernreither posebno i politike sporazumijevanja i pomirljivog odnosa prema Srbiji. I vođe češke opozicije T. G. Masarik i K. Kramař, kao i njemački liberalni političari koji su radili na ublažavanju zategnutosti između Monarhije i Srbije predlagali su da se prihvate zahtjevi za stvaranje uske ekonomske zajednice Monarhije s balkanskim državama.[127]

U literaturi se inače općenito ističe kako su zahtjevi finansijera i industrijalaca uticali na spoljno-politički kurs austrougarske diplomacije i planove militarista pred Prvi svjetski rat. Pritom se ukazuje na svojevrsno stapanje stare militarističko-dinastičke tradicije s imperijalističkim tendencijama nove epohe.[128] U prilici smo da na osnovu jednog memoranduma industrijskih korporacija Austro-Ugarske konkretno ukažemo na to kako su iza, inače potpuno nerealne zamisli za sklapanje carinske unije Monarhije s balkanskim državama u 1912. godini, stajali vodeći austrijski industrijski krugovi, koji su bili i stvarni inicijatori izvjesnih koraka austrougarske diplomacije preduzetih u tom pravcu. Austrijski industrijalci osobito su strahovali od gubitka tržišta na ranijim područjima evropske Turske, ali su istovremeno bez osjećaja za realnost smatrali da je došao momenat kada će moći prilikom reguliranja odnosa na Balkanu nakon okončanja rata ne samo sačuvati postojeće tržište nego ga i bitno proširiti.[129]

U jesen 1912. godine Stalni odbor tri centralna industrijska udruženja, koji je predstavljao Savez austrijskih industrijalaca, Industrijski klub i Centralno udruženje industrijalaca Austrije, tražio je u jednom opsežnom memorandumu od grofa Berchtolda da austrougarska diplomacija izdjejstvuje stvaranje carinske unije sa Srbijom i Bugarskom. Izražavajući neophodnost proširenja tržišta za austrijsku industriju, oni su ujedno priznavali njenu potpunu inferiornost u odnosu na nadmoćnu konkurenciju evropskih industrijskih velesila i isticali da ugovor s najvećim povlašćenjem njoj ne pruža nikakvu zaštitu na tržištima Balkana.[130] Predstavnici austrijske industrije smatrali su da samo proširenje tržišta, na koje oni mogu nastupati pod naročitim uslovima prednosti, može osigurati osnovu za bolje korištenje industrijskih kapaciteta i specijalizaciju proizvodnje. Pri tome, oni su podvrgli oštroj kritici politiku visoke agrarne zaštite u Monarhiji kao suprotnu interesima industrije i privrednog razvitka u cjelini.[131] Za razliku od drugih imperijalističkih zemalja, izvoz kapitala iz Austro-Ugarske javljao se najviše u obliku izvoza robe i kreditiranja trgovine.

U memorandumu se posebno zahtijevalo takvo reguliranje saobraćajnih odnosa sa Srbijom i izgradnja novih saobraćajnica koje će omogućiti da austrijska roba koristi prednosti geografskog položaja prema ostalim industrijskim državama i najbližim kontinentalnim putem dobije pristup bivšem turskom teritoriju. Posebno je tražena izgradnja jedne bliže veze austrijskih željeznica s Makedonijom i trajno osiguranje tarifnih pogodnosti za austrijski eksport i import.[132] Ovi zahtjevi naći će svoje odgovarajuće mjesto docnije u balkanskom željezničkom programu Austro-Ugarske.

Kao svoj krajnji cilj autori memoranduma označili su privredno prožimanje Balkana od strane Monarhije i stvaranje jednog zatvorenog privrednog prostora u kome bi nesmetano dominirala i razvijala se austrijska industrija osiguravši tržište, sirovine i proizvodnju potrebnih životnih namirnica.[133] Ovo je, međutim, bila iluzorna zamisao i njena realizacija bila je nemoguća već s obzirom na postojeće unutrašnjopolitičke i ekonomske odnose u Monarhiji i otpor zemljoposjedničkih krugova, osobito u Ugarskoj. Ona je također bila neprihvatljiva za Srbiju i ostale

[125] Ћоровић 1936, 376-397; Ђорђевић 1956a, 28-30; Hantsch 1963, 323-338;
[126] Baernreither 1928, 168; Redlich 1953, 167.
[127] Ђорђевић 1956a, 33, 106-107; Hantsch 1963, 369-372.
[128] Vidi Winogradov / Pissarev 1965, 13-14.
[129] Der ständige Ausschus der drei zentralen industriallen Verbände Bertcholdu, kopija upućena Bilinskom u novembru 1912. i zavedena u protokol Zajedničkog ministarstva finansija 23. XI 1912, ABH ZMF Pr BH Nr. 1752/1912.
[130] Ibidem.
[131] Ibidem.
[132] Ibidem
[133] Ibidem.

balkanske i evropske zemlje. Ozbiljne rezerve u pogledu mogućnosti realizacije ove ideje izražavale su i njene pristalice među austrijskim političarima, pa je Monarhija svoje zahtjeve pokušala da unekoliko reducira. Na to je uticao i stav Njemačke kao glavnog konkurenta Austro-Ugarske u srpskoj trgovini. Oficijelna njemačka politika bila je općenito suzdržljiva, ali ni Njemačka, kao ni ostale države nije bila saglasna da Austro-Ugarska dobije privilegirani položaj u trgovini sa Srbijom. To je uticalo da se Bertchold u drugoj polovini novembra 1912. godine orijentirao na obnavljanje trgovinskog ugovora sa Srbijom iz 1908. godine. U početku se težilo samo carinskoj uniji s Crnom Gorom, ali se od toga odustalo želeći zaključiti trgovinske ugovore s balkanskim zemljama na bazi najvećeg povlašćenja.[134]

Na platformi, koja je sporazumno utvrđena između ministra vanjskih poslova i predsjednika austrijske i ugarske vlade u novembru 1912. godine, nastao je početkom 1913. godine, kao rezultat dugotrajnih komisijskih savjetovanja, jedan detaljizirani „Program za privredne sporazume s balkanskim državama". Međutim, on je tek po raščišćavanju preostalih razlika u gledištima između austrijske i ugarske vlade mogao u nešto izmijenjenom obliku biti konačno utvrđen i usvojen na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća 16. i 17. februara 1913. godine.[135] Međutim, ni tada nisu mogli biti uklonjeni svi uzroci za pojavu nesuglasica između pojedinih uticajnih faktora u Monarhiji.

Najvažnije mjesto u ovom Programu pripadalo je željezničkoj politici koja je imala da posluži kao osnovni faktor privredne penetracije i političkog uticaja Monarhije na Balkanu nakon dubokih političkih promjena koje su rezultirale iz poraza Turske. Već na samom početku balkanskog rata na Ballhausplatzu se smatralo da zaposjedanje Sandžaka, kao izlazne kapije za austrougarsku privrednu ekspanziju, od strane Srbije i Crne Gore može da se za Monarhiju donekle kompenzira odgovarajućim saobraćajno-političkim sporazumima.[136]

Uskoro potom, kao što je poznato, aktualizirani su pojedini stari austrougarski planovi o gradnji pojedinih željezničkih pruga na Balkanu. Najprije, u nastojanju da se spriječi teritorijalni izlaz Srbije na Jadransko more i njen eksport učini zavisnim od Monarhije, oživljena je u austrougarskom Ministarstvu inostranih poslova ideja bosanske transverzale, koja bi gradnjom kraće pruge na srpskom teritoriju (Užice – Vardište) omogućila Srbiji pristup na Jadran preko dalmatinskih luka.[137] Međutim, u Berchtoldovim političkim kombinacijama pominje se sredinom decembra 1912. godine ponovo gradnja srpskodunavsko-jadranske željezničke pruge.[138] Početkom novembra 1912. godine J. Redlich je s obzirom na austrougarske političke interese u Albaniji ukazivao Berchtoldu na potrebu željezničke veze Dalmacije s Dračom, koja bi se odatle produžila do Bitolja.[139] Zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine, general O. Potiorek, jedan od najizrazitijih predstavnika agresivnog militarističkog kursa, izlažući svoje poglede na uređenje odnosa s balkanskim susjedima, iznio je početkom januara 1913. godine zahtjev za gradnju niza priključnih pruga na bosansku željezničku mrežu (1. Užice – Vardište, 2. od Bijeljine – Janje preko Valjeva do spoja s prugom u dolini Morave, 3. od Sarajeva do priključka na orijentalnu željeznicu Mitrovica – Solun, 4. od Trebinja ili Konjica preko Nikšića i Podgorice do Skadra), kao i općenito svoje prijedloge u pogledu željezničke i saobraćajne politike na Balkanu.[140]

Programom usvojenim 17. februara 1913.[141] na prvom mjestu je bilo predviđeno da se principijelno utvrdi pravo Austro-Ugarske da izgradi i eksploatira tri željezničke linije putem društva koga će ona označiti uz osiguranje svog odgovarajućeg uticaja na formiranje tarifa. To su bile pruge kojima je iz političkih razloga austrougarsko Ministarstvo inostranih poslova pridavalo veliki značaj: 1. Linija kroz Crnu Goru i Albaniju do priključka na grčku željezničku mrežu uz obavezu Grčke na izgradnju potrebnih priključaka; 2. Sandžačka pruga, Uvac – Mitrovica ili druga

[134] Löding 1969, 40-47.

[135] Gemeinsamen Ministerratesprotokolle GMKPZ 503, Beilage 5, HHStA PA XL interna K. 311. O nastanku "Programa za privredne sporazume sa balkanskim državama" i prethodno vođenim diskusijama vidi: Löding 1969, 40-47.

[136] ÖUA IV. Nr. 4118; Vidi Ћоровић 1936, 376-379; Uebersberger 1958, 88.

[137] ÖUA IV. Nr. 4170, 4317, 4351; Ћоровић 1936, 380, 391; Ђорђевић 1956, 20-21.

[138] ÖUA V. Nr. 4924

[139] Redlich 1953, 167.

[140] Kapidžić 1962, 15-16, 40-43.

[141] Gemeinsamen Ministerratesprotokolle GMKPZ 504, Beilage 5, HHStA PA XL Interna K. 311.

podesna veza između bosanske i orijentalne željezničke mreže; 3. Produženje željezničke pruge od Bitolja prema Jadranskom moru.

Za slučaj da Austro-Ugarskoj pođe za rukom da kupovinom akcija orijentalnih željeznica ostvari kontrolu nad njima, u Programu je bilo predviđeno očuvanje prava na eksploataciju linija Mitrovica – Solun i Solun – Bitolj u korist postojećeg društva ili društva koga će odrediti austrougarska vlada. U protivnom, trebalo je na drugi način osigurati uticaj na formiranje tarifa u austrougarskom saobraćaju sa Solunom na cijeloj budućoj ruti Uvac – Mitrovica – Solun, kao i na liniji od Jadrana preko Bitolja do Soluna. Program, međutim, nije uopće prejudicirao odluke vlada obiju država Monarhije o direktnom ili indirektnom učešću u finansiranju gradnje novih pruga. U pogledu samog Soluna, Austro-Ugarska je u program postavila sebi za cilj da se on, bez obzira na to kojoj će držati pripasti, proglasi za slobodnu luku u kojoj bi Monarhija trebala da ima odlučujući uticaj.

Programom je dalje bilo predviđeno da Austro-Ugarska vrši uticaj na što skoriju gradnju: 1. Željezničkog priključka Užice – Vardište; 2. Stvaranje nove veze Monarhije s Carigradom i Solunom kroz Rumuniju i Bugarsku, koje su već duže vremena vodile međusobne pregovore o uspostavljanju novog željezničkog priključka preko Dunava; preko njega Austro-Ugarska je mogla da dobije jednu drugu istočnu željezničku vezu sa Solunom i Carigradom nezavisnu od srpskih željeznica; 3. Uspostavljanje priključka od grčkih željeznica do linije Skoplje-Solun.

Istovremeno se u Programu Austro-Ugarska saglašavala s gradnjom srpske dunavsko-jadranske željeznice s ishodištem u jednoj albanskoj luci na Jadranu, kao i s osiguranjem za Srbiju jednog slobodnog područja u izlaznoj luci. Međutim, paralelno s tim imalo se u vidu preduzimanje niza mjera saobraćajne politike koje su trebale paralizirati negativan uticaj kako jadranske željeznice tako i eventualno drugih željezničkih pruga koje bi bile suprotne austrougarskim saobraćajnim interesima.[142]

Cijelom Programu dale su snažan pečat koncepcije grofa Berchtolda, koji je željeznicama namijenio ulogu posebnog spoljno-političkog instrumenta. Berchtold je sebi postavio zadatak da politički i privredni uticaj Monarhije u balkanskim državama održava i jača, dokle god je to moguće, upotrebom mirnih sredstava.[143]

Zanimljivo je da je, suprotno Berchtoldovim gledištima, austrijski ministar saobraćaja Forster smatrao da u saobraćajnom pogledu nema potrebe za jednom novom direktnom željezničkom linijom prema Solunu pod uticajem Monarhije preko Mitrovice, budući da je za Austro-Ugarsku kopneni saobraćaj sa Solunom u poređenju s pomorskim od manjeg značaja, a također i stoga što već postoji dobra željeznička veza preko Beograda. Svaki novi put bio bi duži nego onaj via Beograd, isticao je Forster. Osim toga, on nije preporučio da se protežira kopneni put prema Solunu, jer bi to imalo za posljedicu konkurenciju između egejskih i dalmatinskih luka, koje je austrijska vlada nastojala oživjeti srpskim tranzitom. Što se tiče ideje o izgradnji željezničke mreže na zapadnom Balkanu, Forster je držao da Austro-Ugarska nije tome dorasla s obzirom na problem finansiranja i neophodnost učešća stranog kapitala. Slično stanovište o tome zauzimao je i austrijski ministar finansija Zalezski. Austrijski ministar trgovine Schuster bio je mišljenja da put prema Solunu nema više isti značaj kao u vrijeme kad je postojala mogućnost da se osigura direktan tranzit preko jedinstvenog turskog teritorija. On je podvlačio da sada u prvi plan trgovinske politike austrijske vlade dolazi briga za prosperitet vlastitih luka.[144]

Ovakva stanovišta članova austrijske vlade, koja su se razlikovala od ambicioznih planova grofa Berchtolda i vojnih krugova, bila su dobrim dijelom uvjetovana kako njihovom ocjenom realnih finansijskih mogućnosti Monarhije tako i posebnim uglom gledanja na rješavanje teških unutrašnjih privrednih i političkih problema. Ona su se u suštini nadovezivala na koncepciju koju je još tokom pregovora o formuliranju Programa za privredne sporazume s balkanskim državama zastupalo Austrijsko ministarstvo željeznica, imajući prvenstveno u vidu uže neposredne austrijske saobraćajno-političke interese. U osnovi te koncepcije bio je pojačani austrijski interes za Dalmaciju i njeno povezivanje sa širim

[142] Ibidem; O mjerama u programu za zaštitu austrougarskih saobraćajnih interesa vidi: Juzbašić 1969, 444-449.

[143] Gemeinsamen Ministerratesprotokolle GMKPZ 504, od 21. 02. 2013, HHStA PA XL, Interna K. 311.

[144] Ibidem.

balkanskim zaleđem. Na to se nadovezivala ideja o izgradnji onih linija na Balkanu koje je trebalo da se priključe na bosanske željeznice. Međutim, pritom se imao u vidu određeni unutrašnjopolitički efekat, jer se smatralo da što više bosanska željeznička mreža bude dobijala na značenju za Austriju povezivanjem s planiranim željeznicama na Balkanu, to će austrijskoj vladi biti lakše da se u Parlamentu usvoji zakon o realizaciji programa gradnje novih željeznica u Bosni i Hercegovini.[145]

Austrijsko ministarstvo željeznica stavljalo je na prvo mjesto po važnosti gradnju priključne linije od Užica do Vardišta. Ministar Forster je smatrao da bi bosanska trasverzala od Srbije na Split možda postigla isto što u balkanskim državama žele postići s jadranskom. Pri tome se pozivao i na Bilinskog, koji se u svom željezničkom programu zalagao za uskotračnu prugu Bugojno – Aržano. Sa stanovišta produženja dalmatinsko-bosanskih željeznica, smatrala se veoma poželjnom i pruga duž obale Jadrana kroz crnogorski teritorij prema Skadru. Mada su austrijski ministri zauzimali negativan stav prema sandžačkoj željeznici, prilikom diskusije o Programu njena gradnja je s austrijske strane predlagana. Pri tome se predviđalo i eventualno umjereno finansijsko učešće Monarhije, mada je i tada ukazivano na opadanje značaja ove pruge zbog izmijenjenih političkih prilika.[146]

Problem tračne širine pruge Bugojno-Aržano, kao dijela transverzalne uskotračne linije od Vardišta na granici Srbije, preko Bosne do Splita bio je aktuelan u odnosima između Ministarstva rata s jedne strane i Zajedničkog ministarstva finansija i austrijskog Ministarstva željeznica s druge strane tokom 1912. i 1913. godine. Od sredine 1912. godine ministarstvo rata je insistiralo na tome da se pruga Bugojno – Aržano bezuslovno gradi kao normalna opravdavajući to vojnim interesima. Pri tome se pozivalo na iskustva u aneksionoj krizi kada se uskotračni kolosijek pokazao kao eklatantno nepodoban za masovne transporte. Ratno ministarstvo ukazivalo je na neophodnost normalne gradnje željeznice od Splita do bosanske željezničke mreže, koja je trebala da se izgradi. Ovo ministarstvo je imalo u vidu da je povezivanje normalne pruge Banja Luka – Jajce – Mostar s prostorom Split – Šibenik od značaja za mornaricu, nezavisno od gradnje pruge kroz Hrvatsku i uticaja Ugarske. Imalo je u vidu povezivanje i s planiranom normalnom prugom Knin – Metković, važnom za vojne transporte. Ratno ministarstvo je u pogledu dunavsko-jadranske željeznice preko Bosne vjerovalo da će se ona morati u najkraće vrijeme normalizirati. Nabačeno je i pitanje skupe i teške normalizacije istočne pruge Sarajevo – Uvac, smatrajući da to neće biti prepreka, jer je tada, u maju 1913. godine sandžačka pruga dobivala veći značaj, pa je kao velika prevozna linija trebala neophodno jedinstvenu tračnu širinu. Stoga je Ministarstvo rata zaključilo da je dvostruko važno da željeznička veza sa Splitom bude normalna ne samo u vojnom nego i u privrednom i trgovačkom pogledu.[147]

Na usvajanje bosanskohercegovačkog željezničkog programa, po kome bi se pruga Bugojno – Aržano izgradila kao uskotračna, austrijska štampa je uzbuđeno reagirala. Reakcija se, pored ostalog, odnosila kako na predviđeni normalni spoj samo do Mostara tako i što se smatralo da uskotračna pruga Bugojno – Aržano sprječava saobraćaj Monarhije preko Bosne za Split. Ova zakašnjela reakcija dovela je do odluke Bosanskog odbora austrijske delegacije od 20. 11. 1912, kojom se pozivala zajednička vlada da izgradi liniju Bugojno – Aržano kao normalnu ili bar na normalnoj trasi za buduću upotrebu.[148]

Zajednički ministar finansija Bilinski kao i austrijski ministar saobraćaja Forster smatrali su da saobraćajno-tehnički i interesi osiguranja srpskog eksporta na Jadranu preko Bosne diktiraju upotrebu uskog kolosjeka. Osim toga, normalizacija bi zahtijevala znatno veće troškove, a Ma-

[145] Forster Stürkghu 1. 02.1913. AVAW Präs Nr 553/MP ex 1913. O programu gradnje željeznica u Bosni i Hercegovini i problemima njegove realizacije, vidi: Hauptmann 1963, 119-137.

[146] Forster Stürkghu 1. 02. 1913. AVAW Präs Nr 553/MP ex 1913. Stellungsnahme des Eisenbanministeriums zu den vom Handelsministeriums angeregten Balkanfragen (Linienprogram).
Gradnja pruge Bugojno – Aržano, koja se trebala povezati sa Splitom, bila je predviđena u programu gradnje željeznica Bosne i Hercegovine ozakonjenim 1913. i 1914. godine, i za to su bila osigurana finansijska sredstva. Monarhija bi sudjelovala u pokriću 2/3 troškova. Međutim, izbijanje Prvog svjetskog rata osujetilo je realizaciju željezničkog programa, Hauptmann 1963, 121 i dalje.

[147] ABH PrBH 920, 983, 1084, 1369, 1381 iz 1912; 779, 829 iz 1913; Gemeinsamen Ministerratesprotokolle GMKPZ od 10. IX 1913, GMKPZ 509 HHStA PA XL Interna K. 311.

[148] Lange 1919, 112-114.

đari bi uz to tražili kompenzacije, što bi dovelo u opasnost cijeli željeznički program. Inače, normalizacija željezničke linije od Sarajeva na zapad bila bi izvedena tako da bude sačuvan uskotračni promet. Smatralo se da su vojni interesi dovoljno osigurani početkom gradnje ličke pruge, te linijom Banja Luka – Mostar predviđenom programom za izgradnju, a da ni uskotračna pruga Bugojno – Aržano nije u vojnom pogledu za potcijeniti. Program je bio usvojen u Saboru Bosne i Hercegovine 3. decembra 1912, a potom sankcioniran od vladara i ozakonjen 17. februara 1913. godine. Njegovo ozakonjenje predstojalo je i u Ugarskoj i u Austriji. U takvoj situaciji Bilinski i Forster zauzeli su stanovište da se pruga Bugojno – Aržano gradi kao uskotračna na trasi normalne lokalne pruge, izuzev 2 kilometra u 2 tunela koji će se graditi kao za normalnu prugu.[149]

Tako je izgledalo da je osigurana transverzalna linija iz Srbije preko Bosne za Jadran. Ona je bila duga i problematičnog karaktera, jer je prelazila preko dva planinska masiva, zupčanicom preko Komara i Makljena.

U odnosu na ostale željezničke projekte na Balkanu, austrijsko Ministarstvo željeznica zauzimalo je prilično rezerviran stav, osobito u pogledu učešća u finansiranju. Tako na primjer, iako se smatralo da je u austrijskom privrednom interesu produženje željezničke mreže Monarhije prema Albaniji, kako do priključka na projektovanu srpsku jadransku željeznicu tako i na željeznice koje treba da vode od albanske obale prema Grčkoj, ono je isticalo pretežan značaj intenzivnog brodskog saobraćaja pod isključivim austrijskim uticajem. Priznajući potrebu da Monarhija osigura određeni uticaj na prugu koja bi se gradila od obale Albanije u unutrašnjost prema Grčkoj, austrijsko Ministarstvo željeznica je, posebno s obzirom na tehničke teškoće gradnje, bilo protivno bilo kakvom austrougarskom finansijskom angažovanju. Ono nije preporučivalo ni da Monarhija jače insistira na gradnji željezničkih linija u Grčkoj, niti na uspostavljanju nove željezničke veze između Rumunije i Bugarske, da se ne bi izazvala negativna reakcija pomenutih država.[150]

Ova gledišta polazila su više od neposredne privredne koristi za austrijsku polovinu Monarhije i bila su motivirana skromnijim političkim pretenzijama. Međutim, stanovišta austrijske vlade bila su bitno modificirana u usvojenom Programu od 16. i 17. februara 1913. godine zbog snažnog uticaja kako ugarske vlade tako i drugih faktora. I opozicija austrijskih ministara Berchtoldovim koncepcijama, koja je ponovo došla do izražaja na pitanju otkupa akcija istočnih željeznica, ostala je bez stvarnog efekta. Daljni spoljnopolitički potezi Monarhije u odnosu na problem balkanskih željeznica preduzimani su u duhu intencija utvrđenih u Programu, ali nisu mogli dovesti ni do kakvih konkretnih rezultata.

Problem izgradnje željezničkih pruga u Albaniji opterećivao je austro-italijanske odnose i bio predmet međusobnih pregovora tokom 1913. i u 1914. godini. Takođe, ni koraci Austro-Ugarske za osiguranje priključnih linija u Grčkoj nisu do izbijanja svjetskog rata dali pozitivne rezultate. Pregovore sa Srbijom, koji su vođeni u 1914. godini, prekinuo je sarajevski atentat u momentu kad su se nalazili u završnoj fazi i već načelno bio postignut sporazum da pruge istočnih željeznica u Srbiji pređu u državno vlasništvo uz odgovarajuće kompenzacije Austro-Ugarskoj na području saobraćajne politike.[151]

I dok je austrougarska diplomacija preduzimala velike napore da na Balkanu osigura političke i ekonomske pozicije Monarhije kao velesile, na teritorijama bivše evropske Turske dešavale su se značajne ekonomske promjene. Balkanske države nisu gubile vremena da izvuku koristi iz zaposjedanja Makedonije i drugih krajeva koji su ranije bili pod vlašću Otomanske carevine.

Izbijanje balkanskog rata nanijelo je Monarhiji neposredno znatnu ekonomsku štetu zbog potpunog obustavljanja izvoza na Balkan i moratorija plaćanja koji je proglašen u balkanskim državama. To je označilo nagli prekid privredne konjukture u Austro-Ugarskoj i nastupanje perioda teške depresije.[152] Jedinu kompezaciju predstavljala je orijentacija industrije na ratne potrebe, što je opet u krajnjoj liniji više štetilo nego pomagalo privredi.[153] Teško stanje industrije, trgovine i finansija djelovalo je na zaoštravanje

[149] ABH PrBH 920, 1205 iz 1912; 829, 1557 iz 1913; 566 iz 1914.
[150] Forster Stürkghu 1. 02. 1913. AVAW Präs Nr 553/MP ex 1913. Stellungsnahme des Eisenbanministeriums zu den vom Handelsministeriums angeregten Balkanfragen (Linienprogram).

[151] Vidi Ћоровић 1936, 511-516; Алексић-Пејковић 1968, 770-800.
[152] Werner 1949, 439; Benedikt 1953, 178-180.
[153] Hallgarten 1963a, 375-376.

nacionalnih i socijalnih suprotnosti u Monarhiji i porast općeg unutrašnjeg nezadovoljstva. Pokušaji Austro-Ugarske u 1913/14. godini da za svoju privredu osigura nova područja djelatnosti učešćem u diobi maloazijske Turske završili su s neuspjehom (Alaya),[154] budući da se Njemačka nije pokazala spremnom da joj prepusti jednu interesnu sferu u južnoj Anadoliji. S druge strane, Balkan se sve više zatvarao za Austro-Ugarsku, čemu je posebno doprinosio francuski kapital.[155] U političkim zbivanjima na Balkanu austrougarski industrijski i trgovački krugovi vidjeli su jedan od glavnih uzroka ekonomskog propadanja Monarhije, pa je upravo u tim krugovima postao glasan poziv za definitivnim razjašnjenjem situacije jednim odlučnim postupkom.[156] To je bilo od bitnog utjecaja na izbijanje ratnog sukoba 1914. godine.

Summary

Bosnia and Herzegovina in Austro-Hungarian policy of railways building towards the East

While the Central European issues dominated in Austrian politics, the Habsburg Monarchy was not able to get more politically engaged in the Balkans. The turning point in relation towards the Austrian construction of the Balkan railways came into being only after the historical events that have significantly changed the position of the monarchy in Europe. This turning point in the policy, which is to some extent prepared by Beust, was marked with his departure from Ballhausplatz and appointment of Julius Andrássy as foreign minister in 1871. At the Beust's time construction of the direct rail connection with the Ottoman Empire was seen as a political and economic necessity for the Monarchy and the Turkish plan to build rail connection from Constantinople to the Austrian border near Novi in Bosnia, created in 1865, have fit the intentions of its policies. However, implementation of this plan in Bosnia ended the 1872 with construction of the normal line from Doboj to Banja Luka. Austrian and Hungarian different interests in terms of the direction of the route to the Orient and foreign policy problems were an obstacle to the connection towards the East. Andrássy's railway policy vacillated in terms of preference over the line through Serbia or Bosnia. Hungary was firmly against the eventual construction of the Bosnian lines before establishing a connection with the Orient through Serbia. Hungarians have agreed on a connection Sisak – Dobrljin only after ensuring the main train connections via Belgrade and interests of the Hungarian railways in the Bosnian traffic with Rijeka. Hungarian government has succeeded taking the win in its conception of the realization of rail connection with the Orient and Bosnia. Hungarian interests have played a significant role in the steps undertaken by the Andrassy, while in the Austrian public, after the Berlin Congress, was present dilemma for the most rational route for the rail connection with the East. This problem will be actualized on several occasions in the late 19th and early 20th century, when new importance in the policy of the Monarchy in the relations between Austria and Hungary was gained. The Hungarian government tended more to secure themselves in relation to Austria, with more appropriate position in Bosnia for the establishing a connection with the East, than they originally had in mind as benefits of rail connection with Bosnia.

The new political and economic constellation in the late 19th century re-actualized establishing normal-gauge railway connection with stripe Sarajevo – Mitrovica, which would be an extension of normal-gauge railway line Budapest – Sarajevo. The author analyzes the railway policy of Benjamin Kállay and his ideas on the strengthening of economic and political position of the Monarchy in the Western Balkans through the realization of rail links through the Sanjak of Novi Pazar. Kállay railway program in many issues anticipated Austro-Hungarian railway policy of the 20th century in the Balkans, which Aehrenthal and Berthold sought to realize. Railway through the Sanjak of Novi Pazar could not be taken as a world hightway and as a concurrent to the existing connection of the Western Europe with Thessaloniki. Primarily It was Austrian-Hungarian political and military interest, and only partly economical interest. Plan of the railway construction was most closely associated with the development of the international situation and they represented one of the most important elements of Balkan politics Austro-Hungarian Empire, that author follows. Since the lines in Bosnia could be built only at the expense of the country, it has been built as a narrow-gauge track line from Sarajevo to the eastern border. It remained as one torso ineligible for remodelling into the normal line, at a time just before World War when normal line through the Sanjak of

[154] ÖUA VII Nr. 9285; Winogradov / Pissarev 1965, 14; Löding 1969, 232-235.
[155] Алексић-Пејковић 1965, 294-295.
[156] Hantsch 1963a, 522.

Novi Pazar were plotted. Paper is focusing to the problem of the realization of the Bosnian-Serbian railway connection as well as to directing Serbian export to the port in Dalmatia. In the time before the outbreak of the Balkan War in 1912 the Austrian industrialists, inferior in international competition, sought to create a closed space in the Balkans in which they could dominate. This plan was unrealistic. The writer analyzes the Austro-Hungarian program for economic agreements with the Balkan countries adopted in February 1913, in which the railway policy was the main factor of economic penetration and political influence of the Monarchy in the Balkans. Concept Count Berthold sealed this program, by giving the role of a special political instrument to the railway connection Uvac – Mitrovica. Author also points to the opposing views of the Austrian government members who opposed to direct connection with Thessaloniki via Bosnia, in the period immediately after the occupation of Bosnia and Herzegovina, considering the immediate Austrian interests. The opposition remained without effect on Berthold's policy, which endured a failure. Austro-Hungarian political circles saw one of the main causes of the economic collapse of the Monarchy in the political events in the Balkans, so they gave a loud call for the solution of the situation.

Kratice

ABH – Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu
ANUBiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
AVAW – Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien
BiH – Bosna i Hercegovina
FZM – Feldzeugmeister
Glasnik ADA – Glasnik Društva arhiva i arhivskih radnika, Sarajevo
Godišnjak – Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine
HHStA – Haus-Hof und Staatsarchive Wien
HM – Handelsministerium Wien
K – Karton
KA – Kriegsarchiv Wien
KM – Kriegsministerium Wien
KZ – Kabinettszahl
MKSM – Militärkanzlei Seiner Majestät
ÖUA – Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908. bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Acktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Äussern, Wien und Leipzig 1930.
ÖOH – Österreichische Osthefte
Pr – Präsidial
Prilozi – Prilozi instituta za istoriju u Sarajevu
SAN – Srpska akademija nauka

Literatura

Алексић-Пејковић, Љ. 1965, Односи Србије са Француском и Енглеском, 1903-1914, Београд 1965.
Арнаутовић, Д. 1934, Историја српских железница 1850-1918, Београд 1934.
Benedikt, H. 1958, Die wirtschaftliche Entwiklung in der Franz-Josef-Zeit, Wien-München 1958.
Baernreither, J. M. 1928, Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage in Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg, Berlin 1928.
Carlgren, W. M. 1955, Izwolsky und Aehrenthal vor der bosnischen Annexionskrise. Russische und österreichisch-ungarische Balkanpolitik 1906-1908, Uppsala 1955.
Conrad Feldmarschal 1922, Aus meiner Dienstzeit, Bd. II, Wien 1922.
Dimitz, L. 1905, Die forstliche Verhältnisse und Einrichtungen Bosniens und der Herzegowina, Wien 1905.
Dimtshchoff, R. M. 1894, Das Eisenbahnwesen auf der Balkanhalbinsel, Bamberg 1894.
Димитријевић, М. 1913, Привреда и трговина у новој Србији, Београд 1913.
Чубриловић, В. 1930, Босански устанак 1875-1878, Веоград 1930.
Ђорђевић, D. 1956, Пројект Јадранске железнице у Србији (1896-1912), Историјски гласник, 3-4, Београд 1956.
Ђорђевић, Д. 1956а, Излазак Србије на Јадранско море и конференција амбасадора у Лондону 1912., Београд 1956.
Ђорђевић, Д. 1957, Аустро-српски сукоб око пројекта новопазарске железнице, Историјски часопис, Орган Историјског института Српске академије наука, Књ. 7, Београд 1957.
Ђорђевић, Д. 1962, Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911, Београд 1962.
Ћоровић, В. 1936, Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку, Београд 1936.
Ekmečić, M. 1960, Ustanak u Bosni 1875-1878, Sarajevo 1960, 122-353.
Fournier, A. 1909, Wie wir zu Bosnien kamen, Wien 1909.
Gonda, J. 1898, Geschichte der Eisenbahnen in Ungarn, In: Geschichte der Eisenbahnen der österreichisch-ungarischen Monarchie, III Bd., Wien – Teschen – Leipzig 1898.

Grailer, I. 1949, Das österreichische Verkehrswesen um Wandel eines Jahrhunderts, In: Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1948, hg. Hans Mayer, Wien 1949.

Hallgarten G. W. F. 1963, Imperialismus vor 1914. Die soziologischen Grundlagen der Aussenpolitik europäischer Grosmächte vor dem ersten Weltkrieg, I Bd, München 1963.

Hallgarten G. W. F. 1963a, Imperialismus vor 1914. Die soziologischen Grundlagen der Aussenpolitik europäischer Grosmächte vor dem ersten Weltkrieg, II Bd, München 1963.

Hantsch, H. 1963, Leopold Graf Berchtold – Grandseignor und Staatmann, I Bd, Wien – Graz – Köln 1963.

Hantsch, H. 1963a, Leopold Graf Berchtold – Grandseignor und Staatmann, II Bd, Wien – Graz – Köln 1963.

Hauptmann, F. 1952, Österreich-Ungarns Werben um Serbien 1878-1881, Mitteilungen des österreichischen Staatarchivs, 5. Bd. Sonderdruck, Wien 1952.

Hauptmann, F. 1958, Austrougarska politika, Trojecarski Savez i Tajna konvencija sa Srbijom 1881, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine IX, Sarajevo 1958.

Hauptmann, F. 1963, Finansiranje bosanskohercegovačkog željezničkog programa iz godine 1913, Radovi I, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 1963.

Hauptmann, F. 1968, Uloga Zajedničkog ministarstva finansija u formiranju austrougarske politike prema Albaniji uoči kretske krize, Radovi IV, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 1968.

Juzbašić, Dž. 1967, O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i hercegovinom iz 1880. godine, Radovi ANUBiH XXXII, Odjeljenje društvenih nauka 11, Sarajevo 1967.

Juzbašić, Dž. 1969, O nekim pitanjima austrougarske politike prema uređenju privrednih odnosa u Makedoniji i na Balkanu za vrijeme krize 1912/1913. godine, Prilozi br. 5, Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, Sarajevo 1969.

Juzbašić, Dž. 1970, Izvještaj Hermana von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austro-ugarskih ekonomskih suprotnosti, Godišnjak XVIII, Sarajevo 1970.

Juzbašić, Dž. 1971, Pitanje željezničke veze Monarhije s Istokom u austrougarskoj politici gradnje priključnih željezničkih linija u pravcu Bosne poslije Berlinskog kongresa, Prilozi 7, Sarajevo 1971, 49-82.

Juzbašić, Dž. 1972, Austrougarski planovi gradnje strateških željeznica na Balkanu uoči kretske krize i izgradnja željezničke pruge prema Boki Kotorskoj, Trebinju i Dubrovniku, Prilozi 8, Sarajevo 1972, 11-31.

Juzbašić, Dž. 1974, Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere, Djela ANUBiH XLVII, Odjeljenje društvenih nauka 28, Sarajevo 1974.

Juzbašić, Dž. 1988, Die Einbeziehung Bosniens und der Herzegowina in das gemeinsame österreichisch-ungarischen Zollgebiet, ÖOH 2, Wien 1988, 196-211.

Juzbašić, Dž. 1993, Der Eisenbahnbau in Bosnien und der Herzegowina und die wirtschaftliche Gegensätze zwischen Österreich und Ungarn, In: Eisenbahnbau und Kapitalinteressen in den Beziehungen der österreichischen mit dem südslawischen Ländern, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1993.

Kanner, H. 1922, Kaiserliche Katastrophen-Politik, Leipzig – Wien – Zürich 1922.

Kapidžić, H. 1962, Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini u maju 1913, Godišnjak XIII, Sarajevo 1962.

Konta, I. 1898, Geschichte der Eisenbahnen Oesterreichs, In: Geschichte der Eisenbahnen der österreich-ungarischen Monarchie, I Bd, II Teil, Wien – Teschen – Leipzig 1898.

Konta, I. 1914, Zur Genesis der Orientbahnen, österr. ung. Eisenbahnblatt. Nr XI, Sonderndruck, Wien 1914.

Lange, F. 1919, Das Eisenbahwesen in Bosnien-Herzegowina, Archiv für das Eisenbahnwesen XLII, Berlin 1919.

Löding, D. 1969, Deutschlands und Österreich-Ungarns Balkanpolitik 1912-1914, unter besonderer Berichtsichtigung ihrer Wirtschaftsinteressen, Hamburg 1969.

May, A. J. 1938, The Novibazar railway project, The Journal of modern history, vol. X, Nr 4, 1938.

May, A. J. 1952, Transbalkan railway schemes, The Journal of modern history, Vol. XXIV, Nr. 4, 1952.

Mechtler, P. 1971, Dalmatien und die österreichische Eisenbahnpolitik, Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs 23. Band, Wien 1971.

März, E. 1968, Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I, Wien – Frankfurt – Zürich 1968.

Nördling, W. v. 1880, Ueber die bosnischen und serbischen Eisenbahnen, Wien 1880.

Pavličević, D. 1971, Odraz bosansko-hercegovačkog ustanka 1875-1878 na gospodarske prilike u Hrvatskoj, Časopis za suvremenu povijest, Godina III, Br. 1, Zagreb 1971.

Redlich, J. 1953, Josephs Redlichs das politische Tagebuch – Schicksalsjahre Österreichs 1908-1919, Bd. I, Wien 1953.

Rechberger, W. 1958, Zur Geschichte der Orienabahnen. Ein Beitrag zur österreichisch-ungarischen Eisenbahnpolitik auf dem Balkan in der Jahren von 1852-1888 (Dissertation), Wien 1958.
Rechberger, W. 1960, Zur Geschichte der Orienabahnen, ÖOH, 5/1960, Wien 1960.
Савић, М. 1914, Занати и индустрија у присаједињеним областима и занати у старим границама Краљевине Србије, Београд 1914.
Schmid, F. 1914, Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns, Leipzig 1914.
Singer, B. 1879, Unsere Eisenbahnanschlüsse nach Südosten und Süden, Wien 1879.
Sosnosky, T. v. 1914, Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866, I Bd, Stuttgart – Berlin 1913/1914.
Sosnosky, T. v. 1914a, Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866, II Bd, Stuttgart – Berlin 1913/1914.
Sugar, P. 1963, Industrialization of Bosnia and Herzegovina, University of Washington Press, Seattle 1963.
Sumner, B. H. 1937, Russia and the Balkans 1879-1880, Oxford 1937.
Uebersberger, H. 1958, Österreich zwischen Russland und Serbien, Köln – Graz 1958.
Werner, K. H. 1949, Österreichs Industrie- und Aussenhandelspolitik 1848 bis 1948, In: Hundert Jahre österrechischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1948, Hg. von Hans Mayer, Wien 1949.
Wertheimer, E. 1913, Graf Julius Andrássy. Sein Leben und seine Zeit, III Bd, Stuttgart 1913.
Winogradov, K. B. / Pissarev, J. A. 1965, Die internationale Lage der österreichisch-ungarischen Monarchie, In: Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900 bis 1918, Akademie – Verlag, Berlin 1965.

Godišnjak/Jahrbuch 2013,42:197-202.
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.30

Bosnia and Herzegovina: The Proximate Colony in the Twilight of Empire

Robert J. Donia
Ann Arbor

Under Austro-Hungarian administration (1878–1918), Bosnia and Herzegovina (BiH) became the locus of the Habsburg Monarchy's colonial and geostrategic ambitions in the Balkans.[1] But what kind of a colony was this, one which adjoined its parent colonizer along two-thirds of its boundaries? In this essay, I argue that Bosnia-Herzegovina during its Habsburg era may best be understood as a *proximate colony,* in which the proximity of colony and colonizer *compounded* what Georges Balandier called, in his landmark 1951 essay, its "colonial situation".[2]

Following the American historian of Africa, Frederick Cooper,[3] I argue that colonialism in BiH, more than just a legal characterization or the repressive hegemony of one society over another, often produced unforeseen changes in the societies of both the colony and the colonizing power (here called the metropole, following conventions in the literature). Characterizing BiH as a "proximate colony" draws upon the historical reinterpretation known as the Imperial Turn, which questions the long-accepted differentiation between nation-states (which are viewed as modern and progressive) and empires (which are seen as archaic and dysfunctional). One scholar of the British Empire defines the imperial turn as "accelerated attention … [to] metropolitan societies" [that is, the imperializing homelands] in histories of imperialism.[4] I will apply the reinterpretations of the Imperial Turn to Bosnia and Herzegovina in three areas: economic relations, nationality issues, culture.

Economic Relations

Economically, the Monarchy's officials mainly treated its colony much like other European powers treated their overseas colonial holdings: They imported raw materials from it and exported manufactured goods to it. But two factors made economic relations between the metropole and colony unique: the intense rivalry between Hungary and Cisleithanian Austria for domination of the Bosnian market, and the proximity of colonizer and colony. The various elements of the economic rivalry have been ably described and analyzed in several works of Academic Dževad Juzbašić, each firmly grounded in thorough archival research. I risk greatly oversimplifying his carefully nuanced conclusions, but in summary, I believe he has amply demonstrated that the rivalry seriously impeded economic progress in BiH. The rivalry retarded infrastructure development (particularly railroad building), led to politically-motivated investments and capital allocation, impeded the development of free markets, and entailed policies that inhibited domestic industry while subsidizing manufacturing in both halves of the Monarchy.

The triangular-shaped territory of Bosnia and Herzegovina jutted deeply into Hungarian holdings and Croat-inhabited lands. For manyin the

[1] Austro-Hungarian strategic interests in Bosnia-Herzegovina are explained in Kraljačić 1987, 13-38.
[2] Balandier 1951, 44-79; Balandier 1966, 34-81.
[3] Cooper 2005, 33-55.
[4] In full, "We take 'the imperial turn' to mean the accelerated attention to the impact of histories of colonialism on metropolitan societies in the wake of decolonization…" Burton 2003, 2.

metropole, it was easier and less costly to cross Bosnia than go around it, rendering Bosnia's infrastructure subordinate to the interests of neighbors rather than a facilitator of domestic economic growth.

The Hungarian part of the Monarchy enjoyed the greater proximity to the new colony, as Bosnian territory bordered lands of the Hungarian crown far more than Austria. Proximity gave Hungary a natural advantage over Austria that resulted over time in greater Hungarian domination of Bosnian policies and markets. Hermann von Sauter, legal advisor to the Vienna Chamber of Commerce, wrote an informative report in 1910 that was brought to light and analyzed by Akademik Dževad Juzbašić.[5] The report suggests a three-corner relationship among Austria, Hungary, and BiH, in which tensions over Bosnia further polarized the Monarchy's two halves. His report is principally an appeal for business leaders in the Austrian half to overcome the Hungarian advantage by stressing the cultural and ethnic (i.e., Slavic) ties between the Austrian lands and Bosnia.

Indeed, it is both valid and productive to think of the relationship as tripartite, with the interaction between any two parties affecting the third. Such a conceptualization allows us to see clearly the profound importance of proximity in facilitating economic exploitation to the benefit of the stronger party. Such a tripartite relationship rarely existed in other colonial situations.

Remaking Culture and its Repercussions in the Metropole

Habsburg officials hoped to win the battle for Bosnia through a sustained campaign to spread imperial culture and wean the populace away from the appealing nationalism infiltrating BiH from adjacent lands. But they faced a dilemma: They wanted to spread the blessings of western technology and culture to its new colony while upholding its conservative social structure and keeping its residents docile and content. The administrators found a way to do this by finding deep historical models to legitimize their own ambitions. Today I will discuss three such cultural promotions: the promotion of Bosnian local patriotism; the embrace of Roman Imperial culture; and the regime's multifaceted relationship with the Viennese Secession.

In the best known of these initiatives, Kallay and his army of administrators sought to advance local patriotism through the distinctly Bosnian identity of *Bošnjaštvo*. To promote Bošnjaštvo, Habsburg officials (led by Benjamin Kallay) established institutions of research to uncover the unique Bosnian past. They established durable scientific institutions (particularly the *Landesmuseum / Zemaljski muzej*) and launched successful efforts to increase understanding of Bosnia's history, geography, and human diversity. Though the campaign for Bošnjaštvo failed spectacularly, the institutions established to support the campaign proved valuable and durable contributions to Bosnian culture. These included institutions of learning, research, and memory, an indigenous history, and the further development of a "western face" that made Bosnia a bridge between east and west rather than a solely a zone of confrontation.

These efforts reverberated in the Monarchy itself and beyond, in ways not yet fully understood by historians. The cultural "blowback" from Bosnia to the Monarchy offers potential for fruitful investigation by scholars of several disciplines, including cultural historians. To be sure, Bosnia's real and imagined colonial situation found a prominent place in the pavilions of several international exhibits. The cultural campaign for local patriotism offended nationalists both in Bosnia and the Monarchy, but it nourished a sense of Habsburg exceptionalism that further whetted the ambitions of imperial officials for expansion and eventually conquest.

In a second initiative, the Habsburg authorities sought to justify and glorify their administration successes, in part by contrasting them with the disorder and contention they believed had characterized Ottoman administration that they had displaced. They found precedent for their efforts in the imperial culture of ancient Rome. Having held the crown of the Holy Roman Empire of the German Nation for centuries until it was abolished in 1808, the Habsburg rulers saw themselves as successors to the Roman Emperors. Ruins from Roman times were scattered across Bosnia, reminiscent of the time

[5] "Izvještaj Hermanna von Suatera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu Austrougarskih ekonomskih suprotnosti," in Juzbašić 2002, 87-139.

when much of Europe and Southeast Europe were part of a common imperial behemoth. The Habsburg administrators made it their business to find and valorize those ruins, through archaeological expeditions sponsored by the Zemaljskimuzej and institutions from elsewhere in the Monarchy. In memorial politics, Habsburg bureaucrats privileged ancient Rome, known for its administrative efficiency, powerful emperor, and centralized rule, over ancient Greece, birthplace of individualism and the democracy. They also co-opted existing structures for their cause by falsely labeling them as Roman, most notably the architectural serenity of the Ottoman-era bridge across the Neretva in Mostar. This element of Habsburg cultural imperialism is little studied but deserves greater attention, as well as its reverberations in the metropole.

Finally, the Habsburg imperialists embraced only slowly and partially the movement known in Vienna as the Secession and elsewhere as Art Noveau and Art Deco, among other titles. The secession privileged beauty, elegant complexity, and nature-based decorative motivs over symbols of power and politics. It was ragingly popular in the early 1900's in Vienna, but as elsewhere in the Monarchy, the authorities in BiH considered it inappropriate for public and official structures. They favored instead the neo-historical styles on display in Vienna's Ringstrasse that had dominated the Monarchy's official structures since the 1860s.

But as with local patriotism and modern administration, the authorities found a way to capture a version of the Secession that incorporated Bosnian traditions. Officially-sponsored manufacturers incorporated local designs (many of them imagined or invented) into carpets and handicrafts. Folk motivs blended with Secessionist floral patterns to valorize and idealize the Bosnian past while generating jobs and capital in the factories, workshops, and domestic production facilities in or near Bosnia's largest towns.

I conclude that Habsburg Orientalism in Bosnia contributed to a makeover of the Monarchy's image at home and abroad and its greater self-confidence as a European power. At the various expositions and world fairs of the late nineteenth century, Bosnia was showcased as a success of the Monarchy's colonial mission, a wild land that the Monarchy's officials tamed, explored, described, exploited, developed, and civilized. The natives appeared docile and content in these representations, much like those of colonial peoples in other parts of the world. The Monarchy emerged in these exhibits as renewed, robust, and successful in bringing order and tranquility to savage eastern lands. The repercussions of imperialism in the metropole are evident in the greater self-confidence and superiority embedded in the Secessionist adoption of Bosnian motivs in the early twentieth century.

Intensifying national polarization

During the era of Habsburg rule, national contention intensified in both the metropole and the colony. The "national question," it turned out, was a question that had no possible answer; it wasan existential dilemma rather than a problem subject to being solved. And any compromise would leave all parties sufficiently disappointed that they were bound to renew and intensify their internecine strife.

Bosnia's proximity to the metropole exacerbated tensions among already-contending national movements: Proximity raised the stakes, increased the number of stakeholders, and widened the divisions among them. Two of the most vital centers of Croat and Serb national activity of Croats and Serbs were both inside the Monarchy: Zagreb for Croats, and Novi Sad for Serbs. The pre-1878 borders between Bosnia (strictly speaking, the Ottoman Empire) and its neighbors overnight became internal boundaries when the Imperial Army occupied Bosnia and the Monarchy's civil servants administered it. Emissaries and dignitaries from Serb- and Croat-inhabited parts of the Monarchy found it relatively easy to travel to BiH (though usually under surveillance, particularly during the Kallay era) to provide legal and ideological guidance to their co-nationals.

Relations between nations proceeded quite differently in the Bosnian colony and in the Habsburg metropole. In the metropole, political parties had already been formed by 1878 and were rapidly proliferating, complicating the task of reaching a national accommodation compatible with the preservation of the Monarchy. The national movements in Bosnia, on the other hand, were embryonic when the occupation began in 1878, and the formation of nationally-based po-

litical parties was still more than two decades away. But during Habsburg rule, the national communities in Bosnia and Herzegovina gained consciousness and developed culturally and politically, largely by assimilating the practices and organizational structure of communities in the metropole. In the last years of Habsburg rule, the "national question" in the colony and in the metropole combined to become one, putting the entire Monarchy at risk because of developments in Bosnia and Herzegovina.

The number of Slavs in the empire grew with the acquisition of the Bosnia colony. As a result, Slavs throughout the empire raised their hopes for creation of a third, Slavic element in the Monarchy, equal in influence and power with German-dominated Cisleithania and the lands of the Hungarian crown. Hungarians correspondingly felt threatened. They wished to lead one of two parts, not one of three, and as landed agrarians, leading Hungarian politicians they feared losing influence to the more industrially developed parts of the Monarchy. In short, the Habsburg acquisition of Bosnia's Slavs greatly complicated and intensified national competition throughout the realm.

The proximity of BiH to the Monarchy also stimulated growth of the social and technological foundations of modern national movements. Many scholars have argued that the "colonial situation" inadvertently facilitated the growth of political movements in the colonyby promoting education, group self-awareness, technology, and modern systems of communication and transportation. All these developments allowed the colonized to mobilize more effectively, to offer various types of resistance to the colonizer and to compete vigorously with one another. Economic development also facilitated the embryonic origins of a literate professional class that become the chief carrier of national resistance to colonial rule. Owing to proximity, political entrepreneurs in the metropole found ample opportunities to transmit techniques for organizing politically and for managing the diverse views and interests within their movements.

Conclusion

By viewing Bosnia during the Habsburg era as a proximate colony, we can reconceptualize the relationship between the Monarchy as metropole and its proximate colonyas dynamic and interdependent. I have urged a scholarly re-examination of several of these relationships, in the conviction that the complex and evolving relationship between the two may productively be viewed as between colonizer and colony in a number of areas beyond legally-based characterizations of the relationship. I am confident that rethinking these relationships with an eye toward mutual interdependency and reciprocity will lead to a broader, richer, and better contextualized understanding of these particularly influential forty years of Bosnia's history.

Rezime

Bosna i Hercegovina: bliska kolonija u sumraku carstva

Pod austrougarskom upravom 1878–1918, Bosna i Hercegovina je postala prostor austrougarskih geostrateških ambicija na Balkanu. Ali kakav je to oblik kolonije koji svog kolonizatora dotiče dvjema trećinama svojih granica? U ovom radu tvrdim da se Bosna i Hercegovina u doba Habsburške ere najbolje može shvatiti kao bliska kolonija, gdje blizina kolonije i kolonizatora tvori, kako to Georges Balandier u svome eseju iz 1951. godine naziva, "kolonijalnu situaciju". Slijedeći Fredericka Coopera, američkog istoričara koji se bavio Afrikom, pokazujem da kolonijalizam u BiH nije samo represivna hegemonija jednog društva nad drugim, nego je često uzrokovao i nepredviđene promjene u društvima, kako u koloniji, tako i u kolonizirajućoj sili. Označavanje BiH kao "bliske kolonije" povlači za sobom i rekapitulaciju carstva u povijesnom kretanju poznatom kao Carski obrat i preispituje prevladavajuće naučne modele koji jasno odvajaju "moderne" nacije-države i pretpostavljene arhaične i disfunkcionalne imperijalne strukture.

Literatura

Balandier, G. 1951, La situation coloniale. Approche théorique, In: Cahiers Internationaux de Sociologie 11, 1951.

Balandier, G. 1966, Social Change. The Colonial Situation, English trans. in Wallerstein, I. (Ed.), Wiley, New York 1966, 34-81.

Burton, A. (Ed.) 2003, After the Imperial Turn: Thinking with and through the Nation, Duke University Press, Durham 2003.

Cooper, F. 2005, Colonialism in Question. Theory, Knowledge, History, California UP, Berkeley 2005.

Juzbašić, Dž. 2002, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom, Posebna izdanja ANUBiH CXVI, Odjeljenje društvenih nauka 35, Sarajevo 2002.

Kraljačić, T. 1987, Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903 [Kállay's Regime in Bosnia and Hercegovina 1882-1903], Veselin Masleša, Sarajevo 1987.

Godišnjak/Jahrbuch 2013,42:203-214.
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.31

Geschichte des Balkanraums als Migrationsgeschichte: Theoretische Überlegungen und Herausforderungen

Holm Sundhaussen
Berlin

Migrationen sind ein zentraler Teil der Geschichte Europas seit Jahrhunderten.[1] Mobilität ist kein Kennzeichen der Moderne – wie viele Menschen meinen –, sondern ein uraltes Phänomen. Es ist möglich (auch wenn sich das beim gegenwärtigen Forschungsstand nicht belegen lässt), dass die Mobilität in der Vormoderne sogar stärker ausgeprägt war als heute, sofern man nicht von absoluten Zahlen, sondern vom Anteil der Migranten an der jeweiligen Bevölkerungszahl ausgeht. Die dramatische Zunahme der absoluten Zahl von (freiwilligen und unfreiwilligen) Migranten im 20. Jahrhundert[2] hat die Tatsache in den Hintergrund treten lassen, dass Wanderungen und Bevölkerungsverschiebungen bereits in der Antike, im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit – gemessen an den damaligen Bevölkerungszahlen – mitunter gewaltige Ausmaße annahmen.

Das gilt auch für die Geschichte des Balkanraums, die zu großen Teilen Migrationsgeschichte ist. Selbst wenn man die Völkerwanderungen, die Vorstöße von Reiternomaden, die Jahrhunderte der slawischen Landnahme sowie die Zwangsumsiedlungen byzantinischer Kaiser[3] ebenso wie die großen Flucht- und Vertreibungswellen bzw. die ethnischen Säuberungen im „langen" 20. Jahrhundert außer Betracht lässt und sich auf die Zeit seit dem ausgehenden Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts (d.h. auf die osmanische Periode) beschränkt, fällt die Intensität und Häufigkeit der Wanderungen im Balkanraum und im weiter gefassten Südosteuropa sofort ins Auge.[4] Die geografische Lage der Region zwischen Vorderasien und Mitteleuropa, die zahllosen Kriege zwischen christlichen Mächten und dem Osmanischen Reich sowie ökonomische und ökologische Notlagen haben immer wieder Bevölkerungsfluktuationen ausgelöst. Die Expansion der Osmanen in Europa und die Eingliederung des Balkanraums in das Imperium der Sultane waren von intensiven Wanderungen (Ein-, Aus-, Rück- und Binnenwanderungen) begleitet. Dasselbe gilt für den Ende des 17. Jahrhunderts einsetzenden Prozess der Zurückdrängung der Osmanen aus dem Donau-Balkanraum und den Gebieten nördlich des Schwarzen Meers. Viele dieser Migrationen waren ursächlich und wechselseitig miteinander verbunden. Die Auswanderung/Flucht von Balkanchristen aus dem Osmanischen Reich auf habsburgisches oder venezianisches Territorium verstärkte die Binnenmigrationen in jenen osmanischen Gebieten, die von den Migranten verlassen worden waren (z.B. Kosovo, Šumadija). Und die spätere Rückwanderung von Muslimen aus den von den Habsburgern oder Russen eroberten Territorien löste in ihrem Gefolge eine von den jeweiligen Zentralbehörden und (im Fall des Habsburger Reiches) von den Grundherren gesteuerte Kolonisationsbewegung aus, die sowohl binnen- wie transimperiale Wanderungen einschloss (z.B. Slawonien, Banat, „Neu-Russland"). Den Süd-Nord-Wanderungen aus dem Balkanraum auf habsburgisches Territori-

[1] Für die jüngere Vergangenheit vgl. u.a. Bade (Hrsg) 2007.
[2] Zu den vielfältigen Formen freiwilliger und unfreiwilliger Migration im modernen Europa vgl. Marrus 1999; Bade 2000; Brandes (Hrsg.) 2010.
[3] Vgl. u. a. Ditten 1993.
[4] Überblick bei Katsiardi-Hering 2000/2001; Sundhaussen 2006/2007; Sundhaussen 2007.

um in der Frühen Neuzeit folgten die West-Ost-Wanderungen aus Mittel- nach Südosteuropa im 18. und 19. Jahrhundert.

Die „große Wanderung" (velika seoba) der orthodoxen Bevölkerung aus Kosovo, die Abwanderung von Katholiken aus dem Bosna-Tal nach der Zerstörung Sarajevos durch Prinz Eugen 1697, die Flucht der Muslime aus dem vom Osmanischen Reich verlorenen Gebieten in Ungarn und Slawonien nach dem „Großen Türkenkrieg" 1683-99, die Ansiedlung orthodoxer Christen in der habsburgischen Militärgrenze, die Siedlungsausbreitung der Albaner im Balkanraum und Süditalien, die mehr oder minder permanenten Binnenwanderungen zwischen Gebirgsregionen (im dinarischen Raum) und den Ebenen (die „metanastasischen Wanderungen", wie sie Jovan Cvijić genannt hat)[5] sowie die Bevölkerungsverschiebungen im Zuge der postosmanischen Staatsbildung[6] sind nur einige wenige Beispiele. In vielen Subregionen des Balkanraums stellen die Altansässigen daher nur eine Minderheit dar. Eine Zusammenstellung vorliegender ethnografischer Daten für zehn Teilregionen des heutigen Engeren Serbien ergibt, dass nur 4,3% der erfassten Familien alteingesessen waren. 34,2% waren bis zum Ende des 18. und 61,5% erst nach den serbischen Aufständen 1804-15 zugewandert.[7] Ähnliches dürfte für viele andere Teilregionen des Balkanraums gelten, obwohl angesichts der derzeitigen Forschungslage verlässliche Angaben zumeist nicht oder nur für die jüngere Vergangenheit möglich sind (z.B. Makedonien, Ost-Thrakien).

Staaten sowie moderne Nationen sind das Ergebnis von Abgrenzungs- oder Ausgrenzungsprozessen und Gewaltakten, wohingegen Migrationen staatliche, kulturelle, ethnische oder nationale Grenzen in Frage stellen, durcheinander bringen oder überwinden. Migrationen sind immer eine Herausforderung: nicht nur für die Migranten selbst, sondern auch für die Gemeinschaft, aus der sie kommen und für die Gemeinschaft, in die sich begeben. Sie sind eine Herausforderung für Herrscher/Politiker, die Oberhäupter von Glaubensgemeinschaften, für Nationsbildner und Nationalisten. Staaten bzw. ihre Herrscher oder Regierungen versuchen, Migrationen zu steuern oder zu kontrollieren, was ihnen nur bedingt gelingt. Lange Zeit standen Nutzen und Nachteil für das Herrscherhaus oder den Staat im Vordergrund (Nutzenkalkül). Moderne Nationalbewegungen betrachten Migrationen dagegen in erster Linie unter dem Aspekt von Gewinn oder Verlust für die Nation: Die territoriale Expansion des (vor)nationalen „Körpers" wird als Gewinn verbucht, während die (freiwillige oder erzwungene) Assimilation von Mitgliedern der eigenen an eine andere Gemeinschaft oder Kultur ebenso wie die Emigration der eigenen Leute tendenziell als Verlust empfunden werden. Emigranten sehen sich daher mit latenten Vorwürfen konfrontiert, weil sie sich ihrer Gemeinschaft durch Emigration entzogen bzw. weil sie ihre Gemeinschaft „verraten" haben. Der Topos „Verrat" ist in nationalen Narrativen stets präsent, obwohl (oder weil) er gänzlich ahistorisch ist.[8]

Zu den Wanderungen im Raum kam die *Wanderung zwischen den Kulturen*, vornehmlich in Gestalt von Religions- und/oder Sprachwechsel. In beiden Fällen wurden bestehende Grenzen überschritten. Ich verstehe Migration also in einem weiter gefassten Sinn: 1. als Wohnortwechsel bzw. als Migration im Raum über staatliche und 2. als Wanderung über kulturelle Grenzen hinweg. Beide Formen der Wanderung standen häufig in einer Art Wechselbeziehung zueinander: die kulturelle Migration konnte die räumliche Migration überflüssig machen, weil das Motiv für räumliche Migration obsolet geworden war. Oder umgekehrt: Die räumliche Migration machte die kulturelle Migration gegenstandslos. Gerade die Geschichte Bosniens bietet dafür reichhaltiges Anschauungsmaterial. Wer in osmanischer Zeit zum Islam konvertierte, hatte keinen Grund mehr zu emigrieren, und diejenigen Christen, die das osmanische Bosnien verließen, hatten keinen Grund, ihre Religion zu

[5] Cvijić 1922; ferner Vacalopoulos 1963.

[6] Hierher gehören die mittlerweile zahlreichen Untersuchungen über ethnische Säuberungen, die hier im Einzelnen nicht aufgezählt werden können. Stellvertretend (als Überblicke oder mit dem Schwerpunkt im 19. Jahrhundert) erwähnt seien Čubrilović 1930; McCarthy 1995; Sundhaussen 1996; Höpken 1996; Jagodić 1998; Galib 2001; Bandžović 2001; Adanir 2006.

[7] Konstandinović 1970, 46.

[8] Eine konsensfähige Definition des Verrats und eine Theorie des Verrats gibt es bislang nicht. Streng genommen kann man nur verraten, womit man sich identifiziert hat. Da die Nation ein modernes Phänomen ist, können Migranten in der Frühen Neuzeit nicht ihre Nation verraten haben.

wechseln. Räumliche und kulturelle Migration – insbesondere in der zugespitzten Alternative Emigration oder Konversion – sind also in vielen Fällen nur zwei Seiten ein und derselben Herausforderung, mit denen sich sowohl potentielle Migranten und Glaubenswechsler wie Herrscher konfrontiert sahen. Auf dem Berliner Kongress 1878 versuchten die europäischen Großmächte die Alternative Emigration oder Konversion zu überwinden, indem sie den Balkanstaaten einen religiösen Minderheitenschutz aufzwangen: Andersgläubige, namentlich Muslime und Juden, sollten unter Beibehaltung ihres Glaubens an ihren Wohnorten verbleiben können und durften nicht diskriminiert werden. In der Praxis wurden diese Bestimmungen aber zumeist missachtet.[9]

Auch in den meisten frühneuzeitlichen Staaten des christlichen Europa hatte die Alternative Emigration oder Konversion gegolten. Die religiöse Homogenität der Untertanen (im Unterschied zur ethnischen Homogenität) galt als Leitbild der Herrscher (cuius regio, illius religio). „Für diejenigen, die nicht der Konfession bzw. Religion der Mehrheit angehörten, gab es kaum Alternativen zur Zwangskonvertierung oder zur Abwanderung, so zum Beispiel in Spanien nach 1494, in England nach der Zeit König Heinrichs VIII., im lutherischen Skandinavien, in den einzelnen deutschen Territorien (Augsburger Religionsfrieden von 1555) und in allen anderen Ländern unter dem Einfluß der Gegenreformation, wie in Frankreich nach 1685 (Aufhebung des Toleranzedikts von Nantes)."[10] Aber es gab auch Ausnahmen, namentlich wenn es um die Besiedlung gefährdeter Grenzregionen oder neu eroberter (dünn besiedelter) Territorien ging. Zu den Anreizen, die Herrscher oder Eigentümer großer Ländereien einsetzten, um Siedler anzulocken, gehörte das Recht der Einwanderer, ihren bisherigen Glauben beizubehalten, auch wenn er sich von der dominanten Religion unterschied (man denke z.B. an die orthodoxen Zuwanderer in der habsburgischen Militärgrenze).

Das Osmanische Reich stellte einen Sonderfall dar. Es bildete einen großen einheitlichen Migrationsraum, in dem der Islam als vorherrschende Religion verankert war, aber Christen und Juden als „Schutzbefohlene" (dhimmi) geduldet wurden, und zwar nicht nur in den Peripherien – wie in christlichen Staaten –, sondern auch in den zentralen Teilen des Reiches. Die nicht-muslimische Bevölkerung im osmanischen Balkanraum besaß drei Optionen: 1. unter Beibehaltung ihres bisherigen Glaubens als „Schutzbefohlene" an ihrem Wohnort zu bleiben, zwar geduldet, aber auch diskriminiert zu werden, 2. in einen christlichen Staat oder 3. in den Islam „auszuwandern". Die dritte Option wurde v.a. von „cleveren" Personen gewählt, die aufstiegsorientiert waren und sich der Kontrolle durch ihre bisherige Glaubensgemeinschaft entziehen konnten. Zum freiwilligen Glaubenswechsel[11] in den europäischen Provinzen des Osmanischen Reiches kam es somit vor allem dort, wo die soziale Kontrolle der orthodoxen oder katholischen Glaubensgemeinschaft schwach war. Soziale Kontrolle bezeichnet „jene Prozesse und Mechanismen, mit deren Hilfe eine Gesellschaft versucht, ihre Mitglieder zu Verhaltensweisen zu bringen, die im Rahmen dieser Gesellschaft positiv bewertet werden".[12] Unterschieden werden zwei Formen der sozialen Kontrolle: die innere Kontrolle (also die Verinnerlichung von sozialen Normen, insbesondere durch Sozialisation) und die äußere Kontrolle (gemeint sind negative und positive Sanktionen der „Anderen"). Der freiwillige Glaubenswechsel („Renegatentum", „Apostasie") gilt als moralisch verwerflich: Die Betroffenen haben die Religion ihrer Vorfahren „verraten" (zumeist um es eines materiellen Vorteils wegen).

Dennoch war das „Renegatentum" im Mittelmeerraum und Kleinasien weit verbreitet. Zeitgenossen, z.B. der Abt Joseph de Laporte, bezeichneten sie als „christliche Renegaten",[13] während die französischen Forscher Bartolomé und Lucile Bennassar von den „Christen Allahs"

[9] Vgl. Müller 2005.

[10] Hoerder u.a. 2007, 40.

[11] Die Unterscheidung zwischen „freiwilligem" und „unfreiwilligem" Glaubenswechsel ist zwar in vielen Fällen sehr problematisch, weil die Übergänge fließend waren. Dennoch macht die Unterscheidung Sinn. „Freiwillig" bedeutet hier lediglich die Abwesenheit physischen Zwangs, was andere Zwänge, z.B. ökonomischer Art, nicht ausschließt

[12] Fuchs-Heinritz (Hrsg.) 1994, 368.

[13] Über die Bevölkerung in den Barbaresken-Staaten schreibt Laporte 1768: „Es giebt noch eine andere Art von Einwohnern, nämlich die Christlichen Renegaten, die eben die Vorrechte genießen, wie die Türken: ihre Geschicklichkeit erhebt sie öfters zu den ersten Stellen im Reiche, und zur Würde eines Bey." Laporte 1768, 190.

sprechen.[14] Die Befreiung bzw. Überwindung kultureller Grenzen im Osmanischen Reich wurde durch mehrere Faktoren erleichtert: 1. durch viele Ähnlichkeiten zwischen christlicher und islamischer *Volks*religion, durch religiöse Synkretismen oder transreligiöse Phänomene, 2. durch die Tätigkeit der heterodoxen Derwisch-Orden, 3. durch die formal geringen Anforderungen, die der Islam an die Konversion stellt und 4. durch die Kunst der Verstellung bzw. die Kunst des Verbergens (die „ars dissimilationis"). Letztere scheint zeitweilig in Blüte gestanden zu haben. Die in vielen Berichten aus der Frühen Neuzeit erwähnten „Kryptochristen" und „Poturen" waren Wanderer zwischen den Kulturen: Äußerlich hatten sie die Konversion zum Islam vollzogen; im privaten Raum hielten sie dagegen an christlichen Ritualen fest.[15] Oft scheint es zwei, drei oder mehr Generationen gedauert zu haben, bis der äußeren Konversion die innere Konversion folgte (oder die Betroffenen zum Christentum zurückkehrten). Wohl zu Recht wurden die „Poturen" von vielen Zeitgenossen als Kryptochristen verdächtigt, die dem Islam nur ein Lippenbekenntnis zollten. Um 1585 machte ein anonymer islamischer Pamphletist seinem Unbehagen Luft: Nach der osmanischen Eroberung habe ein großer Teil der Bosnier ihre christlichen Namen gegen islamische ausgetauscht, um sich von der Kopfsteuer zu befreien. Einige hätten diesen Schritt treuherzig getan und seien gute Muslime geworden. Die anderen seien schwankend geblieben. „In ihrem unbeständigen Glauben blieben Wankelmut und Unentschlossenheit zurück, sie konnten sich nicht offen zum Christentum bekennen. Wie die Tiere tummelten sie sich in der Wüste des Unglaubens."[16] Der britische Diplomat und Historiker Sir Paul Rycaut, Nachfahre eines französischen Hugenotten, der von 1667-78 als Konsul in Izmir/Smyrna weilte, beschreibt das bosnische "Poturentum" als seltsame Mischung aus Christentum und „Mohammedanismus": „...reading the Gospel in the Sclavonian Tongue, with which they are supplyed out of Ragusa; besides which, they are curious to learn the Mysteries of the Alchoran, and the Law of the Arabick tongue; and not to be counted rude and illerate they affect the Courtly Persian. They drink wine in the month of Fast called the Ramazan, but to take off the scandal they refuse Cinnamon or other Spices in it, and then call it Hardali, and passes current for lawful Liquor. They have a Charity and Affection for Christians, and are ready to protect them from injuries and violences of the Turks. They believe yet that Mahomet was the Holy Ghost promised by Christ; and that the descending of the Holy Spirit on the day of Pentecost was a Figure and Type of Mahomet, interpreting in all places the word 'parakletos' to signify their Prophet, in whose Ear the white Dove revealed the Infallible directions to happiness. The Potures of Bosna are all of this Sect, but pay taxes as Christians do; they abhore Images and the Sign of the Cross: they circumcise, bringing the Authority of Christ's example for it."[17]

Unter den (freiwilligen) Konvertiten befanden sich viele junge Männer aus dem städtischen Milieu, die kulturelle (und soziale) Mobilität einer räumlichen Mobilität vorzogen. Streng gläubigen Muslimen wie streng gläubigen Christen waren die Konvertiten ebenso wie die Halb-Konvertiten, „Allahs Christen", ein Dorn im Auge, da die Religionszugehörigkeit in der Frühen Neuzeit (und mitunter noch im 19./20. Jahrhundert) alles andere als eine Privatangelegenheit war. Benedikt Kuripešić, der Dolmetscher in der Gesandtschaft des ungarischen Königs Ferdinand I. an den Hof Süleymans des Prächtigen, beklagte sich 1530, dass sich viele Christen aus jugendlicher Unerfahrenheit und Leichtfertigkeit dem „türkischen Glauben" ergeben hätten.[18] Es waren die jeweilige Gemeinschaft und ihre „Eliten", die bestimmten, welche

[14] Bennasar, 2006. Die Verfasser untersuchen die Lebensläufe von Konvertiten zum Islam (v.a. aus den nordafrikanischen Barbareskenstaaten), die in die Gefangenschaft christlicher Staaten gerieten und freiwillig oder unter Druck der Inquisition zum Christentum zurückkehrten.

[15] „Prominent ist das häufige Vorkommen von Kryptochristen im Osmanischen Reich – auf Zypern und Kreta, in Albanien/Kosovo, Mazedonien und Nordostanatolien. Wir hören zudem von Kryptochristen in der ägäischen Inselgruppe der Dodekanes, in Bulgarien und Bosnien." Reinkowski 2003, 13. Reinkowski weist in diesem Zusammenhang auch auf die Existenz von Kryptojuden (Marranos) und Kryptomuslimen (Moriscos) in Spanien nach der Reconquista hin. Zu den Kryptochristen vgl. ferner Skendi 1967; Fotiades 1985; Krstić 2011.

[16] Nach Solovjev 1949, 56 f.; zit. nach Džaja 1984, 68.

[17] Rycaut 1686, 248 (Buch II). Bemerkenswert ist Rycauts Hinweis, dass die Poturen Steuern zahlten wie Christen, was im Widerspruch zu anderen Quellen steht.

[18] Curipeschitz 1530, 56 f.

Wahrheit die einzig richtige war, wie ein Mensch sein Seelenheil finden konnte und welche Lebensläufe „moralisch" und welche „unmoralisch" waren. Und die Historiografie reproduziert diese Entscheidungen bis auf den heutigen Tag. Doch das moralische Argument verliert seine Durchschlagskraft, wenn man berücksichtigt, dass es in vielen Fällen nicht um Moral, sondern um vorhandene oder nicht vorhandene Gelegenheiten ging. Bei weitem nicht alle, die beim Glauben ihrer Vorfahren blieben, taten dies aus Überzeugung, sondern sie taten es, weil sie keine andere Möglichkeit hatten oder weil sie die Sanktionen ihrer bisherigen Gemeinschaft fürchteten. Und bei denen, die unter Bewahrung ihres Glaubens auf habsburgisches Territorium auswanderten, spielten neben der Sorge um das Seelenheil auch die Privilegien eine wichtige Rolle, die ihnen von den neuen Herren zugesichert wurden (erwähnt seien stellvertretend die „Statuta Valachorum" aus dem Jahr 1630).[19] Die Glaubensgemeinschaft (ebenso wie später die nationale Gemeinschaft) war immer auch eine Art Zwangsgemeinschaft, – ein Käfig, in den das Individuum hineingeboren wurde und den es aus eigenem Entschluss nicht verlassen durfte. Die Zugehörigkeit zur Glaubensgemeinschaft war also nicht frei von Zwang. Und die Migration über kulturelle (insbesondere religiöse) Grenzen hinweg kann vor diesem Hintergrund auch als ein Akt individueller Befreiung verstanden werden.

Zum freiwilligen kam der unfreiwillige Wechsel der Kulturen, vor allem in Gestalt der „Knabenlese" (devşirme), über die bereits viel geschrieben worden ist.[20] Die Jugendlichen wurden ihrer bisherigen sozialen Kontrolle entrissen und islamisch sozialisiert. Die aus ihren Reihen rekrutierte osmanische Dienstleistungselite setzte sich aus Angehörigen unterschiedlicher ethnischer Herkunft zusammen, die „eine Lingua nullius, die ‚Osmanlica', eine Kunstsprache" benutzten, „die verhinderte, daß eine ethnische Sprache, das Türkische eingeschlossen, hegemonialen oder dominanten Status erhielt"[21]. Die führenden Mitglieder der Dienstleistungselite zeichneten sich ihrerseits durch ein hohes Maß an räumlicher Mobilität *innerhalb* des riesigen Osmanischen Reiches aus.

Die Motive der freiwilligen Migranten im Osmanischen Reich während der Frühen Neuzeit waren zumeist sozioökonomischer Natur (Befreiung von der Kopfsteuer, Aufstiegschancen, eventuell eine materielle Belohnung für den Übertritt zum Islam).[22] Den Zuwanderern ins Reich ging es um Schutz vor religiöser Verfolgung in den christlichen Staaten (Sepharden). Hinzu kamen Personen, die einer rechtlichen Bestrafung entgehen wollten, ferner Abenteurer, Söldner oder Menschen aus Nachbarregionen, die eine neue Beschäftigung suchten.[23] Viele davon traten zum Islam über. Für diejenigen, die das Reich verließen, standen Furcht vor Rache (im Fall vorangegangener „Illoyalität"), religiöse Motive, die Flucht vor der Abgabenlast bzw. die Suche nach neuen ökonomischen Chancen im Vordergrund. Die osmanischen wie christlichen Herrscher, die grenzüberschreitende Migranten auf ihren Territorien aufnahmen, hatten den Nutzen für ihren Staat im Auge (weil die Einwanderer über Kenntnisse, Fähigkeiten und Netzwerke verfügten – z.B. die Sepharden –, die der Wohlstandsmehrung dienten, oder weil die Migranten zur Grenzsicherung, Impopulation oder Kolonisation der durch Krieg verwüsteten Gebiete gebraucht wurden und mit weit reichenden Privilegien versehen wurden). Weder bei den Migranten noch bei denen, die sie aufnahmen, spielte die Ethnizität eine besondere Rolle. Das änderte sich erst gegen Ende des 19./Anfang des 20. Jahrhunderts, als Ethnizität oder Nationalität bzw. als die Nationalisierung der Religion und die Sakralisierung der Nation ein Grund für Flucht, Vertreibung und Massenmord wurde.[24]

[19] Hätte es die Privilegien nicht gegeben, wären wahrscheinlich manche der Auswanderer im Osmanischen Reich verblieben und früher oder später zum Islam übergetreten. Zu den Privilegien vgl. u.a. Kaser 1986, 108 ff.

[20] Nach wie vor grundlegend Papoulia 1963.

[21] Hoerder u.a. 2007, 41.

[22] Vgl. Minkov 2004. Im Mittelpunkt seiner Untersuchung stehen Übertritte im bulgarischen Siedlungsraum und die Petitionen (kisve bahası), die die Glaubenswechsler an den Sultan richteten. Mit ihren Gesuchen erhofften sie sich eine Belohnung in Bargeld. Die meisten Bittsteller kamen aus dem städtischen Milieu, häufig unverheiratete Männer aus den unteren sozialen Schichten. Wie repräsentativ die von Minkov untersuchten 634 Petitionen sind, lässt sich derzeit nicht einschätzen.

[23] Z.B. Einwanderer aus der Republik Ragusa/Dubrovnik. Vgl. Sivrić, 397. Im Zentrum der Untersuchung stehen die Wanderungen in umgekehrter Richtung. Im Unterschied zum Osmanischen Reich verhielt sich die Stadtrepublik gegenüber Andersgläubigen ziemlich intolerant.

[24] Vgl. u.a. Sundhaussen 2007a; Sundhaussen 2011.

Auch in der Vormoderne sind zwar ganze Bevölkerungsgruppen in die Emigration getrieben worden, weil sie infolge eines Krieges die Rache der Sieger befürchten mussten. Aber die Ethnizität war dabei kein entscheidender Faktor. Die orthodoxen Familien, die 1690 Kosovo verließen, waren nicht von Rache bedroht, weil sie „Serben" – und auch nicht weil sie orthodoxe Christen – waren, sondern weil sie sich aus Sicht der Hohen Pforte während des osmanischen-habsburgischen Kriegs „illoyal" verhalten hatten.[25]

Zur Migrationsgeschichte im Balkanraum gibt es eine kaum noch überschaubare Fülle von Literatur. Aber fast ausschließlich aus der Perspektive von Nation und Nationalstaat. Migrationsgeschichten jenseits der nationalen Narrative sind äußerst selten. Untersucht wurden und werden die Wanderungen „der" Serben, „der" Griechen, „der" Albaner usw., und zwar zumeist unter dem Aspekt von Gewinn oder Verlust für die jeweilige Nation. Für die Moderne mag dieses Verfahren eine gewisse Berechtigung haben, – für die vormoderne Zeit ist sie ungeeignet. Denn es gab weder eine Nation noch den Nationalstaat. Die vormodernen Migrationen lassen sich daher mit dem Paradigma von Nation und Nationalstaat nicht sinnvoll bearbeiten.

Betrachtet man die Balkangeschichte dagegen unter wanderungsgeschichtlichen Aspekten, so wird ein Raum der Bewegung erkennbar, in dem Gruppen und Einzelne immer wieder die jeweils existierenden staatlichen, ethnischen sowie religiösen, sprachlichen und kulturellen Grenzen durchbrachen. Der migrationsgeschichtliche Ansatz soll die staats- und nationszentrierten Narrative nicht verdrängen oder ersetzen, sondern soll als dritte Ebene neben sie treten. Die regulative Bedeutung von *Staats*grenzen wird durch ihn nicht in Frage gestellt. Letztere sind zum Verständnis des Migrationsgeschehens geradezu unverzichtbar. Dagegen ist die regulative Kraft von *Nations*grenzen ein rezentes Phänomen, das nicht auf frühere Zeiten übertragbar ist. Seit und solange es Staaten gibt, ist die Erforschung ihrer Geschichte ein „legitimes" Anliegen der Geschichtswissenschaft. Dasselbe gilt für die (noch relativ kurze) Geschichte der modernen Nationen. Aber darüber hinaus gibt es Prozesse und Phänomene, die sich weder mit der Geschichte multiethnischer Imperien noch mit der Geschichte moderner Nationen und Nationalstaaten und auch nicht mit der Geschichte von Kirchen oder Glaubensgemeinschaften zur Deckung bringen lassen. Der migrationsgeschichtliche Ansatz soll dazu beitragen, die im 19. und 20. Jahrhundert entstandenen Bilder von mehr oder minder statischen Grenzen zwischen Ethnien oder Nationen, zwischen Mehr- und Minderheiten, zwischen Angehörigen unterschiedlicher Religionen sowie die Mythen von Autochthonität und Kontinuität der Bevölkerung zu hinterfragen.

Der migrationsgeschichtliche Ansatz wendet sich gegen zwei weit verbreitete Vorstellungen: 1. gegen die Vorstellung, dass Nationen (zumindest die angeblich „natürlichen" Nationen im Unterschied zu angeblich „künstlichen" Nationen) seit altersher bestehen, von Gott oder der Natur vorgegeben wurden (auch wenn sie zeitweilig unterdrückt waren, bevor sie „wiedergeboren" wurden) und 2. gegen die etwas aufgeklärtere Variante, derzufolge Nationen zwar Ergebnis rezenter Modernisierungsprozesse sind, doch der „Stoff", aus dem die moderne Nation gemacht wurde, ist die ethnische Gruppe, die seit Jahrhunderten existierte, bevor sie sich zur modernen Nation entwickelte. Im ersten Fall wird die Nation, im zweiten Fall die ethnische Gruppe – das „Urmaterial" der Nation – essentialisiert. Und die erwähnte Unterscheidung zwischen „natürlichen" – angeblich von unten gewachsenen – und „künstlichen" – gemeint ist: von oben konstruierten – Nationen, ist empirisch nachweisbar unsinnig. Alle Nationen sind Konstrukte, sind Ergebnisse eines Bewusstseinswandels mit dem etwas entsteht, was es vorher nicht gab. Aus vielfältigen Gründen, die hier nicht zur Diskussion stehen, erfolgte die Konstruktion der Nation manchmal früher, manchmal später, was aber nichts mit „Natürlichkeit" oder „Künstlichkeit" zu tun hat.

Wie kann man vormoderne Migrationen wissenschaftlich sinnvoll erforschen? Es geht hier nicht um die problematische Quellenlage, sondern um die konzeptionelle und theoretische Herangehensweise. Wer waren die Bevölkerungsteile, die räumliche oder kulturelle Grenzen überschritten? Wie lassen sich die Migranten zuordnen? Wie soll man sie benennen? Das Hauptproblem dabei ist die ethnische Gruppe. Die zu

[25] Vgl. u.a. Malcolm 1998, 139 ff.

ihrer Definition am häufigsten herangezogenen Merkmale (gemeinsame Herkunft, ererbte gemeinsame Sprache oder Religion) erweisen sich in vielen Fällen als Vermutungen oder als Fiktionen. Eine kollektive Herkunft über Jahrhunderte hinweg lässt sich mit den heute verfügbaren Methoden empirisch nicht nachweisen. Die einst beliebte Vorstellung, dass es irgendwann einmal einen Stammvater (Probanden) gegeben habe, dessen genetische Nachfahren die ethnische Gruppe bilden, aus der schließlich die Nation hervorging, ist nicht mehr als ein Mythos. Als der Philologe und Universalhistoriker Jakob Philipp Fallmerayer 1830 die „ketzerische" These aufstellte, dass in den Adern der neuzeitlichen Griechen kein Tropfen antiken Blutes fließe, weil die antiken Griechen im Mittelalter völlig ausgerottet und durch hellenisierte Slawen und Albaner verdrängt bzw. ersetzt worden seien,[26] sorgte er nicht nur für eine bis zur Gegenwart anhaltende Empörung bei den Griechen, sondern warf ein Problem auf, das nach wie vor ungelöst ist. Fallmerayers These ist sicher stark überzogen, aber in ihrer Kernaussage (dass es keine biologische Kontinuität zwischen antiken und neuzeitlichen Griechen gibt) ebenso wenig beweisbar wie widerlegbar. Abwegig ist sie jedoch nicht. Griechische Historiker, Ethnografen und Anthropologen haben viel Mühe darauf verwandt, Fallmerayer zu widerlegen, aber wirklich gelungen ist ihnen das nicht. [27]

Noch weniger als die angeblich gemeinsame Herkunft sind Sprache und Religion geeignet, die Kontinuität einer ethnischen Gruppe zu untermauern. Denn Religion und Sprache kann man wechseln, womit wir wieder bei den kulturellen Migrationen sind. Namentlich in denjenigen Teilen des Balkanraums, die seit dem Mittelalter im Spannungsfeld von West- und Ostkirche standen und religiös ambivalent waren (z.B. in Bosnien und im albanischen Siedlungsraum) war der Religionswechsel weit verbreitet: vom Katholizismus oder von der Orthodoxie zum Islam; im Fall Bosniens verbunden mit einem tatsächlichen oder vermuteten Umweg über das Bogomilentum). „In den Konversionsprozessen waren offensichtlich Zwang, materielle Motive und religiöser Synkretismus, aber auch [religiöse] Indifferenz eng miteinander verbunden."[28] Auch der Sprachwechsel scheint in einigen Gegenden des Balkanraums verbreitet gewesen zu sein. Daraus entstand die „Theorie der verlorenen Sprache", die insbesondere von griechischen Nationalisten dazu verwendet wurde, um Bevölkerungsgruppen, die kein Griechisch sprachen, als ethnische Griechen zu vereinnahmen.[29] Mit anderen Worten: Weder der Glaube noch die Sprache sind hinreichende Indikatoren, um die Existenz einer ethnischen Gruppe auf Dauer zu belegen. Natürlich haben Menschen seit jeher eine Sprache gesprochen und an irgendetwas geglaubt. Doch diejenigen, die vor – sagen wir – tausend Jahren katholisch waren und ein štokavisches Idiom sprachen, sind nicht zwangsläufig die (biologischen) Vorfahren derjenigen, die heute katholisch sind und štokavisch sprechen. Problematisch ist dies insbesondere dann, wenn die Nachfahren Migranten sind. Denn im Gefolge der Migration entstehen neue Erfahrungen, neue Praktiken, neue Hybriditäten, die identitätsstiftend sein können, selbst dann, wenn die Migrantengruppe ihre „ursprüngliche" Sprache und Religion bewahrt hat.

Sofern wir uns auf bestimmte Merkmale einigen, die die Existenz einer ethnischen Gruppe konstituieren, hat es ethnische Gruppen immer gegeben, doch haben sich diese im Zuge von Migrationen immer wieder neu konstituiert: Einige schieden aus, weil sie eine andere Religion und/oder Sprache annahmen, andere kamen neu hinzu. Das soll nicht heißen, dass es keinerlei biologische Kontinuität gegeben hat (z.B. auf Familienebene), doch die kollektive Kontinuität einer ganzen *Gruppe* ist äußerst zweifelhaft. Und – wie gesagt – beweisbar ist sie ohnehin nicht. Anders als die im Machtdiskurs arretierten Nationen befanden sich vormoderne Ethnien in einem permanenten Zeitfluss.

Was bleibt? Es bleiben die jeweiligen (zeitgenössischen) ethnischen Selbst- und Fremdzuschreibungen. Aber auch sie lösen unser Problem

[26] Fallmerayer 1830. Vgl. dazu u.a. Auernheimer, Gustav: Fallmerayer, Huntington und die Diskussion um die neugriechische Identität, - in: Südosteuropa 47 (1998), S. 1-17; Wenturis, Nikolas: Kritische Bemerkungen zur Diskussion um die neugriechische Identität am Beispiel Fallmerayer, Huntington und Auernheimer, – in: ebda. 49 (2000), S. 308-324.

[27] Vgl. Trubeta 2013.

[28] Reinkowski 2003, 24.

[29] Vgl. u.a. Zelepos 2002.

nicht oder bestenfalls nur zum Teil. Denn erstens gibt es aus der vormodernen Zeit kaum erhaltene Selbstzeugnisse, da die große Mehrheit der Bevölkerung weder lesen noch schreiben konnte. Zweitens lassen Selbstzuschreibungen keinen verlässlichen Rückschluss auf die geografische oder kulturelle Herkunft einer Personengruppe und auf deren Kontinuität zu, sondern sagen nur etwas über die momentane Selbstzuschreibung aus (auf die viele unterschiedliche Faktoren einen Einfluss haben können). Drittens sind die seltenen Selbstzuschreibungen uneindeutig und lassen unterschiedliche Interpretationen zu. Um ein beliebiges Beispiel zu nennen: Wenn sich 1631 der aus der Nähe von Tuzla gebürtige Muhamed Hevai Uskufi selber als „Bosnevi" (Bosnier) bezeichnete, was meinte er damit? Aller Wahrscheinlichkeit nach meinte er damit eine regionale – keine ethnische – Zugehörigkeit. Viertens spielte die Ethnizität (im Unterschied zur Religion) bis ins 19. Jahrhundert hinein für die Menschen nur eine untergeordnete oder gar keine Rolle. Das bedeutet nicht, dass viele der Merkmale, die zur Bestimmung ethnischer Zugehörigkeit herangezogen werden, nicht existierten oder dass man Personen mit denselben Merkmalen nicht zu einer logischen „Klasse", einer „Kategorie" oder einer „Merkmalsgruppe" zusammenfassen kann. Das kann man selbstverständlich. Einer der Protagonisten der Balkanologie in Deutschland, der verstorbene Norbert Reiter, hat dies in seinem Werk „Gruppe – Sprache – Nation" exemplarisch vorgeführt.[30] Es bedeutet nur, dass die identitätsstiftende Kraft dieser Merkmale bzw. ihre soziale Wertigkeit oder ihre Bedeutung für das Gruppenbewusstsein sehr viel schwächer ausgeprägt war als im 19./20. Jahrhundert und dass bei der Hierarchisierung multipler Identitäten die ethnische nicht an vorderster Stelle rangierte bzw. dass interethnische Loyalitäten (innerhalb einer Subregion, eines Stammes oder zwischen Patron und Gefolgschaft) bedeutsamer sein konnten als die Beziehungen zwischen verschiedenen Segmenten ein und derselben Ethnie.[31] Gemeinschaftliche Identität existiert ja nicht „an sich" oder weil bestimmte gemeinsame Merkmale vorhanden sind, sondern nur in dem Maße, wie sich die Mitglieder der Gemeinschaft dazu bekennen. „Sie ist so stark oder so schwach, wie sie im Bewusstsein der Gruppenmitglieder lebendig ist und deren Denken und Handeln zu motivieren vermag."[32] Anders formuliert: Ethnische Merkmale hat es immer gegeben, aber die Merkmale, die für die Zugehörigkeit zur Gruppe als ausschlaggebend betrachtet wurden, konnten sich verändern, und dementsprechend konnte sich auch die Zusammensetzung der Gruppe verändern. Für die meisten Menschen in der Vormoderne war Ethnizität eine „leere" Kategorie, die keine Relevanz für sie hatte. Erst die Nationsbildner im Verein mit den Führern der Glaubensgemeinschaften und den Protagonisten der aufstrebenden Wissenschaften (Geschichte, Anthropogeografie, Ethnografie, Biologie, Völkerpsychologie, Rassenkunde) schufen jene festen Grenzen, die für die Diskurse über Ethnie und Nation im 19./20. Jahrhundert prägend wurden. Sie erarbeiteten sich einen neuen Gegenstandsbereich, den sie „Volk" nannten.[33] Dieses war fortan nicht mehr die breite untere Schicht der Bevölkerung, die Masse ungebildeter Leute, die misera plebs, es war auch keine politische Gemeinschaft (wie etwa der populus romanus), sondern ein frisch aus der Taufe gehobenes Kollektivindividuum mit einer sozial konstruierten und weit in die Vergangenheit zurückprojizierten Verwandtschaft, mit eigenem „Charakter" und eigener „Seele".

Zwar wird man kaum vermeiden können, bereits für das Mittelalter und die Frühe Neuzeit Ethonyma zu verwenden. Alles muss schließlich einen Namen haben. Auch Reisende haben Völkernamen in ihren Berichten verwendet. Doch sollte man immer im Hinterkopf behalten, das Ethnonyma in Mittelalter oder Früher Neuzeit nicht unbedingt gleichbedeutend sind mit Ethnonyma in der Gegenwart. Häufig handelte es sich um Ableitungen aus einem Regionalnamen oder einer Staatsbezeichnung. Wenn in serbischen Heiligen-Viten oft von „serbischen Ländern" die Rede ist, bedeutet dies nicht zwangsläufig, dass die in diesen „serbischen Ländern" lebenden Menschen ethnische Serben waren (so wie auch die Rhomäer" in byzantinischen und osmanischen Quellen keine Römer waren). Auch die aus Professionsbezeichnungen abgeleiteten Na-

[30] Reiter 1984.
[31] Dazu grundlegend Grandits 2008.
[32] Assmann 1992, 132.
[33] Stellvertretend Sundhaussen 2003.

men haben häufig mit Ethnizität nichts zu tun. Die im Balkanraum tätigen „sächsischen" Bergleute waren keine ethnischen Sachsen, sondern Träger eines bestimmten Bergrechts. Dasselbe gilt für den einst privilegierten Hirtenstand der „Walachen". Auch dieser Name sagt nichts über die ethnische Zugehörigkeit der Betroffenen aus. Ebenso wenig wie die Bezeichnungen „Franken", „Lateiner", „Levantiner" oder gar die Bezeichnung „Türken". Und nicht jeder, der von Reisenden als „Grieche" bezeichnet wurde, weil er als orthodoxer Christ (bzw. aus katholischer Sicht als „Schismatiker") im Osmanischen Reich dem (griechischen) Patriarchat in Konstantinopel unterstand oder als Händler das Griechische als Lingua franca benutzte, war ein ethnischer Grieche. Ebenso wenig wie jeder, der sich in der Frühen Neuzeit als „Serbe" oder „Raitze" bezeichnete oder so bezeichnet wurde, weil er dem Patriarchat von Peć bzw. der Serbisch Orthodoxen Kirche unterstand, die sich bis ins 19. Jh. hinein nicht als National-, sondern als Territorialkirche verstand, ein Serbe im heutigen Sinn war. Usw. Die Liste der problematischen, irreführenden oder falschen ethnischen Bezeichnungen ließe sich beträchtlich erweitern.

Die Erforschung der Migrationsgeschichte steckt also voller Fallen. Die größte Falle ist der methodologische Nationalismus. Er geht von nicht hinterfragten und in der Regel unbeweisbaren Prämissen aus, die das gesamte Forschungsdesign prägen und die Migrationsgeschichte zu einem Appendix der Nationalgeschichte verkümmern lassen. Und sofern Migrationen zu einem nationalen „Erinnerungsort" ausgeschmückt werden (wie etwa im Fall des Exodus der orthodoxen Bevölkerung aus Kosovo 1690) hat das weit reichende Auswirkungen auf das Selbstbild, die nationale „mental map" (und die Politik) der betroffenen Nation. Die Erforschung der Migrationsgeschichte im vormodernen Balkanraum ist kein nationales, sondern ein balkanologisches Projekt par excellence. Zumindest dann, wenn man unter „Balkanologie" (in diesem Fall: unter *historischer* Balkanologie) nicht die Summe nationaler Narrative im Balkanraum versteht, sondern etwas, was darüber hinausgeht, was jenseits heutiger nationaler und früherer ethnischer Grenzen verortet und zum Verständnis der Gegenwart unverzichtbar ist.

Summary

The History of the Balkans as a History of Migrations: Theoretical Deliberation and Challenges

Migrations have always been an essential part of the history of Europe and the Balkans. Few people realize how many ethnic and religious groups in the Balkans participated in migrations not only during the modern times but also during the ancient, medieval and early modern times. This article focusses on the Ottoman period of Balkan history. Migrations are understood in a broader sense: as migrations from one country to another and as migrations from one culture to another (in form of changing the religion and/or the language and the identity). Both forms of border-crossing were often interrelated: People who converted from Christianity to Islam in the Ottoman provinces had no cause to emigrate und those who emigrated had no cause to change their religion. In many parts of the Islamic Mediterranean world we find converts ("renegades" as they were called by Christians). Most of them changed their religion voluntarily. But it often took one, two or more generations until the converts accepted their new religion wholeheartedly. In the meantime they were regarded as crypto-Christians, who had formally converted to Islam, but practiced Christianity in private life. These crypto-Christians (or Poturi as they were called in Bosnia) were a widespread phenomenon.

By changing places or changing cultures (voluntarily or forcibly) new experiences and often new identities were shaped. Balkan history is for a great part a history of movements. But so far, there has been no attempt to systematize the migration of southeastern Europe from the early modern period to the 20th century beyond national-historiographic, national-linguistic, or microregional approaches. Not even the beginnings of a synthesis of the migratory events are on the horizon. This has to do with the national focus of historical scholarship and the inclination to interpret an ethnic group (the alleged nucleus of a modern nation) as an everlasting, eternal phenomenon. Apart from the fact that there is no consensus how to define an ethnic group we should consider the fact that the composition of ethnic groups has often changed as a result of spatial and cultural migrations. For most people in early modern times ethnicity was an empty category (in contrast to religious affiliation). And the designations used in early modern travel books also resist clear ethnic interpretation (e.g. "Greeks", "Turks", "Vlachs", "Saxons", "Serbs" etc.).

Not everyone, who identified himself to travelers as a "Greek", because as an Orthodox Christian in the Ottoman Empire he was subject to the Patriarchate in Constantinople or used Greek as the lingua franca of merchants, was ethnically Greek. The selfsame is true for other designations which were derived from a former state, a region or a profession. And those who nowadays speak a štokavian idiom and are Catholics (=Croats) are not necessarily the descendants of those who spoke štokavian and were Catholics in the 16th century. And so on. The (biological) continuity of an ethnic group cannot be proved (nor refuted). So, the study of pre-modern migrations breaks the chains of national narratives and demands a new approach beyond fixed ethnical (or national) ascriptions.

Literaturverzeichnis

Adanir, F. 2006, Bevölkerungsverschiebungen, Siedlungspolitik und ethnisch-kulturelle Homogenisierung: Nationsbildung auf dem Balkan und in Klein-Asien 1878-1923, In: Ausweisung – Abschiebung – Vertreibung in Europa 16.-20. Jahrhundert, Hrsg. S. Hahn, u.a., Innsbruck 2006, 172-192.

Assmann, J. 1992, Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen, München 1992.

Bade, K. 2000, Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart, München 2000.

Bade, K. u.a. (Hrsg.) 2007, Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart, Paderborn u.a. 2007. (engl. Ausgabe: The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe. From the 17th Century to the Present, Cambridge 2011).

Barkan, Ö. L. 1953, Les déportations comme une méthode de peuplement et de colonisation dans l'empire Ottoman, Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul XI, 1953, 67-131.

Bennasar, B. / Bennasar, L. 2006, Les Chrétiens d' Allah. L'histoire extraordinaire des renégats, XVIe et XVIIe siècles, Paris 2006.

Brandes, D. u.a. (Hrsg.) 2010, Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts, Wien u.a. 2010.

Brunnbauer, U. u.a. (Hrsg) 2006, Definitionsmacht, Utopie, Vergeltung. „Ethnische Säuberungen" im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts, Berlin 2006.

Curipeschitz, B. 1530/1997, Itinerarium oder Wegrayß Küniglich Mayestät potschafft gen Constantinopel zudem Türckischen Keiser Soleyman. Anno 1530. Bearb. von G. Neweklowsky, Klagenfurt 1997.

Bandžović, S. 2001, Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije tokom XIX stoljeća, Tutinski zbornik 2, 2001, 79-128.

Čubrilović, V. 1930, Politički uzroci seoba na Balkanu 1860-1880, Glasnik Geografskog društva 16, 1930, 26-49.

Cvijić, J. 1922, Metanastazička kretanja. Njihovi uzroci i posledice, Beograd 1922. (auch in: Sabrana dela. Bd. 4/1, Beograd 1991, 130-197).

Ditten, H. (1993), Ethnische Verschiebungen zwischen der Balkanhalbinsel und Kleinasien vom Ende des 6. bis zur zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts, Berlin 1993.

Džaja, S. M. 1984, Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463-1804, Südosteuropäische Arbeiten 80, München 1984.

Fallmerayer, J. Ph. (1830/1965), Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters, Stuttgart 1830 (Nachdruck Hildesheim 1965).

Fotiades, K. 1985, Die Islamisierung Kleinasiens und die Kryptochristen des Pontos, Tübingen Diss. 1985.

Fuchs-Heinritz, W. u.a. (Hrsg.) 1994, Lexikon zur Soziologie. 3. Auflage, Opladen 1994.

Galib, Š. 2001, Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine, Prilozi 30, 2001, 89-116.

Grandits, H. 2008, Herrschaft und Loyalität in der spätosmanischen Gesellschaft. Das Beispiel der multikonfessionellen Herzegowina, Wien u.a. 2008.

Hoerder, D. u.a. 2007, Terminologien und Konzepte in der Migrationsforschung, In: Hrsg. K. Bade u.a. 2007, Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart, Paderborn u.a. 2007, 28-53.

Höpken, W. 1996. Flucht vor dem Kreuz? Muslimische Emigration aus Südosteuropa nach dem Ende der osmanischen Herrschaft (19./20. Jh.), Comparativ 6, 1996, 1, 1-24.

Jagodić, M. 1998, The Emigrations of Muslims from the New Serbian Regions, 1871-1878, Balkanologie 2, 1998, 2, http://balkanologie.revues.org/265.

Kaser, K. 1986, Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535-1881), Zur Kunde Südosteuropas II/15, Graz 1986.

Katsiardi-Hering, O. 2000/2001, Migrationen von Bevölkerungsgruppen in Südosteuropa vom 15. bis

zum Beginn des 19. Jahrhunderts, Südost-Forschungen 59/60, 2000/2001, 125-148.
Konstandinović, N. 1970, Beogradski pašaluk. (Severna Srbija pod Turcima). Teritorija, stanovništvo, proizvodne snage, Beograd 1970.
Krstić, T. 2011, Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire, Stanford 2011.
Laporte, J. de 1768, Reisen eines Franzosen, oder Beschreibung der vornehmsten Reiche in der Welt. Bd. 1, Leipzig 1768.
Malcolm, N. 1998, Kosovo. A Short History, London 1998.
Marrus, M. R. 1999, The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century, Oxford 1995.
McCarthy, J. 1995, Death or Exile: the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922, Princeton / N. J. 1995.
Minkov, A. 2004, Conversion to Islam in the Balkans. Kisve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730., Leiden, Boston / MA 2004.
Müller, D. 2005, Staatsbürger auf Widerruf. Juden und Muslime als Alteritätspartner im rumänischen und serbischen Nationscode. Ethnonationale Staatsbürgerschaftskonzepte 1878-1941, Balkanologische Veröffentlichungen, 41, Wiesbaden 2005.
Ninčić, I. (Hrsg.) 1989, Migrations in Balkan History, Belgrade 1989.
Reinkowski, M. 2003, Kryptojuden und Kryptochristen im Islam, Saeculum 54, 2003, 1, 13-37.
Reiter, N. 1984, Gruppe – Sprache – Nation, Balkanologische Veröffentlichungen 9, Berlin 1984.
Rycaut, P. 1686, The History of the Present State of the Ottoman Empire, London 1686.
Šehić, N. (Hrsg.) 1990, Migracije i Bosna i Hercegovina. (Materijali s Naučnog skupa Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana – Njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, održanog u Sarajevu 26. i 27. okt. 1989), Sarajevo 1990.
Sivrić, M. 2003, Migracije iz Hercegovine na Dubrovačko područje (1667-1808), Dubrovnik, Mostar 2003.
Skendi, St. 1967, Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans, Slavic Review 26, 1967, 2, 227-246.
Solovjev, A. 1949, Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 1, 1949, 42-79.
Sundhaussen, H. 1996, Bevölkerungsverschiebungen in Südosteuropa seit der Nationalstaatswerdung (19./20. Jh.), Comparativ 6, 1996, 1, 25-40.
Sundhaussen, H. 2003, Serbische Volksgeschichte. Historiker und Ethnologen im Kampf um Volk und Raum vom Ende des 19. bis zum Ende des 20. Jahrhunderts, In: Hettling, M. (Hrsg.) Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit, Göttingen 2003, 301-325.
Sundhaussen, H. 2006/2007, Geschichte Südosteuropas als Migrationsgeschichte. Eine Skizze, Südost-Forschungen 65/66, 2006/2007, 422-477.
Sundhaussen, H. 2007, Südosteuropa, In: K2007, Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart, Paderborn u.a. Bade u.a. Hrsg. 2007, 288-313.
Sundhaussen, H. 2007a, Die Ethnisierung von Staat, Nation und Gerechtigkeit. Zu den Anfängen nationaler Homogenisierung im Balkanraum, In: Auf dem Weg zum ethnisch reinen Staat? Europa in Geschichte und Gegenwart. Hrsg. Mathias Beer 2. Aufl., Tübingen 2007, 69-90.
Sundhaussen, H. 2011, Dorf, Religion und Nation. Über den Wandel vorgestellter Gemeinschaften im Balkanraum, Journal of Modern European History 9, 2011, 1, 87-116.
Trubeta, S. 2013, Physical Anthropology, Race and Eugenics in Greece (1880s-1970s), Balkan Studies Library 11, Leiden, Boston 2013.
Vacalopoulos, A. 1963, La retraite des populations grecques vers de régions éloignées et montagneuses pendant la domination turque, Balkan Studies 4, 1963, 265-276.
Zelepos, I. 2002, Die Ethnisierung griechischer Identität 1870-1912. Staat und private Akteure vor dem Hintergrund der „Megali Idea", Südosteuropäische Arbeiten 113, München 2002.

Godišnjak/Jahrbuch 2013,42:215-226.
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.32

Disciplinary Boundaries in Question: Balkan Studies in a Globalizing World

Karl Kaser
Graz

The disciplinary boundaries between Balkan Studies and Near East and/or Middle East Studies[1] were basically drawn in the course of the 19th and the beginning of the 20th century within a certain political framework and as results of European political interests. Arabic and Islamic Studies were considered as the study of the culturally and religiously other. Balkan Studies in this period of time were conceived as "the orient within"[2]. The dissolution of the Habsburg and the Ottoman Empires by the end of World War I changed the political landscape. Near East Studies received the flavour of British and French Colonial Studies, whereas the German Reich was interested to explore the designated food deliverer, the Balkans, within its concept of *Großraumpolitik*.

After 1945 the situation again changed for area studies in the Balkans and the Near East. The emerging Cold War created a completely new constellation. The Near East was disposed of colonialism; the USA jumped in and began to keep the region under its control. The Balkans, except Greece, was lost to the communist world. Separate Balkan Studies and Near East Studies in the West as well as in the East became legitimized by the Cold War.

The Cold War is over; we are living increasingly in one, globalizing world and the former well, however ideologically defined regions have become arbitrary. The Bosporus, the Danube, and other waterways cannot any longer constitute borderlines of scholarly disciplines. The Balkans has always been linked to Central Europe, the Mediterranean, Eastern Europe and especially the Near East, and is increasingly linked to the rest of the world. Interestingly enough, the historical entanglement of the Balkans with Central Europe has been paid great attention in the previous two decades and its intersections with Eastern Europe and the Mediterranean has been fairly investigated. However, the Balkans' shared history with the Near East[3] has been almost completely ignored, which is also the case with the Balkans' position in global history.[4]

Area studies or regional studies as university disciplines in full scale are mostly undertaken in states that have global interests such as the USA but also Great Britain, Germany or France; more specific area studies are conducted in states that have narrowly defined regional interests such as Austria in the Balkans and Central Europe. Common to all area studies is intensive language study, in-depth field research, close attention to local history, and testing grounded theory against detailed information. They try to bring in their findings to general theoretical backgrounds, they are tending to be inter- or multidisciplinary – and the boundaries of area studies fields are usually historically contingent and, therefore, highly contestable under present conditions.[5]

[1] Anglo-American academia prefers the term 'Middle East', which denominates the Islamic world from North Africa to Pakistan/Afghanistan and which shared the destiny of being colonized. The German speaking world prefers the term 'Near East', which usually comprises the Asian territories of the former Ottoman Empire. Since my paper refers to these territories I prefer 'Near East'.

[2] Quote taken from Neuburger's book (Neuburger 2004).

[3] Among the few exceptions are Schevill 1922; Inalcik 1993; Brown 1996; Kaser 2011; Ginio/Kaser 2013.

[4] The title of Wachtel's book 'The Balkans in World History' (Wachtel 2008) promises this but the contents contradict the promise.

[5] Szanton 2003; Schäbler 2007, 12.

This article addresses four problems. The first, general one, discusses the never-ending challenges of area studies; the second, still general, analyses the challenge of globalization for area studies, the third, more specifically, pays attention to the global history approach for historical area studies and the fourth questions the heuristic value of geographical terms such as 'Southeastern Europe' and 'Balkans' and pleads in favor of considering the Balkans and the Near East (Eurasia Minor) a single historical world region.

1. Never-ending Challenges of Area Studies

Area studies have always reflected not only intellectual interests but also those of states and international politics. The latter two make them vulnerable against changing political contexts and interests. Beyond traditional and latent criticism of area studies of being parochial, globalization has become a new challenge for area studies. Before coming to this new challenge, the traditional arguments against area studies are going to be summarized. There are almost half a dozen of them:

(1) One of the fundaments of European Enlightenment was to study universal principals and to investigate the universal in specific contexts. The birth of area studies began with the Enlightenment's efforts to underpin theories of human progress by comparing Western Europe to other regions of the world.[6] Still, a body of knowledge is produced mostly by Western scholars for Western audiences about non-Western societies, cultures and histories. Scholars represent the non-West in convenient ways.[7] The legitimacy of Euro-centrism and US-centrism has become under significant pressure.

(2) Area studies in the USA were not a direct result of Cold War but emerged already in the 1930s. For instance, oriental studies which had developed out of biblical studies comprising art, archeology, political science, language, literature, and sociology.[8] The post-World War II project of area studies was an attempt to delineate relatively large geographic regions that possessed some cultural, historic, and linguistic coherence: former Soviet Union, Southeast Asia, East and Central Europe, and, much later, West Europe. By 1995 the main sponsors of area studies, the Social Science Research Council and the American Council of Learned Societies abandoned the world areas approach and disbanded the Joint Committees organized by world areas. World areas were considered inadequate models for understanding the world.[9] Programs of revitalizing area studies[10] are counteracted by the actual world economy crisis, which touches the funding of area study programs at US universities immensely.

(3) The crisis of area studies is also understood as the problem of how area fields are related to the academic disciplines. The disciplinary homes called the area studies back to more serious sites of scholarship – and to be more universal. Transnational forces and identities are said to be one of the major factors placing the future of area studies in question. The current problems of area studies arise to a significant extent also from the crisis in social sciences in general, but especially in political sciences. There is the certainty of a universal knowledge of politics. But even the theoretical political scientists find it difficult to abandon the need for the kind of local political understanding traditionally supplied by area research. Such regional or cultural 'anomalies' are called now the 'institutional form' of a universal phenomenon.[11]

(4) Area studies programs are sometimes considered as weak and scattered enclaves. They allegedly have no theories of itself for its self-protection and no intellectual mastery of its own fate. They have not bothered even to describe area specific knowledge as such. A broadly based theory for area studies would require a kind of collaboration of area specialists that does not yet exist.[12]

(5) The reality and analytical value of the old geo-political area studies has not completely disappeared. But many boundaries have become much more permeable, and the importance of sometimes new, sometimes longstanding transnational social, economic and cultural forma-

[6] Ludden 2003, 131.
[7] Mirsepassi et al. 2003, 1.
[8] Mitchell 2003, 149.
[9] Mirsepassi et al. 2003, 2, 4; Green 2003, 137.
[10] Tessler et al. 2001, 71.
[11] Mitchell 2003, 159-162.
[12] Ludden 2000.

tions is increasingly being recognized.[13] Since the 1970s, area studies had to learn that geographically fixed areas do not correspond with social reality.

To conclude, traditional world area studies have experienced a crisis in the previous two decades because the world has changed fundamentally with the end of the Cold War and the intensification of globalization and de-territorialization of cultures. Accused of being essentialist and of constructing the area they study, area studies were abandoned to a large degree in countries such as the USA. This trend, however, is not a universal one. At European universities, for instance, area studies are better rooted and enjoy more continuity. It is my impression that currently exist more Balkan study centers than two decades ago. As it looks like, area studies such as Balkan studies and East European studies have received a new momentum since they have been exposed to the challenges of global studies. Global studies cannot exist without receiving fresh impulses from area studies.

2. The Challenge of Globalization

'Globalization' is not precisely defined; it includes international forces – technological, economic, and cultural – that are driving more and more developments in the world around us.[14] Global capital in its contemporary form is characterized by strategies of predatory mobility (across both time and space). States have eroded as sites of political, economic, and cultural sovereignty.[15] Globalization is broadly seen as erasing boundaries, as de-territorialization, and forces the homogenization of localities, cultures, and social and economic practices.[16]

Historians often smile about the sudden intensification of the globalization debate because for them this process has already taken a long time. From the global historian's perspective 'globalization' refers to a bundle of related processes (commerce, technology, state organization, culture) that do not progress at the same speed or move in the same direction and do not affect the various parts of the world in the same way.[17] Osterhammel and Petersson see in the establishment of the Portuguese and Spanish colonial empires around 1500 the onset of an uninterrupted process of globalization and irreversible process of worldwide integration.[18] This process has been accelerating significantly since 1989. We as scientists at a certain age are witnesses of the parallelism of the demise of Communism and the popularization of the PC. I bought my first PC in 1989. Globalization since then has been co-created by social sciences, whereas, parallel to that, social sciences have been driven by globalization. Especially area studies, geographically based, are touched by it.

There are good reasons to oppose globalization and its negative side-effects, on the one hand; on the other hand, it would be unjustifiable not to react to this emerging challenge. With regard to the US based area studies, the challenge consists in:

1) Area-based knowledge in a globalizing world has seemingly become irrelevant. The US-governments needed knowledge about their potential adversaries and allies in the era of Cold War. Communism, however, has passed; the view on the world has become different and the traditional area studies have become anachronistic. Growing mobility of capital, commodities, images, cultural forms, and of people among different world areas has had important implications for area studies.[19]

(2) Disciplinary universalists argue that globalization is defining a single world zone for the application of universal theory, which makes area studies irrelevant. Territoriality has become more fluid, cultural boundaries are moving, and disciplines are shifting. Now cultural areas do not seem as coherent as they did twenty or forty years ago. Geographies are shifting and the changing substance of cultural areas is now more visible than ever before. The empirical reality of the bounded cultural areas that underpinned area studies is now obviously dubious. The trouble with area studies is a particular configuration of apparent stabilities for permanent associations between space, territory, and cultural organization.[20]

[13] Szanton 2003.
[14] Ludden 2000.
[15] Appadurai 2001, 17.
[16] Szanton 2003.
[17] Osterhammel/Petersson 2003, vii.
[18] Ibid, 28.
[19] Mirsepassi et al. 2003, 2, 5.
[20] Appadurai 2001, 7-9; Ludden 2003, 132-133.

(3) Cultural areas may be considered little more than constructs of imperialism and nationalism – imagined territories institutionalized by Europe's modernity. Post-structuralism, postmodernism, postcolonial criticism and critiques of development discourse have questioned scientific rationality based on theories of modernity.[21] Behind that is the idea of stable culture areas projected by Western cartography of large civilizational landmasses with different relationships to Europe. But in the age of globalization – how does the world look from other social, cultural and national locations? Areas are not facts but artifacts of our interests and our fantasies as well as of our needs to know, to remember, and to forget.[22]

(4) The crisis of area studies in the USA is linked with the end of the Cold War, which had made available generous funding for area studies generally. The US appears to be triumphant throughout the world; therefore area studies seem to be unnecessary any longer;[23] needless to mention that this point of view has turned out to be a naïve one. Only after a few months in power, US-President Obama was eager to reconfigure America's position in the world, e.g. by acknowledging Muslim values as equal to western ones.

(5) New modes of knowledge production are needed – more global forms of social science knowledge overt the established configurations of area studies. Area studies are now dubbed in the USA as "context-sensitive social science" – global in its vision, argument, and relevance, local in its data and application. The entire hosts of intermediary territories that lie between the global and the local have almost disappeared in the discourse of globalism. Globalization will obviously not provide a stable and comfortable intellectual or institutional home for area studies scholarship.[24]

(6) Transnationalism as one element of globalization is also challenging the traditional conception of area studies. Especially the variety and increasing international diasporas and networks is emphasizing the importance of new social and cultural formations cross cutting area boundaries.[25]

How did the international scientific area-studies community react to these challenging questions and voices from the USA until now? At first glance, the visible tendencies reformulate traditional area studies into a new form, which poses the research question into the foreground and the traditional areas into the background. This is the case especially with postcolonial as well as with global and globalization studies.

(1) Postcolonial studies. Parallel to the trend towards the global and globalization studies, the master narratives privileging the local, the everyday, and the particular have been questioned by postmodernism and postcolonial scholarship. A great deal of postcolonial theory emerges from a close familiarity with particular regions and is committed to interdiscliplinarity and contextually grounded knowledge. Postcolonial scholars have turned their attention to diasporas, immigrants, and hybrid identities; national boundaries have become frequently irrelevant. Political and cultural territories have become considered as different realms. Whereas area studies confine themselves to the nation-state or the larger region as the only units of analysis, postcolonial studies have neglected them in favour of local-global connections.[26]

(2) Global or globalization studies. Scholarly interest for globalization is growing – often ignoring the growth of regional and class inequalities. Nevertheless, the increased international flows of capital, labour, products, information, and technology have important implications on area studies. Globalization studies assume and investigate processes that supposedly are creating universals through a single, integrated world system with strongly homogenizing tendencies. However, we cannot speak about a universal modernity but a plurality of modernities.[27] This leaves room for the possibility of a more locally imagined vision of modernization. Capitalist modernization is consistent with a wide range of social and cultural practices. Local people formulate and implement their own visions of their own futures. The social science vision of comprehensive convergence is an illusion. There is an even greater need for the deep study of specific geographies, histories, and languages.[28]

[21] Ludden 2003, 134.
[22] Appadurai 2001, 9.
[23] Khalidi 2003, 182-183.
[24] Ludden 2000.
[25] Szanton 2003.
[26] Mirsepassi et al. 2003, 8-10.
[27] Eisenstadt 2000.
[28] Ibid., 10-12.

Beyond this massive growing of postcolonial and global as well as globalization studies, there is wide agreement that area studies have to adjust themselves to these emerging trends by:

(1) A massive effort to establish cooperative links among organizations that emphasize the need to examine the relationships that exist between the local and the global as well as among world areas.[29]

(2) The encouragement of more comparative and thematic research across areas. This would help to determine exactly how different or interconnected areas really are or, to be cautious, imagined.[30]

(3) The encouragement of cross area comparative research seeking broad generalizations and cross-culturally robust theory.[31]

(4) The need of being trained in at least two languages, two histories, and two cultures.[32]

There are sufficient reasons for questioning the traditional outline of area studies. Some of the mentioned reasons are specific for the situation in the USA, others aren't. In Europe, where area studies are better institutionalized, there are, however, not many reasons to be relaxed. Area studies cannot any longer remain isolated container studies but can only survive if they adopt also global perspectives. This assessment holds also for historical area studies.

3. The Challenge of Global History

This section refers to the more specific needs of historical area studies, which are also involved in the above mentioned streams of globalization in social sciences. Here, the relationship between the whole and the part, the global and the regional (and topical) wins even more momentum than in other disciplines. In difference to traditional concepts of universal history and/or world history, global history[33] does basically not intend to comprise the whole history but looks at processes of integration of historical world regions and tries to understand the whole by one of its parts. The part can only be determined if there is an idea about its wholeness. The idea that the whole is constituted by the sum of the parts has become obsolete. The whole and the part are rather dialectically related. The hermeneutic circle for historians is still the source of increasing historical knowledge: the area, periodical or topical specialists are dealing with their respective parts; this changes the understanding of the whole, and the changed understanding of the whole changes again the understanding of the part etc. The whole is only an idea, an image, an aim, which creates its relative parts. This circle is endless and the result uncertain. The idea of the whole empirically cannot be realized but enables us to realize global history empirically.[34]

The experience of globalization suggests the global, the world as the constructed whole. Area or regional history and global history are alike the part and the whole; they are constructed and have to be characterized by the historian as such. Global history cannot be considered as the opposite to the regions' history under a geographical umbrella. In times of globalization, the concern for this one and only world has come into the foreground. It is this idea of the one world, which has become also important for historical sciences. The term 'global' substitutes the term of 'general' history, the connotation of which is the existence of an important history – the general one – and of sub-disciplines such as colonial history, women's history or regional history that cannot contribute much to the general one. A global history has to be open and receptive equally for all parts of the whole, which are meaningful: The colonial studies have the right to consider the West as a province among others and neither micro nor macro structures are preferred.[35]

Global history per se cannot be subject of investigation. It can be imagined but not written. It is an idea beyond empirics. As an idea, global history has to be investigated on the basis of concrete topics: processes of globalization, commercial activities, migration flows, or global protest movements. The history of globalization is an important subject but this does not constitute global history. Global history is not a subject but

[29] Green 2003, 139.
[30] Szanton 2003.
[31] Ibid.
[32] Ibid.
[33] About the different concepts of universal history, world history, and global history see Middell 2005.
[34] Epple 2007, 101-103.
[35] Ibid. 2007, 100-111.

a certain perspective on history: think global by studying the local.[36]

Schäfer's[37] approach to the problem of the global and the local is more radical as the just mentioned by going a step further: Not a global future in singular exists from today's perspective but the globality of world regions. Processes of globalization determine the globality of things but, on the other hand, the conditions of being global are different.[38] He specifies globalization as "technoscientific civilization" that has begun to cover the globe. Technoscience as a hybrid of scientized technology and technologized science accepted by the different powerful local cultures of the world in sharp contrast to Americanization; it is on the way of becoming the shared context of all cultures. But the user terminals placed around the world are places where global technoscience and local cultures interact; a globally distributed network is used locally according to local and individual needs. This, for instance, may provide new social movements with a global perspective. According to Schäfer's analysis, the future lies in a global civilization with many local cultures and regional futures.[39]

Whereas the post-socialist world is economically and culturally largely integrated in global processes the concepts of how to integrate area studies such as East European history and the history of the Balkans in global history are not yet very advanced. With regard to East European history Stolberg states a considerable desiderate[40] and Haslinger the very beginning of a debate[41]. Whereas the former sees the future of the integration of East European history into transcontinental studies via a Eurasian research perspective, the latter suggests a stronger integration of East European history into European history as well as into global history as soon as the relationship between global and area history has been clarified. Nolte points at no global history can be written without the research on specific regions and underlines in great detail the specific role and contribution of Eastern Europe towards global developments until the 19th century.[42]

With regard to the history of the Balkans, Brunnbauer offers an approach that can be easily harmonized with global historical research questions. He argues that in light of previous debates about the definition of the region and about the ingredients that makes it a separate historical region one should avoid this kind of discussion and, instead, conceptualize the Balkans as trans-local space, as a space of various "entanglements, transfers and relations. Historical research thus should reconstruct the relevant spatial dimensions of the relevant matters, and not start by a given spatial – be it national or regional – 'container'."[43] Instead of looking at space we should concentrate on interaction and communication networks configured by people as well as institutions. The reach of these kinds of networks might be local, global or somewhere in between. Empires and even more nation states were institutions that comprised interaction and communication, Brunnbauer concludes.[44]

To conclude this subchapter, area studies constitute a great chance for global history and vice versa: area studies have the advantage of usually not being Euro-centred. Historical area studies can provide crucial impulses for global history studies; area studies can become impacted by aspects of global history. Especially if we investigate the functioning of globalization, we need specific local/regional knowledge.[45] The area and the global have to be considered as fluid in historical perspective because historians are drawing always new perspectives on history. Therefore, historical regions as well as cultural areas are not chiselled in stone forever.

4. The Balkans, the Near East or both?

I think that the implosion of socialism and the succeedingly unfolding processes of globalization have impacted the concept of Balkan history in two ways: (1) it suggests to conceive the Balkans as trans-local space as pointed out by Brunnbauer; (2) it suggests even more – the con-

[36] Epple 2007, 111, 113.
[37] Wolf Schäfer is an exponent of the New Global History which considers global history as history of globalization beginning with 1950: Rothermund 2005.
[38] Schäfer 2006, 1, 6.
[39] Schäfer 2001, pp. 302, 313; Schäfer 2003, 75.
[40] Stolberg 2007, 1.
[41] Haslinger 2006, 1.
[42] Nolte 2006.
[43] Brunnbauer 2011, 78.
[44] Ibid, 83-84.
[45] Schäbler 2007, 37.

ceptual reunion of the Balkans and the Near East – a territory that I would suggest to call Eurasia Minor[46] – *and* the conception of Eurasia Minor as trans-local space.

This leads us to the self-perception of Balkan or Southeast European studies, which have been uncritically conceived as given since many decades and therefore firmly institutionalized so as if the world around the region would have not changed. In this regard I would suggest to point at the artificiality of historic areas reflected in the separateness of Balkan studies and Near East studies.

Unlike any other region in the world, Eurasia Minor situated between the Tigris and the Danube Rivers, shares a joint history, if we define 'joint history' as embeddedness in politically superior structures over long periods of time. The joint history began in the period of Hellenism (in the last third of the 4th century B.C.), continued with the establishment of the Roman and the Byzantine Empires, and ended with the fall of the Ottoman Empire in early 20th century. The communality of an almost three thousand years' history is obvious, and we have to ask the significant question why this common history has not found its way into historiography as a whole but only periodically and as separated spaces.[47]

There remains hardly any doubt that Eurasia Minor is characterized by all credentials of a world region. World regions are spaces based on joint historical experience and dense interaction. The Hellenistic, Byzantine and Ottoman empires extended their power also over territories which were not under their direct control. Economically, they were characterized by the feature-spatially completion of their subspaces and were intertwined with other world regions. They were culturally heterogeneous and diverse.[48]

As already mentioned the establishment of area studies always had also political implications and imaginations. Universities and countries with defined foreign political and economic interests in certain areas have established area studies in the fields of research and training, which usually include social and historical sciences, theological and linguistic studies. At about the middle of the 20th century the Near East on the one hand and Eastern and South Eastern Europe on the other were designated as separate 'problem regions' by Western scholars. In the framework of the Cold War, Eastern and South Eastern Europe were integrated into the 'East Block', which was hostile to the 'West Block' and vice versa. The countries of the Near East had successfully stripped off their colonial bounds and in reaction might have looked for assistance by the Soviet Union – and partially received it. In the global context of the Cold War, the West was also eager not to lose its impact, primarily on the Islamic Near East. This constituted the background for the establishment of Near East studies on the one hand and East and Southeast European Studies on the other hand with different intensions and programs. They were, and still are, not related to each other and organize their separate scholarly conferences and journals. Whereas some concentrated on Arabic, Turkish, and Hebrew languages, others focussed on Slavic languages, Hungarian, Romanian or Albanian.

It was not only on the horizontal but also on the vertical-chronological level that the region was sliced into specific disciplines: the Ottomanists tend to focus on the history and culture of the Ottoman part of the Islamic world, the Byzantinists predominantly incorporate research of the Byzantine period into their programs, and the Classic Ancient Studies concentrate on the history and culture of the Greek-Roman period. The Old-Orientalists focus on the pre-classical cultures having stretched from Anatolia to Egypt. Therefore, certain epochs and the Bosporus are separating disciplines, which would be per se closely related. The actual challenge therefore consists, superficially, quite simply in the utilisation of the resources of the historical toolbox to fit certain puzzles together from the different disciplines in order to create a picture of the shared history of the Balkans and the Near East. But this is not as simple as it sounds – on the contrary. The challenge is enormous. As long as we slice disciplinarily a shared history into periods and territories we are hardly fit for debates on global history.

However, in the previous two decades the agenda and the debates of dominating Southeast-Europeanologists and Balkanologists indicate a deviating direction. In 1998, a huge debate was

[46] Kaser 2011, 2.
[47] Ibid.
[48] Categories provided in Komlosy 2011, 169-170.

inaugurated in Germany about the future of area studies that obviously slopped over from the US-American discussion that began few years earlier. The end of the East- and Southeast European studies and their integration into the respective home disciplines was announced. These area studies were blamed of being methodologically and theoretically insufficient and backward.[49] One year after, Holm Sundhaussen reacted by defining a "historical region" called Southeast Europe by the specific overlap or interaction of historical structures, especially produced in the period of the Ottoman Empire. This was not the first attempt to define Southeast Europe as a region specifically compared to the rest of Europe, and implicitly, also specifically compared to the Near East.[50] Maria Todorova reacted promptly with the blame of essentialism and countered with her concept of historical legacy, which will be discussed below.[51] Sundhaussen's concept was obviously more attractive to German's academia because it offered an opportunity to slice Europe into clear-cut historic regions and provides seemingly new orientation: southeast, northwest, central, central-east, central-west etc. Even the Black Sea-region did not escape this new fury of slicing Europe geographically into historical regions.[52]

Todorova, however, in this debate has been neglected because of her rejection of geographical parcelling. She introduced the categories of historical legacy and historical perception as heuristic device in describing historical regions and argues that 'historical legacy' and 'historical perception' avoids the danger of essentialism, allows more clearly articulate the dynamism of historical change than structural categories such as border, space, and territoriality. This category would retain the valuable features of the analyses of spatiality and makes it historically more specific. Another advantage according to her is that elements of the historical past are not consciously singled out and encompasses everything that is handed down from the past.[53] Concretely, she applies her category to Eastern Europe and the Balkans. According to Todorova the most important political legacies of the Balkans are the Roman, Byzantine, Ottoman, and the communist ones; the most important religious legacies are Judaism, Christianity, and Islam; in social and demographic terms the legacies constitute of large migrations, ethnic diversity, a large and egalitarian agricultural sphere, late urbanization etc.[54]

In the political sphere, the most important legacies until the 19th century would have been the millennium of Byzantine and the half millennium of Ottoman domination. She goes so far stating: "One can argue that the Balkans are, in fact, the Ottoman legacy".[55] The legacy as continuity began after the continuous break of the Ottoman Empire ceased to exist in the successor states. The break with the legacy was allegedly already completed by the end of WWI; "thereafter it turned into legacy as perception" – in works of historiography, journalism, or everyday discourse, and as important pillar of nationalism. The region has been Europeanizing and the historic Balkans ending.[56] Socialism would constitute another legacy or another stratum of legacy that covers other territories, including most of the Balkans, and still would be important in different spheres: politics, economy, and society.[57]

Thus we have basically at least two different concepts and one big problem: their arbitrary ghetto-ization in Europe. For both the concepts, the half of a millennium enduring domination of the Ottoman Empire is crucial; for Todorova the Balkans is the Ottoman legacy. It is obvious, however, that the Near East is also an Ottoman legacy, even more pronounced. How comes that the few kilometer wide Bosporus has the magic power to separate one joint historic legacy into two ones, and how comes that this miraculous Bosporus has the magic to separate one historic region from the other although they shared half a millennium of years of Ottoman history, about one thousand years of Byzantine history and about another one thousand years of Ancient Greek, Hellenistic, and Roman history? Why do we neglect that much of what is called Europeaness had been shaped in the Balkans and in the Near East – regions that are considered half-European and non-European today?

[49] Baberowski 1998.
[50] Sundhaussen 1999.
[51] Todorova 2002, 2005.
[52] Troebst 2007.
[53] Todorova 2005, 65-66, 68.
[54] Ibid. 69.
[55] Ibid.
[56] Ibid. 70-71.
[57] Ibid. 71-74.

As it looks like the period of communism made us Balkanists and Southeast-Europeanists blind for the world beyond the former ideological frontiers. As a consequence of the onset of the transition period beginning with 1989-91 we had to reshape our studies – and we did it, but only half-hearted. This becomes clear if we return to Todorova's argument that the break with the Ottoman legacy was allegedly completed by the end of the WWI. This holds obviously not true for the Near East, not true for Turkey and even not true for the Balkans. Colonialism and its legacy in the Near East, Kemalism and its legacy in Turkey, Communism and its legacy in the Balkans seemingly have erased the Ottoman legacy. This point of view, however, is questionable. It seems that we have missed to investigate the common legacy or imprint that is still at work.

Conclusions

The contemporary world characterized by globalization is seemingly forming a single and unified environment for intellectual ambition and science, but global networks have also differentiated the contexts of human activity, experience, and knowing. Globalization and diversification move together. Compiling data on the entire world's areas remains fundamental for knowing the world and even for understanding globalization itself,[58] although the areas have lost their former distinctiveness. The inescapable conclusion is that area studies are still vital. Firstly, area studies still must challenge the disciplines and temper their claims to universal relevance. Secondly, the fluid concept of globalization can be made more precise and meaningful by being grounded in area studies. Viewing globalization from the vantage point of particular localities necessitates the displacement of totalizing theories of globalization with the recognition that globalization has assumed diverse forms connected to unequal power relations. Thus, globalization in itself by no means calls for the abandonment of newly conceived area studies.[59]

Within the context of globalization, the exact knowledge of local, regional and transnational as well as transcultural knowledge gains momentum. The essentialism of the linkage of culture and space, however, becomes questioned; space becomes re-territorialized in relation to the local and the global. One has to avoid the trap of anew closed 'cultural spaces'. Regions as such do not constitute areas of research. Processes such as globalization, migration or the end of the Cold War have been changing spaces. Former space concepts have to be dissolved and new open spaces created. One of the most urgent questions for area studies is the process of globalization. This process has to be considered also from the margins and from bottom up in order to see the asymmetric relations of the world regions to each other. The cultural turn dissolved the notion of culture from its regional context. Trans-cultural relations between regions until now have not been considered worth being investigated, are reconsidered. Area studies are determined by cultural exchange processes of localities and regionalities.[60]

Area studies scholarship has to be internationalized. Putting globalization in the perspective of all the various regions of the world rather than seeing it as a single process reveals a vast patchwork of world territories which have been both increasingly integrated and differentiated during the long history of globalization. It might be a good way to begin expanding the scope of newly conceived area studies and collaborations among area studies programs in the context of globalization.[61]

Seen in this light the insistence on the traditional concept of a historical region 'Southeastern Europe' or 'Balkans' with its implicit ahistorical ghetto-ization would be contradictory to the interventions of revitalizing area studies.

Balkan studies are not yet in a crisis but will slither in a crisis if we follow the path of ghetto-ization unreflecting. This concept is no appropriate heuristic device for the world and the community of area students after 1989 any longer. There is an urgent need for re-thinking of Balkan Studies as well as of Near East studies. The historically grown separation of these two disciplinary fields which belong together is a fallacy to be corrected. My paper suggests that the implosion of socialism and the succeedingly un-

[58] Ludden 2003, 132.
[59] Mirsepassi et al. 2003, 12-13.
[60] Hentschke 2005.
[61] Szanton 2003.

folding processes of globalization have impacted the concept of Balkan history in two ways: (1) it suggests to conceive the Balkans as trans-local space as pointed out by Brunnbauer; (2) it suggests even more – the conceptual reunion of the Balkans and the Near East – a territory which because of its long joint history potentially constitute a world region that I would suggest to call Eurasia Minor[62] – *and* the conception of Eurasia Minor as trans-local space.

This traditional disciplinary order cannot be revised from the scratch. The first step into the right direction is to see that there is a problem. A second step could be the revision of training programs the most important points of which consists in the study of Eurasian Minor's history and cultures. Finally, a new type of scholar and a new job description is needed, which is in line with a Eurasia Minor as well as global perspective. The study of Eurasia Minor would provide a more appropriate basis for putting globalization in the perspective of various regions of the world and to react to the forces of globalization. Global studies in general and global history study specifically aim at the resolution of questions located on a global level. If we are not able to respond to them, we will fail – not in ten, maybe not in twenty but for sure in thirty years.

Sažetak

Ispitivanje disciplinarnih granica: Balkanološke studije u globalizirajućem svijetu

Od 1989. godine, nekad hermetički odvojeni svjetovi, rasli su zajedno. Globalizacija je postala pojam kojim se objašnjava ovaj fenomen – pojam koji, međutim, nije precizno definiran, uključujući i međunarodne sile – tehnološke, ekonomske i kulturne – koje dovode do sve većeg i većeg razvoja svijeta koji nas okružuje. Države su načete u smislu političke, gospodarske i kulturne suverenosti. Globalizacija se – na prvi pogled – uglavnom doživljava kao brisanje granica, kao deteritorijalizacija, koja ojačava homogenizaciju lokaliteta, kultura i društvenih i ekonomskih praksi.

Istoričare često nasmije iznenadno intenziviranje rasprave o globalizaciji, jer je za njih taj proces star već pola tisućljeća. U tom pogledu razdoblje komunizma predstavlja samo mali predah u dugom, trajnom procesu. Ova tvrdnja je dobra, ali previđa činjenicu da se njegov intenzitet značajno izmijenio. Globalizaciju od tada stvaraju društvene nauke, pošto su, paralelno s tim, društvene nauke potaknute globalizacijom. Ovaj složeni proces posebno se tiče područja istraživanja. Ni balkanološke studije nisu izuzetak.

U svojoj prezentaciji ću analizirati mjesto balkanoloških studija u globalizirajućem svijetu. Zaključit ću da još uvijek nismo u krizi, ali njeni osnovni koncepti će stvoriti krizu ukoliko se nastavimo ne osvrtati na tradiciju. Svijet oko nas se ubrzano mijenja. Koncept istorijski definiranih regija postaje ozbiljno upitan, pa čak i kao heuristički sredstvo. Postoji hitna potreba za ponovnim promišljanjem o balkanološkim studijama.

Bibliography

Appadurai, A. 2001, Grassroots Globalization and the Research Imagination, In: Appadurai, A. (Ed.), Globalization, Durham, London 2001, 1-21.

Baberowski, J. 1998, Das Ende der Osteuropäischen Geschichte. Bemerkungen zur Lage einer geschichtswissenschaftlichen Disziplin, Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens 48, 1998, 784-799.

Brown, L. C. (Ed.) 1996, The Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East, New York 1996.

Brunnbauer, Ulf. 2011, The Balkan as Trans-Local Space. Entanglement, Movement and History, Südosteuropa Mitteilungen 3, 2011, 78-94.

Eisenstadt, S. N. 2000, Die Vielfalt der Moderne, Weilerswist 2000.

Epple, A. 2007, 'Global History' and 'Area History'. Plädoyer für eine weltgeschichtliche Perspektivierung des Lokalen, In: Schäbler, B. (Ed.), Area Studies und die Welt. Weltregionen und neue Globalgeschichte, Vienna 2007, 90-116.

Ginio, E. / Kaser, K. (Eds.) 2013, Ottoman Legacies in the Contemporary Mediterranean: The Balkans and the Middle East Compared, Jerusalem 2013.

Green, S. E. 2003, The Multiple Worlds of African Studies, In: Mirsepassi, A. / Basu, A. / Weaver, F. (Eds.), Localizing Knowledge in a Globalizing World. Recasting the Area Studies Debate, Syracuse 2003, 137-147.

Haslinger, P. 2006, Die Osteuropäische Geschichte – Zwischen Europäischer Geschichte und Globalge-

[62] Kaser 2011, 2.

schichte? http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/id=708&type=artikel.

Hentschke, F. 2005, Die Zukunft der Area Studies in Deutschland, http://geschichte-transnational.clio-online.net/tagungsberichte.

Inalcik, H. 1996, The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society, Bloomington 1996.

Kaser, K. 2011, The Balkans and the Near East: Introduction to a Shared History, Vienna, Berlin 2011.

Khalidi, R. I. 2003, The Middle East as an Area in an Era of Globalization, In: Mirsepassi, A. / Basu, A. / Weaver, F. (Eds.), Localizing Knowledge in a Globalizing World. Recasting the Area Studies Debate, Syracuse 2003, 171-190.

Komlosy, A. 2011, Globalgeschichte. Methoden und Theorien, Vienna, Cologne, Weimar 2011.

Ludden, D. 2000, Area Studies in the Age of Globalization, Frontiers. The Interdisciplinary Journal of Study Abroad 6, 2000, 1-22.

Ludden, D. 2003, Why Area Studies?, In: Mirsepassi, A. / Basu, A. / Weaver, F. (Eds.) Localizing Knowledge in a Globalizing World. Recasting the Area Studies Debate, Syracuse 2003, 131-136.

Middell, M. 2005, Universalgeschichte, Weltgeschichte, Globalgeschichte, Geschichte der Globalisierung – ein Streit um Worte?, In: Grandner, M. / Rothermund, D. / Schwentker, W (Eds.) Globalisierung und Globalgeschichte, Vienna 2005, 60-82.

Mirsepassi, A. / Basu, A. / Weaver, F. 2003, Knowledge, Power, and Culture, In: Mirsepassi, A. / Basu, A. / Weaver, F. (Eds.) Localizing Knowledge in a Globalizing World. Recasting the Area Studies Debate, Syracuse 2003, 1-21.

Mitchell, T. 2003, Deterritorialization and the Crisis of Social Science, In: Mirsepassi, A. / Basu, A. / Weaver, F. (Eds.) Localizing Knowledge in a Globalizing World. Recasting the Area Studies Debate, Syracuse 2003, 148-170.

Neuburger, M. 2004, The Orient Within. Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria, Ithaca, London 2004.

Nolte, H. 2006, Osteuropäische und Globalgeschichte bis zum 19. Jahrhundert, http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/id=728&type=artikel.

Osterhammel, J. / Petersson, N. P. 2003, Globalization: A Short History, Princeton, Oxford 2003.

Rothermund, D. 2005, Globalgeschichte und Geschichte der Globalisierung, In: Grandner, M. / Rothermund, D. / Schwentker, W. (Eds.) Globalisierung und Globalgeschichte, Vienna 2005, 12-35.

Said, E. 1978, Orientalism: Western conceptions of the Orient, New York 1978.

Schäbler, B. 2007, Einleitung. Das Studium der Weltreligionen (Areas Studies) zwischen Fachdisziplinen und der Öffnung zum Globalen: Eine wissenschaftsgeschichtliche Annäherung, In: Schäbler, B. (Ed.), Area Studies und die Welt. Weltregionen und neue Globalgeschichte, Vienna 2007, 11-44.

Schäfer, W. 2001, Global Civilizations and Local Cultures. A Crude Look at the Whole, International Sociology 16, 2001, 301-319.

Schäfer, W. 2003, The Global History. Toward a Narrative for Pangaea Two. EWE 14, 2003, 75-88.

Schäfer, W. 2006, From the End of European History to the Globality of World Regions: A Research Perspective, Global Studies Journal 1, 2006, 1-21.

Schevill, F. 1922, The Balkan Penisula and the Near East: A history from the earliest times to the present day, London 1922.

Stolberg, E. 2007, „Der Mond ist kein Kochtopf": (Ost-) Europäische Geschichte und Globalgeschichte, In: Digitales Handbuch zur Geschichte und Kultur Russlands und Osteuropas, www.vifaost.de/geschichte/handbuch.

Sundhaussen, H. 1999, Europa balcanica. Der Balkan als historischer Raum Europas, Geschichte und Gesellschaft 25, 1999, 626-653.

Szanton, D. L. 2003, The Origin, Nature, and Challenges of Area Studies in the United States, http://repositories.cdlib.org/uciaspubs/editedvolumes/3/1.

Tessler, M. / Nachtwey, J. / Banda, A. 2001, Introduction: The Area Studies Controversy, In: O'Meara, P. / Mehlinger, H. D. / Newman R. M. (Eds.) Changing Perspectives on International Education, Bloomington, Indianapolis 2001, 67-76.

Todorova, M. 2002, Der Balkan als Analysekategorie. Grenzen, Raum, Zeit, Geschichte und Gesellschaft 28, 2002, 470-492.

Todorova, M. 2005, Spacing Europe: What is a Historical Region?, East Central Europe/ECE 32, 2005, 59-78.

Troebst, S. 2007, Le Monde méditerranéen – Südosteuropa – Black Sea World. Geschichtsregionen im Süden Europas, In: Schenk, F. B. / Winkler, M. (Eds.) Der Süden. Neue Perspektiven auf eine europäische Geschichtsregion, Frankfurt, New York 2007, 49-73.

Wachtel, A. B. 2008, The Balkans in World History, Oxford 2008.

Godišnjak/Jahrbuch 2013,42:227-232.
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.33

Kako uključiti Balkan u savremenu tendenciju *World history*?

Bernard Lory
Pariz

Jedna od najčuvenijih epizoda balkanske istorije svakako je opsada i osvajanje Carigrada 1453. g. Taj događaj je mnogo puta prepričavan, uvijek uzbudljivo; neizostavno se stiže do trenutka kada pripovjedač evocira predskazanja i proročanstva koja su prethodila tom *zvjezdanom času čovječanstva*.[1] Radi se o tajanstvenoj svjetlosti koja je zapažena iznad kupola Svete Sofije u noći 25. maja, što je dobilo različita tumačenja u oba zaraćena tabora.[2]

Taj čudnovati događaj nedavno je dobio jedno objašnjenje. Danas se zna da je u arhipelagu Vanuatu u Tihom okeanu vulkan Kuwae doživio kataklizmičku erupciju: prema geolozima, u zrak je odletjelo oko 35 kubnih kilometara stijena i prašine. Antropolozi koji su istraživali na terenu zapisali su usmena predanja koja su spominjala kamenje koje pluta po moru (plovućac); na osnovu ugljenisanih komada drveta, geolozi su pomoću ugljenika-14 zaključili da se ta katastrofa dogodila oko 1430. godine. Radi veće preciznosti, neko se sjetio da u istorijskoj dokumentaciji potraži podatke o privremenom zahlađenju planetarne temperature od 0,7 do 1 stepena. I stvarno, sva svjedočanstva o lošim žetvama u Škotskoj, Egiptu, Rusiji, Koreji i naročito u Kini konvergiraju ka 1452. godini kao trenutku eksplozije vulkana Kuwae. Podaci o opsjednutom Carigradu ulaze u taj snop konvergentnih indicija.[3]

Ta anegdota rječito ilustruje savremeni istoriografski pravac *World History* ili, kako ga neki radije zovu, *Connected History*. Taj pravac, koji se pojavio prije dvadesetak godina, često promovišu mladi istoričari porijeklom iz Trećeg svijeta koji su obrazovanje stekli na angloameričkim univerzitetima. Njihova eksplicitna namjera je da se istorijski pogled, predugo usmjeren ka Starom svijetu (Sredozemlje i Evropa), decentrira i, u krajnjoj liniji, da se Evropa *provincijalizuje*.[4]

Ambicija da se istorija čovječanstva posmatra u velikim razmjerama, uz prevazilaženje geografske i vremenske usitnjenosti svojstvene preuskim nacionalnim istoriografijama, i nije nova pojava. Ona se ispoljila poslije Drugog svjetskog rata kao napor da se naša planeta pacifikuje i da se istoriji, rastrzavanoj između antagonističkih blokova, dâ jedan generalni smisao (Mac Neil 1962). Volja za uspostavljanjem veza međuzavisnosti između regiona koji su smatrani kao razdvojeni izražena je, zatim, u djelu Fernana Brodela (Fernand Braudel): da bi osvijetlio suparništvo između Španaca i Osmanlija u Sredozemlju XVI vijeka, on širi ugao posmatranja pa tu uključuje i transsaharsku trgovinu i svijet evroazijskih stepa. Tokom 70-80. godina prošlog vijeka Imanuel Valerštajn (Immanuel Wallerstein) vodi čitavo jedno razmišljanje o svjetskim ekonomijama. Savremena *World History* može da se posmatra kao treća generacija u sklopu tog velikog planetarnog razmišljanja. Ona se koristi napretkom istorijskih istraživanja o vanevropskim zemljama, posebno u okviru *Colonial* i *Post-Colonial Studies*, koje su znatno doprinijele da se ponovo uravnoteži gledanje na odnose između Starog svijeta i kolonija. Tu istoriju posebno interesuje stvaranje kontakata među narodima koji se međusobno nisu

[1] *Sternstunde der Menschheit*, krasna knjiga Štefana Cvajga (Stefan Zweig) koji u njoj, pored ostalog, spominje i 1453. godinu.
[2] Runciman 2007, 182.
[3] Boucheron 2009, 10-11.
[4] Chakrabarty 2000.

poznavali, zatim problem pogleda na Drugoga, kao i kulturni filteri koji su zamutili uzajamne percepcije. Tu se može raditi i o Herodotovom helenocentričnom pogledu na Barbare, kao i o ljudskoj tragediji kakva je bila osvajanje Meksika i Perua u XVI vijeku, ali i o začudnom odsustvu svakog pomena u javanskim izvorima o dolasku prvih holandskih trgovačkih brodova u Indoneziju, a značaj te epizode savremenici izgleda nisu procijenili u trenutku kada se odvijala.

Herojske ličnosti *World History* jesu osvajači koji dovode u dodir narode i civilizacije (npr. Aleksandar Veliki, Džingis-han), trgovci i putnici (npr. Marko Polo, Ibn-Batuta, Magelan) ili misionari koji su širili velike svjetske religije (npr. Hsuan Tsang za poznavanje budizma u Kini, ili Fransisko Ksaver [Franjo Ksaverski, Francisco Javier] za širenje hrišćanstva u Japanu). *World History* može tako preuzimati teme kako iz vojne istorije, tako i iz istorije ekonomije ili religija. Ona tome dodaje senzibilitet tipičan za naš XXI vijek: briga za istoriju čovjekove okoline, za istoriju klime, za zdravstvenu istoriju (velike epidemije) itd.[5] Njeni radovi se ne moraju temeljiti na stavljanju u promet nekih novih dokumenata: *World History* se, ustvari, poziva na sekundarne izvore, ali ih traži na drugim geografskim prostorima, na drugim disciplinarnim područjima. U tome nema ničeg revolucionarnog, čak ni ničega novog, nego je to istorijska naracija koja dobija na širini prevazilaženjem regionalnih monografija, tako da obuhvata široke i dugotrajne fenomene. Takav je novi pogled na trgovinu robljem; on stavlja šećernu trsku u središte procesa čije kretanje pratimo od Indije prema donjoj Mesopotamiji, zatim prema Kritu i Siciliji, Kanarskim ostrvima, da bi konačno završilo na Karibima.[6]

Taj pristup velikog formata, kako u prostoru tako i u vremenu, odgovara očekivanjima današnjeg čitaoca, zabrinutog zbog mondijalizacije ekonomije i finansija jer misli da su te pojave nove, a pred njima se osjeća nezaštićen. *World History* pruža zadovoljavajuće eksplikativne okvire. Ona donosi smisao. Osim toga, ta su djela često pisana dosta lagano i ugodna su za čitanje; otuda i njihov uspjeh kod čitalačke publike.

* * *

Valja priznati da je Balkan beznadežno odsutan iz sve te literature. Kako objasniti tu odsutnost? Ima li i za njega mjesta u velikoj planetarnoj priči?

World History – kako smo rekli – vrši, na velikom prostornom i vremenskom nivou, sintezu prethodnih istorijskih studija, ostvarenih u ograničenijim oblastima i periodima. Međutim, što se tiče Balkana, raspolaže se s malo prelaznih sinteza korisnih stranim istoričarima koji nisu specijalisti za taj region. Ti radovi, kada i postoje, rijetko kad su dostupni na velikim međunarodnim jezicima. Balkanska istoriografska produkcija ostaje, nažalost, gotovo sva namijenjena balkanskoj čitalačkoj publici i malo se brine da širem krugu međunarodnih čitalaca izloži problematike koje nju zaokupljaju. Pisana je na raznim jezicima male rasprostranjenosti, a simptomatično je da mnogi balkanski istoričari ne čitaju naučnu produkciju koja dolazi iz susjednih zemalja. Jezička razjedinjenost je nesumnjivo jedna od velikih prepreka za istraživanja o Balkanu.

Da bi se odgovorilo na izazov *World History*, balkanski teren pati s druge strane od nedostatka izvora koji bi omogućili pristup na dužu stazu. Osim za XIX i XX vijek, istorijska dokumentacija je rijetka i fragmentarna; ta prepreka je kapitalna. Otud dolazi značaj nekih arhiva koji omogućuju da se pokrije nekoliko vijekova u nizu, kao što je dubrovački arhiv ili arhiv centralne osmanske države.

Najzad, balkansku istoriografiju je u velikoj mjeri prisvojila događajna istorija, usredsređena na unutrašnju politiku, diplomatske odnose, ratove. U okvirima te produkcije pitanjima nacionalnog identiteta pripada nesrazmjerno mnogo mjesta. Identitetsko promišljanje doprinosi zatvaranju svake nacionalne istoriografije u vlastite okvire. Za ostatak planete ono ne predstavlja veći interes.

Ništa od svega toga, međutim, nije nepopravljivo. Istoričari mogu širiti svoje jezičke kompetencije; mogu se čitati već poznate arhive tražeći u njima odgovore na drukčija pitanja; može se promijeniti vlastiti pristup prošlosti uz prihvatanje jednog šireg pogleda, regionalnog, kontinentalog, planetarnog. Na to nas poziva sadašnja tendencija *World History*; izvjestan broj tema, još nedovoljno razvijenih na Balkanu, mogao bi biti jako pogodan za istraživanje.

Takav jedan pristup ima ekonomska istorija, a iz te oblasti ima odličnih radova ostvarenih na

[5] Diamond 2006. Autor je po obrazovanju biolog.
[6] Petre-Grenouilleau 2004.

Balkanu između 50-tih i 70-tih godina XX vijeka, s marksističkom orijentacijom. Te studije mogu poslužiti kao temelj jednom širem promišljanju koje bi nadišlo regionalne okvire i postavilo sebi planetarne ambicije.

Uzmimo kao primjer proizvodnju srebra, što je bilo glavno bogatstvo Srbije i Bosne u XIII i XIV vijeku. Već obavljena istraživanja o tom pitanju mogu se uključiti u širu perspektivu evroazijske trgovačke razmjene. Poznato je da je zapadni svijet, u antičko doba i u Srednjem vijeku, bio veliki potrošač začina (biber, muškatni oraščići, karanfilić itd.), koji su dolazili s ostrva jugoistočne Azije, kao i luksuznih proizvoda (svila, porcelan) izrađenih u Kini. Sve te dragocjene proizvode prenosio je dug lanac trgovaca, mornara i goniča karavana, koji su tražili da budu plaćeni u srebru, jer je Daleki istok tom metalu davao prednost nad zlatom. Ta interkontinentalna trgovina, koja se odvijala vijekovima, imala je za posljedicu stalnu seobu mase tog trajnog metala sa Zapada na Istok, u zamjenu za kratkovječna potrošačka dobra. Ta neravnoteža u razmjeni je trajala sve do otkrića Novog svijeta, čije je metalne rezerve Zapad opljačkao s izuzetnom brutalnošću.

U toj perspektivi, srebrom bogati Balkan, daleko od toga da bude periferija zapadnog svijeta, drži u njemu centralno mjesto, kao ekonomski pokretač jednog zamašnog procesa interkontinentalne razmjene. Srebro iz bosanskih rudnika je u krajnjoj liniji poslužilo za izgradnju palata i hramova u Kini…

Još jedan primjer gdje *World History* može da nas navede da mijenjamo svoj pogled: toliko poznata priča o misiji svetih Ćirila i Metodija kod moravskog kneza Rastislava. Šta sve nije pisano o težnji toga kneza za hrišćanstvom, za pismenošću i za kulturom, za uključivanjem u evropsku političku i kulturnu sferu! Pristupimo tom pitanju drukčije. A šta ako je Rastislavova želja bila prije svega da zaštiti svoju kneževinu od nevolja ropstva? U VIII i IX vijeku raširena trgovina robljem odvodi čitavu jednu populaciju Slovena (*sclavus*) u Sredozemlje, a naročito u muslimansku Španiju. Glavno središte trgovine robljem na Zapadu bio je tada grad Verden (Verdun), ali se jedan značajan pol te aktivnosti nalazio i na Jadranu. Prelazak moravskih Slovena na hrišćanstvo sigurno nije, sam po sebi, okončao tu zamašnu trgovinu, ali je svakako tome doprinio: otada je valjalo ići dalje, prema Baltiku, u potragu za paganima koji bi se mogli odvesti u ropstvo. Povezivanje istorije svetih Ćirila i Metodija s istorijom Al-Andalusa moglo bi otvoriti zanimljiv pravac istraživanja, koji bi nas sigurno primorao da izbalansiramo našu viziju evropskog kontinenta u ranom Srednjem vijeku.

Evo i posljednjeg, pomalo anegdotskog, primjera iz oblasti ekonomije: bio sam iznenađen kada sam otkrio da Ami Bue (Ami Boué, 1794–1881), „otac balkanologije", prvi istinski naučnik koji je prokrstario poluostrvom uzduž i popriječko, navodi da se, za neka područja koja nije lično posjetio (bugarski Rodopi), oslonio na obavještenja dobijena od trgovaca pijavicama. Naime, u prvoj polovini XIX vijeka, Balkan i zapadnu Evropu je povezivala dosta razvijena trgovina medicinskim pijavicama (*Hirudo medicinalis*). Te ne baš privlačne životinjice prevožene su žive u bazenima, i Dunavom i morskim brodovima. Zahvaljujući tadašnjem otvaranju Osmanskog carstva strancima, trgovac pijavicama je vjerovatno prvi zapadnjak koji je zagazio duboko u balkanske pokrajine i prodro do najudaljenijih sela. Otvaranje Balkana prema ostatku svijeta (ili možda radije *globalizacija*) znalo je ići neočekivanim putevima…

World History s pravom pridaje veliki značaj širenju poljoprivrednih vrsta. To je, zaista, ključno poglavlje u razvoju čovječanstva: povećavajući raznovrsnost svojih prehrambenih resursa, ono postepeno prestaje zavisiti od gladi. Mjesto Balkana u toj problematici je fundamentalno, a neolit je, neosporno, njegovo najslavnije doba. U poređenju s ostalim kontinentima, Evropa je veoma siromašna biljnim vrstama. To je rezultat četiri uzastopna ledena doba koja su je pogodila u kvartaru. Pri svakom napredovanju ledenjaka, biljne vrste su se povlačile prema jugu, ali su nailazile na Sredozemno more, koje se pruža sa zapada na istok, kao i na planinske lance koji su im zaprečavali put za povlačenje prema jugu; što je imalo za posljedicu iščezavanje mnogih biljnih vrsta u svakom ledenom dobu.[7]

Posljednje ledeno doba je dostiglo svoj maksimum oko 14000 godina prije naše ere, što istovremeno obilježava vrhunac pojave biljnog siro-

[7] Fenomen ledenih doba nije na isti način pogodio sjevernoamerički kontinent, čiji je reljef orijentisan sa sjevera na jug i nije prepreka sporom povlačenju vegetacije prema jugu, te tako čuva raznovrsnost flore koja može da ponovo osvoji izgubljene terene tokom narednog klimatskog otopljenja.

mašenja kontinenta. Ali upravo tu interveniše čovjek! Tokom hiljada godina koje su uslijedile, on provodi „neolitsku revoluciju" čija se glavna žarišta nalaze u dolinama Nila, Tigra i Eufrata, i Inda. Preko Anadolije prvi stočari-ratari ulaze u Evropu, na Balkan. Oni tu nalaze vrlo malo vrsta sposobnih za uzgoj i ishranu brojnije ljudske populacije. Stoga unose s Bliskog istoka i aklimatizuju brojne biljne vrste. Prehrambena lepeza evopskog kontinenta, u tom ključnom periodu njegove istorije, formirala se na Balkanu.

Nekim čudnim istorijskim paradoksom, u doba drugog masovnog uvoza poljoprivrednih vrsta u Evropu (američkih) koje su stigle u XVI vijeku – Balkan je, izgleda, ponovo odigrao značajnu ulogu, brzo prihvatajući te inovacije. To je posebno tačno u pogledu kukuruza, koji je korjenito promijenio balkanske navike u ishrani. Njegov rani uvoz u Osmansko carstvo čak je bio uzrok da je u XVIII vijeku bio poznat na jugu Francuske kao „tursko žito" („blé de Turquie"). To je slučaj i s paprikom, čiji su mnogi kultivisani varijeteti selekcionisani na Balkanu. Tu zaslugu rado sebi pripisuju bugarski baštovani, ali dosadašnja genetska istraživanja još nisu omogućila da se riješi pitanje rodoslova uzgojene paprike. Isto je i s grahom, koji se obilato troši u regionu. S maksimalnom preciznošću se može locirati prvo mjesto uzgoja paradajza na Balkanu: to je povrtnjak atinskih fratara kapucina, odnosno današnja četvrt Plaka, u podnožju Akropole![8] Naprotiv, krompir se odomaćio dosta teško. Putovao je s jedne strane preko Jadrana, Dalmacije i Crne Gore, gdje je vladika Petar I uložio dosta napora da se krompir odomaći, a s druge strane preko Transilvanije. On stiže u sela Pirinske Makedonije tek dvadesetih godina XX vijeka! Putovanje američkih vrsta[9] je bitan faktor u istoriji ljudske ishrane. Balkan je u tom procesu odigrao ulogu koja je i dalje nedovoljno osvijetljena.

World History rado seže za istorijom medicine, a Balkan u njoj, nesumnjivo, ima svoje mjesto. To dokazuje odlična studija Danijela Panzaka (Daniel Panzac) o kugi.[10] Širenje, dugotrajnost ili iskorjenjivanje velikih bolesti jeste tematika u koju se može uvrstiti Balkan: duga prisutnost gube (na Kritu do XX vijeka), iskorjenjivanje malarije, širenje sifilisa, side itd.

World History osjeća posebnu opčinjenost velikim prirodnim katastrofama koje su pogodile našu planetu. Nećemo se vraćati na hipotetični asteroid koji bi trebao biti uzrok izumiranja dinosaurusa (?!?), ali možemo naznačiti učešće Balkana u jednoj temi koja posebno pasionira javno mnijenje. Oko 5500. g. prije naše ere došlo je do posljednje *transgresije Bosfora*. Pod uticajem klimatskog otopljenja ogromne polarne kalote se tope i nivo mora polako raste. Bosfor, tu usku udolinu, preplavljuje nadolazak vode i, dostigavši prag,[11] vodopadi slane vode se izlivaju u bazen Crnog mora, koje je do tada bilo slatkovodno jezero. Veliki dijelovi ravnice na rubu toga jezera poplavljeni su u vrlo kratkom vremenskom razdoblju, vjerovatno za svega nekoliko godina. Slobodni smo da zamislimo da je tu porijeklo mita o potopu, prisutnog u nekoliko kultura Biskog istoka, ili mita o Atlantidi, koji je ponudio Platon…

Erupcija vulkana na Santorinu, 1626. pr. n. e., bila je katastrofalna i njoj se često pripisuje brzo propadanje minojske civilizacije na Kritu. Radovi balkanskih seizmologa i klimatologa ostaju ograničeni na njihove uske discipline. Istoričari imaju itekako interesa da ih iskoriste; mogu iz njih izvući logiku koja sasvim dobro osvjetljava i druge oblasti.

Za predmet istraživanja u *Connected History* mogu se uzimati i manje spektakularne pošasti. Na Balkanu su potvrđeni oblaci skakavaca, bar između XVI i XIX vijeka. Uzroke vjerovatno treba tražiti u klimatskim uslovima koji su tada vladali u Sahelu.[12] Nama vremenski je bliža bolest koja napada divlji kesten (*Aesculus hippocastanum*) u parkovima i drvoredima zapadne Evrope, uzrokovana malim leptirom porijeklom iz Makedonije, *Cameraria ohridella*. On je prvi put identifikovan 1984. g. S rasponom krila od jedva 0,5 cm, smatra se da može za vrijeme svoga kratkog života preletjeti stotinjak metara. Kako onda objasniti njegovo naglo širenje u toku 25 godina? Ustvari, njegove gusjenice, lutke ili čaure prenosili su kamioni međunarodnog prevoza (TIR), s jednih parkirališta pod sjenom kestenova na

[8] De Jongh 1980, 54.

[9] Što se tiče životinjskih vrsta, jedino se ćurka (karakteristično zvana „turkey" na engleskom), uvezena iz Amerike, odomaćila u Evropi.

[10] Panzac 1985.

[11] Dubina Bosfora u naše vrijeme dostiže jedva pedesetak metara.

[12] Veinstein 1994, 211-226.

druga takva parkirališta.[13] Kukuruzna štetočina porijeklom iz Amerike, tvrdokrilac *Diabrotica virgifera*, širi se na analogan način u srednjoj Evropi, napredujući po 40 do 80 kilometara godišnje. On je krenuo s beogradskog aerodroma 1992, zatim s venecijanskog i milanskog 1998. godine. Te primjere savremenih invazija valja povezati s najezdama peronospore ili filoksere u XIX vijeku.[14] Najefikasnija zaštita sastoji se u zasađivanju biljnih hibrida otpornih na te pošasti.

***

Connected History je izazov za balkansku istoriografiju. Ona je upozorava na opasnosti od uskog regionalističkog zatvaranja. Tjera je da gleda šire na razvoj poluostrva konfrontirajući je s preostatkom planete. Usredsređujući se na trgovačke proizvode, bolesti, prirodne katastrofe, životinje i biljke, ona nas oslobađa pitanja ratova i granica, koje tako rado obrađuju balkanski istoričari.

A uostalom, ako se bolje pogleda, ona i nije strana intelektualnim tradicijama Balkana. Nije li poetska intuicija Miloša Crnjanskog povezivala njegovo osjećanje nesreće i nemoći pred egzistencijom sa životom nekog dalekog bića: „Nije više znao šta je dobro, a šta zlo, niti je znao zašto govore toliko o životu, nije se mešao u prepirke, a nije verovao ni u šta, do u neke plave obale na Sumatri. Tamo je bila njegova sudbina. Osećao je da je njegov život samo rumene jedne biljke radi na Sumatri. I on se smešio mirno.“ Može se reći da *World History* nastoji da tu poetsku intuiciju *sumatrizma* preuzme u naučnim terminima. Da, sva bića ove planete su međusobno povezana tananim uzročno-posljedičnim vezama, a istraživač može nastojati da ih otkrije.

[13] Valade et al. 2009, 3458-3470.

[14] Otto Blau navodi najezdu leptira kupusara (Kohlweissling) u dobojskoj regiji 1868. g. (Blau 1877, 140).

Résumé

Comment transformer les Balkans à la tendence moderne de la *World History*?

Le courant contemporain de la *World History* s'efforce d'établir des liens entre différentes régions séparées de notre planète. On peut constater que la zone balkanique est en général absente de ces grandes réflexions. Les causes en sont l'absence de synthèses intermédiaires et la diversité des langues utilisées dans l'historiographie balkanique. Des grands thèmes de la *World History* pourraient avantageusement être appliqués dans un cadre balkanique, que ce soit dans le domaine de l'histoire économique (circulation des métaux, traite esclavagiste, introduction d'espèces agricoles), de l'histoire médicale, de l'histoire environnementale, etc.

Preveo s francuskog Vladimir Osipov

Literatura

Blau, O. 1877, Reisen in Bosnien und der Herzegowina, Berlin 1877.

Boucheron, P. (Ed.) 2009, Histoire du monde au XVe siècle, Paris 2009.

Chakrabarty, D. 2000, Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference, Princeton University Press 2000.

De Jongh, B. 1980, Griechenland, München 1980. (3. izdanje).

Diamond, J. 2006, Effondrement. Comment les sociétés décident de leurs disparitions, Paris 2006.

Petre-Grenouilleau, O. 2004, Les traites négrières, essai d'histoire globale, Paris 2004.

Panzac, D. 1985, La peste dans l'Empire ottoman, 1700-1850, Leuven 1985.

Runciman, S. 2007, La chute de Constantinople 1453, Paris 2007. (1. izdanje: Cambridge, 1965)

Valade, R. et al. 2009, Mitochondrial and microsatellite DNA markers reveal a Balkan origin for the highly invasive horse-chestnut leaf miner Cameraria ohridella (Lepidoptera, Gracillariidae), Molecular Ecology 18, 2009, 3458-3470.

Veinstein, G. 1994, Sur les sauterelles à Chypre, en Thrace et en Macédoine à l'époque ottomane, Armağan, Festschrift für Andreas Tietze, Prague 1994.

Godišnjak/Jahrbuch 2013,42:233-235
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.34

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u 2013. godini

Težište aktivnosti Centra za balkanološka ispitivanja u 2013. godini bilo je na programu obilježavanja 50. godišnjice njegovog osnivanja. S priličnim naporima Centar je uspio realizirati sve planirane aktivnosti široko koncipiranog programa koji je usvojen u Centru još u novembru 2011. godine.

Početkom godine upućen je prijedlog BH Pošti za izdavanje prigodne poštanske marke u povodu obilježavanja 50. godišnjice Centra za balkanološka ispitivanja, a u saradnji s dizajnerom Tarikom Hodžićem, kreiran je logo i vizuelni identitet programa obilježavanja ovog značajnog jubileja.

Aktivnosti iz programa obilježavanja 50. godišnjice Centra započeli su promocijom tri izdanja Centra za balkanološka ispitivanja publikovana krajem 2012. i početkom 2013. godine, i to: monografije Antički sepulkralni spomenici sa područja Bosne i Hercegovine dr. Veljka Paškvalina i Religijske predstave prastanovnika južnoslovenskih zemalja akademika Alojza Benca te Godišnjak br. 41. za 2012. godinu. Promocija ovih izdanja je održana 4. aprila 2013. u prostorijama Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, a promotori izdanja bili su prof. dr. Blagoje Govedarica, član ANUBIH i član Centra, prof. dr. Adnan Busuladžić, član Centra, i prof. dr. Salmedin Mesihović, vanredni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, a promociju je vodio akademik Dževad Juzbašić, direktor Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Promocija je bila jako dobro posjećena i medijski zadovoljavajuće popraćena.

Sastavni dio programa obilježavanja Centrovog jubileja bila je priprema publikacije 50. godina Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH s kompletnom bibliografijom svih Centrovih izdanja po uzoru na publikaciju objavljenu 1983. godine. Publikaciju su pripremile Melisa Forić i Minela Đelmo. Ovom prilikom su također sva Centrova izdanja digitalizirana te publikovana na DVD nosaču koji prati ovu publikaciju. Sva izdanja Centra su postavljena i na web stranici Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine za slobodno korištenje.

Izložba izdanja i djelovanja Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH upriličena je u Muzeju u Tešnju (27. septembra – 11. oktobra), Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (23-25. oktobra) Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu (29. oktobra – 8. novembra), Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru (11-22. novembra) i Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli (2-13. decembra). Izložbom je dat osvrt na osnovne programske aktivnosti Centra, naučnoistraživačke projekte, kao i članove i saradnike koji su činili i dalje čine okosnicu njegovog rada. Na izložbi su prezentirani neki od eksponata arheološkog materijala, terenske i naučne dokumentacije s arheoloških, etnoloških i antropoloških istraživanja koje je Centar tokom niza godina sistematski sprovodio, a također su izložena i neka od najznačajnijih izdanja Centra za balkanološka ispitivanja koja i danas predstavljaju osnovnu literaturu kako za studente, tako i za naučnike koji se bave istraživanjem prošlosti i kulture Balkana. Autorica izložbe je Melisa Forić, stručna saradnica Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, a konsultanti izložbe su akademik Dževad Juzbašić, prof. dr. Blagoje Govedarica, prof. dr. Esad Kurtović i mr. sci. Elma Hašimbegović. Dizajn panoa je osmislio i izradio Tarik Hodžić. Izložbe su imale jako dobar prijem kod publike, a ujedno su bile i prilika za obnavljanje saradnje s gorenavedenim institucijama, kojima su ovom prilikom i poklonjena neka od Centrovih izdanja.

Centralnu manifestaciju u široko osmišljenom programu obilježavanja Centrovog jubileja predstavlja Međunarodna naučna konferencija „Balkanologija danas“, koja je održana u Sarajevu 23-25. oktobra 2013. godine. Na konferenciji su s pozivnim referatima učestvovali: akademik Nenad Cambi (Hrvatska), prof. dr. Robert Donia (Sjedinjene Američke Države), akademik Esad Duraković (Bosna i Hercegovina), prof. dr. habil. Blagoje Govedarica (Savezna Republika Njemačka), akademik Dževad Juzbašić (Bosna i Hercegovina), doc. dr. Adnan Kaljanac (Bosna i Hercegovina), O. Univ.-Prof. Dr. phil. Karl Kaser (Austrija), prof. dr. Bernard Lory (Francuska), prof. dr.

Dubravko Lovrenović (Bosna i Hercegovina), prof. dr. Friedrich Lüth (Savezna Republika Njemačka), dr. sci. Ante Milošević (Hrvatska), prof. dr. phil. Johannes Müller (Savezna Republika Njemačka), Emeritus professor dr. Robin Okey (Velika Britanija), Univ. Prof. Dr. Oliver Schmitt (Austrija), prof. dr. Holm Sundhaussen (Savezna Republika Njemačka), dr. Behija Zlatar (Bosna i Hercegovina). Iako su bili najavljeni, zbog bolesti i obaveza, prof. dr. Bernhardt Hänsel (Savezna Republika Njemačka), prof. dr. Ilber Ortayli (Turska), o. Univ.-Prof. Dr. Arnold Suppan (Austrija) i akademik Nikola Tasić (Srbija) nisu bili u mogućnosti prisustvovati konferenciji. U prvom dijelu konferencije iznesene su opšte i teoretske postavke o balkanologiji, a u drugom dijelu iznijeti su rezultati dosadašnjih istraživanja po hronološkim periodima. Razmatrana je problematika kulturnog razvoja balkanskih zemalja kroz praistoriju i istoriju te problem suživota kultura i civilizacija na ovom prostoru, kao i problem migracija i komunikacija, te svih drugih vrsta kontakata kroz različita razdoblja prošlosti, od praistorije do 20. stoljeća. Mnoga od ovih pitanja posljednji put su sistematski tretirana krajem 80-ih godina na naučnim skupovima koje je prvenstveno organizirala Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i njen Centar za balkanološka ispitivanja, okupljajući stručnjake iz različitih država i okvira balkanoloških disciplina. U fokusu Konferencije bilo je i formuliranje strategije daljeg interdisciplinarnog razvoja balkanoloških studija u okviru historije, arheologije, lingvistike, antropologije, etnologije i drugih involviranih disciplina. Rezultati i zaključci Konferencije trebali bi biti osnov za osmišljavanje i pokretanje naučnoistraživačkih projekata na međunarodnom planu koji za cilj imaju istraživanja i promociju kulturne baštine Balkana i posebno Bosne i Hercegovine. Međunarodna naučna konferencija „Balkanologija danas" bila je dobro posjećena, uz učešće naučnika i stručnjaka iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Mađarske i Slovačke te velikog broja studenata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Konferencija je imala dobar prijem u javnosti zahvaljujući značajnom broju predstavnika medija iz BiH.

Za spomenute aktivnosti Centar je osigurao sredstva u ukupnom iznosu 46.800,00 KM, od čega je 40.400,00 KM uplaćeno na račun ANUBiH na ime održavanja Konferencije i obilježavanja jubileja, a sredstva u visini od 6.200,00 KM realizirana su direktnim plaćanjem. Održavanje Konferencije i pratećih manifestacija finansijski su podržali: Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine, potpredsjednik Federacije BiH gospodin Svetozar Pudarić, Ministarstvo kulture i sporta Kantona Sarajevo, Grad Sarajevo, Ambasada Savezne Republike Njemačke u BiH, Ambasada Republike Francuske u BiH, Fondacija Heinrich Böll, Regionalni austrijski ured za naučnu i kulturnu saradnju Sarajevo, Lutrija BiH te Savjet za nauku Ministarstva obrazovanja, nauke i mladih Kantona Sarajevo.

Svečana sjednica Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH kojoj su po prvi put nakon više od dvadeset godina prisustvovali i članovi Centra izvan Bosne i Hercegovine održana je 25. oktobra 2013. godine. Na sjednici su razmatrani izvještaji o djelovanju Centra u proteklom periodu i perspektive njegovog daljeg razvoja u budućnosti. Razmatrano je pitanje proširivanja članstva, mogućnosti iznalaženja podrške za nesmetano dalje djelovanje Centra, u čemu izdavaštvo i naučnoistraživački projekti imaju prioritet. Zaključeno je da bi osnovna djelatnost Centra u narednom periodu trebalo da obuhvati dalje redovno izdavanje Godišnjaka, publikovanje Ličnih zabilješki generala Oskara Potioreka, završetak projekta digitalizacije Kartoteke grobova prastanovnika zapadnog Balkana i organiziranje konferencija s balkanološkim temama, po uzoru na ovu organiziranu 24. i 25. oktobra 2013. godine. Otvorena je mogućnost da se sljedeća balkanološka konferencija održi u Splitu u saradnji s Muzejom hrvatskih arheoloških spomenika. Također, unutar Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine pokrenut će se procedura da Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH bude partner Univerzitetu iz Kiela za realizaciju projekta Istraživanja neolitskih populacija u dolini Drine, kao i izdavanje publikacije o istraživanju neolitskog lokaliteta u Okolištu kod Visokog, odnosno njenog prevoda s njemačkog na b/h/s jezik.

Krajem godine u Centru se radilo na pripremi Godišnjaka br. 42 za 2013. godinu u kojem je prema ranije utvrđenom planu predviđeno objavljivanje referata i diskusije s Međunarodne naučne konferencije „Balkanologija danas". S obzirom na to da je Redakcija Godišnjaka primila veliki broj radova za objavljivanje u Godišnjaku, odlučeno je da se početkom godine publikuje i redovni broj Godišnjaka s do sada pristiglim radovima, koji će nositi broj 43. za 2014. godinu, te se paralelno radilo i na pripremi ovog redovnog broja. Sredstva za izdavanje Godišnjaka kao i svake godine su osigurana od strane Rimsko-Germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta iz Frankfurta na Majni, a aplikacija je upućena i Fondaciji za izdavaštvo/nakladništvo Sarajevo.

Osim ovoga, u Centru za balkanološka ispitivanja ANUBIH se tokom cijele 2013. godine intenzivno radilo na realizaciji projekta izdavanja Ličnih zabilješki generala Oskara Potioreka čime će Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i njen Centar za balkanološka ispitivanja dati svoj doprinos obilježavanju 100. godišnjice od početka Prvog svjetskog rata. Akademik Dževad Juzbašić u saradnji s prof. dr. Zijadom Šehićem je odabrao i obradio materijal ličnih zabiljeških generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini od 1911. do polovine 1914. godine, koji će se uz komentare i opširan uvod na bosanskom i njemačkom jeziku publicirati u okviru Posebnih izdanja ANUBIH, odnosno Centra za balkanološka ispitivanja polovinom 2014. godine.

Krajem godine Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH potpisao je ugovor o saradnji s Institutom za orijentalnu i evropsku arheologiju Austrijske akademije nauka. Saradnjom će biti obuhvaćeni projekti zajedničkih arheoloških istraživačkih projekata, organizacija naučnih skupova, razmjena naučnika te izdavanje zajedničkih publikacija u oblasti arheologije. Za voditelja aktivnosti u budućim projektima unutar navedene saradnje imenovan je prof. dr. Blagoje Govedarica, član ANUBiH i član Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Centar je na ovaj način proširio listu međunarodnih institucija s kojima intenzivno sarađuje uz ocjenu da ovakva vrsta saradnje, pogotovo u domenu zajedničkih istraživačkih projekata, može doprinijeti daljem radu Centra za balkanološka ispitivanja kako na trenutnom, tako i dugoročnom planu.

Lista učesnika / Teilnehmerliste

- Dželila Babović, Orijentalni institut, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Ljubomir Berberović, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Edin Bujak, Katedra za arheologiju, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Selin Calik, Yunus Emre Turski Centar, Turska ambasada, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Nenad Cambi, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Split, Hrvatska
- Krisztian Csaplar-Degovics, Mađarska akademija nauka, Istraživački centar za humanističke nauke, Budimpešta, Mađarska
- Silvana Čobanov, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Ranko Čović, Zamjenik gradonačelnika Grada Sarajeva, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Mirza Hasan Ćeman, Filozofski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Dženan Dautović, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Travnik, Bosna i Hercegovina
- Robert Donia, University of Michigan, Centre for Russian, East European & Eurasian Studies, Ann Arbor, Michigen, USA,
- Esad Duraković, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Amir Duranović, Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Emir O. Filipović, Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Lidija Fekeža-Martinović, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Melisa Forić, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Blagoje Govedarica, Institut für Prähistorische Archäologie der FU Berlin c/o Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung Berlin, Savezna Republika Njemačka
- Mirela Grünther-Đečević, Heinrich Böll Stiftung, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Jesenko Hadžihasanović, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Amra Hadžimuhamedović, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Fazileta Hafizović, Orijentalni institut, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Muhidin Hamamdžić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Adis Hodžić, JU Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Robert Hofmann, Institute of Prehistory and Ancient History, Christian Albrechts University, Kiel, Savezna Republika Njemačka
- Aladin Husić, Orijentalni institut, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Aleksandar Jašarević, JU Muzej Doboj, Doboj, Bosna i Hercegovina
- Jozsef Juhasz, Mađarska akademija nauka, Budimpešta, Mađarska
- Dževad Juzbašić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Adnan Kadrić, Orijentalni institut, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Fahira Kalajdžisalihović, Ministarstvo kulture i sporta KS, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Adnan Kaljanac, Katedra za arheologiju, Filozofski fakultet Sarajeva, Bosna i Hercegovina
- Muhiba Kaljanac, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Amar Karapuš, Historijski muzej BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Karl Kaser, Universität Graz, Zentrum für Sudosteuropastudien Institut für Geschichte (Südosteuropäische Geschichte und Anthroplogie), Graz, Austrija
- Amila Kasumović, Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Fahd Kasumović, Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Vera Katz, Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Guntram Koch, Philipps University, Institute of Early Christian and Byzantine Art, Marburg, Savezna Republika Njemačka

- Elma Korić, Orijentalni institut, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Ivana Krešić, Sveučilište u Mostaru, Fakultet Prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti, Mostar, Bosna i Hercegovina
- Esad Kurtović, Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Zdenko Lešić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Bernard Lory, Centre d'études Turques, Ottomanes, Balkaniques et Centrasiatiques, Paris, Francuska
- Dubravko Lovrenović, Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- György Lukács, Mađarska akademija nauka, Budimpešta, Mađarska
- Friedrich Lüth, Deutsches Archäologisches Institut, Berlin, Savezna Republika Njemačka
- Madžida Mašić, Orijentalni institut, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Salmedin Mesihović, Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Ante Milošević, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, Hrvatska
- Johannes Müller, Institute of Prehistory and Ancient History, Christian Albrechts University, Kiel, Savezna Republika Njemačka
- Vesna Mušeta-Aščerić, Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Fuad Ohranović, JU Historijski arhiv Sarajevo, Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Robin Okey, University of Warwick, Department of History, Humanities Building, Coventry, Velika Britanija
- Alma Omanović-Veladžić, Orijentalni institut, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Bego Omerčević, Filozofski fakultet Tuzla, Bosna i Hercegovina
- Meliha Osmanagić, Grad Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Enes Pelidija, Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Svetozar Pudarić, Potpredsjednik Federacije BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Nedim Rabić, Insititut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Edin Radušić, Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Oliver Schmitt, Universität Wien, Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät Institut für Osteuropäische Geschichte, Wien, Austria
- Amela Sejmenović, Heinrich Böll Stiftung, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Irma Skender, Federalno ministarstvo kulture i sporta, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Aida Smailbegović, Orijentalni institut, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Borislav Spasojević, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Holm Sundhaussen, Osteuropa-Institut, Freie Universität Berlin, Savezna Republika Njemačka
- Amra Šačić, Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Kamala Šertović, Regionalni austrijski ured za nauku i kulturu Sarajevo, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Amela Šišić, Grad Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Rajna Šošić Klindžić, Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za arheologiju, Zagreb, Hrvatska
- Bernarda Teklić, Federalno ministarstvo kulture i sporta, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Akademik Miloš Trifković, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Edin Veladžić, Ministarstvo civilnih poslova BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Esma Velagić Habul, Poljoprivredno-prehrambeni fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Lea Vercoustre, Ambasada Republike Francuske u BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Goran Vrhunc, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Edita Vučić, Sveučilište u Mostaru, Fakultet Prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti, Mostar, Bosna i Hercegovina
- Mirjana Vuković, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Jens Wagner, Ambasada Savezne Republike Njemačke u BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Haris Zaimović, JU Historijski arhiv Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Behija Zlatar, Orijentalni institut, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
- Studenti Odsjeka za historiju i Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

Adrese autora / Autorenadressen

Akademik Nenad Cambi
Zoranićeva 4
HR-21000 Split
e-mail: nenad.cambj@st.htnet.hr

Prof. dr. Robert Donia
University of Michigan
Centre for Russian, East European & Eurasian Studies
1080 South University Ave., Suite 3668
Ann Arbor, MI 48109-1106
USA
e-mail: rdonia@gmail.com

Akademik Esad Duraković
Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
Bistrik 7
BA-71000 Sarajevo
e-mail: esad_d@hotmail.com

Prof. Dr. habil. Blagoje Govedarica
Deutsches Archäologisches Institut
Eurasien-Abteilung
Im Dol 2-6, Haus II
D-14195 Berlin
e-mail: blagoje.govedarica@dainst.de

Dr. Robert Hofmann
Christian-Albrechts-Universität zu Kiel
Institut für Ur- und Frühgeschichte und Graduiertenschule „Human Development in Landscapes“
Johanna-Mestorf-Straße 2–6′
D-24118 Kiel
E-Mail: robert.hofmann@ufg.uni.kiel.de

Akademik Dževad Juzbašić
Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
Bistrik 7
BA-71000 Sarajevo
juzbasic@anubih.ba

Doc. dr. Adnan Kaljanac
Katedra za arheologiju
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA-71000 Sarajevo
e-mail: akaljanac2@gmail.com

O.Univ.-Prof. Dr.phil. Karl Kaser
Universität Graz
Zentrum für Sudosteuropastudien
Institut für Geschichte (Südosteuropäische Geschichte und Anthroplogie)
e-mail: karl.kaser@uni-graz.at

Prof. dr. Bernard Lory
Institut national des languesetcivilisationsorientales
2 Rue de Lille
F-75007 Paris

Prof. dr. Dubravko Lovrenović
Odsjek za historiju
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA-71000 Sarajevo
e-mail: dulov@bih.net.ba

Prof. dr. Ante Milošević
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
HR-21000 Split
S. Gunjače b.b.
e-mail: ante.milosevic@st.t-com.hr

Emeritus Professor Dr. Robin Okey
University of Warwick
Department of History, Humanities Building,
University Road,
Coventry CV4 7AL
Great Britain
e-mail: r.f.c.okey@warwick.ac.uk

Univ. Prof. Dr. Oliver Schmitt
Universität Wien
Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät
Institut für Osteuropäische Geschichte
A-1090 Wien, Spitalgasse 2, Hof 3
e-mail: oliver.schmitt@univie.ac.at

Prof. Dr. Holm Sundhaussen
Osteuropa-Institut
Freie Universität Berlin
Garystrasse 55,
D-14195 Berlin
Tel.: 030 838 52076
e-mail: sundhaus@gmx.net

Dr. Behija Zlatar
Orijentalni institut u Sarajevu
Zmaja od Bosne 8b
BA-71000 Sarajevo
e-mail: behijazlatar@gmail.com

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH

Forma priloga

Tekst (na njemačkom, engleskom, srpskom, hrvatskom, bosanskom jeziku...) uključuje obuhvatan rezime na stranim jezicima s pet ključnih riječi, ilustracije, napomene i potpunu bibliografiju.

Tekst predati u digitalnom obliku uz primjerak odštampanog teksta u formatu „Din-A4“ s marginom od 2,5 cm. Molimo vas da tekst bude u programu Microsoft Word ili Corel Word Perfect. Nemojte unositi paginaciju, zaglavlje ili na drugi način formatirati tekst. Poželjno je da tekst bude u fontu Times New Roman, Courier ili Arial veličine 12 pt kao i proreda od 1,5.

Ilustracije bi također trebalo da budu predate u digitalnom obliku, ili dobrog kvaliteta pogodne za skeniranje. Veličina ca. 19 x 13 cm ili „Din-B5“ format. Prihvatamo sljedeće formate *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif ili *.bmp.

Strane izraze navesti u kurzivu (italic).

Tekst ne hifenirati.

Napomene i citiranje

Napomene bi trebalo navoditi kao „fus note“ u formi kratkog citata, prema važećim bibliografskim pravilima.

Detaljno alfabetsko navođenje literature na kraju priloga treba da sadrži sve relevantne bibliografske podatke.

U tekstu, u fusnotama i u literaturi kod članaka na našem jeziku table se navode skraćenicom Tab. (a ne T.; kod tekstova na njemačkom jeziku Taf.). Rimski brojevi se u principu ne upotrebljavaju, nego se u cjelini sve citirane numeracije pišu arapskim brojevima.

Redoslijed navođenja citata

Pri navođenju citata preporučuje se pridržavanje sljedećeg redoslijeda: 1) ime autora, 2) godina izdanja, 3) br. strane, 4) navedena ilustracija, 5) br. table s brojem ilustracije.

Primjer:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974 Tab. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Kod citiranja radova istog autora koji su objavljeni u jednoj godini, pored godine se unosi slovo.

Primjer:
Lüning 1996a, 12-56. Lüning 1996b, 45 f.

Molimo Vas da šaljete samo kompletirani materijal.

Znaci interpunkcije kod citiranja

Kod navedenih primjera obratiti posebnu pažnju na to gdje dolaze znaci interpunkcije, a gdje ne (između slovnih i brojčanih navoda nema interpunkcije – autor/godina; slika/broj i sl.

Primjer:
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7 Tab. 19, 1. 7. 8; i sl.

Zarez dolazi iza godine kao i između broja pojedinačne slike i broja ilustracije na toj slici:
Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; itd.

Brojevi ilustracija se međutim razdvajaju tačkom: Sl. 14, 3. 5. 7.

Navođenje odvojenih stranica također se razdvaja tačkom: Naumann 1968, 12.34.

Ukoliko se radi o dva autora imena se razdvajaju kosom linijom "/". Kod više od dva autora navodi se samo prvi autor, a na ostale se ukazuje s "i dr.".

Primjer:
Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov i dr. 1990, 48 f.

Pojedinačni citati u okviru jedne fus note mogu se razdvajati tačka-zarezom (semikolon) ";".

Primjer:
Nehaev 1992, 76; Hančar 1937, 251, 333.

Literatura

Kod monografija navodi se kompletan naslov bez skraćivanja. Navodi se također i podnaslov.

Ukoliko je knjiga izdata u okviru serije, navesti i naziv serije, kao i broj sveske-izdanja. Između imena autora i naslova citiranog rada navesti godinu izdanja. Broj sveske izdanja se navodi neposredno poslije naslova.

Primjer:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Naslov časopisa se u principu ne skraćuje. Godina izdavanja se navodi između broja časopisa i broja stranice, od kojih je odvojena zarezima.

Primjer:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ukoliko se radi o zborniku radova (spomenica, akti kongresa, katalog i sl.) navedeni rad se navodi u neskraćenom obliku. Prije naslova citiranog zbornika treba da stoji "u:". Ime izdavača koje slijedi treba odvojiti s "ed." i staviti ga prije naslova zbornika.

Primjer:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Ukoliko se navode dva ili više autora, imena se odvajaju s "/".

Primjer:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ako imate dodatnih pitanja, molimo Vas da konsultujete redakciju.

Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrums für Balkanforschungen der AWBH

Form der Vorlage

Der Text (deutsch, englisch, serbisch, kroatisch, bosnisch...) sollte eine umfassende Zusammenfassung mit fünf Schlüsselwörter, Abbildungen, Anmerkungen und vollständiger Literaturliste umfassen.

Text bitte in digitaler Form (als Textdatei) und als Din A4-Ausdruck mit 2,5 cm umlaufenden Seitenrand einsenden. Bitte verwenden Sie möglichst ein gängiges Textverarbeitungsprogramm, wie Microsoft Word oder Corel Word Perfect. Fügen Sie keine Seitenzahlen, Kopf- oder Fußzeilen ein und verwenden Sie ausschließlich die Schriftarten Times New Roman, Courier oder Arial der Größe 12pt sowie einen Zeilabstand von 1,5 Zeilen. Ungewöhnliche Sonderzeichen (Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž usw.) unbedingt im Probeausdruck speziell markieren!

Auch die gewünschten Abbildungen möglichst in digitaler Form oder als scanfähige Druckvorlage einsenden. Folgende Dateiformate sollten ausschließlich Verwendung finden:*.GIF, *.JPG, *.TIF oder *.BMP (Größe ca. 19 x 13 cm oder Din A5).

Fremdsprachliche Begriffe durch Kursivdruck hervorzuheben (signifier).

Der Text sollte fortlaufend, d.h. ohne Silbertrennung, und ohne Einzüge verfasst sein.

Bitte nur das komplette Druckmaterial abgeben.

Anmerkungen und Zitierrichtlinien

Anmerkungen sind grundsätzlich als Fußnoten in Form von Kurzzitaten in das Dokument einzufügen.

Ein ausführliches alphabetisches Literaturverzeichnis am Ende des Dokuments enthält alle wesentlichen bibliographischen Angaben (s. u.).

Gliederung innerhalb der Fußnoten

Folgende Reihenfolge innerhalb der Kurzzitate ist generell einzuhalten: 1. Autorname, 2. Erscheinungsjahr, 3. Seitenzahlen, 4. Abbildungsverweis und 5. Tafelnummer mit Abbildungsziffer.

Bsp.:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974, Taf. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Abb. 7, Taf. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Bei gleich lautenden Kurzzitaten wird an das Erscheinungsjahr ein Buchstab angehängt.

Bsp.:
Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

Interpunktion beim Zitieren

Keine Interpunktion zwischen Buchstaben und Nummern (Autorenname und Jahr: Nauman 1968;
Abbildung und Nummer: Abb. 7 Taf. 19).

Das Komma erscheint nach dem Jahr und zwischen der Abbildungsnummer und Einzelnbildnummer.

Bsp.
Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2.

Nummerierung der Einzelnbildern innerhalb einer Abbildung wird mit einem Punkt getrennt: Abb. 14, 3. 5. 7.
Zitieren der Einzelnseiten wird ebenso mit einem Punkt getrennt: Naumann 1968, 12.34.

Sind zwei Verfasser beteiligt, werden die Namen im Kurzzitat der Fußnote durch Schrägstrich „/“ getrennt. Bei mehr als zwei Autoren wird lediglich der erstgenannte Autor aufgeführt und auf die übrigen mit „u. a.“ verwiesen.

Bsp.:
Marinov/Yordanov 1978, 60-67; Agapov u.a. 1990, 48 f.

Einzelne Zitate innerhalb einer Fußnote können durch das Semikolon „;” getrennt werden.

Bsp.:
Nechaev 1992, 76; Hancar 1937, 251.333.

Literaturverzeichnis

Bei Monographien Katalogen, Festschriften u. ä wird der Titel vollständig und ohne Abkürzungen aufgeführt. Der Untertitel, Herausgeber und Verlag ist ebenfalls mit aufzuführen. Ist das Buch innerhalb einer Publikationsserie erschienen, ist der Serientitel anzugeben sowie die Serien- und Bandzahlen. In Klammern steht das Erscheinungsjahr, dem zitierten Titel vorangestellt wird.

Bsp.:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Zeitschriftentitel sind generell nicht abzukürzen. Die Jahrgangszahl wird dabei in Kommata eingeschlossen.

Bsp.:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

In einem Sammelband (Festschrift, Kongressbericht, Katalog o.ä.) erschienene Arbeiten werden mit dessen ungekürztem Titel zitiert. Vor dem Titel des zitierten Aufsatzes steht „In:”. Der darauf folgende Name des Herausgebers wird durch „(Hrsg.)” oder „(ed.)” gekennzeichnet und steht vor dem Titel des Sammelwerkes.

Bsp.:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Wenn zwei oder mehrere Autoren zitiert sind wird mit „/“ getrennt.

Bsp.:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Bitte wenden Sie sich bei offenen Fragen an die Redaktion.

Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH

Form of article

Text (in German, English, Serbian, Croatian, Bosnian ...) should contain a comprehensive summary in foreign language, with five key words, illustrations, references and bibliography.

Text should be given in a digital form accompanied printed version format both "Din- A4" with margins 2,5 cm each. You are kindly asked to send text in a Microsoft Word Program or in Corel Word Perfect. Do not insert paging, headers or different kinds of text formatting. It is recommended that you use fonts: Times New Roman, Courier or Arial, size 12 pt, and the line spacing 1,5. Special characters and symbols (Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž etc.) have to be marked in a print version.

Illustrations should be prepared also in a digital form or with a good scanning quality – size cca. 19 x 13 cm or "Din-B5" format. We accept following formats: *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif or *.bmp.

Foreign expressions should be cited in italic

Text should not be hyphenated.

Notes and citations

Notes should be in form of footnotes as short quotes according the bibliographic rules.

Detail alphabetic list of bibliography in the end of the article should contain all relevant bibliographical data.
In text, footnotes and bibliography in Bosnian and English, Tables are given with a short Tab. (not T.). In German text (Taf.). Roman numbers are basically not in use, all numbering is principally in Arabic numerals.

Citation order

Citation is recommended by the following order: 1) Name of author, 2) Year of publication 3) Page number, 4) Quoted illustration 5) Table number with a number of illustrations.

Example:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Fig. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974, Tab. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72 Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Citation of the same author's articles published in the one year has to have letter mark following the year of publication.

Example:
Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

We kindly ask you to send only the completed material.

Punctuation marks in quoting

In following examples see where the punctuation marks are (between letter and number characters in quote there are no punctuation marks, author/year; illustration/number and picture number).

Example:
Naumann 1968, 12.34; 50-72, Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8;

Comma comes after year, as between the number of a single picture or the number of the illustration in that picture (table):

Example:
Milojčić 1949, 267f.; Sl. 8, 2; etc.

Numbers of illustrations are separated by periods: Fig. 14, 3. 5. 7.

Different pages quoting should also be separated by period mark: Naumann 1968, 12.34.

If there are two authors their names are separated by slash line "/". In case of more authors only the name of the first one is quoted and other are just mentioned as "et al.".

Example:
Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov et al. 1990, 48 f.

Individual quotations in one footnote can be separated by semicolon ";".

Example:
Nehaev 1992, 76; Hancar 1937, 251, 333.

Bibliography

Monographs, catalogues, proceedings and other special publications are given with whole title without abbreviation. Subtitles, editor and publisher should also be included. If the book is published in a serial publication, serial number and number of the volume should be introduced as well. A year of publication should be given between the name of the author and the title of the quoted article or the book, there. Number of the volume should be right after the title.

Example:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Principally title of the journal should not be reduced. Year of publication should be given¸ between the number of the journal's volume and page numbers, separated by comma.

Example:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

In case of a proceedings (commemorative volume, congress articles, catalogue), whole title should be given, without abbreviation. It should be introduced "in" before the title of quoted Proceedings. Name of the editor that follows should be also separated with "ed.", and given before the title of the Proceedings.

Example:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands during the Uruk Era. In: Stein, G. / Rothman, M. S. (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

In a case of two or more authors, their names are separated with "/ ":

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

For any further questions please contact the editorial board.

Godišnjak izlazi od 1957. godine. Prva (I) i druga sveska (II-1961) štampane su u izdanju Balkanološkog instituta Naučnog društva BiH, a od 1965. (III/1) izdavač časopisa je Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Počev od sveske XXXIX/37 numeracija je svedena na prvu cifru koja se izražava arapskim brojem. Objavljeni radovi su vrednovani od strane međunarodne redakcije i recenzenata.

Das Jahrbuch erscheint seit dem Jahr 1957. Der erste (I) und zweite Band (II-1961) wurden in dem Balkanologischen Institut der wissenschaftlichen Gesellschaft B-H herausgegeben. Seit Band III/1, 1965 erscheint die Zeitschrift im Zentrum für Balkanforschungen der AWK B-H.
Ab Band XXXIX/37 wird die Nummerierung auf die erste, folglich arabisch ausgedrückter Zahl, zurückgezogen. Die veröffentlichten Artikel wurden von der internationalen Redaktion und Rezensenten begutachtet.

* * *

Naslovna strana / Tittelblatt
Dževad Hozo

Ilustracija na naslovnoj strani:
Dizajn amblema 50. godišnjice CBI ANUBiH, autor Tarik Hodžić / Design des Amblems 50 Jahres des CBI ANUBiH, Autor Tarik Hodžić

Adresa redakcije / Redaktionsadresse
cbi-anubih@anubih.ba

Web izdanje / Web-Ausgabe
www.anubih.ba/godisnjak

Sekretarica redakcije / Sekretärin der Redaktion
Melisa Forić

Lektura/ Lektorin
Zenaida Karavdić

Prevod na engleski jezik / Ubersetzung auf Englisch
Melisa Forić

Tehnička urednica / Technische Redakteurin
Ružica Riorović

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Aufläge
500

Štampa / Druck
Dobra knjiga, Sarajevo

Časopis je indeksiran u / Zeitschrift verzeichnet in
C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)
Ebsco Publishing
Ulrich Periodicals
ZENON DAI (Journals Database of German Archaeological Institute)
Cross Ref